

Kaleidoscope

ISSN: 2062-2597

2010/1

Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe

Fejfájás ellen. Gyógyító varázslatok

Államorvostan a felvilágosodás kori Magyarországon

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei

A magyar tudománytörténet-írás 19. századi forrásai

Az erényöv titkos története. Mítosz és valóság

Scientific Couples in Hungary I.
Couples of the Past

Népegészségügyi Intézet
orvostörténeti csoportjának induló
online folyóirata a Kaleidoscope
Művelődés-, Tudomány- és
Orvostörténeti Folyóirat első száma
megjelent:

[http://www.kaleidoscopehistory.hu/
index.php](http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php).

Kutatásaink központja az ember:
az egészség-betegség, a gyógyítás
szemlélete, orvosi antropológia,
betegségek, járványok, caritas,
könyörületesség, egészséges életre
törekvés, és mindaz, ami az
orvostörténet témáinak tárgya, s
azok tágabb értelmezése a
tudományok és a
művelődéstörténet területein, az
ókortól napjainkig.

Felelős szerkesztő: dr. Forrai Judit

FORRAI JUDIT DSC - SEMMELWEIS EGYETEM: *Olvasóinkhoz, For our Readers* / [Kaleidoscope 2010/1, 1 - 2]

CSEH KÁROLY, PROF. DR. : *Beköszöntő* / Welcome [Kaleidoscope 2010/1, 2 - 5]

FRÖCLICH IDA DSC, : *Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe* / Ancient Near Eastern Medical Texts - Review [Kaleidoscope 2010/1, 6 - 22]

NÉMETH GYÖRGY PROF.DR.: *Fejfájás ellen. Gyógyító varázslatok* / Against headache. Healing magic [Kaleidoscope 2010/1, 23 - 26]

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS DR.: *A vitalizmusról* / About the Vitalism [Kaleidoscope 2010/1, 27 - 30]

SCHULTHEISZ EMIL PROF. EM. DR. : *Államorvostan a felvilágosodás kori Magyarországon* / Enlightenment State Medicine in Hungary [Kaleidoscope 2010/1, 30 - 39]

FORRAI JUDIT DSC - SEMMELWEIS EGYETEM: *The beauty of the dentistry's tools in the 19th century* / [Kaleidoscope 2010/1, 39 - 46]

KAPRONCZAY KÁROLY DSC: *A Semmelweis család eredete és története* / The roots and history of Family Semmelweis [Kaleidoscope 2010/1, 47 - 72]

BALÁZS PÉTER DR. PHD - SEMMELWEIS EGYETEM, KRISTIE L. FOLEY, PH.D: *The Austrian success of controlling plague in the 18th century: maritime quarantine methods applied to continental circumstances* / [Kaleidoscope 2010/1, 73 - 89]

BALÁZS DOROTTYA: *A népi gyógyítás és kutatásának néhány kérdése Siklód példáján* / Popular healing in Siklód and some questions of the research [Kaleidoscope 2010/1, 89 - 95]

GRABARITS ISTVÁN DR. +: *Adatok a Rozsnyay-féle kinintannát történetéhez* / Data for the history of chininum tannicum-Rozsnyay [Kaleidoscope 2010/1, 96 - 104]

SZABÓ LAJOS PHD: *What are the reasons for the success of so many Hungarian Jewish Athletes* / [Kaleidoscope 2010/1, 104 - 111]

AGÁRDI IZABELLA: *The Synthetic "Otthonka": A Piece of Clothing and Cultural History* / [Kaleidoscope 2010/1, 112 - 119]

GÁL TIBOR: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei* / Medical Science's books of Archdiocesan Library of Eger [Kaleidoscope 2010/1, 120 - 153]

GAZDA ISTVÁN CSC: *A magyar tudománytörténet-írás 19. századi forrásai* / The Hungarian science-writing sources from the 19th Century [Kaleidoscope 2010/1, 154 - 164]

MOLNÁR LÁSZLÓ PHD: *Revolution and repression of the Budapest University of Medicine in 1956* / Forradalom és megtorlás a Budapesti Orvostudományi Egyetemen 1956-ban [Kaleidoscope 2010/1, 165 - 173]

VÁMOS ÉVA CSC: *Scientific Couples in Hungary I. Couples of the Past* / [Kaleidoscope 2010/1, 174 - 181]

VARGA BENEDEK: *Az erényöv titkos történetei. Mítosz és valóság* / The secret history chastity belt

[Kaleidoscope 2010/1, 182 - 205]

KALLA ZSUZSA: „Szabálytalan” női életpályák, prostitúció a reformkori Pesten. Egy férfinapló széljegyzetei / Illegal careers for women, prostitution, the reform period of the Pest. A man's [Kaleidoscope 2010/1, 206 - 236]

SZABÓ T. ATTILA PROF.DR.: Valók gráditsonkénti lépegetése (1818) és a Természet genetikai törvényei (1819) / The “Gradualism” of Ch. Bonnet (1818) and the “Genetic Laws of Nature” (Festetics 1819). The emergence of terms genetics, selection and evolution in Hungary. [Kaleidoscope 2010/1, 237 - 271]

PÖRZSE GÁBOR PHD: *Innovative Medicine Initiative (IMI) – A New European Technology Platform for the European Pharmaceutical Research and Development* / [Kaleidoscope 2010/1, 272 - 281]

: könyvekről / books [Kaleidoscope 2010/1, 281 - 283]

KAPRONCZAY KÁROLY DSC, : *Események* / News and Events [Kaleidoscope 2010/1, 283 - 285]

Köszöntő

Tisztelt Olvasó!

Szeretettel és megkülönböztetett tisztelettel köszöntöm az olvasót a Kaleidoscope Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat honlapján.

A folyóirat megjelenésének célja, hogy elérhetővé tegye, több oldalról megvilágítsa az orvostörténeti kutatások, események, problémák értelmezését, a tudomány különböző területein.

Kutatásaink központja az ember: az egészség-betegség, a gyógyítás szemlélete, orvosi antropológia, betegségek, járványok, caritas, könyörületesség, egészséges életre törekvés, és mindaz, ami az orvostörténet témáinak tárgya, s azok tágabb értelmezése a tudományok és a művelődéstörténet területein, az ókortól napjainkig.

Célunk továbbá, hogy a hazai és nemzetközi kutatók, PhD hallgatók, rövid időn belül, széles olvasói tábor számára tudják átadni új kutatásaik eredményeit.

A Szerkesztőbizottság és a Tudományos Tanácsadó Testület tagjai tárgyhoz kötődő legrangosabb magyar és nemzetközi kutatók, elméleti szakemberek, egyetemi oktatók, akiknek személye garancia arra, hogy a folyóirat nemzetközi rangra emelkedik.

Nagy múltú intézmények (egyetemek, levéltárak, múzeumok stb.) is csatlakoztak munkánkhoz, s ez nemkülönben jelentős segítség ahhoz, hogy a Kaleidoscope a szakma figyelemre méltó fórumává váljon.

Ezúton köszönöm meg minden támogatónak, szerkesztőnek és résztvevőnek kiváló munkáját, a szakmai tanácsokat és segítséget.

A „Kaleidoscope” a görög *kalosz*, az *eidosz* és a *-szkop* szavakból, illetve képzőből ered, s a „szép formákat néző” játékot jelenti. A folyóirat nevének éppen ezért választottuk.

Lapunk témái sokszínűségének felfedezéséhez e „színes játék” nézéséhez kívánok jó olvasást.

Dr.Forrai Judit
alapító főszerkesztő

Dear Reader,

Welcome the readers of the Kaleidoscope –Journal of History of Science, Culture and Medicine’s website. The aim of this new Journal is rapidly becoming available the science, the broader area of history of medicine by extensive interpretation.

In the centre of our research is the human being, the health and disease, the different philosophy of healings, the medical anthropology, illness, diseases, epidemics, caritas, charity, to pursuit of healthy living and all those circumstance which includes the medical

history issues, and its broad interpretation of the fields of science and cultural history from the ancient times to the present.

Another objective is that the domestic and international researchers, the PhD students within a short time, for a large camp of the readers could to pass the new results of research.

The members of the Editorial Board and Scientific Advisory Board are the prestigious Hungarian and international researchers, academics, university lecturers, who are guarantee the rank of rise this international journal. Prestigious institutions (universities, archives, museums etc) have joined our work, and that, furthermore, substantial assistance to the Kaleidoscope could be a remarkable forum.

The chosen name of the journal is "Kaleidoscope" came from the Greek *kalosz*, *eidosz* and *scope*, it means the "beautiful view forms" of game. To discover the multi colour themes of our Journal and for the "colour game" I want to watch a good read.

dr. Judit Forrai
Founding editor in chief

Bevezető

Népegészségstan Intézet nagy örömmel támogatja az Orvostörténeti Munkacsoportunk új kezdeményezését a **Kaleidoscope - Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti Lap** megjelenését.

A lap tematikája az orvostörténet multidiszciplináris bemutatása, amely magába foglalja a gyógyítás, a betegségek, az eszközök, az emberi kapcsolatoknak különleges formáit beleágyazva a mindennapi élet kultúrájába, szociális-gazdasági helyzetébe. A történeti szemlélet kialakítása segít az összefüggések fejlődésének felismerésében, az orvosi diszciplína megértésében a mai világban, ahol a szakosodás következtében szinte alig tudjuk követni a saját szakterületünk, vagy a határterületen tapasztalható robbanásszerű fejlődést, információáradatot. Ugyanakkor a medicina is átítatódik a többi tudomány, társadalom- és természettudomány felismeréseivel és divatos eszméivel, kutatási eredményeivel. Az orvosi gondolkodás minden korban híven tükrözi a természethez és a társadalomhoz kapcsolódás helyzetét. Az orvostörténelem művelése és egyetemi oktatása Magyarországon 1835-ig nyúlik vissza, amikor az első, új szemléletű, úgynevezett oknyomozó orvos- és sebésztörténet előadója Schöpf-Merei Ágost kiváló gyermekgyógyász volt. Utódjaival méltó múltat teremtett a mai művelődés- tudomány- és orvostörténeti kutatásoknak és oktatásnak. Remélem ez a lap nagyban hozzásegíti az érdeklődőket további elmélyült ismeretek megszerzéséhez, melyre garancia a lap hazai és nemzetközi neves Szerkesztőbizottsága és Tudományos Tanácsadó Testülete.

Prof. Dr. Cseh Károly

The Public Health Institute is pleased to support the latest initiative of our Medical History Team to start a new Journal Kaleidoscope of History of Culture Science and Medicine. The primary aim of the Journal is to show the multidisciplinary nature of medical history while reviewing healing practices and specific forms of diseases, medical devices and human relations embedded in everyday life's culture and socio-economic circumstances. This historical approach contributes to recognize the development of social interrelations and the present situation of medicine in the modern world where we can hardly follow the explosion of recent knowledge in all sciences related to the medicine.

However, medicine is also penetrated by recent discoveries, current ideas and research achievements of other natural and social sciences. The medical way of thinking reflected exactly in all ages the doctors' relationship to the nature and the society. In Hungary, research and lecturing of medical history may be traced back to 1835. That time, the excellent paediatrician Ágost Schöpf-Merey became the first lecturer of this new science with original ideas about the so-called investigating method of past medicine and surgery. He and his successors created a firm and reliable base for today's scientist in research and lecturing history of general culture, related sciences and the medicine itself. I hope this Journal will considerably contribute to gain further in-depth knowledge in circles of interested readers. This is guaranteed by the Hungarian and internationally acknowledged scientists in the Editorial and the Scientific Advisory Board of the Journal.

Prof. Dr. Karoly Cseh

Das Institut für Hygiene freut sich Ihnen das neuste Projekt der Arbeitsgruppe für Geschichte der Medizin vorstellen zu dürfen: Kaleidoscope- Ein Journal über Bildung – Wissenschaft und Geschichte der Medizin.

Das Thema des Journals ist, die Komplexität der medizinischen Geschichte darzustellen, mit inbegriffen die Heilung, die Krankheiten, die Instrumente und die verschiedensten Aspekte zwischenmenschlicher Beziehungen.

Der historische Ansatz hilft, die Entwicklung der medizinischen Disziplinen in der heutigen Welt zu verstehen, wo wir selbst unserem eigenen Fachgebiet, wegen den vielen Spezialisierungen und den vielen neuen Forschungsergebnissen, kaum folgen können. Aber auch andere Wissenschaftliche Gebiete, fließen mit ihren Ansatzpunkten und Forschungsergebnissen in das Blatt mit ein. Die medizinischen Denkweise spiegelt die Verbindung zur Natur und zur Gesellschaft in jeder Zeitepoche wieder. Die Lehre der Geschichte der Medizin geht in das Jahr 1835 zurück, als der erste Vortragende, ein hervorragender Kinderarzt, Schöpf-Meirei Ágost war. Mit seinen Nachfolgern hat er der heutigen Kultur, Wissenschaft und medizinischen Forschung eine würdige Vergangenheit geschaffen.

Ich hoffe, dass dieses Journal den Interessenten hilft, ihre bisherigen Kenntnisse zu vertiefen.

Prof. Dr. Karoly Cseh

Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe

Ancient Near Eastern Medical Texts - Review

Prof.Dr. Fröhlich Ida, Dr. Bácskay András PhD
fröhlich@btk.ppke.hu, bacska@freestart.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

The aim of this presentation is to introduce the recent researches in the Medicine of the cultures of Ancient Near East (Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt and Ancient Israel). The examination of each culture has a dual aim: in the first half we present a brief overview of different directions and topics of the research, in the second we summarize the sources of healing activity. The article has three main parts: the first contains the biblical text tradition, the second contains the ancient Mesopotamian text tradition and the third contains the Ancient Egyptian text tradition. In the course of the presentation of one text tradition we collected the main sources types of the healing procedures and introduced the research directions and the main results.

We believe that, the terminology and the procedures of Ancient Near East medicine, more precisely their underlying conceptual and cultural frameworks, cannot be equalized with the theoretical system and the procedures of modern medicine or that prevailing in public thinking, and it makes no sense to examine the concepts and treatments used by Mesopotamian, Egyptian and ancient Hebrew medicine isolated from incantations, omens and other ritual texts. The process of healing in Ancient Near East was based on theological, ritual and magical expertise, where all of these were indispensable. Thus it can be stated that Mesopotamians or Egyptians did not make a sharp division between healing or apotropaic rites (that is medicine and magic), just like the way religious and magic rites were not distinguished. Due to this complexity of concepts, mirrored by the text traditions, and as the text types also show a wide variety, the analysis can only be carried out with regard to the complexity of the matter.

Keywords: Biblical, hebrew, assyrian, babylonian, mesopotamian, egyptian, medicine, healing, disease, magical, apotropaic.

Kulcsszavak: bibliai, zsidó, asszír, babiloni, mezopotámiai, egyiptomi, orvoslás, gyógyítás, betegség, mágikus, apotropaiikus,

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy összefoglalja az ókori közel-keleti orvosi-mágikus szövegek kutatásának mai helyzetét, bemutassa a kutatások főbb irányait és összefoglalja a kutatás egyes területein elért legfontosabb eredményeit. A kutatás helyzetképének felvázolásával azt volt a célunk, hogy meghúzzuk a jelen cikkkel induló rovat szellemi horizontját, illetve bemutassuk a rovat tárgykörébe eső főbb kutatási irányokat.

A tanulmány három fő részre tagolódik, az első rész a biblikus szöveghagyományra, a második rész az ókori mezopotámiai szöveghagyományra, a harmadik pedig az ókori egyiptomi szöveghagyományra fókuszáló orvosi-mágikus kutatásokat mutatja be. Az egyes részek kapcsán arra törekedtünk, hogy egyrészt összefoglaljuk a rendelkezésre álló főbb forráscsoportokat, másrészt bemutassuk az erre épülő kutatási irányokat és ezek legfontosabb eredményeit.

I. Orvoslás a Biblia világában

A Biblia mindkét része, az Ó- és Újszövetség, a háttérükben álló ún. apokrif irodalom (vagyis a bibliai kánonba föl nem vett könyvek), valamint a Talmud és a kora-középkori zsidó irodalom igen sok értékes anyagot tartalmaz: az életjelenségeket, betegségeket, orvosi problémákat, az emberi testről, életről és halálról alkotott elképzeléseket illető anyagokat. (Rosner 1977; Preuss – Rosner 1994; Rosner 2000) Egyes iratcsoportok és a mögöttük álló közösségek, ókori szerzők különösen is, kapcsolatba hozhatók a gyógyítás területével. A qumráni barlangokban talált iratok közül több is tartalmaz gyógyítás-történeteket, más szövegeket pedig feltételezhetően mágikus gyógyításra használtak. A qumráni közösség eszmevilágával sok hasonlóságot mutató, azokkal kortárs egyiptomi *therapeuták* közösségének elnevezése is az orvoslással kapcsolatos (a szó jelentése: „gyógyító”). Az újszövetségi szinoptikus evangéliumok, különösen pedig Lukács (aki, a hagyomány szerint maga is orvos volt) különös jelentőséget tulajdonít Jézus gyógyítás- történeteinek. (Weissenrieder 2003). Josephus Flavius, a görögül író zsidó történetíró, és a rabbinikus irodalom élénk érdeklődést tanúsítanak az orvoslás kérdéseinek. (Kottek 1994) Egy Kr.u. 1.sz-i pogány szerző, Cornelius Celsus bizonyos receptek szerzőjeként zsidó szerzőre utal, és művében zsidó orvosokat emleget. Különösen feltűnő a rabbik talmudi hagyományban megőrződött érdeklődése az orvoslás, és különösen annak bizonyos témái (nőgyógyászat, embriológia) iránt. Sajnos, a valószínűleg gazdag orvosi folklórban szereplő kérdések részletes kifejtése sehol sem olvasható. Nem maradtak fenn orvosi szövegek, esetleírások, vagy éppen receptek. Az íráskor alapanyaga bőr, ritkábban papirusz volt, és rövid feljegyzéseket cserépre volt szokás írni. A bőrre, papiruszra írt anyagok jórészt elvesztek, a fennmaradt cserép-levelek nem tartalmazzak orvosi szövegeket. Ezek a források elvesztek, és szinte csak azok maradtak fenn, amelyeket összegyűjtöttek. A gyűjteményekbe azonban orvosi vonatkozások csak esetlegesen kerültek be. Az első héberül írt orvosi kézikönyv a Kr.u. 6.sz-ból származik, szerzője Aszaf ha-Rofe („Aszaf, az orvos”), és a szerző nézetei a görög orvoslás, Hippokratész, Dioszkoridész, és Galénosz rendszerén alapulnak, művében

Hippokratésztől részleteket is fordít. (Venetianer 1916; Venetianer 1915-17; Munter 1972; Newmyer: 1993)

Egy kultúra gyógyításról és orvoslásról való elképzeléseit a kultúrát alkotó népcsoportnak az emberről alkotott képe, azaz antropológiai nézetei határozzák meg. (De Vaux 1997; Clements 1989) Ennek felvázolása a XX. században kezdődött, H.W. Wolff monográfiájával, amely a testről alkotott ószövetségi képet mutatja be. (Wolff 1973 és 2001) Silvia Schroer, Thomas Staubli, és Linda M. Maloney könyvének tárgya a test szimbolizmusa az Ószövetségben. (Schroer – Staubli – Maloney 2001 és 2005) Az ószövetségi emberkép tekintetében inkább a teológiai megközelítés dominál, ahol a kutatók a test- és lélek-felfogás, a teológiai antropológia, (Hill 1984; Cooper 2000; Moreland – Scott 2000; Corcoran: 2001) vagy éppen a bioetika kérdéseit vizsgálják. (Verhey 2003) A bibliai világképben alapvető fontossággal bír magának az életnek, élet és halál kérdésének felfogása. (Knibb 1989) Az emberi élet sikere, és egyáltalán, az ember megmaradása az ószövetségi (és a szigorúan erre épülő qumráni) felfogás szerint a mózesi Törvényben kinyilatkoztatott isteni parancsok betartásától függ. Az alapvetően etikai szemlélet szerint a betegség okainál, nyíltan, avagy a háttérben, mindig ott van valamilyen bűn. (Toorn 1985) A vétségek, a szabályok megsértésének egy speciális területe a bibliai szemléletben a rituális tisztaság előírásainak be nem tartása. A rituális tisztaság fenntartása ebben a szemléletben ugyanis mintegy a test egyensúlyának biztosítója. A betegség gyakran jelenik meg tisztátalanságként (ún. lepra)¹. A gyógyulás (gyógyítás) ezekben az esetekben egyben helyreállítási folyamat². Az ószövetségi előírások értelmében a pap felügyeli a gyógyulást és a beteg tisztaságának helyreállítását. Nincs ismert gyógyító személyzet (a papok feladata csak a felügyelet).

Gyógyítás-történetek karizmatikus személyekkel, prófétákkal ismeretesek: Illés (Elija) próféta és tanítványa, Elizeus (Elisa) gyógyítás-csodái; közülük a gyógyítás hagyományáról a szíriai Naámán leprájának meggyógyítása ad képet, akinek bőrbetegségét Elizeus próféta a Jordán vizével és kézrátétellel szünteti meg (2Kí 5:1-19). Az ószövetségi Zsoltárok könyvének számos könyörgése esengő beteg szájából hangzik el, aki gyógyulását esetleges bűnének megbocsátásában keresi, az isteni kegyelem bizonyítékaként. Ezek a könyörgések a példái a 'gyógyulás, mint bűn megbocsátása' szemléletnek. (Zenger 1994; Janowski 2003; Hartenstein és munkatársai 2007; Brown: 1995)

Az orvosokkal (és az orvoslás más formáival) szemben ugyanakkor feltűnik a szkepticizmus is egyes bibliai helyeken: Asza királynak felróják, hogy az orvosoktól kért segítséget, és nem istentől (2Kí 116:12). Az egyik bölcsesség-könyv, Ben Szíra (Jézus, Sirák fia) könyve ugyancsak szkeptikusan nyilatkozik az orvosi segítségről, szembeállítva azt a bűnök megbocsátásával (Ben Szíra 38:1-15). A gyógyulás valódi előidézőjének az isteni segítséget tartották (Iza 38:21-22, v.ö. 2Kí 20:1-11) A gyógyítás a bibliai szemléletben ugyanis alapvetően az ún. mágikus gyógyítás körébe tartozik (a 'mágikus' terminust önmagában semlegesként használva, a mágikus – külső, transzcendens – erő segítségével végrehajtott

¹ Nem azonos a ma e néven ismert betegséggel. Az ószövetségi leírások a bőrfelszínen tartó elváltozással járó különböző betegségeket sorolnak ide.

² Utóbbiakra példák Jézus gyógyításainak evangéliumi történetei.

cselekvésre). Ilyen a már említett prófétai gyógyítás, erre ad példát Tóbit könyvének egyik gyógyítás-története (Tób 3:16-17, 11:7-8), továbbá a qumráni 'Nabunáj imája' címet viselő szöveg (4Q242), és saját isteni erejével gyógyít Jézus az evangéliumi gyógyítás-történetekben. Ugyanakkor a 'mágikus gyógyítók' mellett lehettek olyan szakemberek, akik elsősorban gyógyszerekkel – gyógyfüvekkel, más anyagokkal – gyógyítottak. A gyógyítás két fajtája, a 'fizikai'-nak vagy 'kézműves orvoslás'-nak nevezett módszer, valamint a 'mágikus gyógyítás' rendszere sohasem vált teljesen külön, mindkét módszert alkalmazhatta mindkét fajta gyógyító – a különbség inkább a gyógyító anyagok felhasználásának mértékében lehetett. (Oppenheim 1985)

A betegség okának tehát alapvetően rendszerint valamilyen bűnt tartottak; a betegség közvetlen okának, közvetítőjének pedig gyakran valamilyen természetfölötti, rendszerint démoni lényt. A betegség, járvány csapásainak terjesztői lehetnek természetfölötti lények, mint Isten angyala, Dávid népszámlálása miatt küldött pestis büntetésének végrehajtója, aki kardjával pusztítja a népet (2Sám 24:10-17). Gyakrabban olvasunk azonban démoni lényekről, mint pl. a 91. zsoltárban, ahol a 'pestis', a járvány betegségének nevei egyben démoni lényeket jelölnek, és párhuzamként állnak a zsoltár nyíl-szimbolikájával, az emberekre törő betegség jelképeivel.

Az ószövetségi és a későbbi zsidó hagyomány orvoslás-hagyományának vizsgálatakor ezért figyelembe kell venni ezt az alapvető elképzelést a démonok közvetítette betegségekről, ahol a gyógyítás módja is a betegség okozója természetének felel meg. Bizonyos, hogy az emberek, így a gyógyítás specialistái is használtak gyógyhatású anyagokat, amelyek hatásait tapasztalatból ismerték. (Taylor 2009) Mindazonáltal a gyógyítás távolról sem volt azonos pusztán az ilyen anyagok használatával. Tóbit könyvében Tóbiás, a Sára házasságait megakadályozó démont imával és materia medica (elfüstölögtetett halmáj) segítségével üzi el, apja szemét a hal epéjével gyógyítja. (von Soden 1966: 81-82; Gamer-Wallert 1970: 12-13, 64) A betegségeket okozó, ártó démonok távoltartására megfelelő eszközök voltak az amulettek; ilyen, betegségeket említő, héber vagy arámi nyelvű amulettek az ókortól kezdve ismertek. (Naveh - Shaked 1985; Naveh – Shaked 1993) Sőt, számos ismeretlen eredetű amuletten olvasható a bibliai istennév valamilyen formája, vagy szerepelnek bennük zsidó eredetű motívumok. (Németh 2010) Az ókori zsidóság körében azonban ismertek lehettek, feltehetőleg a hellénisztikus kortól kezdve, a görög orvostudomány nézetei és eredményei is; a késő-ókori Aszaf orvos könyve pedig már azok elterjesztésének szándékáról tanúskodik. Az ismert adatok alapján azonban Aszaf korában még virágzott a mágikus gyógyítás gyakorlata is, és a gyógyítás szemlélete és rendszere csak igen lassan, különféle tényezők hatására változott.

II. Az ókori mezopotámiai orvosi-mágikus szövegek

1. A mezopotámiai orvosi szövegek kutatása

Az ókori gyógyászat történetével foglalkozó szakkönyvekben ma már külön fejezetet alkotnak az ókori keleti kultúrák orvosi gyakorlatai, a mértékadó szakmunkák külön fejezetet szentelnek mind az egyiptomi, mind a mezopotámiai, mind pedig a zsidó-arámi gyógyászatnak, illetve megállapítható, hogy az orvoslás kutatása mára mind az

egyiptológiában, mind pedig az assziriológiában bizonyos mértékig részkutatási területté vált. Az ókori közel-keleti gyógyászatot vizsgáló kutatók, sok esetben egy-egy orvos segítségét igénybe véve, közösen igyekeznek feltárni az ókori ember betegségeit, gyógyszereit és kezelési eljárásait. Bár az orvoslás történetével általánosságban foglalkozó munkák azonos módon mutatják be a két kultúra orvosi gyakorlatát, az egyiptológusok és az assziriológusok kutatásai azonban más-más irányba mutatnak. Ennek alapvető oka a két terület eltérő mennyiségű és különböző minőségű forrásaiban keresendő. Az orvoslás történetét tárgyaló, összefoglaló jellegű munkákban, az utóbbi években szemléletváltás érzékelhető abban a tekintetben, hogy felismerték az ókori keleti kultúrák gyógyítással foglalkozó szöveghagyományainak összetettségét és - a korábbiaktól eltérően – meghatározónak vélik a mágia szerepét. (Porter 2000) Az ókori közel keleti kultúrák orvosi gyakorlatának megismerésében a kutatás már nem a mai gyógyászati eljárások és gyógyhatású szerek ókori előzményeinek azonosítására, hanem sokkal inkább az egyes közel-keleti kultúrák saját kulturális és szöveghagyományán belüli értelmezésére koncentrált. (Bácskay 2003; Bácskay 2007)

Közismert, hogy a klasszikus ókor idején az egyiptomiakat övezte a legnagyobb megbecsülés az orvoslás terén. Herodotos dicséri az egyiptomiakat a mumifikálásban való jártasságukért, valamint azért is méltatja az egyiptomi orvoslás szakszerűségét, hogy nekik minden betegségre külön specialistájuk van. (Herodotos II. 84) Ugyanő viszont a mezopotámiai orvosi gyakorlatra vonatkozólag arról tudósít, hogy a babiloniaknak nincsenek orvosai, így a betegeiket a piacra viszik, és a járókelőket kérdezik a hatásos gyógymód felől. (Herodotos (I. 197) Az orvoslás történetével foglalkozó munkákban az egyiptomi orvoslás mellett, a másik leginkább elismert ókori orvosi gyakorlat a görög orvosi hagyományt övezte. (Kollesch – Nickel 1981; Goltzt 1974) A klasszikus ókoriak véleményét – a mezopotámiai forrásanyag megismeréséig – a modern tudomány is osztotta. Szerepe volt ebben annak, hogy mind az egyiptomi, mind a görög forrásanyag korábban vált ismertté, és további hátrányt jelentett, hogy a mezopotámiai orvosi szövegek sokáig nem jelentek meg külön forráscsoportként az ókori Mezopotámiát tárgyaló munkákban. Hátráltatta és a mai napig hátráltatja a mezopotámiai orvoslás köztudatba kerülését az a tény is, hogy a szövegek döntő részét csak ékírásos formában adták ki, így az ékírásban járatlan történészek számára elérhetetlen. A mezopotámiai orvosi szövegek tudományos megismerése után azonban ezen forráscsoport is bekerült az öt megillető helyre az orvoslás történetében. (Sigerist 1951; Oppenheim 1962; Kinnier-Wilson 1967)

A kutatás az orvosi szövegek napvilágra kerülése óta megosztott a szövegek megítélésében. A kutatók egy része úgy véli, hogy az ún. gyógyászati szövegek racionális, vagy empirikus tapasztalatokra épülő gyógyászaton alapulnak, míg másik részük szerint ezeknek a szövegeknek a tartalma nem értelmezhető a mai modern orvosi gyakorlat szempontjai szerint. Az előbb említett irányzathoz tartozókat sokszor orvos-assziriológusoknak nevezik, mivel a szövegekben talált szimptómák és az alkalmazott gyógyhatású anyagok alapján azonosítják az egyes betegségeket és a gyógyhatású anyagokat. Ez az irányzat a múlt század elején indult, amikor 1913-ban, egy egyébként neves assziriológus M. Jastrow a philadelphiai orvosok egyik konferenciáján ismertetett és elemzett egy mezopotámiai gyógyászati szöveget.

(Jastrow 1913) Az utóbbi évtizedek jeles orvos-asszíriológiai képviselője még P. Adamson, (Adamson 1990; Adamson 1993) illetve a német M. Haussperger. (Haussperger 1996) A témát kutató szakemberek nagy többsége azonban úgy véli, hogy az ókori mezopotámiaiak betegségről, illetve gyógyításról alkotott felfogása, valamint a mezopotámiai orvosi szövegek nem értelmezhetők a betegségekről és az orvosi eljárásokról alkotott modern elképzelések szemszögéből. Pontosabban: meg lehet kísérlni, de az ilyen vizsgálat kevés valódi eredményt tud produkálni. Arról a kérdésről azonban, hogy milyen mértékben határozta meg az empirikus tapasztalat a mezopotámiai gyógyászatot, megoszlik a tudósok véleménye.

Az 1990-es évektől az orvosi szövegek kutatása az asszíriológia egyik kiemelt kutatási területévé vált, ennek során a hangsúly az egyes betegségekhez kapcsolódó ékirásos szöveg hagyomány feldolgozására és értelmezésére helyeződött, illetve megkezdődött az ékirásos orvosi szövegeket tartalmazó kiadás újabb szövegeinek publikálása. Ezideig az epilepszia, (Stol 1993) a szemmel kapcsolatos panaszok, (Fincke 2000) az emésztőszervi panaszok, (Geller 2005) a halotti szellem (*qāt eṭemmi*) által okozott betegségek, (Scurlock 2006) valamint a lázbetegségek (Bácskay 2008) feldolgozása történt meg. A kutatások eddigi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a forrásokban leírt gyógyhatású anyagokkal történő gyógyítás (az ún. orvosi kezelés) során alkalmazott eljárások, a gyógyhatású anyagok összetétele vagy a gyógyszerek elkészítése és alkalmazási módja nem a hatóanyagok, illetve kezelési módok gyakorlati tapasztalati elvére épült, ezeket elsősorban mágikus összefüggések határozták meg (a felhasznált anyagok kapcsán pl. a hasonló hangzás vagy a jel olvasata). A gyógyító rítus elsősorban a tisztátalan erők hatása alá került testrészek megtisztítására irányult, a gyógyszerek gyógyító hatását pedig, elsősorban a megfelelő mágikus eljárások (például a megfelelő varázsigé elmondása a gyógyszer készítése vagy alkalmazása során) biztosították.

2. A források

Az orvosi szövegeket tartalmazó agyagtáblák térben és időben meglehetősen szórtak. Jelentősebb számban a nagyobb asszír királyi könyvtárak (Aššur, Kalhu, Ninive) táblái közt találhatók, kisebb mennyiségben pedig magánarchívumok táblái közt is előfordulnak, sőt egy-egy szakember privát archívumára is bukkanhatunk. Az egyes esetekben eltérőek voltak a szöveganyag kiválasztásának szempontjai: az asszír királyi könyvtárak esetében az egész országra kiterjedő begyűjtő és másoló tevékenységről volt szó, és a könyvtár állományába kerülés feltétele valószínűleg a kulturális tradíció, a hagyomány áramlatához való tartozás volt, a magángyűjtemények esetében már inkább a táblák valamilyen aktív használata lehetett a szempont, a szakember gyűjteményébe pedig minden valószínűség szerint a valóban használt táblák kerültek. A szövegek időbeli kiterjedését tekintve a legkorábbi, sumer nyelvű szövegek a Kr. e. III. évezred végéről, a legkésőbbiek pedig a hellenisztikus korból származnak. A táblák időbeni eloszlása azonban nem egyenletes. Míg csupán néhány táblát ismerünk a Kr. e. III. évezredből, illetve a Kr. e. II. évezred első feléből, és csak valamivel többet a Kr. e. II. évezred második feléből, addig a táblák döntő többsége a Kr. e. I. évezredre, az ún. újasszír (Kr. e. X–VII. század), újbabilóni (Kr. e. VII–VI. század) és késő babilóni (Kr.

e. VI–IV. század) időszakokra tehető.³ Néhány orvosi szöveg a Babilóniai Talmud szöveghagyományába is bekerült. (Geller 1991; Geller 2000; Veltri 1997) A szövegek kronológiai megoszlása tükröződik a szövegek nyelvén: míg a korai szövegek sumer nyelvűek, az óbabilóni kortól kezdve akkád nyelvűvé válnak. Az alábbiakban az orvosi szöveghagyomány főbb szövegtípusait mutatjuk be.

2.1 A lexikális listák

Az orvosi szövegek közt általában kétféle listát különíthetünk el: „šammu šakinšu”, illetve „abnu šakinšu” azaz olyan felsorolásokat, amelyek különböző gyógyító hatású növényeket illetve különféle ásványokat írnak elő az egyes betegségek kezelésére. Formailag nézve a lista lehet egyszerűen csak az egyes növények vagy ásványok felsorolása, illetve az egyes tételek kiegészülhetnek az érintett növény vagy ásvány orvosi alkalmazhatóságát tárgyaló résszel. W. Horowitz szóhasználatával beszélhetünk egy egyszerű és egy kibővített típusról. (Horowitz 1992: 1121-22) Az egyes növények és ásványok orvosi alkalmazhatóságát tartalmazó listatípust F. Köcher a mezopotámiai orvoslás vademecum-jának nevezte.⁴ Megjegyzendő, hogy ez a listatípus gyógyhatású anyagai közt nem kizárólag növényeket illetve köveket, ásványokat sorolt fel, hanem egyrészt mind növényeket, mind köveket, ásványokat tartalmazott. Másrészt a növények különböző részeit és nedveit is felsorolta. Ugyancsak a lexikális szövegek közé soroljuk azt a későkori Uruk-ból származó listát, amely az egyes testrészekhez köthető betegségeket sorolja fel.⁵ A gyógyhatású növények és kövek listája mellett a mezopotámiai lexikális tradíció betegséglistát is tartalmazott.⁶ Ugyancsak a lexikális szöveghagyományhoz sorolható az ún. mágikus kövek listája, amely bajelhárító amulettek mágikus köveit listázza,⁷ valamint a profülaktikus eszközöket tartalmazó felsorolások, amelyek egyrészt fákat, füveket és számos egyéb növényt, másrészt köveket, ásványokat és egyéb természetes és mesterséges anyagok neveit tartalmazzák.⁸ Bár a kutatás a listákban szereplő gyógyhatású növények és ásványok nem mindegyikét tudja azonosítani, de a már meghatározott anyagok nagy többsége hozzátartozott a mezopotámiai flórához és faunához.

2.2 A therapeuta vagy kezelési szövegek (ún. receptek)

Az egyes betegségek kezelését tartalmazó gyógyászati szövegeket, azaz a recepteket szokás a leginkább kapcsolatba hozni a gyógyászat tapasztalatokon alapuló gyakorlatával, azaz a mai értelemben vett gyógyászati kezeléssel. Az egyes táblákat paragrafusokra osztották, minden paragrafusban egy-egy kezelést olvashatunk. A paragrafus bevezető szakaszában található a tünetek felsorolása és a betegség

³Orvosi szövegek Aššurból: E. EBELING: KAR (1919), LKA (1953); F. KÖCHER: BAM I-III (1963–1980), Orvosi szövegek Ninivéből: E. EBELING KMI (1922–1923); R. Ch. THOMPSON: AMT (1923); F. KÖCHER IV.-V. (1963–1980), orvosi szövegek Sultantepeből: GURNEY–FINKELSTEIN: STT I. Nr. 57, 58, 89–111 (1957); GURNEY–HULIN: STT II. Nr. 240, 261, 262, 264, 279–299, 328 (1964), Orvosi szövegek Uruk-ból: FALKENSTEIN: LKU (1931); HUNGER: SpTU I. Nr. 27–67 (1976); WEIHER: SpTU IV. Nr. 152–155 (1993).

⁴BAM I, 379, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429

⁵SPTU I. Nr. 43

⁶MSL 9 75–102

⁷BAM 250, 342–377, 386, 419, 420

⁸SPTU I Nr. 56; F. Köcher AfO 20, 156

meghatározása. A középső szakaszban a gyógyhatású anyagokból elkészített gyógykészítmény összeállítása és annak alkalmazása áll. Ezt követi a befejező szakaszban a beteg sorsát meghatározó rész (a beteg meghal vagy felépül). A gyógyászati szövegeket általában három féle csoportra szokás osztani: mágikusak, gyógyszerészetiek (ezek az ún. receptek), vagy vegyesek. A szétválasztás annak alapján történik, hogy az egyes gyógyászati szövegek tartalmazzak-e ráolvasást, mágikus cselekvést (mágikus), vagy csupán gyógyhatású anyagok segítségével gyógyítanak (receptek), vagy mindkettő megtalálható a szövegben (vegyes). Ez a szétválasztás azonban nem jelent három különálló kategóriát, és nem jelenti azt, hogy - pl. a receptek esetén - kizárólag gyógyhatású anyagok segítségét vették volna igénybe a gyógyításhoz. Ugyanez igaz a mágikusként számon tartott receptekre is, hiszen a mágikus kezelés során gyakran a receptekben alkalmazott anyagokkal is találkozunk. Nehéz lenne azt mondani, hogy bizonyos növényeket kizárólag a természetükben rejlő gyógyító hatásuk miatt „írtak fel”, másokat pedig csupán a mágikus erejük miatt alkalmaztak. Úgy tűnik a gyógyszer elkészítését az alkalmazás módja határozta meg, az alkalmazás módja pedig a kezeléssel elérni kívánt testrésztől függött. Így például, amennyiben a betegség a szemhez kapcsolódott, akkor szemceppet vagy borogatást alkalmaztak.

2.3 A diagnosztikai ómenek

Az ún. diagnosztikai ómensorozatok fókuszában a testen észlelhető elváltozások álltak. Az egyes elváltozásokat ominózus jelként értékelték, ezért az egyes szakaszok az egyéb ómensorozatok mintájára apodosisra és protazisra oszlottak. A táblát ebben az esetben is paragrafusokra osztották, az egyes paragrafusok tartalmazták az egyes ómeneket. A bevezető szakaszban a szimptómák felsorolása, a középső szakaszban a betegség meghatározása, és a befejező szakaszban a beteg további sorsa áll. A legteljesebb sorozat az első tábla kezdő sora után a „Ha a ráolvasópap a beteg házához megy” címet kapta. (Heessel 2000) Az egyes szakaszok a betegségekhez, azaz az egyes testrészekre észlelhető elváltozásokhoz különböző istenségeket rendelnek, majd közlik a jelekből kiolvasható prognózist: a beteg meghal vagy felépül. A sorozat 40 táblából áll, de ezek némelyikére csupán közvetett bizonyítékkal rendelkezünk. A szöveg formailag két részre osztható: az első két tábla a beteg háza felé vezető úton tapasztalt, illetve a beteg környezetében észlelt jelenségeket tartalmazza, és csak a harmadik táblától foglalkozik a beteg testén észlelhető jelenségekkel.

2.4. A kommentárok

A kommentárok a mezopotámiai tudományosság sajátos termékei. Szerepük abban állt, hogy segítsék a szövegek megértését azáltal, hogy magyarázatokat adnak az egyes sorokban előforduló szavakhoz, kifejezésekhez, ezért szerepük az oktatásban vált fontossá. Az orvosi szövegek esetében a középászír (Kinnier-Wilson 1956) az újászír⁹ és a későkorból¹⁰

⁹ VAT 13846 (G. MEIER: AfO 12 (1961) 237–246); BAM 329; CT 41 plate 43; CT 41, plate 43., CT 51 Nr. 136; DT 87, DT 113, DT 260, K 6151

¹⁰ Uruk: SpTU I Nr 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 41, 42 (diagnosztikai ómenekhez), 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55 (receptekhez); GCCI II 406; Sultantepe: STT II 403; Sippar: BAM 401; Ur: Leichty: AfO 24 (1973) 78–86; Nippur: BRM 4 Nr. 32; AO 17661

ismerünk kommentárokat. Kommentárokat mind a mágikus, mind pedig a gyógyszerészetinek tartott gyógyászati szövegekre vonatkozóan ismerünk

III. Az ókori egyiptomi orvosi-mágikus szövegek

1. Az egyiptomi orvosi szövegek kutatása

A kutatásban az egyiptomi orvoslás, illetve az egyiptomi orvosi szövegek megközelítésének két különböző módja alakult ki: az egyik az ún. empirikus-rationális, a másik az ún. mágikus-vallásos megközelítés. A közvélekedés az előbbi irányzatot a modern gyógyászat előfutárának tekinti, az utóbbit pedig értelmetlen hókuszpókusznak tartja.(Weeks 1995) Az egyiptomi orvoslással foglalkozó szakkönyvek forrásanyagát szinte kizárólag az orvosi tartalmú papiruszok adják, és csak elvétve szentelnek figyelmet a mágikus szövegeknek. Az orvosi tartalmú források, az ún. receptek rendkívül szórtak és túl csekély számúak ahhoz, hogy az egyes szövegek változásait diakronikusan vizsgálni lehessen, azaz a szövegtipológián túllépő sorozatokat nem tudunk elkülöníteni, illetve az egyes szövegek változásait sem tudjuk nyomon követni. Ebből adódóan az egyiptomi orvoslás kutatásának legfontosabb iránya a receptekben leírtak megfeleltetése a mai orvosi tapasztalattal, azaz konkrét betegségek és kezelési eljárások azonosítása. A recepteken túl ebbe az irányba hat a múmiák fizikai antropológiai vizsgálata is.

Jól tükrözi a fentieket a fáraó-kori egyiptomi orvosi szövegeket feldolgozó, és a mai napig is meghatározó jelentőségű szövegkiadást jegyző Grapow véleménye, aki az egyiptomi orvoslás kutatása fő csapásirányának azt a kutatási gyakorlatot tartotta, amelyik a szöveg-hagyományozódásban tapasztalt hézagok okán az eredeti kontextusból kiszakítva véli feldolgozhatónak és összehasonlíthatónak az orvoslással kapcsolatos szövegeket. Ezek a tudományos erőfeszítések csupán az orvosi szövegekre koncentrálnak, és a modern orvoslás betegségekről alkotott rendszerében igyekeznek elhelyezni a forrásokban említett panaszokat, testi bajokat és betegségeket. A másik – az általa másodlagosnak tekintett – kutatási irányzat a betegségek és az orvosi tevékenység mibenlétét úgy igyekszik feltárni, hogy nem csak az orvosi szövegeket vizsgálja, hanem minden olyan szöveget, amelyek a gyógyításról szól, vagy ehhez a tevékenységhez köthető, így a ráolvasásokat és az ún. mágikus gyógymódokat is. Míg az előbbi kutatási irányzat időbeli horizontja csupán az újbírodalmi és későkori nagy receptgyűjteményekig, az utóbbiaké a görög-római korig, illetve a kopt időszakig is kiterjed. (Grapow 1955: 3)

2. A források

2.1 Az ún. orvosi papiruszok

A fáraónikus egyiptomi orvoslással 13 db orvosi jellegű papirusz foglalkozik. (Westendorf 1992: 2-9) A papiruszok jelentős különbséget mutatnak tartalmuk, hosszúságuk, koruk és fennmaradásuk minősége szerint. Közös jellemzőjüknek tekintik, hogy ezekben a papiruszokban csupán csekély mértékű a varázslásra, a mágikus tevékenységre utaló elem. A szövegek a Kr.e. 1900-1100 közötti időszakból származnak. A fáraónikus időszak forrásainál jóval tekintélyesebb mennyiségű későkori és kopt forrás felhasználhatósága jelentősen megosztotta az egyiptomi orvosi és mágikus szövegek kutatóit. Erről a tanulmány utolsó fejezetében lesz szó.

Az egyiptomi orvoslás fentebb említett jeles kutatója, Grapow formailag az orvosi szövegek két csoportját különbözteti meg: a gyűjteményes szövegeket és az egyedi eseteket leíró szövegeket. (Grapow 1955: 2) A szövegeket tartalmi jellemzők alapján három csoportba osztja: diagnosztikai szövegek, receptek és varázsmondások. Grapow úgy vélte, hogy a varázsmondások az orvosi irodalomban csupán mellékszerepet játszottak, ezért szerinte a tulajdonképpeni orvosi szövegkorpuszt kisebb részben a diagnosztikai szövegek, nagyobb részt a receptek jelentik. Az egyiptomi orvosi hagyomány az említett két orvosi szövegcsoporthoz felül három, jól megszerkesztett orvosi „szakkönyvet” tartott számon: a szívről és a véredényekről szóló, valamint a ricinus növény felhasználásáról szóló könyveket és a születési prognózisok gyűjteményét. Ezekhez járultak még bizonyos gyógykészítmények elkészítésének alkalmoszerű leírásai. (Grapow 1955:7-8)

Az egyiptomi orvosi gyakorlat másik kiemelkedő kutatója, Westendorf szerint a Grapow által felsorolt orvosi szövegeken túl az egyiptomi orvosi szövegkorpusz szerves részét képezték azok a varázsszövegek, illetve ráolvasások is, amelyek gyógyítási célokat szolgáltak. A gyógyító tartalmú varázsszövegek azonban, bár számban felülmúlják az előző szövegeket, kevesebb orvosi tartalommal rendelkeznek. (Helck – Westendorf 1972-1996: 1155)

Westendorf forma szerint az orvosi szövegek kétféle típusát különbözteti meg: az ún. oktatószövegeket (Lehrtexten) és a recepteket. Az előbbiek átfogóbbak, részletesebbek, tartalmazzák a címet, a vizsgálat leírását, a diagnózist, a beteg kilátásait, a terápiát, esetleg glosszákat is. Az utóbbiak rövidebbek, praktikusabbak, rövidebb összefoglalást tartalmaznak a betegségről, a tünetekről és a kezeléssel. (Westendorf 1992: 14) A szövegek tartalma alapján a következő szövegtípusokat különítjük el:

- szakkönyvek,
- gyűjteményes kéziratok, esetleg oktatószövegek,
- egyedi receptek,
- traktátusok,
- értekezések,
- születési-előrejelzések,
- ún. házi praktikák.

A kutatók általában a szakkönyvek közé sorolják a Smith papiruszt, a Kahun papiruszt, a Ramessum V papiruszt és a Beatty VI papiruszt, valamint egy, a kígyó- és egyéb harapásokról szóló kései kézikönyvet. Gyűjteményes kéziratnak, illetve oktatószövegnek tekintik az Ebers papiruszt. Az anatómiáról és a fiziológiáról szóló két szöveget a traktátusok, a ricinus orvosi alkalmazhatóságát tárgyaló szöveget pedig az értekezések csoportjába sorolják.

Megjegyzendő, hogy a források szórt jellegéből fakadóan gondot jelent a szövegek típus szerinti szétválasztása, ezért a leggyakrabban tartalom szerint osztályozzák a szövegeket. Az egyiptológia máig adós az orvoslással foglalkozó szövegek szisztematikus rendszerének rekonstrukciójával.

2.2. A mágikus szövegek

A mágikus gyógyító rítusokat, varázsmondásokat nagy számban tartalmazó orvosi szövegek a kései újbírodalom korából, illetve a Ptolemaiosz korból, valamint a kopt időszakból kerültek elő. Az egyiptomi orvoslás kutatásának tudományos metodikájából fakadóan azonban az egyiptomi orvoslást bemutató összefoglaló munkák egyáltalán nem, illetve kevés figyelmet szenteltek a mágikus tartalmú gyógyító szövegeknek. Annál is inkább, mert bár a mágikus tartalmú szövegek döntő többsége későkori, a kutatóknak csupán kisebb hányada foglalkozik ezzel a korszakkal.

Az orvosláshoz kapcsolódó varázsmondások kapcsán Grapow kifejtette, hogy a későkori orvosi szövegekben nagy bőségben megjelenő ráolvasások okán azt kellene gondolnunk, hogy a racionális és empirikus egyiptomi orvoslás a varázslás szintjére süllyedt, illetve általánosságban megállapítható, hogy minél fiatalabb egy orvosi szöveg annál több ráolvasást tartalmaz. (Grapow 1955: 11) Grapow azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a ráolvasások az orvosi szöveghagyomány szerves részét képezték, hiszen azok mind a gyűjteményes, mind az egyedi orvoslással foglalkozó forrásokban előfordulnak, illetve valószínűsíthetően minden orvosi tevékenységet ráolvasások recitációja kísérte. (Grapow 1955: 23) Az egyiptomi orvoslás általa a hagyományozódás fő-, illetve mellékáramlatára bontott szövegeit vizsgálva Grapow formai alapon csoportosította az orvosi szövegek varázsmondásait. A csoportosítás alapját a ráolvasásoknak a szöveg egészében elfoglalt helye képezte, és ez alapján igyekezett tisztázni a ráolvasások gyógyítás során játszott szerepét. Grapow megállapította, hogy bizonyos szövegekben a ráolvasás a magában is teljes egészét alkotó recepthez van csatolva (általában a recept végén). Az ilyen jellegű forrásokban tehát a ráolvasás önálló szövegi egységet alkotott a recept mellett. Más szövegekben a ráolvasást beszúrták a recept sorai közé, így a recept és a ráolvasás együttesen alkotnak egy szövegi egységet. A harmadik esetben magával a ráolvasással indult a szöveg, és azt követte a recept. A negyedik csoport esetében csak a ráolvasás szövege szerepel, és kezelési szöveg egyáltalán nem jelenik meg. Grapow önálló csoportnak tekintette azt az esetet is, amikor a varázsmondás bizonyos orvosi tevékenységek kísérő ráolvasásként szerepel, a leggyakrabban a gyógyszerek elkészítésekor és a kezelés során recitálták. (Grapow 1955: 13-20) Az Ebers papirusz esetében 3 varázsmondással kezdődik a papirusz, amelyek valószínűleg a szöveg minden receptjére vonatkoznak. A Hearst papiruszban a gyógyszerek elkészítéséhez használt folyadékokra (olaj, méz és sör), illetve az ennek során alkalmazott edényekre recitált varázsmondások találhatók. Mindkét papirusz esetében a gyógyítási rítus egésze mágikusnak tekinthető. (Deines - Grapow – Westendorf 1958: 308-311; Grapow 1958: 530-537; Borghouts 1978: 44-49) Formailag tehát a főáramlatához tartozó szövegekben bizonyos betegségekhez kapcsolódó egyedi ráolvasások és az orvosi tevékenységet kísérő ráolvasások különböztethetők meg. Az orvoslás mellék hagyományának varázsmondásai vagy egy recepthez, vagy egy amulettel kapcsolódnak, ritkábban önálló szövegek. (Grapow 1955: 20-23)

A mágikus szövegek egyik legkiválóbb kutatója, Altenmüller szerint az ellenséges erőkkel - amelyek a betegségeket is okozták - szembeni leghatékonyabb fegyvernek az egyiptomiak a mágiát tekintették. A mágikus bajelhárító rítus azonban csak az egyik eleme a komplett bajelhárító eljárásnak, hiszen a betegségeket okozó gonosz démonokkal és istenségekkel szembeni védekezés rítusának két elemét tudjuk azonosítani: az amuletteket és a varázsmondásokat. (Helck – Westendorf 1972-1996: 759) A kettő azonban sokszor együtt

jelenik meg.¹¹ Az amulettek sokféle anyagból és célból készülhettek. A legegyszerűbb egy mágikus csomókkal ellátott textildarab, amelybe gyógyító-mágikus hatású anyagokat is csavarhattak, illetve varázsszövegekkel láthatták el őket. (Wolters 1915: 1-22; Scheftelowitz 1912; Day 1967; Edwards 1968) Jellegzetesen mágikus gyógyító rítus kapcsolódik az ún Hórusz sztélékhez és a gyógyító szobrokhoz. Mindkettő bajelhárító és gyógyító jellegű. Az első ismert gyógyító szobor III. Ramszeszé, ezt követően azonban csak az i.e. IV. századból ismerünk hasonlót. (Kákosy 1997: 64) A személyes jellegű amulettek egyedi típusát képviselik az ún. istendekrétumok, amelyek az újbirodalom végén jelennek meg. A szövegekben felsorolt betegségek katalógusa párhuzamot mutat az orvosi szövegek némelyikével. (Helck – Westendorf 1972-1996: 760) A Ptolemaiosz korban egyes tisztviselők szabályos szerződést kötöttek egy-egy istenséggel. A szerződés szerint az istenség garantálta a tisztviselő fizikai sértetlenségét, a tisztviselő pedig rendszeres áldozati ajándékokat juttatott az istenség számára. ((Helck – Westendorf 1972-1996: 761; Thompson 1941)

Irodalom

Általános művek

GOLTZ, D.: *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde: Therapie – Arzneibereitung – Rezeptstruktur*, Wiesbaden, Sudhoffs Archiv, 1974 (Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte 16).

KOLLESCH, J. – NICKEL, D.: *Antike Heilkunst. Ausgewählte Texte aus dem medizinischen Schrifttum der Griechen und Römer*, Leipzig, Verlag Philipp Reclam, 1981.

PORTER, R.: *Die Kunst des Heilens. Eine medizinische Geschichte des Menschenheit von der Antike bis heute*, Berlin, Spektrum Akademie Verlag 2000.

SIGERIST, H.: *A History of Medicine*, New York, Oxford University Press, 1951.

A biblikus orvoslásra vonatkozóan

BROWN, M., L.: *Israel's divine healer*, Studies in Old Testament Biblical Theology, Grand Rapids, Mich. Zondervan, 1995.

CLEMENTS, R. E.: *The world of ancient Israel: sociological, anthropological and political perspectives. Essays by members of the Society for Old Testament Study*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

¹¹ Edwin-Smith pap. 473-476.

COOPER, J., W.: *Body, Soul, and Life everlasting: biblical anthropology and the monism-dualism debate*, Grand Rapids, Mich. Eerdmans, 2000.

CORCORAN, K.: *Soul, body & survival: essays on the metaphysics of human persons*, Ithaca, Cornell Univ. Press 2001.

HILL, E.: *Being human: a biblical perspective*, London, G. Chapman, 1984.

GAMER-WALLERT, I.: *Fische und Fischkulte im Alten Agypten*, ÄA 21, Wiesbaden, Otto Harrasowitz 1970.

HARTENSTEIN, F. – HERMANN, S. - JANOWSKI, B. – NOTH, M.: *Psalmen I-*. BKAT Bd. 15, Teilbd., 1, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2007.

JANOWSKI, B.: *Konfliktgespräche mit Gott: eine Anthropologie der Psalmen*, Neukirchen, Neukirchener Verlag, 2003.

JUDAEUS, L. A.: *A legrégibb héber nyelvű orvostudományi író*, Budapest, 1916;

KNIBB, M.: Life and Death in the Old Testament. In: CLEMENTS, R., E.: *The World of Ancient Israel: Sociological, Anthropological and Political Perspectives. Essays by members of the Society for Old Testament Study*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 395-415.

KOTTEK, S.: *Medicine and Hygiene in the Works of Flavius Josephus*, Leiden, Brill, 1994.

NAVEH, J. – SHAKED, S.: *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem, Leiden, Magnes Press, Brill 1985;

NAVEH, J. – SHAKED, S.: *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem, Magnes Press, Hebrew University, 1993.

NÉMETH, GY.: *Jewish Elements in the Greek Magic in Pannonia*, Journal of Ancient Judaism 1 (2010) 181-188.

MORELAND, P., J. – RAE, S., B.: *Body & Soul: human nature & the crisis in ethics*, Downers Grove, InterVarsity Press, 2000;

MUNTNER, S.: *Asaph ha-Rofe*, Enc. Jud. 3, 1972, 673-676.

NEWMYER, S.: *Asaph the Jew and Greco-Roman Pharmaceuticals = The Healing Past. Pharmaceuticals in the Biblical and Rabbinic World*, eds. I. JACOB, W. JACOB, Leiden, 1993, 107-120.

-
- PREUSS J, - ROSNER, F.: *Biblical and Talmudic Medicine*, Northvale, N.J., J. Aronson, 1994.
- ROSNER, F.: *Medicine in the Bible and the Talmud*, New York, KTAV Publishing House, 1995.
- ROSNER, F.: *Encyclopedia of Medicine in the Bible and in the Talmud*, Northvale, N.J., Aronson, 2000.
- SCHROER, S. – STAUBLI, Th. – MALONEY, L., M.: *Body symbolism in the Bible*, Collegeville, Minn. Liturgical Press, 2001. Németül: *Die Körpersymbolik der Bibel*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2005.
- von SODEN, W.: *Fischgalle als Heilmittel für die Augen*, AfO 21 (1966) 81-82 = *Bibel und Alter Orient: Altorientalische Beiträge zum Alten Testament von Wolfram von Soden*, ed. H.P. Müller, Berlin, De Gruyter 1985 (BZAW 162).
- TAYLOR, E.: *Roots, Remedies and Properties of Stones: The Essenes, Qumran and DS Pharmacology*, LX.2 (2009), 226-244.
- van der TOORN, K.: *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia*, Assen and Maastricht, Van Gorcum, 1985.
- de VAUX, R.: *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 1997.
- VENETIANER, L.: *Asaf Judaeus, der älteste medizinische Schriftsteller in hebräischer Sprache*, Budapest, 1915-17.
- VERHEY, A.: *Reading the Bible in the strange world of medicine*, Grand Rapids, Mich. Eerdmans, 2003.
- WEISSENRIEDER, A.: *Images of illness in the Gospel of Luke: insights of ancient medical texts*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, (WUNT Reihe 2).
- WOLFF H., W.: *Anthropologie des Alten Testaments*, München, C. Kaiser, 1973. Magyarul: *Az Ószövetség antropológiája*, Pépa: Pápai Református Teológiai Akadémia, 2001.
- ZENGER, E.: *Ein Gott der Rache? Feindpsalmen verstehen*, Freiburg im Breisgau, Herder 1994, Freiburg, Herder 2003.

A mezopotámiai orvoslásra vonatkozóan

ADAMSON, P., B.: *Some Anatomical Patological Terms in Akkadian*, RA 84, 1990, 27–32.

ADAMSON, P., B.: *An Assessment of Some Akkadian Medical Terms*, RA 87, 1993, 153–159.

BÁCSKAY, A.: *Mezopotámiai orvoslás*, Ókor II/2–3, 2003, 19–25.

BÁCSKAY, A.: *Illness or symptom? Some remarks on the terminology of Mesopotamian medical texts*, Acta Antiqua XLVII, 2007, 17–23.

BÁCSKAY, A.: *Láz az ókori Mezopotámiában*, publikálatlan Ph.D disszertáció, 2008.

EBELING, E.: *Kelischrifttexte aus Assur religiösen Inhalts*. (KAR) I–II. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1919.

EBELING, E.: *Keilschrifttexte medizinischen Inhalts*. (KMI) I–II. Berlin, Akademie Verlag, 1922–1923.

EBELING, E.: *Literarische Keilschrifttexte aus Assur*. (LKA) Berlin, Akademie Verlag, 1953.

FALKENSTEIN, A.: *Literarische Keilschrifttexte aus Uruk*. (LUK) Berlin, Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen, 1931

FINCKE, J., C.: *Augenleiden nach keilschriftlichen Quellen*. Würzburger medizinhistorische Forschungen, 70., Würzburg, Königshausen & Neumann, 2000.

GELLER, M.: *Renal and Rectal Disease Texts. Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen*, BAM 7., Berlin -- New York, Walter de Gruyter, 2005.

GELLER, M.: The survival of Babylonian Wissenschaft in later tradition. In SANNA, A. – WHITING, R., M.: *The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage*. (Melammu Symposia 1.) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2000.

GELLER, M.: Akkadian medicine in the Babylonian Talmud. In SHERBOOK, D., C.: *A Traditional Quest: Essays in Honour of Louis Jacobs Sheffield*. Sheffield, England: Journal for the Study of the Old Testament Press, 1991: 102–112.

GURNEY, O., R. – FINKELSTEIN, J.: *The Sultantepe Tablets I*. (STT I.) London, The British Institute of Archaeology at Ankara, 1957

GURNEY, O., R. – HULIN, P.: *The Sultantepe Tablets. II.* (STT I.) London, The British Institute of Archaeology at Ankara, 1964.

HAUSSPERGER, M.: *Einige medizinische Anmerkungen zum Text BAM 393*, CPOA 3, 1996, 129–132.

HEESSEL, N.: *Babylonisch-assyrische Diagnostik*, AOAT 43, Münster 2000

HOROWITZ, W.: *Two Abnu šikinšu Fragments and Related Matters*, ZA 82, 1992 112–122.

HUNGER, H.: *Spätbabylonische Texte aus Uruk I.* (SpTU I.) Berlin, Gebr. Mann, 1976.

von WEIHER, E.: *Spätbabylonische Texte aus Uruk IV.* (SpTU IV.) Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1993.

JASTROW, M.: *The Medicine of Babylonians and Assyrians*, Transactions of the College of Physicians of Philadelphia, 1913.

KINNIER-WILSON, S., A.: Organic Diseases of Ancient Mesopotamia. In BROTHWELL, D. - SANDISON, A., T.: *Diseases in Antiquity*, Springfield, Ill., 1967, 191-208

KINNIER-WILSON, S., A.: Mental Diseases of Ancient Mesopotamia In BROTHWELL, D. - SANDISON, A., T.: *Diseases in Antiquity*, Springfield, Ill., 1967, 723-733.

KINNIER-WILSON, S., A.: *Two medical texts from Nimrud*. Iraq 18, 1956, 130-146.

KÖCHER, F.: *Die babylonische-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen.* (BAM) I–VI. Berlin, De Gruyter, 1963–1980.

OPPENHEIM, A., L.: *Mesopotamian Medicine*, Bulletin of the History of Medicine, 1962, 107–108

SCURLOCK, J. Ann: *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*. Ancient Magic and Divination, 3., Leiden – Boston, Brill – Styx, 2006.

STOL, M.: *Epilepsy in Babylonia*, Styx. Cuneiform Monographs II., Groningen, 1993.

THOMPSON, R. C.: *Assyrian Medical Texts.* (AMT) London, Oxford University Press, 1923.

VELTRI, G.: *Magie und Halakha. Ansätze zu einem empirischen Wissenschaftsbegriff im spätantiken und frühmittelalterlichen Judentum*. Tübingen, Mohr, 1997, 91–220.

Az egyiptomi orvoslásra vonatkozóan

BORGHOUTS, J. F.: *Ancient Egyptian Magical Text*, Leiden, Brill 1978,

-
- DAY, L.: *Quipus and Witches Knots*, Lawrence, Kansas, 1967, 41-79.
- von Deines, H. – Grapow, H. – Westendorf, W.: *Grundriss der Medizin der alten Ägypter VI*. Akademie Verlag, Berlin, 1958
- EDWARD, I.E.S.: *Kenhikhopshef's Prophylactic Charm*, Journal of Egyptian Archaeology 54 1968, 155-160
- GRAPOW, H.: *Grundriss der Medizin der alten Ägypter II*, Akademie Verlag, Berlin, 1953.
- GRAPOW, H.: *Grundriss der Medizin der alten Ägypter V*, Akademie Verlag, Berlin, 1958
- HELCK, W. -WESTENDORF, W.: *Lexikon der Ägyptologie*, 1957-1992
- KÁKOSY, L.: *A Statue of a Healing Goddess*, RRE 1, 1997.
- NUNN, J. F.: *Ancient Egyptian Medicine*. Norman, University of Oklahoma Press, 1996.
- THOMPSON, H.: *Two Demotic Self-Dedications*, JEA 26 (1941) 68-78.
- SCHEFELOWITZ,: *Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 12/2, Giessen, 1912.
- WEEKS, K. R.: *Surgery, and Public Health in Ancient Egypt*. In. SASSON, J.: *Civilizations of the Ancient Near East*. III. New York–London: Charles Scribner's Sons–Macmillan Library, 1995.
- WOLTERS, P.: *Faden und Knoten als Amulett*, Beiheft gewidmet Hermann Usener zum siebzigsten Geburtstage, Archiv für Religionswissenschaft 8., Leipzig, 1905,
- WESTENDORF, W.: *Erwachen der Heilkunst. Die Medizin im Alten Agypten*. Zurich, Artemis & W., 1992

Fejfájás ellen. Gyógyító varázslatok¹²

Against headache. Healing magic

Németh György Prof. Dr.

kritias@freemail.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

Greek magical papyri present numerous recipes to cure an already developed malady. Carved semi-precious stones, magic gems, and amulets on lamellae served to protect their bearers against various illnesses. This study examines these illnesses on amulets one after the other to show what people were afraid of in Europe, Northern Africa, and Asia Minor in the first centuries AD.

A görög nyelvű mágikus papiruszok számos receptet tartalmaznak a már kialakult betegségek gyógyítására. A vésett féldrágakövek, a varázsgemmák illetve a fémlemezre írt amulettek a betegségek elleni védelemre szolgáltak. E tanulmány az amuletteken szereplő betegségeket veszi sorba, bemutatva, hogy mitől féltek az Európában és Észak-Afrikában, valamint Kis-Ázsiában élő emberek időszámításunk első századaiban.

Keywords: magical papyri, amulets, lamellae, illnesses

Kulcsszavak: mágikus papiruszok, amulettek, ólomlemezek, betegségek

Egy kalandos sorsú, Kr. e. 1. századi egyiptomi varázspapiruszon, amelynek egyik töredékét Berlinben, másikat Norfolkban őrzik, két költői ráolvasást találunk (Preisendanz 1974, 145).¹³ Egy harmadik végét a papirusztöredék elején olvashatjuk, az szintén görögül és hexameterben íródott.

„... mert te halandóknak vagy ...
... vidd véghez teljes bűvénekedet már!

¹² A tanulmány a K 81332 számú OTKA program támogatásával készült (Párhuzamos kutatások az antik mágia köréből).

¹³ P XX 6–20. (P. Berol. 7504; P. Amh. 11.). A papiruszról a legújabb elemzést adja Faraone 1995, 297–333. Magyarul prózafordítását adja Bajnok 2008, 117–119.

A syriai Gadarából származó ... ráolvasása mindenféle égés ellen:

Nagyrabecsült istennő gyermeke lánggal elégett:
hegy csúcsán lángolt. Míg tűz elemésztí a forrást,
hét farkas, hét medve s oroszlán bő vize égett,
hét szép szénszemű szűz forrásvízből meregetve
szénszínű korsókkal lelocsolja a tűz lobogását.

A thessaliai Philinna ráolvasása fejfájás ellen:

Most menekülj fejfájás, szikla alól az oroszlán,
farkasok és a patás lovak is vele elmenekülnek,
mert a varázséneknek a kényszere űzi el őket.”

A sok keleti és egyiptomi kulturális hatást mutató versek egyikében Isis istennő gyermeke, Hórus lángol a hegy csúcsán, csillapítva az égési sérülések fájdalmát, a másodikban vadállatok módjára menekül el a fejfájás a varázsének hatására. Ha a görög nyelvű mágikus papiruszokat számba vesszük, miféle betegségek ellen reméltek gyógyírt találni a mágusok, az alábbi adatokat találjuk: láz és hidegrázás ellen 36 szöveget ismerünk, nőgyógyászati és szexuális panaszok kezelésére 28-at, fejfájás ellen 10-et, szempanaszokra 9-et, skorpiócsípés ellen (ami Egyiptomban különösen elterjedt volt) 6-ot, általában a betegségek ellen irányult 7, és további 34 különféle betegségek ellen (Bajnok 2008, 115).

A papiruszon fennmaradt varázslatok nagy része a már kialakult kórok ellen kínált gyógyulást. Van azonban két olyan antik mágikus tárgytypus, amely a betegségek kialakulását szándékozott megakadályozni: a varázsgemmák és a fémlemezre írott amulettek.

A varázsgemmák többféle betegség ellen nyújthattak védelmet a skorpiócsípéstől az emésztési zavarokig (Nagy, 2007).¹⁴ Ez utóbbi típus pl. egy kígyólábú démont ábrázolt hematit kőre faragva, a STOMACHOY (a gyomoré) vagy a PEPTE (eméssz!) felirattal. A skorpiócsípés ellen inkább sárga színű kötől várták a biztos hatást. Külön csoportot képeztek a nőgyógyászati gemmák, amelyek a fogantatást, vagy annak elkerülését voltak hivatottak elősegíteni (Gradvohl 2006, 53–66).

Míg a gyógyító varázsgemmákkal sokat foglalkoztak, kevesebb figyelem jutott a fémlemezre írt amuletteknek. Ezeket arany-, ezüst- vagy ólom- (ritkán réz-) lemezekre írták, és összehajogtatva, egy bullába zárva a nyakban hordták, bár olyan példányt is találtak egy sírban, amit a felkarra rögzítettek egy karkötővel. A görög mágikus amulettek legnagyobb kiadása Roy Kotansky munkája (1994). Ez a kötet valójában csak az ismert lelőhelyű lemezeket tartalmazza, az ismeretlen vagy bizonytalan lelőhelyűeké lett volna a második kötet, amin a szerző még most is dolgozik. A vaskos monográfia 68 amulettet tartalmaz. Ezek közül mindössze 13 irányul betegségek ellen. Nem véletlen, hogy 3 láz és 2 szembetegségek ellen védett, az már érdekesebb, hogy a többi amulett által említett kórok szóródása milyen

¹⁴ A legújabb részletes összefoglalás a varázsgemmákról Michel 2004.

jelentős.¹⁵ Általában egészségért fohászkodik egy 5–6. századi laodiceai aranylemezke (Kotansky 1994, Nr. 45), betegség és gonosz lelkek ellen egy krími, 2–3. századi ezüstlemez (Kotansky 1994, Nr. 66):

„† Amulett (*phylaktérion*) minden lélek és betegség ellen.
(*mágikus jelek*)

aa

aaa

éééééé

thththththththth

pppp

Te, egészség, gyógyítsd meg Abbagazát, akit Phaispharta szült!”

Egy 24 soros damaszkuszi aranylemez a 4–5. századból az arkangyalokon kívül csatasorba szólítja az „isteni mágikus jeleket” (*thioi charaktéres*) az epilepszia és a fejfájás ellen (Kotansky 1994, Nr. 57). A pannoniai Carnuntumban találták azt a 2–3. századi ezüstlemez, ami migrén ellen védte tulajdonosát. A migrén (nőnemű) démonát Antaurának hívták (Kotansky 1994, Nr. 13):

„Migrén (*hémikranon*) ellen: Antaura kijött a tengerből, és elbődült, mint egy szarvas, felbőgött, mint egy tehén. Ephesosi Artemis találkozott vele: – Antaura, hová mész?

– A fél koponyába.

– Ne menj a fél koponyába ... !”

Bár a varázsszöveg vége töredékes, szóhasználata alapján meglepő egyezést mutat egy középkori görög ráolvasással, amelynek címe: Félkoponyás könyörgés fejfájás ellen (Kotansky 1994, 61–64). A migrén szót ugyanis görögül a félkoponya jelentésű *hémikranon*nal fejezték ki. Az ephesosi Artemis helyét a középkorban átvette Jézus Krisztus, akihez az ima így könyörgött: „Te, aki kijelölted a tenger határát, állítsd meg a fejfájását, a migrénjét, és koponyájában érzett, a szemei közti, a szemhéjra nehezedő, a velejébe fészkelte fájdalmát az Isten szolgálójának, akit így és így hívnak.”

Természetesen „nőgyógyászati” amuletteket is ismerünk: egy 3–4. századi núbiai aranylemez, amely Isist kéri a méh megnyitására, vagyis a fogamzás elősegítésére (Kotansky 1994, Nr. 61), illetve egy 1. századi beiruti aranylemez a méh elvándorlása ellen (Kotansky 1994, Nr. 51). Évszázadokon keresztül hittek ugyanis abban, hogy a nők legtöbb betegségét a kellő nedvességet nem kapott, ezért a belső szerveket „megtámadó” anyaméh okozza (Gradwohl 2006, 113–121):

¹⁵ Láz ellen vö. Kotansky 1994, 32., 56., és 59. szöveg. Ez utóbbi, az egyiptomi Oxyrhynchosból származó ezüstlemez szövege: „Felszólítalak téged, aki az Ókeanos fölött (lebegsz) Obach lelkére és Babarathan, Baroch, Abraam, Sabaraam által, véd meg azt, aki téged (az amulettet) hord, a láztól és minden dologtól. Ha megragadná a láz, oltsd el azt egyszer s mindenkorra.” A hátoldalon betűnyomok, csak az „és” szót lehet kiolvasni.

„Megesketlek téged, Ipsa anyaméhe, akit Ipsa szült, hogy semmiképpen se hagyd el a helyedet, az élő és legyőzhetetlen Úristen nevében, maradj a helyeden Ipsa (testében), akit Ipsa szült.”

A görög varázsszöveg azért is figyelemre méltó, mert az Ipsa (ő maga) szó, amit négyszer is használ, latinul azt jelzi, hogy ide kellett volna a beteg nő, és anyja nevét behelyettesíteni. A mágus azonban vagy nem értette ezt az általa használt receptben, vagy előre gyártotta az amulettjét, függetlenül attól, ki fogja viselni. Ebben az esetben vándor áruval számolhatunk, aki a nőknek kínálta portékáját a vándorló anyaméh megfékezésére.

Még két betegség szerepel az ismert amuletteken. Meglepő módon elephantiasis ellen védett egy 4. századi pannoniai, Ságváron talált amulett (Kotansky 1994, Nr. 18). Ez jelenthetett valamiféle duzzanatot, de akár leprát is. A 4. századi, keverten latin és görög nyelvű, mágikus jelekkel bőségesen ellátott ezüstlemez Romulust és *mater bonát* (jó anya), aki nyilvánvalóan istennő, is csatasorba állítja a betegség ellen.

Utoljára a podagrát említem, mert az itáliai Brundisiumból származó aranylemezke varázsszavait (*Chentemmate Phrei Chentephrais bly...*) ismereteink szerint lovak betegségének gyógyítására használták (Kotansky 1994, Nr. 30).

A fémlemezre írott amulettek olyasmiről is árulkodnak, amiről a papiruszok nem. Mágikus papiruszok ugyanis kizárólag Egyiptom területéről kerültek elő (mivel ott őrizte meg őket a száraz homok), így csak az ottani viszonyokba engednek betekintést. Az amulettek azonban Európából is ismertek, így megmutatják nekünk, hogy milyen betegségektől féltek az itt élt emberek Itáliában, Szicíliában vagy akár az ókori Pannoniában.

Irodalom

- BAJNOK DÁNIEL, *Mit számít az orvosi mágia? Numerológia és a gyógyító mágikus papiruszok*, In Németh György: Gyógyító számok, Szeged, Lectum Kiadó, 2008, 109–125.
- FARAONE, CHRISTOPHER, *Mystodokos and the dark-eyed maidens: Multicultural influences on a late-Hellenistic incantation*. In Marvin Meyer, Paul Mirecki: Ancient Magic and Ritual Power, Leiden – New York – Köln, Brill, 1995, 297–333.
- GRADVOHL EDINA, *Sóranos*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.
- GRADVOHL EDINA, *Matrix – on Typology of Ancient Votive Uterus-Representation*. Hungarian Polis Studies, 13 (2006), 53–66.
- KOTANSKY, ROY, *Greek Magical Amulets I.*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1994.
- MICHEL, SIMONE, *Die magischen Gemmen*. Berlin, Akademie Verlag, 2004.
- NAGY, ÁRPÁD, *Daktylios pharmakités*. Ókor, 2007/4, 41–54.
- PREISENDANZ, KARL, *Papyri Graecae Magicae* (= PGM), Stuttgart, Teubner, 1974

A vitalizmusról

About the vitalism

Magyar László András dr.

orvostortenet@t-online.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

Author attempts to define the notion of vitalism, focusing on the medical-biological meaning of the word. He outlines the history of the vitalism, and the development of vitalistic theories from ancient times up to the 20th century. He calls our attention to the fact, that materialistic biological or medical systems sometimes were also – for different reasons - completed by vitalistic theories

Keywords: Vitalism, Theories, History of Medical Theories.

Kulcsszavak: vitalizmus, elméletek, orvostörténeti teóriák

A vitalizmus szó ugyan csupán a 17. század végén jelent meg a színen, valószínűleg először Nicolas Lemery (1645-1715) francia vegyész műveiben, és csak a 18. század második felében terjedt el használata – a Nagy Francia Enciklopédia például még nem ismeri a fogalmat - a vitalizmus kategóriájába sorolható elméletek mégis kétség kívül ókori eredetűek.

Mielőtt azonban e filozófiai-tudományos irányzat történetét vázolnánk, meg kellene pontosan határoznunk, miről is beszélünk voltaképpen. A vitalizmus terminus értelmének pontos meghatározását nehezíti, hogy más jelentést hordoz a filozófiatörténetben, s megint mást a szűkebb értelemben vett tudománytörténetben. (Itt jegyezzük meg, hogy a vitalizmus az orvostörténetben kiemelten fontos szerepet játszott, nyilvánvalóan azért, mert a vitalista teóriák elsősorban orvosi-biológiai kérdésekre adott válaszul születtek.)

Ha tehát definiálni kívánjuk a „vitalizmus” kifejezést a kérdésről önálló, és azóta is alapvető monográfiát író Hans Driesch (1867-1941), 1914-ben megfogalmazott meghatározásához kell folyamodnunk. Driesch szerint ugyanis vitalista minden olyan elmélet, amely a mechanikus – mai kifejezésünkkel materialista - elméletekkel szemben azt állítja, hogy az élethez olyan principiumra is szükség van, amely kémiai és fizikai jellemzőkkel nem

írható le. A vitalizmus tehát – mint nevéből is gyanítható – az életről alkotott elméletek egyik, sajátos csoportjának gyűjtőneve.

Az elmélet filozófiai gyökerei egyértelműen ókoriak. A vitalistának nevezhető teóriák azonban ebben a korban is már többféle formában jelentkeznek. Részint ugyanis a platonista, s különösen a neoplatonista, vagyis Plótinoszhoz köthető emanáció-elméletekben gyökereznek. Ezek szerint valamiféle felső, isteninek tartható erő árad szét a világban létrehozva a világ formáit és jelenségeit, köztük az életet is. Másrészt viszont, szűkebb értelemben, olyan tudományos elméletekben tűnik föl a vitalista gondolat, mint a Kr.e. 1. században virágkorát élő, és a preszókratikus filozófiában gyökeredző pneumatizmus, ez a – kínai csi- és indiai átman-elméletekkel rokon – orvosi teória, amely azt állította, hogy az élet és az egészség lényege nem a testalkotó elemekben, nedvekben, hanem a testben folyamatos mozgásban lévő lélepszellem, a pneuma szabad áramlásában rejlik. Arisztotelész nagy hatású elmélete az élettelen anyagot átható és megelevenítő formáról, a női anyagi, illetve a férfiúi szellemi-lelki principiumról, illetve a növényekben, állatokban, és végül az emberben kibontakozó lélek (pszükhé treptiké, auxétiké, genétiké és aisztétiké, majd nóusz) fejlődési fokozatairól szintén vitalista elméletnek tekinthető. Itt jegyezzük meg, hogy érdekes módon, míg a filozófia és a teológia keleten és nyugaton egyaránt Arisztotelész vitalista nézeteit fogadta el, az orvostudományban mindvégig, a középkoron át egészen a 18. századig – a paracelsisták kísérletei ellenére - a hippokratikus eredetű, materialista-jellegű nedvelmélet maradt uralkodó.

A vitalizmusnak már ekkoriban azonosítható három olyan alapállítása, amelyekről a hasonló teóriák mindig is felismerhetők: 1. Az élő és az élettelen nem ugyanazokból az összetevőkből áll. 2. Az élő szervezet működése nem írható le fizikai-kémiai jellemzőkkel. 3. A természettudományos módszertan nem alkalmas az élő szervezet leírására. Az már másodlagos kérdés csupán, hogy az „ismeretlen tényezőt” miként nevezik éppen, entelechiának, calor innatusnak, spiritus animalisnak, archeusnak vagy éppen élan vitale-nak, a lényeg ugyanaz!

A középkorban gyakorlatilag minden filozófiai és tudományos elmélet bizonyos szempontból vitalistának tekinthető, hiszen mind feltételezi a lélek vagy szellem „infusio”-ját, illetve azt, hogy a lélek az élet nélkülözhetetlen feltétele. Az arisztotelészi spiritus-elmélet a szellem hármasságáról (spiritus naturalis, vitalis, animalis) mindehhez hasznos háttérrel szolgáltatott. Az arisztoteléiánus lélek-elmélet gyakorlatilag változatlan módon élt tovább még Harvey-nál, vagy a magát animistának nevező Georg Ernest Stahlnál is. A 17. század végére azonban a vitalista elméletek korábbi hosszú egyeduralkodása megszűnt, hiszen már Spinoza, Leibniz, vagy Descartes is egyértelműen tagadta, hogy az élő és az élettelen anyag összetevői tekintetében különböznek egymástól.

Az orvostudományban a jatrokémiában vagy jatrofizikában kialakuló mechanisztikus, anyagelvű elméletekkel szemben jön létre a 17. században, először van Helmontnál, majd a már említett Stahlnál az a jellegzetes vitalista irányzat, amely már nem csak az arisztotelészi elveken, hanem az újfajta materializmuson alapul. Az új vitalisták ugyanis – akik már néha ekként is nevezik magukat - a lelket, az életerőt, a calor vitalist, mint az élet föltételét valójában materialista elméleteik kiegészítésének szánták avégett, hogy vallásos hitüknek

menedéket nyújtsanak vele. Az új vitalizmusnak ez a sajátja az úgynevezett praeformacionista-epigenetikus vitában vált leginkább szembevetővé, amelyben a materialisták (Haller vagy Bonnet) az élet kialakulását az (egyébként Isten teremtette) anyag egyszerű kibontakozásának, evolúciónak, növekedésnek tekintették, míg az epigenesizs hívei, a vitalisták, például B.C.F. Wolff (1733-1794) azt igyekeztek bizonyítani, hogy az embriófejlődés során alapvető, az anyagi folyamatokból nem magyarázható változások következnek be.

A 19. században – a romantikus természetfilozófia (Oken, Reil, Treviranus stb.) hatására - egyre több filozófiai és élettani munkában jelent meg az a nézet, hogy a természet „organikus” és „anorganikus” (szerves-szervetlen) ellentétpárra osztható, és a természet e két „országa” alapvetően különbözik egymástól. 1815-ben Johan Jakob Berzelius svéd vegyész (1779-1848) kísérletekkel is megpróbálta bizonyítani, hogy a két anyag-csoport teljesen más törvények alapján szerveződik. Szerinte a szerves anyagokat egyfajta életerő (vis vitalis) ozza létre és hatja át, vagyis mesterségesen nem állíthatók elő. Az elméletet ugyan Friedrich Wöhler (1800-1882) német kémikus már 1828-ban megcáfolta azzal, hogy anorganikus ammonium-cyanátból szerves anyagot hozott létre, a vitalista elméletek mégis szívósan tovább éltek és élnek ma is, különösen a filozófiában.

A neovitalista filozófiai elméletek alapján két csoportba oszthatók, az úgynevezett: entelechia-elméletekre – (lásd Hans Driesch) - amelyek azt feltételezik, hogy az eleven anyagban olyan önálló, ám nem anyagi tényezők vannak jelen, amelyek az élőlények életfolyamatait irányítják – ezekre hatásukból következtethetünk - , illetve az általános életerő-elméletekre, amelynek legismertebb változata Henri Bergsonnál (1859-1941) a „Teremtő fejlődés”-ben olvasható. Bergson szerint az életet irányító és lehetővé tevő erőnek nincsenek egyedi megjelenési formái, hanem valamiképpen áthatja egész világunkat, amelynek jelenségei ennek az erőnek megjelenési formái csupán. A mai vitalista teóriák (Bertalanffy-féle biológiai strukturalizmus, biológiai autonómia-elmélet, élő-rendszerek elméletei) többnyire indirektnek nevezhetők, hiszen sem entelechiákról, sem életerőről vagy életadó lélekről és szellemről nem esik bennük immár szó, ám az életet és az élő szervezetet alapvetően többnek tekintik, mint kémiai-fizikai folyamatok végösszegét, illetve úgy látják, hogy az élet jelensége csupán egy nála kiterjedtebb létforma fogalmai és törvényei alapján írható le.

A vitalizmus története tehát korántsem ért még véget.

IRODALOM

BENEDIKT, Moritz: Das biomechanische (neo-vitalistische) Denken in der Medizin und in der Biologie. Jena, Fischer, 1903.

BERGSON, Henri: Teremtő fejlődés. Ford. és bev. Dienes Valéria. reprint (első kiadás Bp., Akadémia, 1930.) Bp., Akadémiai K., 1987.

BERTALANFFY, Ludwig von: Modern theories of development. An introduction to theoretical biology. Transl. and adapted by J.H. Woodger. New York, Harper and Brothers, 1962.

-
- BERTALANFFY, Ludwig von: Problems of life. An evaluation of modern biological thought.. London-New York, Harper and Brothers, 1952.
- BRAEUNIG, Karl: Mechanismus und Vitalismus in der Biologie des neunzehnten Jahrhunderts. Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1908.
- DRIESCH, Hans: Der Vitalismus, als Geschichte und als Lehre. Leipzig, Barth, 1905.
- HALLER, Hans-Rudolf: Gustav Wolff (1865-1941) und sein Beitrag zur Lehre vom Vitalismus. Inaug. Diss. Basel, Schwabe et Co., 1968.
- ROTHSCHUH, Karl E.: Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart. Stuttgart, Hippokrates V., 1978.
- SCHNEIDER, Karl Camillo: Vitalismus. Elementare Lebensfunktionen. Leipzig-Wien: Deuticke, 1903.
- WOLFF, Gustav: Mechanismus und Vitalismus. Mit 2 Figuren. Leipzig, Georg Thieme, 1905.
- WOLTERS, Gereon: Vitalismus. In: Encyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie. Stuttgart-Weimar, Metzler, 1996. Bd.IV.551-553.
-

Államorvostan a felvilágosodás kori Magyarországon

Enlightenment State Medicine in Hungary

Schultheisz Emil Prof. Dr. em.

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

The philosophy of the age of the enlightenment created and established – besides the general development of medicine – a new and separate medical issue, the public health. First it was named „medical police” (politia medica, medizinische Polizey), later „state medicine” (Staatsarzneykunde). The literature of the 18th century Hungarian public health begins with the book of Z.T. Huszty, the „Diskurs über die medizinische Polizey” written in German. The most important Hungarian works of the age bearing the mark of common weal and usefulness - covering every bough of public health - were the university handbooks of J.Plenk, J.J.Schraud, and of F. Bene written in Latin and that one of Sámuel Rác written in Hungarian. The subject of the present treatise is an outline of this literature.

Keywords: Medicine in 18th century, public health, state medicine, medical police, ZT

Huszty, J.J. Plenk, F. Schraud, F. Bene, S. Rác

Kulcsszavak: 18. századi medicina, közegészségügy, államorvostan, orvosi rendőrség, Huszty Z.T., Plenk J.J., Schraud F., Bene F., Rác S.

A klasszikus hygiene a görög felvilágosodás szülötte. Az újkor közegészségügye az angol és az azt követő francia felvilágosodás során bontakozik ki, a kor új gondolata, a „közjó és hasznosság” jegyében. Az orvosi gondolkodás számára ez annak a régi felismerésnek az újrafogalmazását jelentette, mely szerint a medicina feladatát nem egyedül a gyógyításban kell keresni, hanem ésszerű módon a betegségek megelőzésében is.

A felvilágosult abszolutizmus felismerte e téren az egészségügy jelentőségét, s - a kornak megfelelően - központi irányításának szükségességét. Az orvostan és az államtudomány egymáshoz közelítő gondolataiból fakadóan, a 18. század második felében kialakul a medicina egy új ága: a mai közegészségügy elődje, az ún. orvosi rendészet. Az elnevezés változó: *politia medica*, *Medizinische Polizei*, tehát orvosi rendőrség, orvosi rendészet, később *Staatsarzneikunde*, államorvostan. Egymagában fedi korunk *public health* és *hygiene* fogalmát.

Az egészségügy új korszakát Magyarországon Huszty Zakariás Teofil munkássága nyitja meg, aki főművében az új tudományt így definiálja: „Az orvosrendészet az a tudomány, mely magában foglalja azon alapelveket, melyek szerint az állam gondoskodik az alattvalók egészségének és életének fenntartásáról. Elméleti tudomány, de ha az uralkodó ilyen utasítást ad, gyakorlati lesz” Rácz Sámuel (1744-1807) az első magyar nyelvű orvos-sebész tankönyvben „A’ borbélyi tanításoknak ... második darabjában” (1794) erről következőképpen ír: „Az a tudomány pedig, a’ melly azokat a’ dolgokat meghatározni tanítja, mellyek’ által a’ népnek egészsége fenntartatik, és az életére jó gond viseltetik, Orvosi Politikának mondattik”.

Az a gondolat, ami e diszciplína legnevesebb európai tudósát, J.P. Frankot (1745-1821), Magyarországon pedig Husztyt e tárgynak, mint önálló diszciplinának művelésére indította, eredetileg nem orvostól, hanem a bécsi egyetem nagyhírű professzorától, Joseph von Sonnenfelstől (1739-1817) származik, aki az államtudományt adta elő, s a császárnő, majd II. József tanácsadója volt. A birodalom, s benne hazánk egészségügyi szervezetének

létrehozását célzó udvari intézkedések kiadásában Van Swieten mellett meghatározó szerepe volt Sonnenfels bárónak, aki a felvilágosodás eszméiből fakadó törvénykezés egyik legnevezetesebb teoretikusa. A közigazgatásról szóló híres könyvében (*Grundsätze der Policy-, Handlung- und Finanzwissenschaft I-III, 1765-1776*) nagy alaposággal fejti ki azoknak az intézkedéseknek elméleti alapjait és végrehajtásukat, melyek az állam biztonságának fenntartásához, a társadalom egészének, az alattvalók biztonságos életének megőrzéséhez és az általános „emberi boldogság” előmozdításához szükségesek. Szó esik,

és pedig igen részletesen, az egészségügyi ellátás állami feladatairól, a közszolgálatot teljesítő orvosok és az egészségügyi személyzet munkájáról és jogviszonyáról, egészségügyi intézmények felállításáról és működéséről. Szól a szorosabb értelemben vett közegészségügyi kérdésekről, még az élelmiszertisztaság, a köztisztaság ügye és a kuruzslás elleni küzdelem sem marad ki javaslatai közül.

A közegészségügy érdekében hozott rendelkezések a felvilágosodást megelőzően csak közvetett és jelentéktelen mértékben szolgálták az egyént. Sem a koraközépkor leprosoria, sem a későközépkor karantén állomásai létesítésének nem humanitárius indítéka volt, nem az egyén céljait szolgálta. A kórházak létrehozásának, a magistratus által fenntartott szegénybeteg-ellátásnak is csak részben volt karitatív, humanus indítéka, az elkülönítést a félelem diktálta.

A 18. század egészségügye egyaránt kívánta szolgálni az egyént és az államot. Új gondolata az egészségügy terén is a „közjó”-hoz és „hasznosság”-hoz vezető útnak világos megfogalmazása az államrezon szellemében. Így lett egyértelmű, mintegy kötelező erővel állami feladat az egészség védelme, a betegekről, mint egyénekről és alattvalókról való gondoskodás megszervezése mindama tényezők figyelembevételével, amelyekkel az állam érdeke összefügg, beleértve még a nép műveltségének bizonyos fokú emelését, ezen belül pedig orvosi és egészségügyi felvilágosítását is. Ennek a feladatnak elméleti alapjait és megvalósításának módját tárgyalják - hazánkban elsőként - Huszty írásai.

A tárgy Európa szerte elismert, hazájában mégis alig akceptált, s valójában itthon ma sem igazán ismert tudósa, raszinyai Huszty Zakariás Teofil a dunántúli Ruszton született 1754. március 13-án, kismemesi családban. Gimnáziumi tanulmányait az 1557 óta működő nagyhírű és nagyhagyományú soproni evangélikus liceumban kezdte és folytatta. A gimnáziumot bevégezvén 1771-ben a bécsi egyetem orvosi fakultására iratkozik be. Huszty bécsi tanulmányainak idején, néhány igazán kiváló tanára ellenére a híres bécsi fakultás színvonala stagnált, nem felelt meg annak a várakozásnak, mely Husztyt arra készítette volna, hogy tanulmányait itt folytassa tovább. Erről ő maga számol be, később tárgyalandó, németül írt főművének első kötetében.

A bécsi orvosi fakultás újjászervezője, a nagyszombati egyetem orvosi karának kezdeményezője és organizátora, van Swieten sok mindent megreformált, írja Huszty, de a *„régimódi szellemet nem tudta teljesen kiirtani, halála után pedig nem sokan követték”*. Husztyt viszont a tudomány legújabb eredményei már hallgató korában is érdekelték, messze a curriculumon túl.

Az egyetem „régimódi” jellege, az orvosi iskola szemlélete - bár klinikai gyakorlatát Huszty sem kifogásolta –, és az igen kifejezett vallási intolerancia készítették a felvilágosodás ideáiért lelkesedő evangélikus fiatalembert, hogy elhagyja Bécset.

Nagyszombat egyetemének és professzorainak jó híre, felvilágosultabb szelleme, toleranciája vezette az 1773/74-es bécsi szemeszter befejeztével az újonnan nyílt orvosi fakultásra.

Nagyszombatban Huszty valóban azt találta, amit remélt: magas nivót és szabadabb szellemet, tudós és főként nagyon lelkes fiatal (30-35 éves!) professzorokat, akik a bécsi egyetem virágkorában végezték ott tanulmányaikat. Valamennyiüket még van Swieten választotta ki erre a posztra tanítványai közül. Van Swieten szellemét vitték az új orvosi fakultásra, ahol az ő halála után is ebben a szellemben dolgoztak és tanítottak a fiatal professzorok.

Licenciátusának megszerzése után, 1776- ban gyakorló orvosként Pozsonyban telepedett le. Pozsony ez időben az ország fővárosa volt. A legjelentősebb hatóságok és hivatalok, mindenekelőtt a helytartótanács székhelye. Ennek keretei között működött a legfőbb orvosi-egészségügyi hatóság, előbb mint bizottság, „Comissio in re sanitatis”, 1783 óta mint jelentős hatáskörrel rendelkező osztály, „Departementum Sanitatis”, amellyel Huszty is kapcsolatban állt.

Pozsonyban jelent meg, jóllehet német nyelven, az első magyar tudományos folyóirat, az „Ungarisches Magazin”, amelyet 1781-ben Windisch Károly Teofil (1725-1793) Pozsony későbbi polgármestere alapított. Első számában közli Huszty új szemléletű tanulmányát: „Elmélkedések a magyarországi emberről fizikai felépítése alapján” („Versuch über den Menschen in Ungarn nach seiner physischen Beschaffenheit”). Ez a négy folytatásban

megjelent terjedelmes tanulmány már az orvosi rendészet számos kérdésével is foglalkozik, az orvosi rendészetet tárgyaló monográfiája vázlatának tekinthető. A mű a közegészségügynek első, bizonyos teljességre törekvő tárgyalása hazánkban. Valójában ezzel kezdődik a 18. századi magyar közegészségügyi irodalom.

Husztyt sem mindennapi praxisa, sem városi orvosi teendői nem gátolják abban, hogy elméleti kutatásait, olvasmányait, s ezekből leszűrt szakirodalmi munkásságát folytassa. 1786-ban jelenik meg legjelentősebb műve: a kétkötetes, ezer oldal terjedelmű „Diskurs über diemedizinische Policey” (Eszmefuttatás az orvosi rendőrségről). A mű Johann Peter Frank (1745-1821) „System einer vollständigen medizinischen Policey” című korszakalkotó orvos-rendészeti, illetve államorvostani-közegészségügyi munkájából indul ki.

Huszty Diskurs-a korszak egyik megjelenítője az orvostan és az egészségügy 18. századi irodalmában. Elméletében a felvilágosodás filozófiáját követve, gyakorlatában a felvilágosult

abszolutizmus rendelkezéseinek megfelelően törekedett a „hasznosság” szem előtt tartásával a „közjó”-ra.

A Diskurs Frank művének első négy kötetét követően jelenik meg. Huszty maga írja bevezetőjében, hogy ezek számára alapul szolgáltak. Saját I. és II. kötetéhez sok részt excerptált, sőt egyeseket át is vett. Főleg a tárgyalt diszciplína fogalmi meghatározása, az orvosi felvilágosítás, a lakókörnyezeti- és az ételmeztartóhygiene, a nevelésről, a káros szokások elleni küzdelemről szóló fejezetrészek származnak Frank I. kötetéből. A II. kötet első kétszáz oldaláról a gyermekkor, az iskoláskor, az egészségmegőrzés, a házasság higiéniájára vonatkozó egyes részletek, leírások kerültek Husztyhoz. Mindez azonban a forrás pontos megjelölésével, („eddig a forrás” olvassuk a II. kötet 132. lapján), önálló gondolatokkal kiegészítve. Plágiumról tehát nincsen szó. Olyannyira nem, hogy a jól ismert német orvosprofesszor, J. Stoll (1769-1848), aki Franknak és Husztynak egyaránt kritikusa, s maga e tárgynak igen jeles művelője, megjegyzi, hogy ebből a forrásból (t.i. Frank könyvéből) mindenki merített, aki az orvosi rendszetről írt, „még maga raszinyai Huszty Z. T. is ...”. J.P. Frank véleménye is elismerő Husztyról. Munkája IV. kötetének befejezésekor,

1788 első felében még nem ismerte Husztyt. Miután megkapta könyvét, saját negyedik kötetének függelékében így ír: „Csak miután ez a könyv nyomdába került, kaptam meg Huszty úrtól a Diskurs über die medizinische Policey-t. Ha ez a hasznos munka hamarabb kerül a kezembe, úgy néhány dolgot felhasználhattam volna belőle”

Az új, még távolról sem elfogadott tan, amit Huszty oly erőteljesen – s külföldön nem kevés sikerrel - képviselt, igen világosan tükröződik pl. abban a teljesen originális fejezetben, mely a felső-magyarországi bányavidék helyzetét és higiéniás viszonyait ismerteti.

A bányászok foglalkozási betegségeit vizsgálva nem annyira az egyes kórformák anamnézise és terápiája foglalkoztatja, mint inkább a szociális helyzet és a munkakörülmények, amiben létrejöttek. Ennek megfelelően javaslatai – mindig az államrezon jegyében – igen korszerűnek

hatnak ma is. Szervezett és rendszeres orvosi kezelés és gyógyszerellátás, az üzemi állapotok javítása, amennyiben túl kicsi a bányá, állami támogatással, szerepelnek a javaslatok között. Az államnak kötelessége és egyben érdeke, hogy azokat az osztályokat, melyek „felvirágoztatják”, egészsége megtartása céljából privilegizálja, szemben azokkal, akik erre kevésbé szorulnak rá.

Különösen ezt a fejezetet emeli ki recenziójában Stoll, aki Frank nagy művében éppen azt hiányolta, amit Huszty, úttörőként felvett rendszerébe. Husztyt magát az orvosi rendészet területén Magyarország vezető orvos-személyiségeként aposztrofálja, s előkelő helyet jelöl ki számára az európai szakirodalomban.

Stoll igazán kompetens véleménye szerint Huszty azáltal, hogy a Frank által 1786-ig nem tárgyalt, illetve ezt követően is hiányzó diszciplinákat felvette orvosi rendészeti systemájába, ezt az új tudományt „teljessé tette”.

Huszty korának minden társadalmi bajával orvosi és egyben filozófiai alapon foglalkozik. Korának uralkodó eszméit elmélyült filozófiai eszmefuttatásokkal akarja feltárni, s a társadalmi hatásokkal és végső soron a betegségekkel, a kóros, de legalábbis egészségkárosító jelenségekkel összefüggésbe hozni. Odáig megy, hogy az ilyen jellegű filozofálásból sem az egyház, sem a nemesség kritikája nem marad el. Utóbbiban saját nemesi volta sem gátolja. Ezek valójában már nem a szaktudomány kérdései, bár az az egészséges szkepszis, ami benne a gyógyító eljárásokkal szemben él, talán innen is származik. Huszty magát deistának vallja. Ennek megfelel ugyan szociális színezetű humanista szemlélete, de nehezen egyeztethető össze azzal a materialista felfogással, amivel az agyi funkciókat és magát a halált leírja. Miközben a kor vallási és filozófiai áramlatairól értekeznek, meglepő módon foglal állást egyes kérdésekben. Teljesen elutasítja a metafizikát még Kant értelmében is: „Kant úr engedelmével a tiszta metafizika képtelenség. Mint a színek a vaknak, vagy a hangok a süketnémáknak...”

Felmerül a kérdés, hogy helyenként kissé különös filozófiai fejtegetései, illetve vallási felfogása érdemben befolyásolta –e a Diskurs-ban lefektetett tudományos elveket és azok gyakorlatát? Úgy tűnik, nem. Maguk a felvilágosodás filozófusai azok, akik e tekintetben befolyásolták. Saját filozófiai fejtegetései csak érintőlegesek, s inkább elmélkedések, mint tézisek. A determinizmust taglaló fejtegetéseknek célja a prevenció elve mindenekfelett való érvényesítésének teoretikus indoklása.

Noha önálló tudományként Huszty Európában a legelsők között művelte, a *politia medica* Magyarországon csak több német egyetemet követően – de Bécs és Prága előtt – kapott tanszékét. Az 1793. november 22-i helytartótanácsi rendelet utasította a pesti egyetemet, hogy a következő tanévtől gondoskodják a törvényszéki orvostan (*medicina forensis*) és az orvosi rendészet (*politia medica*) tanszékének felállításáról, és ezentúl e tárgyak legyenek részei az orvosi szigorlatoknak. Első tanára a járványorvosként különösen jól ismert, de a *medicina* egészében járatos megyei, majd országos főorvos Schraud Ferenc (1761-1806) lett. Két évvel a tárgy tanításának megkezdését követően már nyomdába adta azt a művet, mely hallgatóinak vezérfonalul szolgált. Részben előadásainak gyűjteményét, részben államorvostani kutatásainak eredményét összegezte az „*Aphorismi de politia medica*” (Pest, 1795.) című 182 oldalas tankönyv, amelyet 1797-ben, Lipcsében is kiadtak. A munka még hosszú évekig e tárgy egyetlen tankönyve maradt. Noha Husztyt külföldön akkor már sokat citálták, a Diskursra való hivatkozást hiába keressük a pesti kar eme hivatalos tankönyvében.

Amikor Schraud 1803-ban Magyarország protomedicusa lett, tanszékét Bene Ferenc (1775-1858) vette át. „Korának hazánkban első orvosi talentuma”-ként aposztrofálta nekrológiájában az Orvosi Hetilap 1858-ban. Új, Schraud vezérfonalánál bővebb és alaposabb tankönyvet írt, *Elemente Politiae medicae* (Budae, 1807.) címmel. Husztyt ő sem idézi, nem hivatkozik rá. Könyvét csak a rendszeres művek (*opera systematica*) irodalmának felsorolásában, J.P. Frank után, a második helyen említi.

Az orvosi rendészetről szóló irodalomnak Magyarországon Huszty előtt, illetve vele egy időben egyetlen rövid írása van. A hatalmas ismeretanyaggal rendelkező, kiváló nagyszombati, budai, majd bécsi professzor, Plenck J.J. (1735-1807) német-, illetve latin nyelvű törvényszéki orvostani munkája. Ebben, a tulajdonképpeni tárgyat követően, röviden, mindössze néhány lapon összefoglalja az orvosi rendészet alapjait is. Közli abban, hogy részletekbe nem megy, mert azok Frank „Politia medicajában igen jól és alaposan írva” megtalálhatók.

Plenck tanártársának, Rácz Sámuelnek köszönhető, hogy a tárgy magyar tudósainak német és latin nyelvű monográfiáit, illetve tankönyveit még a 18. században egy általa magyar nyelven írott „Orvosi Politia” egészítette ki. „Első-Beszédében” a közegészségügy minden korabeli kutatójának véleményét juttatja kifejezésre: „Minden jó rendben álló Köz-társaságban a’ legfőbb gondok közzé helyhezteszik a’ nép’ egészségének ’s életének fenn-tartása, és védelmeztetése; nem-is ok nélkül; mert nem lenni, vagy betegség miatt a’ közönséges szolgálatra alkalmatlannak lenni, a’ Köz-társaságra nézve mind egy.” Ezért fontos a politia medica művelése, ...hogy így semmi ki ne maradna, a’ mi a nép’ egészségének és életének fenn-tartására akár miképpen szükségesnek lenni láttatna.” Ma sem kell másképp megfogalmazni a közegészségügy feladatát.

Irodalom

BIRTALAN, Gy. – SCHULTEISZ, E.: *Enlightment medicine in Hungary*, Introductory paper. In: Seventh Int. Congr. on the Enlightenment, Oxford, 1987.

DUKA, N., Z.T. Huszty, *Stadtarzt von Pressburg*. In: Proc. XX. Int. Congr. Hist. Med. Berlin, 1968.

FRANK, J.P.: *System einer vollständigen medicinischen policey I-VI*. 1784-1817. Mannheim-Wien.

FRANKENAU, F.: *Die öffentliche Gesundheitspolizey*, Kopenhagen, 1804.

-
- HEBENSTREIT, H.: *Lehrsätze der medizinischen Polizeywissenschaft*, Leipzig 1791.
- LINZBAUER, X.F.: *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae, Tom III*. Budae 1853.
- OSTERLOH, K.H.: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Lübeck, 1970.
- SCHULTHEISZ E.: *Medicina a felvilágosodás jegyében*. Comm. Hist. Artis Med. (166-169), 1999. 122-132.
- STOLL, J.: *Staatswissenschaftliche Untersuchungen und Erfahrungen über die Medizinalwissenschaft*. Zürich. 1812.
-

The beauty of the dentistry's tools in the 19th century

Forrai Judit CSc.PhD. - Semmelweis Egyetem, Népegészségtani Intézet
forjud@net.sote.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

We should like to introduce the aesthetic side of the tools of dentistry. The technical revolution had produced new inventions which made possible the mechanisation of manual activities in the dentistry and helped the autoimmunization of the factoring of the dental equipments. These instruments - from one aspect - are very practical for the everyday work of the dentist - but in the other aspect - their forms mirrored the aesthetical norms and forms of their ages, mirrored the material using of their times. The aesthetical factor - as we called: beauty - of the dentistry is not a tangential part of the history of medicine, but one of the most important factor of the social integration of the activity.

Keywords: : history, dentistry, aesthetic, tools, surgery room, 19th century

In this paper we would like to describe the beauty of the technical side of the dentistry. The dentistry during long centuries was only an activity which belonged to the barber's job. The dentistry became an independent profession when the necessity of the society specialised the medical sciences - the specialized doctors used specialised equipments - when the surgery became not a barber activity but a medical profession - at the end of 18th century - when the surgery became a subject on the medical universities - at the 19th century. Not only the output of the dentistry is the beauty but the beauty of the profession included the formal aesthetical level of the professional equipments, instruments.

There is some other fact which helped the developing of the dentistry. First of all the diffusing of the dental illness which follow the developing of civilisation. The technical revolution had produced new inventions which made possible the mechanisation of manual activities in the dentistry and helped the autoimmunization of the factoring of the dental equipments. The laboratories produced new materials, compounds which helped to solve the prosthesis dentistry. The aesthetical needs the restoration of original situation became not only the speciality of nobility but the third order, the bourgeoisie, too.

These instruments - from one aspect - are very practical for the everyday work of the dentist - but in the other aspect - their forms mirrored the aesthetical norms and forms of their ages, mirrored the material using of their times.

As the population grew in the 19th century needed for dentists and dental equipment. Blacksmiths had provided a great deal of early dental equipment. Beginning in 1844, Samuel S. White became the pre-eminent maker of dental instruments and supplies into the 20th century. Some of the finest instruments ever made then became available incorporating such exotic materials as ebony, ivory, tortoise shell, and mother of pearl, etc. The iron extraction forceps is from the 16th century and probably made by a blacksmith, while the screw type ebony handled dental pelican from the 18th century. It was used for prying out the diseased tooth and probably was associated with a great deal of discomfort and local damage. The tooth-key was a very common tool for dental extraction in the 19th century.

1. picture Tooth-key with ebonit handled

The extraction of the painful tooth was made with a special key – it was the typical care during the last centuries. The instruments - which were called English key or pelican – lean on the next tooth, and it brooked out the bed crone of the ill tooth but the radixes remained back. Later - the first decades of the 19th century - this process was not conforming to the needs. The developing of anatomical knowledge made possible the making of the different extracting forceps to the different teeth, which extracted the bed tooth with its roots, without destroying the alveolus. The extracting forceps aimed the catching and pooling the teeth.

2. picture Forcept with bicuspis head

Mouth interpreting a huge force. It is necessary that the working part of the instrument touch the possible biggest surface of the relative little surface of the teeth. This need created the bicuspid extracted forceps to the molar teeth. The form of handle became conform to the catching by hand - with a huge force - and curved end leaned the hand. Only the last decade of the 19s century brought the one cusps molar extracted forceps. The inner part of the

previous type extracted forceps were smooth the new one was grooved - tasking the catching of the tooth.

The ebony - the Diaspyros eben - is a very dark and very hard tree which was imported to Europe. This kind of eben - handle was popular at the first part of 20th century.

3. pisture erector with ebonit handled

The extracting needed a very big force. The dentist fixed the head of the patient from the back side with his left hand or clawed the chin and extracted the teeth with his right hand. The richer groups of the society needs a conservation treatment.

But the conservation treatment needed longer time, light - and a special chair which fixed the head of the patient. The furniture of the surgery room mirrored the stile of bourgeoisie. So the dentistry chair - keeping the medical function too - became a piece of furniture. One of the first civil dentistry chair made in the middle of 19th century.

The first head restraints, adjustable and foldable structure of dental chair was prepared by James Smell in 1832. In 1868 James Morrison appeared on the market a new dental chair, tilt head and footrest, deep spittoons.

4. picture James B. Morrison's 1868

He changed all that in the 1870s with his innovative, fully adjustable chair, which made sit-down dentistry possible. Moreover, his monumental invention of the foot-powered drill allowed dentists to place restorations that were theretofore impossible.

In 1877 Wilkerson produced the first hydraulic, adjustable dentist's chair. The Wilkerson dental chair patented in 1877 was the first hydraulic dental chair. It sold for \$175. Other levers allowed the chair to rotate ("through the whole circle") and rock back and forth.(5. picture) In addition, minor movements were possible; such as the raising, or lowering, of the back and headrest, slight rocking of the seat, footstool length and height adjustment, and the small of the back support.

5. picture Wilkerson - chair 1877

The illumination produced a number of ingenious solutions, such as Grohnwald with stomatoscope, Steven Teltschow with special lights. The golden age of dentistry was the second half of 19th century the period of discovering and employing of different materials and lamp. The using of the lamp brought a new necessity: the bringing the mouth closer to light with a moving chair. The Teltschow- petroleum lamps of surgery room of clinics are hanged to the plafond. There are lamp-tripods too, together with an equipment-table, and spittoon

6. picture Teltschow lamp

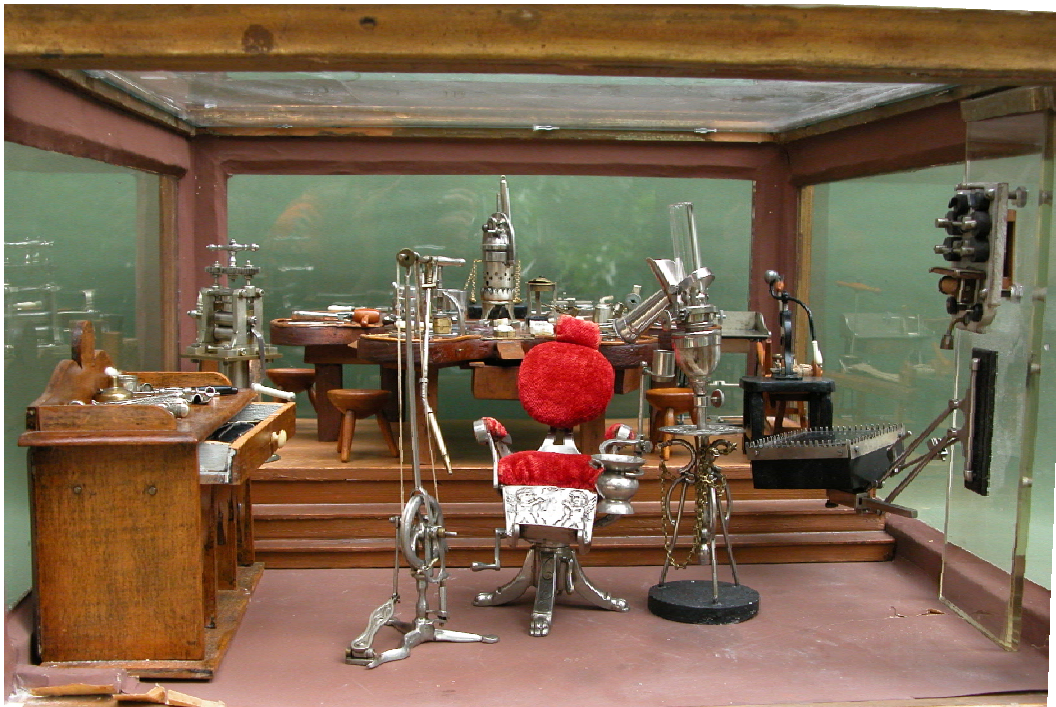
The new type chair was made from combined materials, moving parts were made from steel, but the sitting place conformed to the furniture's of the salons. The salon-image is a psychical effect toward patient.

The conservation treatment needed the drill. At first the dentist used a gimlet, rotated by his hand, but Morrison in 1871 discovered a drilling machine.

7. picture total office equipment

The world exhibition - on the one thousand anniversary of the Hungarian settlement in Carpat Basin - wanted to demonstrate the Hungarian industry agriculture and sciences in 1896. The diorama - exhibited in the Semmelweis Museum, Budapest - was made by a talented craftsmen and dentist Imre Rona. (In a glass box: 50 x 30x 40 cm) The picture shows a dentistry with a chair covered by wine red velvet, a fixed spittoon, and a non fixed, moveable drill machine. The diorama shows the technical equipments, machines and hand- instruments: spoon using for impression, balance for gold, and working table with occludor which helped for the development of non fixed applying.

8.picture diorama from 1896

Our most important experience: the aesthetical factor - as we called: beauty - of the dentistry is not a tangential part of the history of medicine, but one of the most important factor of the social integration of the activity.

References:

1. FORRAI Judit: *Culture history of dentistry*. Dental Press. Budapest. 2005.
2. HILLAM, Christine: „*The availability of dental products in Britain the practice of dentistry*. J. Am. Dent Assoc, vol. 131, no 8, 1161-1167.
3. KIRKUP, John: *The history and evolution of surgical instruments*. Annales of the Royal College of Surgeons of England, vol. 64., 1982, pp. 125–132.

4. STOCKTON WHITE, Samuel, DAVIS B. Audrey: *Samuel S. White catalogue of dental instruments and equipment*. Norman Publishing. San Francisco. 1995.

A Semmelweis család eredete és története

The roots and history of Family Semmelweis

Kapronczay Károly v. Prof.

k.kapronczay@freestart.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

The Semmelweis family was settled in Buda some time around 1805. The father granted his general store, named The White Elephant, in the house where they lived, the Meindl House /today the building of the Museum/ in the Tabán district of Buda. In 1810, József Semmelweis married Terézia Müller, they had ten children. Ignaz who was born on July 1, 1818 finished his education at University of Vienna. He decided to specialize in obstetrics at Professor Klein at the First Obstetrical Clinic Vienna. He discovered that the incidence of puerperal sepsis, or childbed fever, could be drastically reduced if attending physicians washed their hands with disinfectant prior to helping mothers in the birthing process. Semmelweis is actually one of the better known heroes of Environmental Health as his tragic life is often taught in classes on the history of medicine, epidemiology and environmental/public health. Semmelweis published a study, summarizing all his views and discoveries in the Viennese medical journal called Wiener Medizinische Wochenschrift: then, in 1860, he wrote his book entitled *Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers*, which was published in 1861. The discovery and the whole oeuvre of Semmelweis affected not only obstetrics and gynaecology but surgery and the whole of the science of medicine as well. Only the achievements of Pasteur and Koch, and the discoveries made by bacteriology, did him justice – but only many years after his death.

Keywords: Ignacz Semmelweis, genealogy, puerperal fever, tragic life

Kulcsszavak: Semmelweis Ignác , nőgyógyászat, gyermekágyi láz, tragikus élete

A Semmelweis család eredete és története

Az 1800-as évek végén, amikor a medicina nagy felfedezései tükrében a tragikus körülmények között elhunyt Semmelweis feltevése beigazolódott, a hazai és a nemzetközi érdeklődés fokozott figyelemmel fordult a tragikus sorsot befutott pesti orvosprofesszor alakja felé. Közvetlen környezete – barátai, kollegái, a pesti és a bécsi orvosok többsége – alig tudott családi múltjáról, a századfordulón többen kétségbe vonták magyarságát, sőt a bécsi és pesti kollégái németnek vélték. Például Hirschler Ignác – a Heger számára készített Semmelweis életrajzi összeállításban – úgy nyilatkozott, hogy Semmelweis Ignác nagyatyja valahonnan német területről vándorolt be Magyarországra, innen a német családi név és az anyanyelvi szinten beszélt német nyelv tudása. Igaz, ez a korabeli magyar városokban nem volt szokatlan, hiszen sokáig Pest és Buda inkább német nyelvű volt, mint magyar, illetve egyaránt jól beszélt mindenki a két nyelvet. Az érdekességet kutató újságírók felfigyeltek arra, hogy Semmelweis Ignác révén Budához köthető Semmelweis családon kívül ilyen nevűek élnek még Zircen és Kismarton környékén, sőt többen feltételezték a családok közötti kapcsolatot. Azt biztosan tudták, hogy Semmelweis apja Kismartonból származott el Budára. Az 1891-ben megalakult Semmelweis Emlékbizottság – többek között – elhatározta Semmelweis összes munkáinak kiadását és 1906-ban felállított Semmelweis szobor felavatásával egy időben, adják ki Semmelweis összegyűjtött munkáit nyomtatásban. Ennek bevezetéseként terjedelmes életrajzot is mellékeltek Győry Tibor tollából. A Semmelweis család származásával kapcsolatos ellentmondások tisztázására Győry felkereste azon pesti-budai, valamint kismartoni katolikus plébánia anyakönyveit, ahol feltételezni lehetett születési, halálozási, házasságkötési bejegyzéseit, amit a Budapesti Orvosi Újság 1906. évi 23. számában – felállított családfával együtt - közzé tett. A családfát a 18. század elejétől vezeti le, nagyobb teret engedve a tabáni Szent Katalin plébánia anyakönyvi bejegyzéseinek, hiszen itt jegyezték

be Semmelweis Ignác – és testvérei – születési adatait, továbbá a krisztinavárosi katolikus plébánia adatainak is, hiszen Semmelweis Ignácon kívül itt kötöttek házasságot szülei is. Talán ez „ihlette meg” Horváth Konstantin zirci tanárt is, hogy családkutatást végezzen a Zircen élő Semmelweis családdal kapcsolatban, ennek alapján nem talált közvetlen kötődést a kismartoni és a zirci családok között, főleg Semmelweis Ignác vonatkozásában.

Családkutatás a századforduló évtizedeiben

Az biztos, hogy nem a két család közötti kapcsolat állt a Semmelweis kutatások középpontjában, sőt Schürer von Waldheim 1913-ban megjelent emlékezetes Semmelweis kötetében kifejezetten nem tér ki a család eredetére, alig foglalkozik Semmelweis Ignác testvéreivel, csupán néhány utalást tesz rájuk. Az is feltűnő, hogy az 1906-ban megrendezett nagy ünnepségek idején, az özvegyel készített beszélgetésben alig történt utalás a tágabb értelemben vett Semmelweis család többi tagjára.

Győry Tibor valóban nagy érdemeket szerzett magának a Semmelweis dokumentumok és a családtörténeti vonatkozások kiadásával kapcsolatban. Maga is érezte, hogy az 1906-ban közzé tett Semmelweis-családfa hiányos, ezért 1924-ben újabb kísérletet tett a kiegészítésére, de sok energiát nem tudott „belefektetni”, hiszen ebben az időben a Népjóléti Minisztérium egészségügyi államtitkára volt, egy időben orvostörténelmet oktatott az egyetemen, így adatait csak az 1936-ban megjelentetett – általa írt – orvosi kar történetében közölte le. Ettől függetlenül az orvostársadalom előtt ismertek voltak azok a kollegák, aki Semmelweis leszármazottai voltak, illetve vele álltak rokonságban. A Semmelweis család eredete továbbra sem állt a kutatás középpontjában, sőt homályosodott.

A Semmelweis kutatás igazi „virágzását” a magyar szabadságharc centenáriuma évében élte, amikor nemcsak az események újbóli áttekintését tartották fontosnak, hanem a „semmelweisi kort aktualizálták” a második világháború után kialakult magyar politikai élet „ízlés világához”. Semmelweis Ignácot ekkor ismerik el a magyar szabadságharc egyik hőségének, de felfigyelnek a Semmelweis család több tagjának névmagyarosítására, sőt a magyar szabadságharcban való részvételére is. Darvas István, Gortvay György és mások alapos levéltári kutatásokat végeztek, de a szakszerű tények háttérbe szorultak az aktuális politika

követelményei mögött. Forradalmi hősre volt igény, ezt tükrözte az akkor készült Semmelweis film, Hidvégi Jenő – jó szándéka ellenére – túlzottan romantikusra sikerült regénye is, amelyben Semmelweis Ignác a bécsi forradalom harcoló résztvevőjeként jelenik meg..

Sajnos Semmelweis Ignáccal kapcsolatban is igazolódott az „igazi magyar szokás”, hogy csak jelentős évfordulók segítik a fontos alap kutatásokat, illetve teszik lehetővé a fontos munkák kiadását. Így látott napvilágot Semmelweis Ignác halálának századik évfordulója alkalmából Gortvay György és Zoltán Imre Semmelweis élete és munkássága című könyve, amely azután újabb munkák megszületésére ösztönzött. (Például Benedek István Semmelweis kötetei.) Ismét előtérbe került a Semmelweis család eredete, a családkutatás, amelynek fontos írása Karl Semmelweis, kismartoni könyvtár és levéltár igazgató, ismert művelődéstörténész tanulmánya a Burgenlandische Heimblätter 1965. évi 4. számában. Ebben a szerző – különben Semmelweis dédapján keresztüli vérrokona – a Semmelweis család eredetét az 1570-es évekig vezeti vissza Burgenlandban.

Az 1964-ben megalapított Semmelweis Orvostörténeti Múzeum kezdettől fogva kutatásai fontos területének tartotta a Semmelweis családdal kapcsolatos vizsgálódásokat: így láttak napvilágot Antall Józsefnek az Aprós utcai szülőházzal kapcsolatos levéltári kutatásai, a családdal és Semmelweis Ignác iskoláztatásával összefüggő bűvárlatok, majd az Orvostörténeti Közlemények 1968. évi 46-47. összevont számát pedig az újabb Semmelweis kutatások leközlésére szentelték. Annak ellenére, hogy továbbra is a semmelweisi életmű állt a kutatások középpontjában, tágabb teret nyert a családkutatás is, bár ezek többsége az ismert adatok újbóli felidézését jelentette. 1978-ban a nemzetközi érdeklődés középpontjába került Semmelweis Ignác boncjegyzőkönyvének leközlése, az összehívott szakmai bizottság szakszerű véleménye, de családtörténeti kutatást csak Czeizel Endre végzett a 2000-es évek elején, amely során a tehetség öröklése /vagy nem öröklése/ vonatkozásában tekintette át a Semmelweis famíliát. Továbbra is nyitott kérdés maradt a család történetének több vonatkozása: milyen volt a család anyagi helyzete, felemelkedésének folyamata, miként került Budára Semmelweis Ignác apja, a szűkebb és tágabb rokonsága, stb. Ugyancsak fontos folyamat a Semmelweis család magyarrá válása, amely azonos a hazai polgári kultúrát

megalapozó német városi polgárságunk törekvéseivel, amely a dualizmus időszakában kiformalódott értelmiségünk gerincét adta. E témakörben izgalmas terület az egykori Tabán, ahonnan kiemelkedő értelmiségünk egy köre került ki, olyan emberek sokasága, akik iparos-kereskedő városi német polgárok magasabb tanulmányokat végző gyermekeiként hazai szellemi életünk megalapozóivá váltak. A szorgalom anyagi tőkét teremtett, amiből szellemi hatalom formálódott ki, és nemzeti-nemzetközi nagyságokat adott a hazának.

A Semmelweis család eredete

A hazai németség –, amely zömében betelepítéssel került hazánk földjére – történetében külön helyet foglalnak el a nyugati határ mentén élő hiencek, akik még Nagy Károly Frank Birodalmából maradtak ezen a területen. A Kárpát medencét – a Nyugat Római Birodalom bukása után – a 6. század második felétől fokozatosan az avar törzsek, velük azonos időben a különböző szláv törzsek szállják meg, akik közül a legtartósabb államot az avarok alapítják meg. 791-ben Nagy Károly csapatai a bécsi erdőnél szétverik az avarok seregét, nem sokkal később délről a bolgárok támadják az avarokat, akik kénytelenek meghódolni a frankok előtt. Nagy Károly két örgrófságot is alapít Pannóniában, bajorokat és frankokat telepítve ide, akiket végül a honfoglaló magyarok szorítanak a pannon területek nyugati vidékeire. Ezek leszármazottai a hiencek, akik szőlőgazdálkodással foglalkoznak, városokat alapítanak. E népből származott például Liszt Ferenc; a jeles bécsi anatómus Josphe Hyrtl /1811-1894/, és a Semmelweis család is, amelynek leghíresebb szülötte Semmelweis Ignác /1811-1865/, az Anyák megmentője.

A Semmelweis család évszázadok óta ezen a vidéken élt, Karl Semmelweis (a burgenlandi könyvtár és levéltár egykori igazgatója) kutatásainak köszönhetően már az 1570-es években is ismeretes Semmelweis nevű szőlőbirtokos a Márczfalván felvett birtokösszeírásban. 1586-ban ezen összeírás bővült Hans /Johan/ Semmelweis kováccsal, aki fia vagy testvére lehetett az előző Semmelweisnek. Az bizonyos, hogy 1667-ben már állandó lakosok Szikrán (Sieggraben), mivel ott házzal és a kaboldi (kobersdorfi) uradalomban bizonyos bérelt földrésszel rendelkeznek. A nagy magyar orvos egyenes ági felmenője volt az a bizonyos Georg Semmelweis Szikrán, akitől származtatható a később Budára települt Semmelweis

család. Georg Semmelweis előbb még kapásként szerepelt az összeírásban, míg az 1682-ben bejegyzett Johan Semmelweis talán fivére vagy unokatestvére lehetett. Szikra még kis település volt, nem rendelkezett önálló plébániával, így a házasságkötéseket, kereszteleseket és temetéseket továbbra is Márczfalván végezték el. Szikrán csak 1692-ben szenteltek fel templomot, ahol egyházi jegyzőkönyvet is vezettek. Ebben már szerepelt Semmelweis is: Georg Semmelweis 22 éves katolikus ifjú házasságot kötött Kunigunda katolikus hajadonnal, aki Georg Semmelweisnek öt gyermeket szült (az első gyermek elhunyt, Gertrud 1695, András 1696, Anna Erzsébet 1698, Éva Borbála 1706). Ezen gyermekek további sorsa ismeretlen, mivel házasságuk, gyermekeik születése nem itt került bejegyzésre. Az 55 évet élt Georg Semmelweis – Kunigunda 1707-ben bekövetkezett halála után – felségül vett egy Mária nevű katolikus asszonyt, akitől két fia és egy leánya született. Idősebb fia József (1709 körül született), később házasságot kötött (1739. január 11-én Kismartonban) az előzvegyült Anna Reiterrel, akitől Mária (1741. dec. 12. – későbbi sorsa ismeretlen) és József (1744. okt. 12.) gyermekei születtek. József 1771-ben házasságot kötött Mária Annával, akitől József (1772. március 3.), Gáspár (1776. október 28.) és János (1783. november 23.) nevű gyermekei születtek.

Georg Semmelweis és Mária házasságából született János (1714?) lesz Semmelweis Ignác dédapja. Georg Semmelweis 48 éves korában ismét megözvegyült, felségül vett egy Elisabeth nevű katolikus asszonyt, de ebből a házasságból csupán egy leány született.

Johan Semmelweis 1739-ben betelepült Kismartonba, az Esterházy-birtok gyorsan fejlődő központjába.. Johan Semmelweis csak követte fivérét, Józsefet (1709-1770) Kismartonba, akitől majd a Kismartonban ma is élő Semmelweis család eredt. Ez a Semmelweis József molnár mester és malomtulajdonos volt, leszármazottai is iparosok, lettek.

1740-ben Johan Semmelweis feleségül vette sógornője húgát, Therese Reitert, de neje néhány év múlva gyermektelenül elhunyt. Ekkor – 1744. november 21-én – újabb házasságot kötött Anna Gschaidner hajadonnal, egy tehetős kismartoni szőlősgazda leányával és ebből a házasságból már felnőtt kort is megért gyermekei születtek. Johan Semmelweis Kismartonba történt betelepülésekor még „kapásként” szerepelt a hivatalos nyilvántartásokban, de 1746-ban már polgárjogot nyert, később borkereskedőként adózott. Feltehetően felesége

hozományából (és saját tehetségéből) kiemelkedett, polgárjogot ugyanis csak jó vagyoni állapot figyelembe vételével lehetett kapni. E házasságból három gyermek született: János Péter (1751. október 19.), majd két József nevű gyermek: József (1759. február 21. elhunyt néhány hét múlva) és, József (1759. december 31.), az utóbbi 1781-ben házasságot kötött Anna Máriával, egyetlen felnőtt kort megért gyerekük János Péter (1751-1810) volt.

Semmelweis János Péter 1776-ban házasságot kötött Lidl Anna Máriával, Josphe Lidl kereskedő leányával. Később ők lesznek Semmelweis Ignác nagyszülei. Házasságukból négy gyermek származott: József (1778. január 30.), Lipót (1780. február 1.), Julianna (1782.) és Bertalan (1778. július 21.), aki 1801. májusában házasságot kötött Held Rozáliával. Feltehetően a két középső gyermek is megérte a felnőtt kort, de sorsuk alakulásáról nincs adat. Semmelweis János Péter kereskedő lett, egy időben bérelte a helyi postakocsi állomást, így vagyonos embernek számított. Ez utóbbi azért fontos, hiszen József fia csak családi támogatással kezdetű költséges kereskedelmi vállalkozásokba előbb Szombathely környékén, majd Budán, amelyből jelentős vagyont szerzett. A postakocsi állomás bérlése viszont azért lényeges, hiszen kapcsolatban állhatott azzal a postakocsikat készítő Müller Fülöp előbb bécsi, majd budai jeles vállalkozóval, akinek a leányát Semmelweis József 1810-ben feleségül vette. E kapcsolat – igazságot is tartalmazó feltevés – révén kerülhetett Semmelweis József Budára, azonnal nagy hasznot hozó kereskedelmi vállalkozásba kezdett, amihez (a vállalkozás „kockázataért”) egy tekintélyes budai polgárnak jóállást kellett adni. Valójában Semmelweis József szinte senkit nem ismert Budán, az itt élő (1750-es évektől Sopron környékéről idetelepült) Semmelweissel nem tartott kapcsolatot, Müller Fülöp műhelyétől nem messze nyitja meg üzletét, bérel lakást.

Élet a régi Tabánban

A mai Erzsébet-híd budai részén, északi irányban már a rómaiak idején katonai erővel védett átkelő volt, amelynek mindkét oldalán állandóan lakott település formálódott ki. Jelentőségét emelte, hogy itt volt legkeskenyebb a Duna, a budai oldalon számos hőforrás fakadt, a Gellért-hegy lankáin szőlőt termesztettek. Szent István korában – a mai tabáni templom helyén, vagy közelében - építették fel a Mária templomot, ahol ideiglenesen eltemették a

pogányok által meggyilkolt Szent Gellért testét. IV. Béla idején ide települt a Szent János Lovagrend, kolostort és kórházat építve kihasználta a mai Rudas és Szent Imre fürdők hévizeit. A várost magyarok lakták, de 1526-ban a várost feldúlták a törökök, majd 1541-ben teljesen elpusztították. A romokon új város éledt: a budai hegyek vizeit levezető Ördögárok itt ömlik a Dunába, amely mentén hamarosan megtelepedtek török tímárok, délről elmenekült délszlávok, és természetesen magyarok. Evlia Cselebi híres útleírásában Dekabháma néven említi a városkát, ami száz tímárt jelentett. Ebből a névből alakult ki a szláv Tabahán elnevezés, latinul Tabana, majd e formából a magyar Tabán név. A lakosok többsége a görögkeleti kereszténységet követő délszlávok (más néven rácok), a katolikus bosnyákok, a tengeremléki dalmátok, más néven illírek, valamint magyarok. A törökök számára az egykori Mária templomot átalakították mecsetté. Tabán igazi keleti városka volt: sok üzlettel, iparossal, soknyelvű lakossággal, jellemző lett egymás mellett a gazdagság és a nyomor.

Amikor Buda 1686-ban felszabadult a török uralom alól, a Tabán teljesen elpusztult: a török lakosság elmenekült, a visszamaradt szerbek és magyarok mellett megjelentek a német iparosok. 1699-ben a várost németül Reitzenstadtnak nevezik. A török mecsetet visszaalakították templommá, az ortodoxok is templomot építettek, a Tabánt Pesttel összekötő hajóhidat katonaság őrizte, sorra nyíltak az üzletek és iparosok műhelyei, a városban felekezetenként iskolák működtek. 1809-ben az ortodox templom püspökséggé alakult. A 19. század elején közel 10 ezer polgár élt a városban. 1810-ben súlyos tűzvész pusztított a városban, a házak 60 %-a elpusztult. Ám az újjáépült város barokk és copf stílusú központja valódi ékköve lett a budai vár aljának. A városkát számos híres ember lakta: Virág Benedek, a 19. század elejének nagy magyar költőjének lakását gyakran kereste fel Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel, de itt lakott Döbrentei Gábor, a Magyar Tudományos Akadémia első titkára, jeles orvosok, mérnökök is. A városkának volt orvosa, gyógyszertára, több iskolája, 1790-től még közvilágítása is. Naponta tisztították az utcákat, városi rendőrség felügyelte a rendet. II. József 1786-ban a városka felé áttörte a várfalat és így az Újkapun keresztül szabadon lehetett közlekedni a vár és a Tabán között. Ez fellendítette a Tabán kereskedelmét, a vári lakosok innen szerezték be mindennapi élelmiszer szükségletüket. Az

állandó hajóhíd pedig Pest és a Vár között teremtett közvetlen kapcsolatot, aminek haszna a Tabánban „csapódott le”.

Sajnos a régi Tabán már a múlt: 1933-ban lebontották az akkor már városképet romboló földszintes házak területét, a megmaradt épületek a második világháború harcainak estek áldozatul. Ma néhány épület – a Szent Katalin templomot övező épületegyüttes és Semmelweis Ignác szülőháza, a „Szarvas” vendéglő épülete – őrzi az egykori virágzó városka emlékét.

A „budai” Semmelweis család

Semmelweis József – Semmelweis Ignác apja – 1800-ban költözik Budára Gyöngyöshermányból, (a mai Szombathely területén volt), ahol kereskedőként volt adózó polgár. A Tabánban előbb Simon Gerharddal nyitott közös üzletet, de 1806-ban kibérelte a mai Apród utca 1-3. szám alatti épület teljes jobboldali szárnyát, ahol megnyitotta a Fehér Elefánthoz címzett - jelentős területen működő - vegyes kereskedését. Még ebben az évben, 1806. november 21-én a krisztinavárosi templomban polgári esküt tett, ezzel a város teljes jogú – választó és választhatósági jogot biztosító – polgárává vált.

Üzletének épülete Johann Meindl tulajdonában állt, aki a földszinti baloldali szárnyon kávéházat üzemeltetett, maga nem lakott az épületben. Semmelweis József majdnem a teljes emeletet kibérelte lakásnak, ahol később családja is élt, valamint segédei és házi személyzete. A földszinten borospincét is bérelt, üzletében bort is árult. Üzlete – mai értelemben vett – valódi nagykereskedés volt: élelmiszeren, gyarmatárún, válogatott minőségű borokon és szeszes italokon kívül forgalmazott drága kelméket, szöveteket, selymeket, bársonyokat, szabóságok számára kellékeket, szörme és prémárukat, kész csizmákat, stb. Megmaradt újsághirdetés szerint pipere árut, külföldi kölniket és női krémeket is forgalmazott. Üzlete a legjobb helyen volt, a hajóhídhöz és az Újkapuhoz vezető út mentén, közel a katolikus és az ortodox templomokhoz. A hely fontosságát bizonyítja, hogy amikor 1810-ben leégett a város, Semmelweis József is jelentős összeggel járult hozzá a ház újjáépítéséhez, nem akart „kimozdulni” a város legforgalmasabb utcájáról. 1823-ban ugyan megvásárolta a szemben

levő úgynevezett Demeter házát és átköltöztette a "Fehér Elefánthoz" címzett üzletét, ezzel az üzletére tagolt lett, és az előzőhöz képest ötszörös területet foglalhatott el., Emellett az emeleten élhetett ugyancsak népes családjával, míg a földszinten üzlete mellett jelentős alapterületű raktárait is elhelyezhette.

Semmelweis József valóban a város leggazdagabb emberei közé emelkedett, hiszen a kereskedelmi vállalkozásain kívül ház- és telek ügynökséggel is foglalkozott, saját nevén négy ház és több városi ingatlan szerepelt, sőt az 1820-as évek elején a tabáni kereskedő cég atyamestere lett. 1832-ben a távoli Pócsperiben 300 hektár földet bérelt, amin gabonát termesztetett, amit a hadseregnek adott el. A hasznát vállalkozásaiba forgatta be.

Semmelweis József 1810. július elsején házasságot kötött a 20 éves Müller Terézzel, Müller Fülöp leányával, így rokonságba került Buda egyik leggazdagabb polgárával. E házasságból tíz gyermek született: József Henrich (1811. február 14.). Károly Fülöp (1813. január 9./) Fülöp Alajos (1814. április 4.) Julianna Anna Terézia (1815. szeptember 13.). Ignác Fülöp (1818. július 1.), Keresztély János (1820. június 12.), Ágoston (1821. július 4.), Alojzia (1823. június 10.), Mária Terézia (1827. január 18.), és egy halva született fiú (1832. augusztus 5.). A felnőtt kort csak hét gyerek érte meg. Az utolsó két leány kisgyermekként halt meg, az 1830. évi lakossági összeírásnál már nem szerepelnek a névjegyzékben. Müller Teréz 1844. március 26-án, Semmelweis József 1846. július 11.-én hunyt el Budán, pontosabban a Várban levő Dísz tér 15. szám alatt levő saját házukban. Semmelweis József halála idején valóban Buda legtekintélyesebb polgárainak egyike volt, különböző alapítványok kezelője, akinek vagyoni helyzetét mi sem jellemzi jobban, mint hogy apósa halálakor (1841) a rájuk eső örökség nagyobb részét átengedte felesége rokonságának, csak Müller Fülöp házát tartotta meg, amit értékesített és a kapott pénzt a piaristák budai gimnáziumának adományozta, ahol fiai tanultak. Semmelweis József, hasonlóan a feltörekvő német polgársághoz (amely nemzedék adta a hazai értelmiségünk meghatározó rétegét), nagy gondot fordított gyermekei tanulmányaira,.

Semmelweis József mind a hat fiát a Várban levő érseki gimnáziumba íratta be, amit 1831-ben átvettek a piaristák. A hat Semmelweis fiú közül kiemelkedő tanulmányi eredményt Károly (később pap lesz), Ignác és Fülöp Alajos (később helytartótanács, majd a

szabadságharc idején minisztériumi tisztviselő) mutatott, a többi átlag eredménnyel végezte el az akkor középszintű műveltséget nyújtó gimnáziumot. Ebből a gimnáziumból sok jeles ember került ki: például Lechner Ödön építész, Dusek Ferenc, a Szemere kormány pénzügyminisztere, Lónyay Menyhért, a kiegyezés utáni második miniszterelnök, kiváló tudósok, közéleti személyiségek. A budai polgárság „iskoláztatási szokásai” hasonlóak voltak a Semmelweis családehoz. A polgárság körében szinte követelmény volt, hogy a gyerekek jó iskolában végezzék tanulmányaikat. Például Semmelweis Ignác osztálytársainak szülei is hasonló helyet foglaltak el a városi társadalomban: órás, aranyműves, kereskedő, szűcs, vendéglős, stb. volt a szülők bejegyzett foglalkozása. Ugyancsak „vegyes” volt a nemzetiség megjelölése: német, magyar, illír, görög, szerb, makedón, stb. Viszont az apai és anyai oldalról is német anyanyelvű Semmelweis gyerekek magyarként lettek az iskolai anyakönyvbe bevezetve, jelezve a család érzelmeit.

Semmelweis Ignác testvérei

Semmelweis József gyerekei közül hat fiú és egy leány érte meg a felnőtt kort, két fiú végzett magasabb tanulmányokat (Károly katolikus pap és Ignác orvos lett), a harmadik fiú – Fülöp Alajos – tisztviselő, három pedig kereskedő lett. Az utóbbiak is elvégezték a budai érseki gimnáziumot, középfokú végzettségük nagyban segítette vállalkozásaik sikerét, az adott területen való előmenetelüket. A legidősebb fiú – Semmelweis József (1811-1860) - közepes eredménnyel tanult a középiskolában, majd apja mellett ismerte meg a kereskedelmi élet „fogásait”, olyannyira, hogy a különben ügyeit csak személyesen végző apja már az 1830-as években már jelentősebb ügyleteit is rá bízta. Ilyen volt a már említett Szabolcs megyei földvásárlás és az azon történő gazdálkodás irányítása. Arra nincs pontos adat, hogy pesti kereskedelmi próbálkozásait mikor kezdte, de 1840. május 18-án a pesti Belvárosi templomban házasságot kötött Kozgleba Johannával, a tekintélyes pesti kereskedő, Kozgleba Béla leányával. 1838-ban – későbbi sógorával, ifjabb Kozgleba Bélával – közös vegyes kereskedést nyitott a pesti Sebestyén téren (ma a Veres Pálné utca eleje), majd 1842-ben megnyitotta saját „Cukorsüveg” nevű nagy fűszer-, gyarmatáru és vegyes kereskedését, a mai

Semmelweis és Kossuth Lajos utca sarkán állt épületben (Újvilág utca 16. sz. alatt, amely ház saját tulajdona volt). A belvárosi templom anyakönyve szerint ifjabb Semmelweis József 1842. február 27-én – 12 arany forint lefizetése után – letette Pest város polgári esküjét. Az ifjabb Semmelweis József üzlete nagyon hasonlított apja tabáni áruházához, itt is mindent lehetett vásárolni, különben is a város legjobb és legforgalmasabb helyén működött. Közel volt a Hatvani kapuhoz, az egyetemhez, és az első olyan pesti üzlet volt, amely vállalta a házhoz szállítást. Semmelweis József apja halála után (1846) újabb három kereskedést nyitott a városban, továbbá négy házat vásárolt, amelyeket béreltetett. Az 1850-es évek elején már a pesti kereskedő céh segélyalapjának gondnoka, jelentős személyiség, hiszen amikor öccse – Semmelweis Ignác – visszatér Bécsből és nincs jövedelmet nyújtó orvosi állása, akkor a kereskedő céh Szent Rókus Kórházban fenntartott tíz betegágyának felügyelő (fizetett) orvosának alkalmaztatja. Amilyen sikeres volt a kereskedelmi pályán, családi életében oly sok tragédia történt: négy gyermeke közül csak egy érte meg a felnőtt kort: Semmelweis Károly (1850-1910) apja halálakor még gyermek volt, akinek nagykorúságáig nagyapja lett a gyámja és a Semmelweis vállalkozások is tulajdonába mentek át. A nagyapa nem volt olyan sikeres, mint veje. Vállalkozásai, sorra tönkre mentek, idegen kezekbe mentek át. Semmelweis Károly latin-görög szakos tanár lett, és házasságot sem kötött, gyenge fizikai adottságai miatt. Nagykorúságának elérése után visszavásárolta az Újvilág utca 16. sz. alatti házat, de az 1870-es évek végén Kiskunmajsára költözött le, ott vállalt tanári állást és gabonakereskedéssel is foglalkozott. 1881-ben kérte nevének Szemerényire történő magyarosítását, amit a belügyminiszter engedélyezett. Az 1890-es években Bécsbe költözött és a Mária Terézia Intézet latin szakos tanára lett. Tüdőgyulladásban halt meg.

Semmelweis Ignác fivére, Károly Fülöp (1813-1898) a legnagyobb hatású és a családot összefogó egyéniség volt. 1813. január 9-én született Budán, iskoláit is a Várban levő érseki gimnáziumban végezte kiemelkedő eredménnyel. Korán eldöntötte, hogy a papi hivatást választja, így már a gimnáziumi tanulmányok utolsó két évét a nagyszombati szemináriumban végezte. 1836. március 26-án szentelték pappá az esztergomi Bazilikában. Felszentelése után az Érsekújvártól nem messze fekvő Tardoskreddre, majd Komáromba, helyezték, később Kemencen és Kürtön volt káplán, 1844-től pedig a pesti Boldogasszony templom káplánja

lett. Testvéreinek esküvői szertartását ő végezte, unokaöccseinek és húgainak keresztelő papja lett. Az ifjú pap nagy magyar hazafi lett, amit köszönhet középiskolájának és Pest magyar légkörének. 1844-ben kérte családnevének Szemerényi névre való megváltoztatását, és német nevű híveit is névváltoztatásra buzdította. (A Pesten élő zirci Semmelweisek közül többen követték.) 1848 tavaszán lelkesen a magyar forradalom mellé állt, nemzetőröket, honvédeket toborzott, pénzt gyűjtött a kormány céljaira. Maga nem állt be honvédek, de amikor a kormány visszatért 1849. május végén Pestre, te deumot mondott a belvárosi templomban.

Amikor elbukott a szabadságharc és megkezdődött a megtorlás, Szemerényi Károly valóban „bajba került”, de a papi reverenda megvédte a letartóztatástól és a börtöntől: a házkutatást és a kihallgatást felsőbb egyházi beleegyezéssel a plébánián végezték el. A fegyverletétel után a katolikus papokkal kapcsolatos eljárásokban a magasabb egyházi hatóságok engedélyét is kérték. Szemerényi Károly helyzetét súlyosbította, hogy rajta kívül még három testvére is szerepet vállalt a szabadságharc alatt: Fülöp kormánytisztviselő, Ágoston és János honvédek állt. Geringer Károly császári biztos és helytartó 1849. augusztus 13-án levélben kereste fel a Bécsben székelő Koncz József esztergomi püspököt, érseki helytartót, hogy a magyar forradalomban részt vett katolikus papok megbüntetésével kapcsolatban az egyház állásfoglalását kérje. E levélben kilenc pesti és budai katolikus papot sorol fel, első helyen Szemerényi Károly káplánt. Vele kapcsolatban megemlíti, hogy Kossuth és a felkelés mellett korteskedett, templomban a híveket befolyásolta, toborzott a felkelő hadsereg nevében, pénzgyűjtéseket szervezett. A levél előzménye, hogy Haynau tábornok 1849. augusztus 3-án levélben értesítette Geringer kormányzót a pesti és budai katolikus papok (Szemerényi, Ráth, Déry, Stolz, Mrácz, stb.) lázadó magatartásáról és hangsúlyozta, ha az esztergomi érsek nem torolja meg a vétkesek gaztettét, akkor a császári hadbíróság ítélkezik felettük. A levélben utalt arra is, hogy Haynau helyesli eljárását. A levél érdekessége, hogy Szemerényi Károllyal kapcsolatban említi, hogy sógora – húgán, Semmelweis Júlia keresztül – Ráth Albert budavári káplánnak, s közösen igen veszélyes személyek. Koncz püspök válaszában megígérte, hogy szigorúan megbünteti a levélben felsorolt papokat.

Az esztergomi érsek gyorsan döntött: Szemerényi Károlyt hét évre eltiltotta a nyilvános papi tevékenységtől, a papi rendből ugyan nem zárta ki, de a hívek előtt nem misézhetett, nem

élhetett egyházi javakból. Az ítélet felemás volt: nyilvánosan nem akarta megalázni a bevádolt papokat, nem szolgáltatta ki a bíróságnak, de időhatárok között nem engedte nyilvánosan működni őket. Szemerényi Károly kiköltözött a plébánia papi lakásából, örökségéből élt, fivére egyik házában. A Helytartótanács 1850. május 28-án utasította J. Podolsky pesti rendőrbiztost, hogy helyezze megfigyelés alá Szemerényi Károly és Ráth József káplánokat, erről hetente írásban jelentsen. A megfigyelést 1850 augusztusában kiterjesztették Szemerényi Károly Fülöp Alajos nevű öccsére is, aki csak kegyelemmel térhetett haza, mivel szerepet vállalt a szabadságharc alatt. Szemerényi Károly apai örökségéből élt, de nyomasztó volt számára a rendőri megfigyelés. Így 1852-ben szívesen vette a Bécsben élő lengyel Stanislaw Sugalkowski herceg meghívását, hogy gyermekei mellett legyen nevelő. Két évet töltött a herceg családjánál, de Lébény Józsefnek az uralkodó elleni sikertelen merénylete után minden „gyanús személyt” kiutasítottak a császárvárosból. Visszatért Pestre, 1856 után minden egyházi beosztás nélkül misézhetett, így eskette össze Ignác öccsét Weidenhoffer Máriával. Hiába volt enyhülés, egy forradalmár múlttal rendelkező pap sem számíthatott sokra: 1860-ban tanári állást vállalt báró Jankovich családjánál, amit 1865-ig betöltött, közben különböző egyházi beosztásért levelezett az esztergomi érsekséggel. Számára fordulatot a kiegyezés hozott, 1867. július 6-tól adminisztrátor a felvidéki Ógyallán, egy esztendő múlva itt plébánossá nevezik ki, 1873-tól az udvari egyházi kerület alesperese. 1876. augusztus 3-tól Tardoskedd plébánosa lett, 1876. augusztus 3-tól az újvári kerület esperesévé választották. 1888-tól a pozsonyi Szent Péter Székesegyház kanonoki címével is megtisztelték. Tardoskeden telket vásárolt, Iskolát emeltetett rá és 10 ezer arany alapítványt tett az Isteni Megváltóról elnevezett szerzetesrend számára leányiskola és kollégium működtetésére.

Szemerényi Károly mellett még három testvére vett részt a szabadságharcban: Fülöp Alajos (1814-,) harmadik gyermekként született a Semmelweis családba. Iskoláit ő is a Várban, levő gimnáziumban végezte, majd előbb apja vállalkozásaiban dolgozott, de az 1830-as évek közepétől a Buda város pénzügyi adminisztrációjában vállalt állást. 1840-től a Budai Takarékpénztár könyvelője, majd főszámvevője, talán itt kivívott elismerésnek köszönhetően 1846-tól a Helytartótanács adminisztrációjába került pénzügyi tisztviselőnek. Ez a munka

nem volt látványos, de társadalmi súlya nagy volt, karriert biztosító beosztásnak minősült. A Helytartótanácsnál alig két évet töltött, amikor kitört a forradalom és az első felelős minisztérium kinevezésével összeomlott a régi hivatali rendszer is. Ekkor Semmelweis Fülöp a Széchényi István vezette közlekedési minisztérium számvevőségére kért felvételt, amit kiváló ajánló levelei alapján azonnal elnyert. Igaz, Semmelweis Fülöp még 1848 áprilisában belépett a nemzetőrségbe, további „katonai” pályát azonban nem futott be, hiszen a minisztérium munkatársa lett. Követte a kormányt Debrecenbe is, 1849 áprilisában kérte nevének Szemerényire történő megváltoztatását, amit engedélyeztek neki. Amikor a magyar szabadságharc megbukott, Semmelweis(Szemerényi) Fülöp külföldre menekült (feltehetően egy osztrák tartományban húzódott meg), 1850 augusztusában engedéllyel hazatért, amit bizonyít rendőri felügyelet alá vonása is. Anyagi gondjai nem lehettek, mivel apja halála után ő is tekintélyes vagyont örökölt, bár korábbi életét nem folytathatta, mivel volt kormányzati tisztviselőként átváltott a „lázadókhoz”, követte őket Debrecenbe, így bármilyen jó szakember hírében állt, komolyabb beosztásért nem folyamodhatott. A rendőrség az Újvilág utca 6. szám alatt – Semmelweis József egyik házában – tartotta számon. Hamarosan a Mérleg utca 5. szám alatt vaskereskedést nyitott, amely az 1859. évi összeírásnál jó forgalmú üzletként szerepelt. Lakhelye sem változott. A rendőrség nyilvántartásába 1863. szeptember 30-án azt jegyezték be, hogy felszámolta pesti üzletét, vagyonát eladta és elköltözött a városból. Magán életéről nincs adat: József fivére gyászjelentésén még szerepelt a neve, az Ignác öccse halálát közlő családi jelentésem viszont nem. Valamikor 1863-1865 között halt meg, feltételezett székesfehérvári letelepedésnek nincs nyoma. Nem alapított családot. A magyarosított nevét 1850-től nem viselhette, mivel Geringer helytartóságának rendelete szerint tilos volt a „rebellió alatt felvett” neveket használni. (Ez Károly fivérére nem vonatkozott, hiszen ő 1844-ben változtatta meg családi nevét.)

Semmelweis János Keresztély (1820-?) volt a harmadik fivér, aki 1848 nyarán belépett a honvédseregbe. Ő is a budai gimnáziumban tanult, majd apja és saját kereskedelmi vállalkozásaiban dolgozott. 1848 tavaszán nemzetőr, majd ősszel honvéd lett, bár erről sincs sok adat. A családi emlékezet szerint 1849 őszén fivéreivel elmenekült az országból, állítólag ő is felvette a Szemerényi nevet, de az emigrációban Semmelweis névvel élt, a János helyett

inkább a Keresztély keresztnévet viselte. Megfordult Londonban, majd Pozsonyban, később Bécsben nyitott textilkereskedést. Egyetlen fia (Semmelweis János, 1868-1924) jeles vasútépítő mérnök lett, unokája, Szemerényi Oszvald (1913-1996) akadémikus, neves nyelvész volt. A család ezen ágának viszontagságos élete során elvesztek az iratok, Semmelweis János unokája sem tudta nagyapja halálának pontos időpontját. (Valamikor az 1880-as években hunyhatott el.)

A legkisebb fiú a családban Semmelweis Ágoston (1821-?) volt, aki fivéreihez hasonlóan a budai gimnáziumban tanult, majd apja haláláig annak üzletét vezette, később saját üzletet is nyitott. 1848-ban ő is honvéddnek állt, a szájhagyomány szerint őrmesteri rangot is kapott, de 1849 őszén ő is külföldre menekült. Feltehetően Fülöp fivérével együtt tért vissza, 1851-ben. Az apai örökségéből megnyitotta a pesti Nádor utca 3 szám alatt – átellenben a Tigris fogadóval – a „Gőzkocsihoz” címzett vegyes kereskedését, amit az 1860-as évek közepéig működtetett, majd ismeretlen okból eladta, s a családi visszaemlékezés szerint feltehetően Szombathelyre távozott, amit megerősít az, hogy ebben az időben volt ilyen nevű kereskedő a városban. Későbbi sorsa ismeretlen. Vele kapcsolatban kell megemlíteni, hogy a Semmelweis család – Ignác és Károly halála után – „szétesett”: a fényes értelmiségi karriert befutott családtagok alig tartották a család más ágaival és tagjaival a kapcsolatot, a szülőkről, nagyszülőkről alig esett szó, lassan a feledés homályába vesztek. A család elszakadt ágai leginkább a „kanonokot” (Szemerényi Károly), és Semmelweis Ignácot emlegették rokonként, a többről lassan megfeledkeztek. Ugyancsak feledésbe ment az a hatalmas vagyon, amelyet az idősebb Semmelweis József teremtett meg, és ami a család összes ágának felemelkedését segítette. Természetesen voltak testvérek (például ifjabb Semmelweis József és Fülöp), akik leszármazottai kihaltak, vagy egyáltalán nem is voltak. A külföldre vagy távoli városba szakadtakról lassan megfeledkeztek. Ugyancsak érdekes a szabadságharcban való részvétel pontos dokumentálása: a honvédseregben nem volt olyan szoros legénységi nyilvántartás, amely ma is pontos információt adhatna. A csapatokban, csapattestekben szolgáló honvédek nyilvántartásai zömében elvesztek, az akkor mozgó csapatok „menetközben” is felvettek katonákat, előléptettek, leszereltek, amelynek nyilvántartási adatai nem minden esetben kerültek magasabb parancsnokságokhoz. A vereség után igyekeztek biztos helyre eltenni

nyilvántartásaikat, nehogy a császáriak kezébe kerüljön. Így az egyszerű honvédek esetében nehéz a visszakeresés, ami vonatkozik a Semmelweis fivérekre is.

A Semmelweis család egyetlen felnőtt kort megért nő tagja Semmelweis Júlia (1815-1910), aki 1836. május 28-án feleségül ment Ráth Péter (1812-1873) gyógyszerészhez, a tabáni Szentháromság patika tulajdonosához, a család régi ismerőséhez. A Semmelweis és a Ráth család régi ismeretségben és barátságban volt. A Fehér Elefánt vegyeskereskedéstől egy utcányira működött a Szentháromság patika, amelynek tulajdonosa Ráth József (1769-1835) gyógyszerész volt: gyerekei egy iskolában, sőt többen azonos osztályban tanultak a Semmelweis gyerekekkel. Ráth József egyik fia katolikus pap lett, egy gimnáziumi osztályban tanult Semmelweis Károly ugyancsak papi pályát választott fiúval, majd később egyszerre indítottak forradalmi magatartásuk miatt eljárást ellenük. Haynau mindkettőt börtönben szerette volna látni. A Ráth és a Semmelweis család sok vonatkozásban azonos pályán mozgott: mindkettő német polgári család volt, akik szorgos tagjai lettek városuknak, gyermekeiket tanítták, a budai gimnáziumban igaz magyarokká nevelték őket. Ráth Péter gyógyszerész lett, a reformkorban a hazai gyógyszerész társadalom tudományos és érdekvédelmi szervezetének kialakításán szorgoskodott, ő is nyíltan a szabadságharc mellé állt, nemzetőr kapitányként Tabán rendőrparancsnoki parancsnoki tisztségét is ellátta. Testvérei és gyermekei is értelmiségi pályára léptek, Károly öccse (1821-1897) - a szabadságharc alatt katonai bíró volt - a kiegyezés után képviselő, a Királyi Tábla elnöke volt, majd az egyesített Budapest első főpolgármesterévé választották. Ráth Péter a kiegyezés után – gyógyszerértárának megtartásával – a korabeli gyógyszerészi közélet igen aktív tagja volt, az Országos Gyógyszerész Társaság alapító elnöke lett. Ráth Péter és Semmelweis Júlia házasságából hat gyerek született, gyermekeik orvosi, mérnöki, jogászai pályát választották.

A Ráth család közvetlen baráti kapcsolatban állt Müller Fülöp (1761-1842) családjával, amit nemcsak a városon belüli közelség magyarázhatott, hanem a két német eredetű família azonos életfelfogása és törekvései. Müller Fülöp és Ráth József gyógyszerész azonos időben telepedett le Budán, mindketten gyorsan ívelő pályát tudhattak maguk mögött.

A Müller család

A híres budai Müller Fülöp (1761-1842) kocsikészítő Kölnben született, családjáról szinte semmit nem tudunk. Az biztos, hogy bajor földön lett kocsikészítő mester, aki egy jeles bécsi üzemben kapott munkát és szakmája kiváló művelője lett.

II. József gyakran látogatta meg az uralma alatt álló területeket, s visszatérve Bécsbe utazásainak tapasztalatait azonnal meg akarta valósítani. Magyar földön – többek között – az utak minőségét és a városok közötti összeköttetések hiányát kifogásolta. Az utóbbi orvoslására javasolta a Bécs és Buda közötti postakocsi összeköttetés megteremtését. 1784-ben udvarának egyik tagja arra kívánta rávenni a bécsi postakocsi gyár tulajdonosát, hogy költözzön át Budára, alapítson ott műhelyt, és innen látják majd el kiváló postakocsikkal a kiépülő magyarországi postakocsi hálózatot. A mester maga helyett, Philip Müller mestert, első segédét javasolta, aki viszont vállalkozott az izgalmasnak tűnő feladatra és 1785-ben – kellő udvari segítséggel – a Tabánban megalapította műhelyét, amely hamarosan a város egyik nevezetessége lett. Müller Fülöp Budán valóban nagy ívű pályát futott be: a szerb ortodox püspökségtől nem messze, a János téren rendezte be gyárát, amelyből kikerülő postakocsik valóban keresett portékává váltak Budán és az egész magyar királyság területén. Szállítója lett a postakocsi hálózatnak, amelyet ugyan állomásonként különböző bérlők üzemeltettek, de jelentős összegű támogatást kaptak a kincstártól, nehogy a szolgálat színvonala csökkenjen. Ez a körülmény biztos jövedelmet és állandó megrendeléseket adott a kocsikat gyártó vállalkozónak.

Müller Fülöp nős emberként érkezett Budára, első feleségével – Maria Theresia Anderlinnel – még Bécsben házasodott össze, akitől Terézia leánya – Semmelweis József későbbi felesége – már Budán született 1790-ben. Maria Theresia Anderlin 1796-ban elhunyt. Müller Fülöpnek második feleségétől még két leánya, a harmadiktól Müller Bernát (1810-1901) a jeles gyógyszerész és botanikus, egyetemi tanár született. (második házasságából származó leányokról alig tudunk, férjhez mentek és családjaikkal Budán éltek.) Müller Fülöp valóban törekvő polgár volt, tehetséges jó szakember és kereskedő lett, aki 1791. október 31-én a budai krisztinavárosi plébánia templomban polgári esküt tett, 1815-ben a városi tanács ülnöke, 1825-1830 között a városi pénztár felügyelője lett, ezután tanácsnökká választották.

Több alkalommal szóba került polgármesterré történő választása, de ezt elhárította magától, üzemének irányítása miatt.

A Tabán első leírójának egyike Franz Schams volt, aki 1822-ben megjelent német nyelvű könyvében a következőket írja Müller gyáráról: "... a Beickheimből idevándorolt Müller Fülöp vagy 30 éve alapította gyárát. A kocsigyártók, kovácsok, lakatosok, szíjgyártók, lakkozók munkája a maguk összetartozásában az egyszerű faragástól a művészi lakkozásig mind pontosan készül. A jósága és tartóssága, szépsége és ízlése a termékeknek és végül dicséretére méltó pontossága, amivel a gyár tulajdonosa eljár a nyersanyagok és az egyes részdarabok kiválasztásánál, igen jó hírt szerzett vállalkozásának, amely már 30 éve fennáll. Csodálkoznunk kell a hatalmas fa készleten, amely részben félig, részben egészen meg van munkálva, és amely évek folyamán a négyszög alakban épített gyártelep tetőhelyiségeit megtölti, és amiből mindig a korábbi évekből származót használják fel, de a fogyasztást újabb faanyagok vásárlásával pótolják. Az ebben a gyárban készült kocsik egész Magyarországon hírnevet szereztek, legfőképpen a tartósság által. Legfőbb vásárlója a távposta, de hintóit keresik a főrangúak is, itthon és külföldön egyaránt. A tulajdonost ismerik mindenütt, a Császárság távoli országaiból rendelnek nála."

Müller Fülöp 1841. február 6-án halt meg „nyálgutaütésben, a haldoklók szentségeinek felvétele után.", ahogy a Krisztinaváros plébánia anyakönyvébe bejegyezték. E bejegyzés másik érdekessége, hogy az elhunytat beszentelő papként Dertsik Nepomuk János címzetes piarista püspököt és a Helytartótanács tanácsosát jegyezték be, aki a tanács ülése miatt a temetés reggelén lemondta a szertartást, maga helyett Vétsey Czigler Ignác letkéri apátot és tábori felügyelő esperest küldte. Emiatt a Müller és a Semmelweis család megneheztelt. A családnak írt levelében – mint Müller Fülöp régi barátja – Dertsik püspök hosszan mentegette magát. A két család társadalmi emelkedését és vagyoni helyzetét az is jelzi, hogy társadalmi rangjuknak csak egy püspök „megfelelő” a temetési szertartás megtartására.

A Müller család egyetlen férfi leszármazottja, Müller Bernát (1810-1901) abban az évben született, amikor legidősebb nővére Semmelweis József felesége lett. A „nagybácsi” szinte egykorú lett unokaöccseivel, például ifj. Semmelweis Józseffel egy osztályban tanult a vári gimnáziumban. Valóban a Semmelweis gyerekekkel cseperedett fel, amolyan testvéri

kapcsolat alakult ki köztük. Müller Bernát iskolai tanulmányai idején inkább a természettudományok felé vonzódott, mivel nagy hatással volt rá az a baráti kapcsolat, ami Müller Fülöp és Ráth József gyógyszerész között állt. Ráth József Szentháromság patikája a Müller háztól néhány méterre volt, így semmi sem volt természetesebb mint, hogy Müller Bernát – iskoláinak befejezése után – Ráth József mellé került gyógyszerész tanoncnak. Erre nagy szükség is volt, hiszen Ráth József fia (Ráth Péter) gyógyszerészi oklevelének megszerzése után külföldi tanulmányútra ment. Müller Bernát 1829-ben letette a gyakornoki vizsgát, félévre a selmecbányai bányászati akadémián - elsősorban ásványtant - tanult. Útja innen Bécsbe vezetett, ahol az egyetem orvosi karához tartozó gyógyszerészeti intézetben oklevelet szerzett, majd egy évtizedig különböző patikákban dolgozott. Az 1830-as évek derekán tért vissza és a Szentháromság patikában már Ráth Péterrel együtt dolgozott. A botanika nagy művelője volt, Pestre történt visszatérése után Sadler József növényteni tanszékén botanikai tanulmányokat folytatott, hatalmas növénygyűjtő utakat szervezett, híres növénytárát hazai és külföldi szaklapokban leköszölte, több, addig ismeretlen növényt fedezett fel a Kárpátokban. Apja halála (1841) után örökségéből saját patikát nyitott (Megváltó patika) Részt vett a hazai gyógyszerészképzésben. 1850-ben botanikából a pesti egyetemen doktori címet kapott, az orvosi karon 1854-ben a gyógyszerismeret magántanárává választották, de az 1848-as forradalomban tanúsított magatartása miatt (nemzetőr kapitány volt, a honvédség ingyenes gyógyszer szállítója is lett) ezt a Helytartóság nem erősítette meg, csak 1861-ben ismerték el. Ugyanakkor az a megtiszteltetés érte, hogy 1858-ban a giesseni egyetem orvosi karán tiszteletbeli doktori címet kapott.. Jelentős szakirodalmi tevékenységet fejtett ki, s tekintélyes gyógyszerész volt, amikor az 1868-ben megalakított Országos Közegészségügyi Tanács – egyetlen gyógyszerész tagjaként – az uralkodó kinevezte. A hazai gyógyszerészeti és tudományos élet jeles szervezője volt, 1841-ben egyik alapítója a Magyar Természettudományos Társulatnak, 1872-ben az Országos Gyógyszerészeti Egyesületnek, a Gyógyszerész Nyugdíj Intézetnek. Hosszú éltet élt, valóban élete utolsó napjáig dolgozott. Két felnőtt kort megért fia – Müller Kálmán (1849-1926) orvos és Müller László (1855-1941) diplomata – volt, mindkettő választott szakterületének kiváló egyénisége lett.

Müller Kálmán ifjú korának egyik meghatározó személyisége Semmelweis Ignác volt, aki apjának nemcsak rokona, hanem igaz barátja is volt. Semmelweis szinte naponta megfordult Müller Bernát lakásán, így Kálmán számára természetes volt az orvosi hivatás választása. Ezzel a családi és az orvosi pályára „terelő” kapcsolattal soha nem „dicsekedett”, erre nem hivatkozott, sokan kortársai közül másoktól ismerték meg az igazságot. Orvosi tanulmányait Pesten és Bécsben végezte, 1871-ben szerzett orvosi oklevelet. Hosszabb külföldi tanulmányút után, 1874-ben tért vissza Budapestre, a Szent Rókus Kórház orvosa, majd főorvosa lett. 1875-ben a „hasi betegségek gyógy- és kórtana” tárgykörből magántanári képesítést szerzett. 1877-ben már a Szent Rókus és „összes fiókjainak” igazgatója, 1890-ben pedig az összes pesti kórház felügyelője lett. A „kórházigazgatás” lett élete legnagyobb feladata, egészen kiváló testületté szervezte meg a fővárosi közkórházakat. Markusovszky Lajos után a hazai egészségügy legkiemelkedőbb szervezője, 1885-ben egyetemi tanár, 1889-ben az Országos Közegészségügyi Tanács tagja, 1897-ben elnöke, 1891-ben az Országos Igazságügyi Tanács tagja lett, a Műegyetemen munkaegészségtant, a jogi karon tisztiorvosi ismereteket adott elő.

Nemzetközi kongresszusok (1894, 1906 és 1909) szervezője volt, aminek elismeréseként az uralkodó bárói méltóságra emelte. Mindezt szakmai munkájának elismeréseként kapta és ezt a hazai orvosi közélet a legtermészetesebb dolognak tartotta. 1912-ben ugyan nyugalomba vonult, de a közéletből nem távozott. A hazai közegészségügyi állapotok magasabb színvonalra emelését szorgalmazták felsőházi beszédei, így nagyban neki köszönhető, hogy a kormányzat állami feladattá nyilvánította a tuberkulózis elleni küzdelmet. 1918 után visszavonult a közéletből, 1926. november 4-én hunyt el Budapesten. Életében híres „puritán” volt, soha nem feledte el, hogy egykor bajor földről Budára települt kocsikészítő mester unokája, főrendre emelése után sem akarta nevét magyarra változtatni. Magánéletében nem volt szerencsés, hiszen felesége Heinrich Hermína 1877-ben, leánygyermekük születése után három hónappal meghalt. Müller Kálmán ezután soha nem házasodott meg, „híres agglegényként” élte le életét.

Müller Kálmán a hazai medicina egyik legnagyobb egyénisége. Volt olyan időszak az elmúlt fél évszázadnak, amikor nem szívesen emlékeztek meg Müller báróról, a főváros

kórházügyének igazi megteremtőjéről. Sokaknak a „báró” nem tetszett, nem ismerve családi múltját, érdemeit és főleg egyéniségét.

Müller Kálmán öccse – Müller László (1855-1941) - is hasonlóan nagy ívű pályát futott be. Müller László iskoláit a pesti piaristáknál, majd a pesti és bécsi egyetem jogi karán végezte, de kiváló nyelvtudásával tűnt ki. Tanulmányait a bécsi Keleti Tudományok Intézetében folytatta, a nyugati nyelveken kívül beszélt törökül, arabul és több délszláv nyelven. 1879-ben lépett be a bécsi Külügyminisztérium szolgálatába, 1881-ben a Monarchia isztambuli követségén kapott beosztást. Elsősorban a Monarchia balkáni érdekeit képviselte, fontos szerepe volt az önállóságát fokozatosan visszaszerző Bulgária nemzetközi elismertetésében. Többek szerint az ő kezdeményezése volt a Koburg-Kohary családnak a bolgár trónra juttatása. Békéltető szerepet játszott az 1897. évi görög-török háború idején, Jeles diplomáciai munkájának elismerését jelentette, hogy 1896-ben, szentgyörgyi előnévvel, magyar nemességet kapott. 1896-tól rendkívüli követnek nevezték ki a Török Birodalom területére, 1900-ban pedig szófiai követ lett. 1903-ban visszarendelték Bécsbe és a Külügyminisztérium keleti diplomáciai ügyeit összefogó osztály – rendkívüli követi rangban – irányításával bízták meg. Nemzetközi érdeklődésre számító feladatot 1908-ban kapott ismét, amikor a Bosznia-Hercegovina annektálása után kirobbant diplomáciai bonyodalmak a háború közelébe sodorták a Monarchiát. Sokban rajta múlt, hogy a Monarchia és Törökország között a háborús feszültség megoldódott, ezért is nevezték ki 1910-ben ismét isztambuli követnek. A Balkán és a Kelet ügyeinek elismert szakértője volt, nélküle szinte nem történt diplomáciai döntés Bécsben. 1912-ben váratlanul Tokióba vezényelték követnek, de a háború kitörése után visszahívták és a Külügyminisztériumban a Monarchia teljes diplomáciai kapcsolatait koordináló első osztály irányításával bízták meg, ami valójában a mindenkori külügyminiszter általános helyettesi posztját jelentette. Egyben a diplomáciai vizsgáztató bizottság elnöki tisztségét is megkapta. Müller László nemcsak a külügyminiszter bizalmasa, hanem a kormányfő és az uralkodói kabinet tanácsadója is lett. Számára a Monarchia veresége diplomáciai pályafutása végét is jelentette: kézjegyével látta el a Paduában megkötött fegyverletételi okmányt, majd tagja volt annak a delegációnak, amely Párizsban Ausztriát

képviselte a béketárgyalásokon. Ez után visszavonult. Bécsben és Budapesten élt, az Anschluss után végleg Magyarországon telepedett le. Családja nem volt.

Semmelweis Ignác közvetlen leszármazottai

Semmelweis Ignác 1857. június elsején házasságot kötött Weidenhoffer Máriával (1837.-1910.), Weidenhoffer Ignác kereskedő leányával, aki Pest egyik módos polgára volt. A jelentős korkülönbség semmiféle problémát nem jelentett a Semmelweis családban, bár egy idő után a Weidenhoffer családnak – talán a gyermekágyi láz körül kirobbant szakmai vita miatt – fenntartásai voltak vejükkel szemben, a visszaemlékezések szerint gyakran „bolond Nácinak” nevezték a háta mögött. Semmelweis Ignác 47 éves volt halála idején, különösebb vagyonnal nem rendelkezett, így fiatal felesége három gyermekével nehéz körülmények közé került. Szüleivel éltek együtt, mivel ők, jelentős vagyonukból könnyen gondoskodtak leányukról és gyermekeiről. Az özvegy talán hitt a férjét ért szakmai támadásoknak, csak jóval később ismerte fel annak emberi és tudósi nagyságát. Az is igaz, hogy Semmelweis özvegye és gyermekei nem szenvedtek hiányt semmiben, talán ennek is köszönhető, hogy fia Semmelweis Béla (1862. – 1885) joghallgató adósságai miatt öngyilkos lett. A család – Szemerényi Károly kanonok hatására – 1879-ben Szemerényire változtatta családi nevüket, amit az özvegy 1906-ban meg szeretett volna másítani, de a fennálló törvények ezt nem tették lehetővé. Semmelweis Ignác Antónia (1864-1942) nevű leánya 1882-ben férjhez ment Lehoczky Kálmánhoz, az ítélőtábla elnökéhez, amely házasságból származó gyermekeken keresztül ma is szép számú leszármazottja él. Semmelweis Antónia két fia – Andor (1885-1970?) és Kálmán (1889-1967) - 1895-ben uralkodói engedéllyel felvehette a Lehoczky-Semmelweis nevet, mivel a Semmelweis családi név fiú örökös nélkül kihalt volna Magyarországon. Lehoczky-Semmelweis Kálmán kiváló nőorvos és egyetemi rk. tanár lett, leánygyermeké révén vannak leszármazottai. Andor katonatiszt lett, a II. világháború után Ausztráliában telepedett le, fivére haláláig laza kapcsolata volt a családdal. Leánytestvéreik révén népes számú értelmiségi utód született, például Hüttl Tivadar (1919-1990) sebész, egyetemi tanár, számos alapvetésnek számító sebészeti munka szerzője.

Semmelweis Ignác talán az egyetlen olyan magyar az egyetemes orvostörténelemben, akinek orvosi felismerése nemcsak a szülő anyák sokaságát mentette meg a haláltól, de megváltoztatta a medicina szemléletét, a betegség megelőzésére helyezte a gyógyítási folyamat hangsúlyát. A prevenció lényegének megértése nem volt egyszerű folyamat, de nemcsak az orvosi gondolkodást, hanem a közegészségügyön keresztül az emberi közösségek biológiai és társadalmi felfogását is átformálta. A Semmelweis életét és munkásságát feldolgozó munkák egy-egy mondattal „elintézik” a családi eredetet és környezetet, amelyből Semmelweis Ignác kiemelkedett. A magyar társadalom átformálásának igen lényeges közege. éppen a hazai némettség volt a 19. század elején, mivel a magyar értelmiség kialakulásának legfőbb motorja, a polgárosodásunk záloga lett. Az egykori Tabán „mikroklímája” hű tükörképe a magyar viszonyoknak, nem közömbös a polgári eszmék elterjedésének szempontjából sem. A városi német polgárság többsége magyarrá lett, senki nem kényszerítette őket. Erre jó példa a magyar szabadságharc időszaka, amikor a hazai némettség – nemcsak neveik magyarosításával – hitet tettek a magyar haza (amelynek gazdasági-társadalmi, polgárosodási alapjaihoz ők is sokban hozzájárultak) haladása és szabadsága mellett. Példa erre Szemerényi Károly és kilenc pest-budai paptársa esete, akiket Haynau törvényszéke fenyegetett magatartásuk miatt, pedig közülük csak egy volt eredetileg magyar, a többi magyarrá vált német, akik adott pillanatban tudták mit kell cselekedniük. A Semmelweis család története nemcsak egy személy miatt tanulságos, hanem példája a magyar reformkor nagy embert formáló szellemének is.

Irodalom

ANTALL József: *Semmelweis Ignác tabáni szülőháza és utolsó pesti lakhelye.* Műemlékvédelem, 1966, 10 (3), .1-9.

ANTALL József: *Rolle spielte das Familienheim und die Schule in der Entwicklung von Semmelweis Persönlichkeit?* Orvostörténeti Közlemények, 1968. 46-47. 95-126.

ANTALL József: *Semmelweis Ignác hiányzó gimnáziumi tanéve.* Orvostörténeti Közlemények, 1978, 83-84, 211-213.

-
- BARADLAI János: *Dr Müller Bernát emlékezete*. Gyógysz. Ért. 1936. 44. 17(48), 213-216.
- BENEDEK István: *Semmelweis és kora*. Gondolat, Budapest, 1967.
- BERENTÉY György: *In memoriam dr. Hüttl Tivadar (1919-1950)*. Orvosi Hetilap, 1990. 131, 2883.
- BONNYAI Sándor ifj.: *Adatok Semmelweis életrajzához*. Orvostörténeti Közlemények, 1970. 55-56. 221-223.
- DARVAS István: *Semmelweis névmagyarosítása*. Orvosok Lapja, 1947. 3(51), 2188.
- DARVAS István: *Válasz Lehoczky-Semmelweis Kálmán levelére*. Orvosok Lapja, 1948. 4(8), 268-270
- DARVAS István: *A Semmelweis-probléma*. Magyar Nőorvosok Lapja. 1967, 30(5), 384-394.
- DÖRNYEY Sándor, DÖRNYEYNÉ DAPSY Henriette: *Semmelweis hazai utóéletének első évtizede, I-III*. Orvostörténeti Közlemények, 1968. 49-6-47 81-93: 1970, 55-56.123-155.
- ERNST, A.: *Landesoberamtsrat Karl Semmelweis - 65 Jahre*. Burgenlandische Heimatblätter, 1971. Jg. 33. Nr. 4.145-148.
- FLEISCHER József: *Emlékbeszéd Semmelweis Ignác tanár felett*. Orvosi Hetilap, 1872. 16, 775-786.
- GORTVAY György: *Báró Müller Kálmán emlékezete*. Pesti Könyvnyomda. Budapest, 1926. 1-8.
- GORTVAY György, ZOLTÁN Imre: *Semmelweis élete és munkássága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- GRÓSZ Emil: *Megemlékezés Báró Müller Kálmánról*. 1849-1926. Orvosképzés, 1932. 22(6),781-793.
- GYÖRY Tibor: *Semmelweis Ignác családfája*. Budapesti Orvosi Újság, 1906. 23 szám melléklete.
- GYÖRY Tibor: *Semmelweis Ignác*. In Györy Tibor Az orvostudomány mesterei. MTA Sajtóvállalata. Budapest, 1924. 95-119.
- HALMAI János: *Dr. Müller Bernát emlékezete*. Magy. Gyógyszerésztud. Társ. Ért. 1944. 20. 4.231-263.

HORVÁTH Jenő: *A 250. éves Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium, 1687-1937.*

Sárkány Nyomda, Budapest, 1937.

JÁKI Gyula: *Hüttl Tivadar dr. (1884-1955).* Magyar Sebészet, 1956. 9. 1-3.

KAPRONCZAY Károly: MÜLLER Kálmán. In. Kapronczay, Vizi E. Szilveszter /szerk./: *Híres magyar orvosok. II.* Galenus, Budapest, 2001. 135-138.

KAPRONCZAY Károly: *Egy legenda nyomán: a zirci Semmelweisek.* Orvostörténeti Közlemények. 2002. 178-181. 203-206.

LEHOCZKY-SEMMELWEIS Kálmán: *Semmelweis névmagyarosítása.* Orvosok Lapja, 1948. 4(8), 268.

LEHOCZY-SEMMELWEIS Kálmánné: *Emlékek és mozaikok a Semmelweis-családról.* Orvostörténeti Közlemények, 1970. 55-56. 215-220.

MAGYAR HIRLAP: *Beszélgetés Semmelweis Ignácnéval.* Magyar Hírlap, 1906. október 2. 5-6.

MÜLLER Kálmán: *Bevezetés. Az orvostudomány magyar mesterei.* MTA Sajtóvállalat, Budapest, 1924. 7-45.

SCHÉDY Sándor: *Ráth Péter,* Gyógysz. Hetil. 1873. 12. 40-45. 725.

RÓMER Flóris: *A régi Pest.* Budapest, 1973.

RUPP Jakab: *Buda-pest és környékének helyrajzi története.* Pest, 1868.

SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Haupt-Stadt Ofen in Ungarn.* Königliche Universitäts Buchdruckerey, Buda, 1822.

SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez.* Budapest, 1899.

SCHMALL Lajos: *Buda-Pest utcái és terei.* Budapest, 1906.-

SEEDOCH, Johann: *In memoriam Karl Semmelweis.* Burgenlandische Heimatblätter, 1989. Jg. 51. Nr. 4. 145-147.

SEMMELWEIS, Karl: *Ignaz Philipp Semmelweis, 1818-1865.* Burgenlandische Heimatblätter, 1965. 27(3-4), 97-101.

SILLÓ-SEIDL György: *Semmelweis halála. Orvostörténeti beszámoló.* Metropolitan Verlag, Frankfurt am Main, 1977.

SILLÓ-SEIDL György: *Die Wahrheit über Semmelweis.* Ariston Verlag, Genf, 1978.

SZALAI Béla: *A Semmelweis-család származási táblázata*. In: Gortvay György, Zoltán Imre: Semmelweis élete és munkássága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

SZAMATA István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054-1717*. Budapest, 1891.

WALDHEIM, Fritz Schürer, von: *Ignaz Semmelweis: sein Leben und Wirken*. Hartleben, Vienna, 1905.

The Austrian success of controlling plague in the 18th century: maritime quarantine methods applied to continental circumstances.

Péter Balázs, M.D., Ph.D.¹ - Semmelweis Egyetem, Népegészségügyi Intézet

Kristie L. Foley, Ph.D.²

balpet@net.sote.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

After the last Western European outbreak (Marseilles 1720-1722), plague epidemics repeated swept through central and eastern Europe during the 18th century. At the beginning of the 1700s, the Habsburg Monarchy conquered the plague-stricken central European parts of the Ottoman Empire down to the northern Balkans. Endeavoring consolidation, health advisers of the Sanitary Court Commission in Vienna transformed maritime quarantine measures systematically to continental circumstances beginning in the late 1730s. A series of seaport-type quarantine stations were erected along the border crossings of the main oriental trade routes combined with traditional *cordon sanitaires* by the 1750s. Military policing forces were responsible for isolating and purifying all suspected transmitters of diseases (persons, vehicles, goods and animals). The numerous royal decrees were summarized in a Code named

General Norm of Health Service 1770. A crucial test of the new system was the Russo-Turkish war 1768-1772. Until that time, the Habsburg monarchy had no epidemiological infrastructure on its northeastern border, yet it was established in several months as a highly successful anti-plague measure. The present study explains the success of the quarantine system implemented by the Habsburg Monarchy within the context of the 1770 General Norm of Health Service legislation.

Keywords: 18th century continental plague control, maritime quarantine rules applied, Habsburg public health legislation, high standards of organisation

Introduction

Central parts of Europe surrounded by Russia and the Ottoman Empire suffered from repeated waves of plague epidemics from 1346 to the last decades of the 1700s. Having ruled also huge parts of Asia, Russians and Turks were connecting Europe with endemic foci of plague in Central Asia and the Eastern Mediterranean. Therefore, military conflicts of European nations with Russians and Turks on the great plane between the Black Sea and the Baltic region spread plague directly from these endemic centers. For example, when contaminated Russians defeated the Swedish army at Poltava in 1709, it had a serious impact on Eastern and Northern Europe. The Balticum (the region east of the Baltic Sea) was devastated by a plague epidemic in 1709-1710 (Khan, 2004).

In the rest of the continent, plague arose as usual in port cities, major trading centers and was facilitated by intern European military campaigns in the 17th and 18th century (Ell, 1984). The typical land route began in seaports and spread in three directions: through Low Countries to the Rhineland, along river Elbe to Bohemia, and through the coastal region of the Baltic Sea to Eastern Europe (Zietz, Dunkelberg, 2004). In the 17th century, the most important factor in plague dynamism was the Thirty Years' War (1618-1648), military campaigns which led to the rapid spread of the plague through towns and villages.(Cipolla, 1973). By the end of the 17th century, a new central European land corridor was struck by the plague, which travelled from the Near East through Asia Minor via the Balkans. The Turks went into their last great offensive against Central Europe, but after the decisive defeat at Vienna (1683), lost a series of battles and were forced to retreat to the northern edge of the Balkans. In 1699, as a result of the Peace Treaty of Karlowitz, the Habsburg monarchy became the new continental big power, controlling major routes of land trade from Western, Northern and Central Europe via Balkans to the oriental regions. The Monarchy, while facing the declining power of Venice, entered the maritime transportation business between Europe and the Eastern Mediterranean via its newly opened free ports in the northern Adriatic region. Since promotion of trade was a central idea of emerging mercantilism, the Habsburgs' entrepreneurial spirit exposed the monarchy to a series of plague epidemics with serious consequences in the first half of the new century.

Maintaining mutual commerce and effective disease control became a significant priority and challenge of the central administration. In the late 1730s, the Sanitary Court Commission in

Vienna proposed a new method to prevent and curb plague epidemics. Health advisers coupled continental *cordon sanitaires* with exact replicas of maritime quarantine stations along border crossings of the main routes of oriental trade. *Cordon sanitaires* functioned like epidemiological “iron curtains” between the stations by eliminating (or limiting significantly) traffic along the state border. In newly erected facilities, staff of the Army Health Service trained on maritime regulations quarantined and purified all suspected transmitters of diseases (persons, vehicles, goods, animals and personal belongings). Through these methods that proved to be successful in Mediterranean seaports and by strict military policing methods, the Habsburg Monarchy became definitively free of plague by the 1750s.

Numerous royal decrees codifying the maritime-to-land quarantine conversion were summarized in a Code named the General Norm of Health Service 1770. The Russo-Turkish war of 1768-1772 presented the first test of the continental quarantine system as outlined in the General Norm of Health Service. However, when the news arrived about the first military actions and minor plague epidemics, the continental quarantines were implemented as early as 1768 in strict accordance with the General Norm of Health Service (HHStA, 1764-1775). Previously, the northeastern border of the Monarchy had no method to prevent or control the spread of plague. Likewise, Poland, a self-governing neighbor of the Habsburg Monarchy not subject to the strict quarantine measures, lost more than 250 000 lives as a result of the plague (Lesky, E. 1959). The Habsburg monarchy experienced only two minor plague outbreaks which were localized within 24 hours in a single county resulting in 40 and 46 death cases respectively (HNA, 1770).

There are many theories (changes in climate, in rat populations, developing personal hygiene, immunity, etc.) explaining the dissolution of plague epidemics first in Britain after 1665 (Bayliss, 1980) and later in Western Europe by 1722. However, it can be proven that quarantine methods refined by empiricism of many centuries interrupted the weakest points the bubonic plague cycle. Of course, there is no counter-proof of this statement in plague-free Western Europe, since being plague free is not physical evidence in itself of this success. Nevertheless, if in a plague stricken environment of Europe there was a single state without epidemics, it is reasonable to conclude that only the special health policing methods preserved the Habsburgs' economy and population in the second half of the 18th century.

Quarantines and isolation

Spectacular success of the Austrian monarchy demonstrated that contemporary quarantine measures, when relentlessly executed, provided full protection against the threatening plague epidemics. It means that without any evidence-based medical knowledge, only societal actions, such as consistent law enforcement and jurisdiction based on successful empiricism were able to protect health and wealth of the countries. Quarantine as a preventive measure has a long and well-known history (Gensini, Yacoub, Counti, 2004). However, quarantine as a primary prevention must be separated from all secondary preventive measures of isolation. Looking back to the past millenia, writings of the Old Testament and decrees of Roman emperors focused on isolation of sick people than systematic detention of apparently healthy persons suspected of being infected. In the medieval Europe, the 14th century Black Death necessitated first systematic detaining and observing persons and goods, traffic and commerce between plague-free and infected seaside regions. One could argue that this detention and

observation process was by happenstance, the earliest systematic human research of experimental epidemiology. Quarantine “experimentation” proved to be more useful than previous hypothetical ideas about the incubation period of acute diseases postulated since the Old Ages. Nevertheless, the successful quarantine model of the Western Mediterranean was tailored only to the dynamism of plague and functioned perfectly until the spectacular breakdown in cholera epidemics of the early 19th century.

Because it was observed throughout the Middle Ages that the plague typically broke out in seaports engaged in oriental business, the most exposed Adriatic region under Venetian rule initially implemented detention measures in the 14th century. Despite the unknown primary source of infection, secondary agents were accurately identified as ships, crewmembers, travelers and goods in sea transportation. The simplest way of detention cargoes and individuals was to require ships to lay at anchor and wait outside of the seaport. This passive type of 40 (*quaranta* in Italian) days waiting was introduced in Venice in 1348. The first active measures (1377) were best documented in Ragusa (today Dubrovnik/Croatia). During detention also purification of cargo by sun and fresh air was ordered and supervised by the seaport authority. At the beginning, increasing of detention from 30 to 40 days indicated uncertainty of the local legislation. It is understandable, because the plague free qualification given by the port authority was based only on “wait and see” principle of the ancient medicine. Finally, it was believed that 40 days provided more security. If within 40 days no bubonic cases were identified among quarantined people, it was assumed that no one was infected and that commercial goods had lost their ability to spread infection. Before the age of the evidence-based microbiology it was a remarkable achievement provided that observation and purification were carried out correctly without any negligence or human error.

In order to develop an objective decision making in ports of destination, written documents were introduced about the epidemiological qualification of travellers, goods and crewmembers as soon as in the 16th century. Because authorities and skippers registered as usual departures and destinations in the maritime transport, this practice was used to introduce and refine the system of bills of health in the subsequent centuries. Skippers were given written certificates about the epidemiological situation of all seaports visited during the journey. Later on, these bills made it possible to impose different periods of quarantine adjusted to the actual epidemic situation. The system functioned perfectly by the 18th century according to the relevant Austrian regulations (Linzbauer, 1852-61, pp 683-761). Seaports at departure and those visited during the journey released three types of bills with definitions free, suspected, and dirty. Dirty did not mean actual infection, rather a high probability of being infected. Ships with obvious signs of plague were banned from all seaports. Since epidemiological qualification was a bilateral (and often controversial) issue, ports of destination used four categories: free, clean, suspected, and dirty. Distinction between free and clean made it possible to question the credibility of seaport authorities abroad. However, credibility counted as an absolute principle of navies except during wartime: “warships while keeping the head’s of port authority advices, are not obliged to present a certificate, and will have a free access by a declaration confirmed with a word of honor of the captain.” (Linzbauer, 1852-61, II. p. 684). In commercial sea transport, a free bill was accepted only in the case of absolute security verified by public (visa of the consul) and secret service information of the country of departure. Additionally, ships during sea-voyage were

functioning as quasi pre-quarantine stations, provided they did not have any contact en route with potential sources of infection. Therefore, skippers were required to make a statement in the port of destination about all contacts that happened on high sea (other ships, pirates, shipwrecked people).

In the Habsburg monarchy the system of maritime bills of health was converted word-by-word to the land trade in the 1740s, but printed certificates were introduced first as a result of a bilateral agreement with Istanbul since 1768.

When a ship was qualified as “clean”, it opened the way for arbitrary quarantine periods with minimum span of 7 days, which might have been extended in favor of trade across different countries and sometimes launched a real commercial war in coastal regions. Goods (including animals and personal belongings) were separated from merchants and processed by “purification”. At the beginning, it was a simple and universal exposure to the fresh air and sunshine, but by the 1700s authorities used already itemized lists of goods with different plague susceptibility. As demonstrated below, this so-called plague susceptibility depended on the more or less favorable circumstances of survival for infected fleas hiding in different articles and raw materials.

Because in case of British Isles the only one way of spreading plague was the sea transportation, England is the best epidemic example for controlling plague by maritime quarantine measures along Mediterranean seaports. However, efficacy depended on consistent seaport authorities and strong administration. Without these, the English monarchy endeavored in vain to establish permanent quarantines against the plague ravaging Europe at the beginning of the 1660s. Ships bound to London had to wait the usual 40 days, but the authority practiced no cleansing (purification) of cargo and it was impossible to prevent illicit landing of people after the daylight hours, let alone ship rats descending mooring lines around the clock. Under these circumstances, there was inevitable the Great Plague of London in 1665. After more than thirty years plague free period, the Parliament enacted the first quarantine legislation in Queen Anne’s reign in 1710. This time, epidemic of the Baltic region was feared to be imported. The ancient threat returned first when news arrived of a plague epidemic in France in 1720. In the preparatory period of a new quarantine act, the government sought advice and requested Dr. Richard Mead (1673-1754) for recommendations based on scientific theories. Mead’s *Short Discourse Concerning Pestilential Contagion, and the Methods to Be Used to Prevent*. It was the first scientific medical literature used systematically in the legislation (Zuckermann, 2004). However, the first systematic legislation targeting merchandise, passengers and crew was the Levant Trade Act passed in 1752. Vessels coming from a plague-stricken Eastern Mediterranean had to perform their quarantine with cargoes opened and aired properly in safe Mediterranean seaports such as Venice, Messina, Malta, Leghorn, Genoa or Marseille.

While seaport quarantine was a primary prevention (as mentioned above), isolation (also in literal sense of the word) was a circular separation of prevalent foci within the country for other inhabitants endangered by the same epidemics. However, isolation was imposed also within the 18th century quarantine stations, which operated a more developed two-tier inner system. Thus, men diagnosed with definitive symptoms of plague were isolated imminently from other quarantined people and when deceased they were buried in a separate cemetery of the station.

In classic types of isolation, sporadic inland cases as emerging foci of epidemics were encircled as early as possible by armed guards named as sanitary cordons. Isolation was performed in very confined locations (which might have been a single family house in rural circumstances). Nevertheless, isolation was different in urban and rural environments. In rural areas a military cordon was set up and the military administration performed all necessary measures. People were forced to stay at home and all community events were prohibited. Dogs, cats and other animals, especially those in poultry farming were killed for they were believed to be the main vectors of plague according to contemporary medical doctrine.

Municipalities were isolated by their own authorities. A typical central European guideline prepared in 1771 demonstrates the measures executed (Torkos, 1771). The author, who graduated as a medical doctor in Halle a Prussian university, discussed the topic in three sections. The first section was about measures outside the town practiced by commissioners of the magistracy. Long distance travelers and goods were permitted to enter the town only if they were provided with a bill of health issued by the quarantine station on the state border. Men with an authentic bill of health, but apparently ill at the control, were not admitted. Based on humanitarian considerations, seriously ill travelers were allowed to stay in a separate house built outside of the city walls.

The second section of the guidelines focused on managing local epidemics. Infected persons were isolated from healthy people and, if a patient died, all bedclothes were burnt and the corpse was laid in coffins closed imminently and buried deep in the graveyard. As an individual preventive measure, everybody had to keep a clean house against putrid exhalations and to burn aromatic substances. It was a remarkable recommendation that individuals should change frequently their underwear. Ill patients were treated to “draw the miasma into the lymphatic glands” and to promote local suppuration. The last section dealt with social welfare for indigent people specifically providing care for those unable to afford medicine. They were to be treated free of charge and all the costs were covered by the magistracy.

Timetable of the Austrian continental application

Although the Austrian monarchy was present from the end of the 1300s in the northern Adriatic region, the rulers were never interested in becoming a sea power and take part in the Mediterranean trade business. Trieste (the main navy base and commercial port of the monarchy until 1919) was declared first as a free port in 1717. However, the public health administration ignored quarantine measures until 1725 despite the outbreak in Marseilles in 1720. After 1725, Vienna seized control over all quarantine innovations of Venice and other Mediterranean towns in favor of mutual continental commerce. During this time, Charles VI (1711-1740) mandated the Sanitary Court Commission to erect seaport-type quarantine stations on the state border from the Adriatic Sea across the Balkans to the Eastern Carpathians.

Although mainland quarantines were theoretically feasible, their effectiveness depended upon geographic conditions and strict law enforcement. For example, controlling travelers and merchants with their goods was relatively simple in the plains with Border Rivers, which separated the two big powers. Everything that passed through these main trade routes was

declared *ex officio* suspect of infection because travelers and merchants lacked any kind of formal documentation. Nevertheless, the same methods turned out to be illusory in the high mountains of Transylvania. Traditional smuggling was booming along hidden paths, which by-passed the “time consuming” quarantine stations. Due to lack of absolute discipline and uniform enforcement, a countrywide epidemic spread between 1738 and 1744 in the Habsburg ruled Transylvania and Hungarian Kingdom. In response, legislation introduced martial law in 1738. Members of the public health service, noblemen and common people were threatened by death penalty if they violated public health regulations. Additionally, everybody faced the same punishment if they were only concealing infected patients and the deceased.

In an effort to avoid another great epidemic, the Sanitary Court Commission proposed new legislation. The ideological backbone of the new era was the “interests of the State”, the “protection of subjects” as maxims of Enlightened Absolutism, which developed first under queen Maria Therese (1740-1780) in the Habsburg House. Enlightened European rulers promoted public education and public health to enable subjects for new experiments in agriculture and industry, and to protect them as a source of economic and military power from devastating epidemics. In order to oversee and unify all regulations in health affairs, Maria Therese appointed a new Sanitary Court Commission in 1753. The chief medical adviser and also a member of the Commission was Gerard van Swieten (1700-1772) a pupil of Herman Boerhaave (1668-1738) who became a personal physician of Maria Therese in 1745. His most powerful position in academic sphere was the presidency of the medical faculty of Vienna University created for him personally in 1749. Supervising the dean of the faculty, van Swieten executed all absolutistic measures of the Court while modernizing the medical doctrines and public health legislation. After a relatively short period of preparation, the first comprehensive public health decree “General Rules and Instructions of Public Health Authorities to be implemented on the Austrian Coasts” was issued in 1755 (Linzbauer, 1852-61, II. pp 683-716). This decree was referred to as a “Regulation of Trieste” after the main port of the Adriatic provinces.

The next step was the revision of criminal law pertaining to public health. Numerous decrees followed the original “martial law” legislation in 1738 and were unified in a comprehensive decree issued in 1766 (Linzbauer, 1852-61, I. pp. 771-775). According to the title, perpetrators of quarantine regulations must be hanged by the neck till death. Legal procedures under martial law ended with the same “democratic” outcome for common people, officers and noblemen respectively. By this extreme strength of jurisdiction, the Monarchy overcame even habitual corruption of state and local military and civil bureaucracy.

By the end of the 1760s, the Sanitary Court Commission began to evaluate systematically day-to-day experiences in maritime affairs and the effectiveness of methods applied to continental circumstances. This evaluation resulted in a series of amendments, the most important of which (Trieste Amendment) was issued in 1769 titled “Regulations of Public Health Policing and Economic Order for Lazaretto and Dirty Port of Trieste” (AVA, 1769). The Sanitary Court Commission assumed control over the latest regulations of Venice and the most important seaports of the Western Mediterranean region (e.g. Leghorn, Geneva and Marseilles). Finally, the General Norm of Health Service (GNHS) as a comprehensive code

was issued in German (Linzbauer, 1852-61, I. 821-871) and in Latin (Linzbauer, 1852-61, II. 535-571) on the 2 January 1770.

Why the quarantine procedures succeeded?

The essential function of quarantine stations was to break the plague cycle by separating infected fleas from rats and subsequently killing them. The plague in maritime transport could enter the county in three ways: passengers and crew carried around infected fleas on their body, fleas were hiding in merchandise, infected rats escaped from ships and invaded the country. Empirical quarantine measures were a perfect fit based on the biomedical nature and spread of bubonic plague. Provided that all manipulations were carried out without any compromising, plague proved to be preventable by special observational and purification procedures.

Regarding contemporary understanding of how plague was spread, scientists were divided into contagionists and non-contagionists throughout the 18th century (Zuckerman, 2004). Scientific doctrines also emerged in the legislation as in the GNHS 1770. According to this law, the plague agent was a “contagion”, which spread via contaminated persons, animals, commercial goods and specific items (e.g., coins, letters, and personal belongings). The GNHS explains the contagion’s nature in a specific context while treating susceptibility of commercial goods: “Goods are to be reputed as susceptible, if they are able – after having received effluvia out of infected objects – to communicate emanation of the contagion, while other goods are said as non susceptible, for they are incapable of this communication. Empirics as the best teacher of mankind shed a bright light on objects being immune against a spreading contagion, and their catalogue was published soon by more European nations, which evaded the plague by wise regulations ...” (Linzbauer, 1852-61, II. 555). The full list of free goods with 154 items was first published in the Regulation of Trieste 1755. Related to this original definition, contagion seemed to be an airborne particle driven by a specific force of radiation. Without question, different goods should have had different epidemic characteristics by their ability to take over and carry on contagion. Based on the definition above, it is clear that the Sanitary Court Commission avoided the details about discussed scientific theories. However, there is no mention about corrupted air and other non-contagionist ideas.

According to the modern microbiology and entomology, contagion has to be identified as the oriental rat flea *Xenopsylla cheopis*. This main vector flea can leap to a height of 65 mm and a length of 180 mm (WHO, 1983). It explains the safe distance of protection to be kept from contaminated objects, animals and patients, but the vector born way of spreading ruled only the bubonic cases. Regarding Europe’s great plague epidemics with an immense death toll and weighting all biological and social factors, it seems to be inevitable that those epidemics must have been caused by droplet infection spread by secondary pneumonic patients. Nevertheless, there are serious concerns questioning either bubonic or pneumonic origin of these devastations (Twigg, 2003). Although, our present knowledge about human-to-human transmission is incomplete, pneumonic epidemics occur typically in cool climates with moderate humidity and close contact with infected persons (Worsham, et al. 2007). *Yersinia*

pestis as a causative agent is not a truly airborne microorganism. Face-to face exposure to racking cough of severely ill patients may explain the extreme lethality of European epidemics. The well-known medieval mask of plague doctors in the shape of a bird's beak must have provided sufficient protection at least from the droplet infection.

To the success of quarantine contributed also the fact that fleas do not infect each other and their reproductive organs remain free of causative agent, consequently there is neither transmission from flea-to-flea nor intergenerational transmission. As a result, fleas alone separated from infected rats cannot maintain the plague cycle (Perry, Fetherstone, 1997). In seaports, ships qualified as clean or suspected were quarantined outside of pier, but dirty ships, if processed successfully; lay off the harbor outside of swimming range of rats (maximum 400-600 meters) (Internet, 2008). If seaport authorities compromised this distance, rats might have broken the seemingly perfect quarantine measures. As an ideal hiding place for fleas, the most dangerous goods were bales of wool, cotton, flax, and silk, respectively and all textiles made out of these materials. Another typical materials were raw furs in bales or used as dress decoration. For example, there is a registered case of a lady in minutes of the Sanitary Court Commission. She was quarantined for 37 days when she wore a "purified" dress decorated with fur. Soon thereafter, she was taken ill with plague and died in several days (HHStA, 1764). It was apparently a hyper-acute case experienced often in quarantine stations.

Commercial goods avoided by fleas (e.g., all kind of grain, wooden and metal wares) required only a quick purification, even if the whole ship was "suspected". For example, wheat was passed through a sieve only to separate it from "bad" materials (little piece of paper, string etc.). All rests of packing materials were thought to be susceptible, i.e. they may have hidden *Xenopsyllas*. After this quick "purification", goods were released for waiting agents of inland transport companies. Commercial concerns were always important in quarantine regulations, weighing the loss of trade against the number of possible victims. Thus, selective periods for different merchandize outside of the most dangerous goods were determined rather by commercial interests than medical theories. The case of dried tobacco leaves was a typical example. If bundled leaves were spread out and aired through 7 days, they were perfectly purified and released for inland transport.

In special cases, rigorous rules were compromised, when unpacking of goods would have been very complicated, e.g. raisin in great linen sacks. There were applied fantastic manipulations: sacks were cautiously cut and tarred only on four edges. Goods to be unpacked easily and wrapped up in suspicious materials (e.g. ropes, cords, straps, paper, and sacks made out of flax, hemp or horse-hair), were opened under supervision of director of the station. Wooden barrels and other washable containers were processed with pure cold water, but ropes, cords, straps, wrapping paper, and sacks out of flax, hemp and horsehair were burnt immediately.

Beyond susceptibility and non-susceptibility, legislation took into account the third category, i.e. goods emanating special anti-plague "power": "Some people guess that aromatic materials in itself have a power, which may purify the whole packing, consequently these goods can pass the station without any processing, another people are thinking the same of victuals, metals, wires of iron, and salted fish, however We insist on general precautions, consequently

these goods have to be issued only, if all susceptible parts of packing were being removed, retained, and separated”(Linzbauer, 1852-61, II. p. 557).

Aromatic substances (e.g., exotic spices) were generally believed to deter the plague. Although one could argue that aromatic substances would deter the plague from materials used in their packaging, the GNHS still required that spices wrapped in suspicious material demanded the same treatment as other non-aromatic substances. Today, it may be judged as a symbolic measure, but it is a physiological fact that fleas avoid many aromatic substances. Additionally, it was a common experience in the past centuries that stable boys in day-to-day contact with solid-hoofed animals (typically horses) were more protected in plague epidemics, compared to the general population. As the saying went: “horse-blanket guards against the plague.” (Makara, Mihályi, 1943). Although, it was never proven scientifically, the smell of horses absorbed in blankets might have deterred fleas.

While manipulating commercial goods and specific items (e.g. personal belongings), fresh air and sunshine were used as an active agent. To understand the effect of this measure, it is important to note that fleas separated from rats will die when temperatures drop to less than 10⁰C or rise more than 40⁰C combined with low relative humidity (less than 70-80%). According to the 40 days periode, it is proven that even at favourable temperatures (between 10⁰C-40⁰C) and even an uninfected but unfed *Xenopsilla* will die within 38 days (WHO, 1983). Infected fleas would have survived under favorable climatic circumstances when transported in goods by land (e.g., in fur by caravans) and by merchant fleets (e.g., in bales of wool or cotton). Sea vessels provided livable accommodations for rats, fleas and humans. Moreover, ships moved faster than contemporary land transportation (e.g., camels or carts). Unfortunately, medieval and early New Age armies moving slowly with their very poor hygienic culture provided an ideal environment for a large associated commensal rat and mouse populations. For example, campaigns of the Ottoman Empire started in Istanbul to Central Europe (a distance of about 900 miles), reached only within 6-8 weeks the northern Habsburg provinces (Cartledge, 2006).

There is no doubt that the staff employed in quarantine stations had close contact with infected passengers, goods, animals and specific items (money, letters, and personal belongings) and were exposed to be infected repeatedly. Direct contact or even its suspicion named as commixing was declared imminent, when somebody “got in physical touch with persons, animals and goods out of prohibited provinces.” (Linzbauer, 1852-61, II. 549). Nevertheless, even this direct contact was unavoidable while servants were performing purification as a special proceeding of goods in stores of the quarantine. Therefore they were enclosed in the same stores for the whole period of purification. The most important issue was manipulating “susceptible” bales of wool, cotton, flax and silk. However (avoiding multiple fleabites and delayed reaction of servants), lawmakers prohibited sleeping on these bales, which must have been a desirable option among staff members, who were isolated in storehouses. Nevertheless, the GNHS apologized for this prohibition and praised these men’s service that they have performed very useful deeds for the whole society. Complete unfolding of bales would have been the best solution, but it was not realistic because of the confined space in storehouses. Hence, bales were opened on the top, laid in horizontal position and to achieve sufficient air penetration, servants put their nude arms into the bales to make the material loose and permeable. Stressing nude arm in legislation was an excellent example of

successful empiricism for hiding fleas jumped on the skin of public health servants. While killing them, servants have completed the “fresh air effect” of purification. It must be emphasized that in Central European military bases, the so-called “barrack method” was practiced to extinguish fleas as late as the beginning of the 20th century. A barefooted soldier walked along the floor and at the end he killed the fleas jumping on his leg (Makara, Mihályi, 1943).

Other personnel had to keep safe distance from every possible source of infection (e.g., at medical inspections, church service, catering, security control). Unfortunately, there is no exact measure of “safe distance” in the GNHS or any other legislation regarding the most dangerous activity, i.e. medical examination. The rules must have been kept by oral tradition when quarantine surgeons inspected nude passengers at reception and later on each subsequent day until discharging. However, safe distance inspection was not a sophisticated diagnostic activity. Only buboes (enlarged lymphatic glands) were looked for in the groin or the armpit of nude persons. Questions emerging today about this inspection may be answered by the section 39 of the Trieste Amendment 1769. It is the only one site that went into details by classifying males and females, men of lower and higher social status: “people on the ship should appear before the public health doctor on the breakwater to be inspected under usual circumstances, ladies and the captain excepted, who are allowed to be touched only on the usual parts of their bodies” (AVA, 1769). “To be touched” is a clear definition of physical contact with dressed persons, but experts and members of the Sanitary Court Commission overlooked it without any further explanation. Sometimes, it was unavoidable to examine apparently ill patients by physical contact too, but in this case the surgeon or a doctor had to be quarantined the same way as the actually enclosed population.

As in every infectious disease, natural immunity has to be taken into account among those who survived plague infections. Long-term members should have acquired natural immunity to survive repeated contacts during this day-to-day activity. Without this, rapid decrease of natural immunity over time may explain the return of epidemic waves in 2- to 5-year cycles (Drancourt, Raoul, 2002). Recently, the relative high frequency in Europe of the HIV-1 protecting allele CCR5-Δ32 was considered among others as an indirect evidence of parallel past protection against *Yersinia pestis* infection (Nagy, 2006). Nevertheless, the latest results among the Central European population indicate that the origin of this high frequency has to be traced back before the Black Death of the Middle Ages (Zawicki, Witas, 2008). According to the staff of quarantine stations, it is remarkable that even young adult men were at greatest risk becoming victims of plague infection among the general population (Ell, 1984). Unfortunately, there are no data in Habsburg archives about staff members’ mortality in quarantine stations. Servants manipulating the most dangerous goods may have been immunized by mild plague infections, or must have died shortly after being employed in the public health service. However, it is documented that surgeons were most frequently in dangerous contact with suspected persons. In 1765, the Sanitary Court Commission in Vienna proposed via Chancellery to the queen (Note to the Court Chancellery with Minutes of the session of Court Sanitary Commission on 1 September 1765) to employ a second surgeon in pre-quarantine stations, because “it is contrary to the public health prescriptions, that the surgeon, who examines persons just arrived *per visum et tactum* has also to make the same way examination of people discharged on the same day... therefore it is reasonable to request

another surgeon to be employed, additionally, two surgeons may deputize each other if needed or deputize also the supervisor of purification.” (HHStA, 1765).

Processing persons, personal belongings and animals

Except the free qualification of merchandize, there were only two traditional spans with 7 or 40 days in seaports for clean and suspected cases by the 1700s. Having a clean bill, passengers and crew could leave the ship and were immediately transferred to the seaport quarantine station. People deemed of higher standard by personal hygiene became free of fleas by a simple measure: “if passengers, the skipper or the owner and the ship’s clerk strip to the skin and take on new uninfected cloths, they will benefit 5 days out of the *quarantana*, consequently they may be released 5 days earlier. There is no benefit for common sailors by any reasons. Notwithstanding, 5 days benefit is due also for officers of the Royal Navy and Commercial Fleet as well.” (Linzbauer, 1851-62, II. p. 691). In case of the 7 days quarantine, only 2 days of observation were required. Because ships functioned as virtual pre-quarantine stations, provided that there were no suspicious signs detected on board, there was little risk in releasing people after two days observation. Of course, people had to spend 40 days under observation, if they were qualified as suspected.

Catering was a crucial hotel service problem in all quarantine stations. Travelers and businessmen, who had to pay extra for meals, were allowed to buy provisions from outside of the quarantine. The mood of this transaction is detailed in the Regulation of Trieste 1755: “transfer must be carried out with a basket fixed at the end of a long rod, but money paid for food can only be taken away, if it was washed in vinegar or salt-water.” (Linzbauer, 1851-62, II. p. 707). Fifteen years later, the GNHS increased security at purification of coppers and silver (or gold) coins by washing them in boiling salt-water. Furthermore, if there was a real danger of an epidemic, money was purified in a boiling vinegar solution. The Bank of Vienna issued paper money as of 1762 in five denominations (5-10-25-50-100), but it was used only sporadically in international trade.

Personal belongings as documents, letters, clothes or other specific items were considered to be very dangerous. Undergarments were washed immediately, while over-clothes were permanently hung out in fresh air. Valuables were allowed to be kept by owners and treated as confidential. For travelers and merchants isolated in a separated facility, a personal guard performed the purification. Papers were smoked by burning sulphur, but in case of imminent threat documents and letters were opened and steamed by boiling vinegar solution. Commercial letters containing samples qualified as extremely susceptible were treated separately. Samples were removed and purified as goods of the same sort. The best example of sophisticated empirics was the proceeding of weapons. While entering the station, arms were taken away for security reasons. Being made out of metal and wood, they were classified generally as non-susceptible. Nevertheless, some parts of weapons (e.g., scabbards) and cases of firearms were made out of susceptible materials. Therefore they were separated and purified as leather wares and textiles of the same type.

Regarding animals, the GNHS had no previous classification that could be adopted from maritime legislation. Keeping of pets on board by crewmembers was usual and sometimes exotic animals were transported for spectacular events. These animals had to be secured in

seaport quarantine stations as ordered in chapter 4 of Regulation of Trieste: “wild animals and all other species must be chained up and—for sake of greater security—have to be kenneled or closed in separated cages” ((Linzbauer, 1851-62, II. 690).

Animals in continental trade and transportation provided serious problems. Carts arrived with draught animals (oxen or horses) at the quarantine stations. Draught animals were stabled and separated immediately in quarantine stations. Additionally, livestock to be slaughtered was being imported. Livestock out of non-infected neighboring provinces were flushed in cold water as one of the best protective agents. Animals were driven against the stream at shallows of Border Rivers, but this method was followed only for short fleece or shorthaired ones. Fleas may have survived on long fleece animals hence this simplified procedure was forbidden e.g. among sheep the most frequently imported species.

Stray animals were also crossing the border. They were suspected to be the main vectors of spreading infection. Therefore, if a sentry at the gate of the quarantine station became aware of stray dog or cats, he was ordered, “to drive them away, and failing this to shoot them.” (Linzbauer, 1851-62, II. 707). There were pets of passengers, the director and other officials. While keeping pets, staff members faced hard disciplinary measures: “directors and other officials are not allowed to keep birds, cats, and dogs unless closed or chained up; otherwise these animals would enter the closed area of the station.” ((Linzbauer, 1851-62, II. 562). Free birds were also condemned to spread plague, but it was technically impossible to keep them away, subsequently there is no regulation about them in any legislation. Finally, rats were never mentioned in any decrees.

Quarantine periods and measures discussed for continental conversion

According to the maritime regulations, 40 days was only a terminal stage of the quarantine. It was preceded by different time consuming procedures. In suspected and dirty cases, the cargo hold remained closed first and only men’s personal belongings in chests were brought up to the upper deck, opened, observed and exposed to the fresh air until the 3rd or 5th day. Afterward men with personal belongings were brought to the quarantine station. The next step was the so-called pre-purification, i.e. the hold was opened and the most dangerous goods were placed on the upper board, unwrapped and manipulated on the fresh air. It lasted at least 10 or more days, while rats remained on the lower decks or were killed by servants of pre-purification. If the cargo needed more place than the whole board surface, purification was repeated in 10-day intervals. Objectively, these manipulations served the radical deratting and killing fleas by low fresh air temperatures. Having finished the whole procedure, goods were transported to the stores of the port quarantine and it was the starting point of the 40 days quarantine.

Today, it is trivial that among people, separated definitely from every possible sources of infection, 40 days exceeded even the longest span (2 to 8 days in bubonic plague) between inoculation and the first symptoms. It means that 40 days were never needed to confirm the disease among people with possible infection. Manifestations, which occurred after 8 days in quarantined populations, must have been due to cross-contamination with people admitted later to the same facility or as a result of contact with contaminated goods transported.

Experiences in continental circumstances clearly demonstrated that the simple 7 and 40 days model was insufficient against the spread of plague epidemics. Indeed, the failing pre-quarantine function of ships that were isolated during the journey and on the other hand lacking the possibility of anticipated purification on the ship's upper board required more sophisticated measures. However, the Habsburg administration endeavored to raise analogous facilities on the most dangerous sites of the border crossings. Modeling the upper deck of ships, pre-quarantine (so-called dirty) stations were planned at a safe distance from the main station. Unpopulated islands of Border Rivers were preferred for these facilities, but all measures were realized imminently as an action against the status quo in Istanbul. As a result of an exchange of diplomatic notes, all preparation for construction were stopped e.g. on an unpopulated island of Danube and the original circumstances restored in 1757 (Kriegsarchiv, 1738-1775).

Since travelers and merchants with their goods out of oriental regions were all the time suspicious, the Habsburg legislation used never the 7 days period in continental circumstances, but 7 days served as a general unit of multiplication to determine periods of 21, 28, and 42 days on the Turkish border. Merchants and travelers fell *ex officio* under 21-days detention. This basic period was increased to 28 days, even if the slightest sign of real threat occurred and 42 days were ordered at once, if virtual plague foci were verified somewhere in neighboring Turkish provinces. Nevertheless, the spirit of mercantilism faced the greatest challenge when there was a general epidemic on the other side of the border. There were only two options: (1) to close the border stations and order military cordons with soldiers shooting every men and animals without warning when they attempted to cross the border, (2) increase periods to 84 days in quarantine stations. Discussions culminated during the preparations of the new comprehensive legislation (GNHS) in the 1760s. Finally, public health decisions were compromised with gains and losses of the mutual commerce. The problem was discussed repeatedly in the sessions of the Sanitary Court Commission. In a special session on 11 November 1764 members of the Commission proposed to the queen the general implementation of 84 days period instead of total disruption of the commerce. A single physician councilor while arguing for 84 days, compared Venice and the continental borders of the Habsburg Monarchy: „There is no absolute security in public health affaires and to compare the situation here with that of Venice has not to be allowed for – let alone the fact that every country has the freedom to determine ways and means of its own security – the diversity of precautions needed is plausible because of the different geographical situations. Venice is surrounded by sea, but our country lies in a continental environment, which is more promoting for spreading the contagion. Consequently, here we need more accurate purification and more rigorous implementation.” Finally, the chairman pointed out the most serious problem in the north western part of the Balkans: “provided that 84 days would be accepted, it had to be implemented generally on all border sections, nevertheless, invasion of plague has less to be feared in the Hungarian Kingdom, Croatia, Slavonia and Transylvania than in the coastal region from provinces of Venice, because as a result of the very poor public health situation in Venetian Dalmatia the contagion may creep in the Imperial-Royal Hereditary Provinces with the most devastating consequences” (HHStA, 1764).

The chairman's summary, while accusing Venice, emphasized clearly the different attitudes of the two powers. Venice was interested only in the maritime business and neglected health

issues of continental provinces. Opposed to this behavior, the Habsburg monarchy was developing and strengthening both types of measures in disease control and prevention. In subsequent years, the Commission discussed repeatedly the span of epidemiological detention. Finally, the legislation rejected the 84 days quarantine, but it proposed to add extra two weeks to the 42 days period for purification of susceptible goods if there was a real threat of plague from the other side of the border.

In plague free years, the most serious problem of dogmatism was to manage local commercial contacts between people living close to both sides of the border in plain agricultural regions. Additionally, the army was also supplied with products of the local agriculture. Experience taught that epidemic patterns of long-distance trade might have been waived in this geographical situation, but to maintain epidemic vigilance among people was a crucial issue at the same time. Therefore, local trade was separately regulated outside of quarantine stations and supervised by military guard in special open-air exchange facilities. These stations were located on the borderline confined by 7 feet high wooden fences. Separated entrances were built on each side of the border. Buyers and sellers were supervised by an officer sitting in a box within the station. Sellers placed first the ware on low wooden tables and left. Then the buyers approached the table, took away the ware and left money. Trading was restricted to provisions specified as non-susceptible, along with crude iron, other metals, and millstones.

Conclusions

During the Black Death, European authorities endeavored to curb plague epidemics by very strong, sometimes draconian regulations. Sophisticated methods of disease control named as quarantine were developed first by Venice and Ragusa in the Adriatic region of the Mediterranean. As a result of maritime quarantine measures, the British Isles and Western Europe became plague free despite enormous devastations in Central and Eastern Europe throughout the 18th century. From the 1750s, the only exception was continental regions and provinces governed by the Habsburg monarchy. Because there were no significant differences in the natural environment, it is reasonable to conclude that the special health policing methods saved the economy and the population. It is well documented that public health authorities converted seaport quarantine regulations word-by-word to the continental circumstances. In light of the modern epidemiology, empirical methods targeted exactly the critical points of bubonic plague dinamism. These methods, if coupled with relentless and professional bureaucracy were able to provide full epidemiological protection.

References

- AVA (Allgemeines Verwaltungsarchiv): *Gesundheits-Polizey und Wirtschafts-Ordnung für das Lazzaretto und Porto sporco zu Triest 1769 – Regolamenti di Sanità di pulizia e d' economica per il Lazzaretto e porto sporco di Trieste 1769*. Wien/Austria IV. L. 1. Sanitätssachen, Kt. 1261. Land und Seesanitätsanordnungen. (bilingual edition German and Italian)
- BAYLISS, J. H.: *The extinction of bubonic plague in Britain*. Endeavour 1980, vol. 4, issue 2, pp. 58-66.

- CARTLEDGE, B.: *The Will to Survive – A History of Hungary* (UK Timewell Press Limited, 2006) p. 100 (in the Hungarian edition).
- CIPOLLA, C. M.: *Cristofano and the Plague. A study in the History of Public Health in the Age of Galileo*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1973, 188 pp.
- DRANCOURT, M., RAOULT, D.: *Molecular insights into the history of plague* Microbes and Infection, 2002, 4, 105-109.
- ELL, Stephen R.: *Immunity as a Factor in the Epidemiology of Medieval Plague* Reviews of Infectious Diseases, 1984, vol. 6, No. 6. pp. 866-879.
- GENSINI, G. F., YACOUN, M. H., CONTI, A., A.: *The concept of quarantine in history: from plague to SARS* Journal of Infection, 2004, 49: 257-261.
- HHStA (Haus-Hof und Staatsarchiv): *Noten von der Sanitäts-Hofdeputation ad Hofkanzley 1764-1775*, Vienna/Austria, Fasciculus 259. (documents are not numbered).
- HNA (Hungarian National Archives) *County report, Hungarian Kingdom 31 December 1770.* Budapest/Hungary, Archive of the General Governor's Council of the Hungarian Kingdom, C37, Acta 141. (original wording Latin).
- INTERNET: <http://news.bbc.co.uk/2/low/science/nature/4356980.stm> (accessed 5 August 2008)
- KHAN I., A.: *Plague: the dreadful visitation occupying the human mind for centuries* Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene 2004, 98: 270-277.
- KRIEGSARCHIV, *Note of the Sanitary Court Council to the Sanitary Commission in Slavonia.*, Vienna/Austria, Archiv der Sanitäts-Hofcommission (1606-1775) Sanitätsprotokolle 1738-1775, fasc. 3, vol. 2. p. 629.
- LESKY, E.: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* Archive für österreichische Geschichte, 1959, 122: pp. 44-57.
- LINZBAUER, F. X.: *Generalgesundheitsordnung und Instruktionen für die Sanitätsbeamte in den innerösterreichischen Littorale 1755 – Generale regolamento ed istruzioni degli ufficii di sanità da osservarsi in tutto il littorale austriaco.* In: *Codex Saniterio-medicinalis Hungariae*, Buda, Hungary: 1852-61, vol. 2, pp 683-716. (wording German).
- LINZBAUER, F., X.: *Poenae laquei transgressoribus Institutionum contumacialium*, In: *Codex Saniterio-medicinalis Hungariae*, vol. 1, pp 771-775. (Title Latin, wording German).
- LINZBAUER, F., X.: *Hauptsanitätsnormativ*, In: *Codex Saniterio-medicinalis* Buda, Hungary: 1852-61, vol. 1, pp 821-871. (German wording).
- LINZBAUER, F., X.: *Generale Normativum in Re Sanitatis* In: *Codex Saniterio-medicinalis* Buda, Hungary: 1852-61, vol. 2, pp 535-571. (special edition in Latin for the Hungarian Kingdom)
- MAKARA, Gy., MIHÁLYI, F.: *Rovarok és betegségek* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1943, p. 239. (Title: Insects and Diseases, Hungarian only)
- NAGY, K.: *Genomic of AIDS, genetic background of susceptibility to the HIV infection* Magyar Tudomány, 2006, 3. pp. 305-312. (only Hungarian)
- PERRY, R. D., FETHERSTON J. D.: *Yersinia pestis – Etiologic Agent of Plague* Clinical Microbiology Reviews, 1997, p 35-66.
- TORKOS, J. J.: *Draft public health agenda in epidemics in Pressburg*, National Archives of Hungary, Archives of the Council of Governor-General, C 37, Acta 141. (wording German).
- TWIGG, G.: *The Black Death and DNA* The Lancet Infectious diseases, 2003, 3, 11.

WHO (World Health Organisation): *Vector Biology and Control Division, XII. Fleas – Biology and Control*, Geneva, 1983, 874. p. 4.

WORSHAM, P. L., MCGOVERN, Th. W., VIETRI, N. J., FRIEDLANDER, A. L., *Plague ch. V. in Medical Aspects of Biological Warfare*, Washington, DC: Office of the Surgeon General at TMM Publications Borden Institute Walter Reed Army Medical Center, 2007. p. 101.

ZAWICKI, P., WITAS, H., W.: *HIV-1 protecting CCR5-Δ32 allele in medieval Poland* Infection, Genetics and Evolution, 2008, 8: pp. 146-151.

ZIETZ, Björn P., DUNKELBERG, H.: *The history of the plague and the research on the causative agent Yersinia pestis* International Journal of Hygiene and Environmental Health, 2004, 207: 165-178.

ZUCKERMAN, A.: *Plague and Contagionism in Eighteenth-Century England: The Role of Richard Mead* Bulletin of the History of Medicine 2004, vol. 78, n. 2, Summer, pp. 273-308.

A népi gyógyítás és kutatásának néhány kérdése Siklód példáján

Popular healing in Siklód and some questions of the research

Balázs Dorottya

gokkka@citromail.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

This essay is based upon a fieldwork done in the summer of 2008 in a small, very isolated hungarian village of Transylvania, called Siklód. The research concentrated on the techniques of nowadays popular healing, mainly on the use of medicinal herbs and some other drugs of animal or mineral origin. The results show, that in Siklód the old tradition of popular healing still exists, due to the lack of medical supervision. Although the origin of this knowledge is partly the tradition of hungarian peasantry, it must be mentioned, that modern naturopathy (books, magazines and other sources) too has made a big influence on the way of folk healing in Siklód. The research also has revealed, that apart from the use of natural drugs, other techniques, for example magical rites and texts are not used at all in Siklód. The reason of this might be the social background and education.

Keywords: isolated villages, popular healing naturopathy, medicinal herbs, social background, social aspects

Kulcsszavak: elszigetelt közösségek, népi gyógyítás, természetgyógyászat, gyógynövények, társadalmi meghatározottság, társadalmi háttér

Néprajzos hallgatóként 2008 nyarán a Gödöllői Szent István Egyetem szervezésében, DEÁKY Zita és MOLNÁR Melinda vezetésével végeztem első terepmunkámat a székelyföldi Siklódon. Kutatási témám a népi ember- és állatgyógyítás volt, különös tekintettel a gyógynövények használatára: kérdőívem elsősorban a gyógynövényismeretre, a gyógynövények gyűjtésére, tartósítására és felhasználásuk módjára vonatkozott. Emellett számos más, nem növényi eredetű anyag gyógyászati célra való felhasználását is dokumentáltam. A gyűjtött anyagra támaszkodva rövidebb tanulmányt írtam a siklódi népi orvoslás mai formáiról (BALÁZS 2008.), azonban a terepmunka és később az adatok feldolgozása során is merültek fel olyan – általánosabb, nem kizárólag siklódi vonatkozású – kérdések, amelyeket véleményem szerint érdemes továbbgondolni. A következőkben a siklódi jelenkori, nem hivatalos orvoslás körébe tartozó gyógyító technikák rövid bemutatása mellett néhány ilyen kérdéskör felvázolására teszek kísérletet.

Siklód ma a maga alig háromszáz, zömében időskorú lakójával elnéptelenedő aprófalunak számít. Közlekedési és infrastrukturális szempontból egyaránt igen elszigetelt, ez a helyzet az egészségügyi viszonyokra is rányomja a bélyegét. A faluban nincs állandó orvosi ellátás, az orvos meghatározott időközönként Etédről jár Siklódra, ilyenkor a kultúrházban fogadja a betegeket. Esetenként az idősgondozó is átvállal kisebb orvosi feladatokat, vérnyomást mér, ellátja a kisebb sérüléseket. A település egészségügyi ellátottságának hiányosságait mutatja, hogy például 2008-ban, januártól júniusig összesen három alkalommal jött ki az orvos egy-egy napra Siklódra. A legszükségesebb gyógyszerekhez a falubeliek az „útász” révén jutnak hozzá, aki külön kérésre az etédi gyógyszertárban kiváltja a recepteket és beszerzi az esetleg szükséges más gyógyászati termékeket. A legközelebbi kórházak Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen és Székelykeresztúron vannak, a siklódiak ide többnyire busszal, ismerősük autójával, autóstoppal vagy a tejeskocsival tudnak eljutni. Télen, a rossz közlekedési viszonyok között, nehezen közelíthető meg a falu, így az ellátás még korlátozottabb. Az állategészségügyi helyzet érdekes módon kicsit jobb, az állatorvos viszonylag nagy rendszerességgel látogatja a gazdaságokat.

A falu egészségügyi viszonyainak ismeretében kutatásom kiinduló feltevése az volt, hogy Siklódon a hivatásos orvosi gyakorlattól eltérő, hagyományos vagy más néven „népi” gyógymódok ismertsége az átlagosnál nagyobb mértékű lehet, a régen általánosan elterjedt gyógymódok szerepe a mindennapi gyakorlatban máig megmaradhatott. Feltételezésemet többek között MÉSÁROS Ágnes tapasztalataira is építettem, aki egy nagyon hasonló körülmények között élő népesség, a székelyvársági tanyák lakossága körében végzett a népi

gyógyításra vonatkozó kutatásokat. MÉSZÁROS (1998: 394.) így ír az általa vizsgált területről és a népi gyógymódok elterjedtségéről: „Az ősi hagyományok megmaradására a település fekvése szolgálhat magyarázatként. Székelyvarság magas hegyi elzárt környezete a közlekedésből való kirekesztettségét is jelenti, hiszen Varságból már nem vezetnek tovább utak. Az orvoshiány is oka a gyógyító hagyományok elevenségének, hiszen a falu népe szinte teljesen önmagára volt utalva betegségeiben, mert az ötvenes évekig csak heti egy alkalommal járt fel orvos Székelyudvarhelyről.” A szerző „ősi hagyományok” alatt nemcsak a népi természetismeretet, hanem a rendkívül gazdag hiedelemanyagot is érti.

Siklódi megfigyeléseim részben a kiinduló hipotézist támasztották alá, azonban új kérdéseket is vetettek fel. Igaz ugyan, hogy a siklódiak a mai napig rengeteg vadon termő gyógynövényt ismernek, táplálkozási célra termesztett növények, kerti dísnövények gyógyító hatásáról is tudnak, emellett pedig számos más, a hagyományos paraszti gyógyítás körébe tartozó gyógymódot tartanak számon, ez a tudás mégsem azonosítható a szó szoros értelmében vett élő néphagyománnyal. A siklódiak közül mindenki ismer legalább négy-öt fajta gyógynövényt, de konkrét betegségek ellen való használhatóságukkal ennél sokkal kevesebben vannak tisztában. A legtöbben rendszeresen gyűjtenek gyógynövényeket, azonban ezeket csupán étkezési és élvezeti céllal, például reggeli teaként vagy fűszerként használják fel, és általában nem betegségek kezelésére, hanem mintegy általános erősítőként, megelőzésképpen fogyasztják a gyógynövényekből készített főzeteket.

A faluban két-három gyógynövény-specialistának nevezhető asszony van (bár maguk a siklódiak azt állítják, soha nem volt füvesember Siklódon, mindig más falvakba jártak tanácsért és különféle füvekért). Ők pontosan ismerik az egyes növények hatását, rendszeresen foglalkoznak gyógyfüvek gyűjtésével és feldolgozásával, betegség esetén a gyógynövényes kezelést részesítik előnyben, nagyon bíznak a hagyományos gyógymódok erejében. A falu lakosságának nagy része a gyógyszerekben bíz jobban; noha enyhébb tünetek esetén a gyógynövényes kezelésekkal is megelégszenek, súlyosabb esetben mindig orvoshoz fordulnak. A siklódi közösség tehát bizonyos értelemben véve őrzi a népi gyógyítás emlékeit, azonban úgy látszik, egyre kevésbé tudatosan és egyre kevesebb bizalommal használja az elődöktől kapott tudást. Szintén érdekes, hogy a hagyományos népi gyógyításban a természetes eredetű gyógyszerek mellett a másik legfontosabb elem, a mágikus gyógyító módszerek meglétét Siklódon egyáltalán nem sikerült kimutatnom. A siklódiak hagyományos gyógyításhoz való viszonya és a hagyományos gyógymódok ismertsége tehát merőben más, mint az például a hasonló földrajzi helyzetű Székelyvarságon tapasztalható.

A kutatásommal is alátámaszthatom, hogy a népi gyógyítás hagyományaira nemcsak a földrajzi környezeti viszonyok, hanem más tényezők, például társadalmi jelenségek, a közösség értékrendje és mentalitása, a települések közötti kapcsolatháló is hatással vannak. A hiedelmek hiányát például részben magyarázhatjuk a református vallásossággal, de mindenképpen figyelembe kell vennünk a falu lakosságának külső kapcsolatait is. Nagyon fontos lenne megfigyelni és feltárni, hogy hogyan jutottak el először az új orvosi-, majd a modernebb természetgyógyászati ismeretek Siklódra a falu periféria-jellege ellenére. A másik, talán ennél is fontosabb tényező Siklód kapcsolata a környező településekkel, de főleg néhány nagyvárossal. A XX. század elején-közepén a siklódi lányok körében nagyon elterjedt gyakorlat volt, hogy néhány évre elszegődtek egy-egy nagyvárosba cselédnek. Sokan az erdélyi nagyvárosokat, például Aradot, Kolozsvárt választották, de nem volt ritka az sem,

hogy valaki Budapesten szolgált. A fiatal lányok számára sokszor ez volt az egyetlen lehetőség, hogy elegendő pénzt teremtsenek elő a hozományuk kiállításához, másrészt azonban talán az egyetlen alkalom arra is, hogy világot lássanak. A lányok alapvető háztartási ismereteiket nagyrészt a városban szolgálva, gazdasszonyuktól tanulták meg, így nem meglepő, hogy hazatérve falujuk hagyományos kultúrája, szokásai mellett városiasabb jellegű gondolkodásmódjukat is megtartották. Az idősebb asszonyok ismereteire, például háztartásvezetési, főzési gyakorlatára máig kimutathatóan hatottak a fiatalon városban töltött évek.

Siklódon ma egészen más jellegű a városokkal való kapcsolat, de szerepe a falubeliek mentalitásának alakításában szinte azonosnak mondható. A település lakói jórészt idős emberek, ennek oka az, hogy a siklói fiatalabb lakosság a közelebbi városokban él, a legtöbben Székelykeresztúron. A tél különösen nehéz időszak a siklói idősök számára, egyrészt a rossz állapotú, jeges utak, másrészt az önellátás nehézsége miatt, így a falu lakosságának egy része a telet a városban tölti gyermekeivel, unokáival. Itt szakszerű ellátásban részesülhetnek, időben eljutnak az orvoshoz és hozzájutnak a megfelelő gyógyszerekhez is. Ez lehet a magyarázata annak, hogy napjainkban a hagyományos gyógymódok a siklóiak életében nem játszanak olyan fontos szerepet, mint ez a falu természeti adottságai alapján várható lenne.

Ennek ellenére a faluban ismert gyógynövények száma elég nagy, és számos más természetes anyag gyógyító tulajdonságai is ismertek. Az anyag feldolgozása és más gyűjtések anyagával való összevetése során úgy találtam, hogy a siklói gyógyító hagyomány pontosan beleillik az erdélyi népi gyógyászatról alkotott eddigi képbe.¹⁶ A gyógynövények felhasználása, feldolgozási módja erdélyi viszonylatban elég változatosnak mondható. A leggyakoribb felhasználási mód a már említett főzetkészítés. A teát reggel éhgyomorra isszák, úgy tartják, nagyon egészséges, segít megelőzni a betegségeket. A siklóiak összefoglaló néven „teaburjának” nevezik azokat a gyógynövényeket, amelyből általában reggeli teájukat készítik. A legtöbbet használt teanövények általában a határban előforduló leggyakoribb gyógynövények, ide tartozik többek között az orbáncfű (*Hypericum perforatum*), a párlófű (*Agrimonia eupatoria*), a cickafark (*Achillea millefolium*), a kis ezerjófű (*Centaurea erythraea*), a különféle kakukkfű fajok (*Thymus* fajok) és a szurokfű (*Origanum vulgare*). Az ősszel gyűjthető bogyók közül a vadrózsa (*Rosa canina*) és a galagonya (*Crataegus monogyna* és más fajok) termését főzik meg a leggyakrabban teának. Ritkábban készítenek teát más növényekből is, például a hársfa (*Tilia* fajok) virágjából, köményből (*Carum carvi*), vagy csalánból (*Urtica dioica*). A teának szánt gyógynövényeket általában nem tervszerűen szedik, mezei munkák alkalmával, útközben gyűjtik össze őket. A szedés ideális időpontja a délelőtt vagy dél, ekkor még nem hervadtak a növények. Úgy tartják, a gyógynövényeket júniusban a legjobb szedni, ilyenkor található bennük a legtöbb hatóanyag. A növényeket lógatva vagy terítve, árnyékos helyen szárítják ki, papírzacskóban tárolják. A kertekben nem

¹⁶ Az összehasonlítás során többek között ANTALNÉ TANKÓ Mária (2003.), VASAS Samu kalotaszegi (1985), GUB Jenő sóvidéki (1994.) és Nagy-Homoród- illetve Nagy-Küküllő menti (1993.), LŐRINCZI Ferenc és LŐRINCZI Zoltán árapataki (ld. PÉNTEK J. és SZABÓ T. E. A. 1976.) és RAB János gyergyói (2001.) gyűjtéseinek anyagára támaszkodtam.

találunk vadon termő gyógynövényeket, amit a siklódiai a mezőn le tudnak szedni, azt nem ültetik a kertbe. A ház körül termő növények közül a citromfűvet (*Melissa officinalis*), a zsályát (*Salvia officinalis*) és a borsmentát (*Mentha piperita*) szinte minden teakeverékben megtaláljuk.

A teakészítés mellett a növények másik jellegzetes felhasználási módja a tinktúra készítése. Siklódon érdekes módon az alkoholos tinktúra receptje elterjedt, Erdély más területein legtöbbször vizes főzetekkel találkozunk. Siklódon a leggyakoribb tinktúra a fekete nadálytő (*Symphytum officinale*) felhasználásával készül. A nadálytő gyökerének darabjait pálinkába vagy más erős szeszbe áztatják, majd a tinktúrát reumás panaszok, ízületi gyulladások kezelésére használják. Ugyanilyen céllal készítenek tinktúrát csalánból is. Szintén sokak által ismert módszer a kenőcskészítés. A két leggyakrabban használt növény a kenőcsökben a körömvirág (*Calendula officinalis*) és a cickafark. A kenőcsöt állati zsírból készítik, a receptet a legtöbb siklói könyvből illetve egy Magyarországról beköltözött, gyógynövényekkel foglalkozó családtól tanulta. A körömvirágkenőcsöt a legkülönbébb orvosi problémákra használják, elsősorban egyes bőrhibákra, a bőr kiszáradására és más bőrbetegségekre.

A leggyakoribb feldolgozási módok mellett számtalan ritkábban használt, egyedi módszerrel találkozhatunk a siklói gyógyításban. Egyes növényeket, például néhány útifű fajt (*Plantago major* és *P. media*) és a farkasalmát (*Aristolochia clematitis*) nyersen teszik a kezelendő sebekre, gyulladásokra. Az egyik siklói specialista esetében megfigyelhettem a torma (*Armoracia lapathifolia*) egyedi felhasználását, a reszelt tormát ízületi gyulladások kezelésére éjszakára a fájós testrészt köti. Hasonló eljárás a borogatás, ilyenkor legtöbbször forrázott növényeket helyeznek a fájós testrészt, majd ruhával takarják le a borogatást. A lyukas fogba régebben dohányt vagy fenyőgyantával átitatott vattát tömtek. A gyantát sebtapaszként is használják, csakúgy, mint Erdély más részein. Egyes növényeknek, például a sok siklói háztetőn megtalálható kövirózsának (*Sempervivum tectorum*) nyers levét használják fel, fülbántalmak a letépett leveleket összenyomva a levét egyenesen a fülbe csepegtetik. Élvezeti és részben gyógyászati célra különféle szirupokat készítenek. A lucfenyő (*Picea abies*) új hajtásaiból illetve a gyermekláncfű (*Taraxacum officinale*) virágából is főznek mézre hasonlító, sűrű szirupot. A bodza (*Sambucus nigra*) virágából szörpöt, úgynevezett „szuk”-ot készítenek. Ősszel különféle termésekből, leggyakrabban csipkebogyóból és bodzából főznek lekvárokat, ezeket szintén nemcsak élvezeti céllal fogyasztják, hanem gyógyító hatást is tulajdonítanak nekik.

A gyógynövények mellett más anyagok is szerepelnek a siklói gyógyító gyakorlatban. Ezeket többnyire szükségmegoldásként használják, általában váratlan balesetek, kisebb sérülések esetén. A falról levakart mésszel például vérző sebeket kezelnek. Enyhébb tünetek esetén a háznál előforduló anyagokkal, élelmiszerekkel orvosolják a problémát, gyomorfájásra például tejet vagy pálinkát isznak, fájó ízületekre ecetes borogatást tesznek, a gyulladt, sérült bőrt tejszínnel gyógyítják.

Úgy tűnik, leginkább az állatorvosi ellátásnak aránylag kielégítő voltának köszönhető, hogy a hagyományos állatgyógyászat Siklódon jóval kevésbé maradt fenn, mint az emberi gyógyításban alkalmazott technikák. Alig néhány gyógymódot és felhasznált anyagot sikerült gyűjtenem ebben a témában, a siklódiai elmondása szerint ugyanis az állatokat ma leginkább gyógyszerekkel kezelik.

A népi gyógyászat kutatása során mindenképpen érdemes figyelmet szentelni annak is, hogy milyen forrásokból táplálkozik ez a – sokszor a néprajzi kutatások által autentikusnak tekintett – tudás. Siklói gyűjtőutam egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy az elzárt kis falvakban található „ősi” hagyományok egy jelentős része nem feltétlenül olyan ősi, de nem is feltétlenül mindig a hagyományos paraszti kultúrából ered.¹⁷ A siklói növényismeret remek példa arra, hogy milyen nagy hatást képesek tenni külső hatások a falu kultúrájára, szokásaira és közös ismereteire. A paraszti hagyomány mellett Siklódon a gyógynövényekkel kapcsolatos tudásnak három fő bázisa van. Ezek közül az egyik a tiszteletes, aki – a helybeliek visszaemlékezései alapján – a faluba érkezése óta tanítja a gyógynövények felismerését és használatát a siklódiaknak. Hasonló forrásként működnek a Magyarországról érkezett családok, akik közül néhányan kifejezetten a gyógynövények miatt érkeztek Siklódra, és számos ismeretet, receptet adtak át a helyieknek. A falubeli kertek mindegyikében megtalálható körömvirágot például a helyiek szerint a magyarországiak hozták el Siklódra.

Talán a legfontosabb forrás a siklódiak számára a természetgyógyászati irodalom, amely a XX. század közepe óta jelen van a faluban, talán nincs is olyan ház, ahol ne lenne valamelyik fiókban egy-egy gyógynövényes könyvecske. A század második felében általános gyakorlat volt, hogy az állam – gyógyszerészeti céllal – felvásárolta a helyiek által gyűjtött gyógynövényeket. Sokan épp emiatt kezdtek érdeklődni a növények iránt, a gyógyfü-gyűjtés jövedelem-kiegészítő tevékenységgé vált Siklódon. Az állami felvásárlók növényhatározókat, kifejezetten gyógynövényeket bemutató könyveket osztottak ki a lakosság körében. Sok siklói ekkor ismerte meg újból az elfeledett gyógynövényeket, ekkor kezdett saját használatra is gyűjteni. A Siklódon használt növénynevek pontosan megmutatják a rájuk vonatkozó tudás kettős (hivatalos és hagyományos) forrását. A legtöbb siklói ismeri az Erdély-szerzte elterjedt népi növényneveket, de ugyanolyan jól eligazodik a hivatalos nevek között is. Több gyógyfüves könyvben megfigyelhető, hogy a tulajdonos a megfelelő növény hivatalos neve mellé odaírta annak helyi nevét is. A természetgyógyász irodalom hatása ma is igen jelentős a falu természetismeretére nézve. A helyi kis vegyesboltban is kapni lehet Maria TREBEN *Egészség Isten patikájából* című könyvét, amely szinte minden siklói háztartásban megtalálható. A falu egyik specialistája kifejezetten gyűjti a természetgyógyászati kiadványokat, ismereteinek döntő többsége ezekből a könyvekből származik.

Ezek a jelenségek azt támasztják alá, hogy a jelenkori hivatásos orvosláson kívüli gyógyító gyakorlatot a legnagyobb jóindulattal sem lehet tisztán „népi” eredetűnek tartani. Ez a hagyomány számos forrásból táplálkozik, és mint a népi kultúra más területein, itt is jellemző a hivatásos és populáris gyakorlat közti párbeszéd, kölcsönhatás. KOLTAY Erika (1998: 170) rövid tanulmányában éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a két terület, a népi gyógyítás és a

¹⁷ A népi és a hivatalos orvoslás évszázadok óta szorosan összefügg egymással, így akár az is megkérdőjelezhető, hogy valóban létezik-e önálló, belső fejlődésű népi gyógyítási hagyomány. Ld. pl. HOPPÁL 1990: 696.: „Kimutatható, hogy egyezések vannak a 16-18. századi orvosi könyvek, régi orvosi receptek, és a népi gyógyítás 19-20. századi adatai között...” HOPPÁL (1990: 694.) ugyanakkor úgy véli, nem szerencsés túl nagy szerepet tulajdonítani a kultúrjavak alászállásának a népi gyógyítás területén. Szerinte többek között például a magyar paraszti növénynevek is arról tanúskodnak, hogy a népi gyógyító hagyomány igen régi, és a korábbi korok orvosi könyvei esetében a „népi bölcsesség átvételéről is szó lehet”

természetgyógyászat – bár fogalmilag feltétlenül el kell különíteni őket¹⁸ – funkciójukat tekintve szinte azonosak. A szerző a tanulmány megírása idején, 1998-ban még kicsit merésznék tartotta a gondolatot, hogy a népi specialisták helyét a jelenkorban a természetgyógyászok, a népi technikák helyét pedig a homeopátia és különféle ezoterikus módszerek veszik át, de ma már pontosan lehet látni, hogy valóban ez a változás tendenciája. Ennek tükrében érdemes lenne átgondolni és újradefiniálni a népi gyógyítás fogalmát. Napjainkban a természetgyógyászat és a különféle alternatív gyógymódok egyre nagyobb hatással vannak a társadalom egészére, így mindenképpen számolni kell egy újfajta „népi” gyógyító hagyomány kialakulásával is a régi praktikák és ismeretek továbbélése mellett. Siklódra a legújabb természetgyógyászati ismeretek és gyakorlatok még nem jutottak el, a falu gyógyító gyakorlatára még inkább PÉNTEK János és SZABÓ T. E. Attila (1976: 220) kijelentése illik: „A népi növényismeret pillanatnyi képe kettős: sorvadó régi ismeretek és beszüremelő új, könyv ízű ismeretek párhuzamosan léteznek.” A jövőben nagyon érdekes lenne megfigyelni és dokumentálni, hogy miként változik a siklói gyógyító gyakorlat az információáramlásnak és a beáramló új ismereteknek, természetgyógyászati és ezoterikus technikáknak köszönhetően.

IRODALOM

- ANTALNÉ TANKÓ Mária: Gyimes-völgyi népi gyógyászat. Budapest, 2003.
- BALÁZS Dorottya: „Ha nem használ, nem is árt...”. Népi növényismeret, gyógynövényhasználat és más hagyományos gyógymódok Siklódon. In: Deáky Zita – Molnár Melinda (szerk.): Acta Regionis Rurum 2. 112-126. Gödöllő, Szent István Egyetem, 2008.
- GUB Jenő: Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez. Néprajzi Látóhatár, 1993: 95-110.
- GUB Jenő: Növényekkel kapcsolatos hiedelmek és babonák a Sóvidéken. Néprajzi Látóhatár (3-4.), 1994: 193-198.
- HOPPÁL Mihály: Népi gyógyítás. In: Dömötör Tekla (szerk.): Magyar néprajz nyolc kötetben VII. (Népszokás, néphit, népi vallásosság). 693-724. Budapest. 1990.
- KOLTAY Erika: A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. 167-171. Budapest – Szeged, 2002.
- MÉSZÁROS Ágnes: Népi gyógyítás Székelyvarságon. In: Bárh János (szerk.): Havasolja havasa. 391-468. Kecskemét, 1998.

¹⁸ KOLTAY 1998: 167.: „... a természetgyógyászat fogalmával olyan gyógyító és diagnosztikai tevékenységeket jelölnek, amelyek napjainkban nem tartoznak bele a professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatába, és a népi vagy tradicionális orvoslás körébe sem. A professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatán az egészségbiztosítás által finanszírozott tevékenységet értem, a népi orvoslásnál pedig az európai kultúrkörbe tartozó tradicionális orvoslásra gondolok. A szerző álláspontja véleményem szerint igen problematikus. A természetgyógyászat és a népi orvoslás között ugyanis sokkal több az összefüggés annál, hogy ilyen élesen el lehessen őket választani. A modern természetgyógyászat részben éppen az európai kultúrák tradicionális technikáira és ismereteire alapul, a jelenkorban pedig egyre jobban megfigyelhető a „hivatásos”, írásos hagyománnyal rendelkező természetgyógyászat térnyerése a társadalom minden szintjén, így a falusi specialisták körében is.

PÉNTEK János – SZABÓ T. E. Attila: Egy háromszéki falu népi növényismerete. Ethnographia 1976: 203-225.

RAB János: Népi növényismeret a Gyergyói-medencében. Csíkszereda, 2001.

VASAS Samu: Népi gyógyászat. Kalotaszegi gyűjtés. Bukarest, 1985.

Adatok a Rozsnyay-féle kinintannát történetéhez

Data for the history of chininum tannicum-Rozsnyay

Grabarits István dr.

grabar1em@t-online.hu, grabarits@sysdsl.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

In this paper we can follow the way of chininum tannicum-Rozsnyay until 1883, when it became official in the Hungarian Pharmacopea. The author proves, that it wasn't Rozsnyay, who discovered this combination. The chininum tannicum preparates of Rozsnyay appeared on the market in the year 1868, containing instead of chinin its accompanying alkaloids only. At the occasion of a competition Károly Than as a member of the jury gave instructions how to prepare the combination. Rozsnyay earned success with his effective drug forms of chininum tannicum in Hungary as well as abroad. Concerning fever controlling effect of the drug opinions do not agree.

Kulcsszavak: kinintannát, íztelen kinin, kina-alkaloidák, kinoidin.

A dolgozat végigkíséri a Rozsnyay-féle kinintannát útját 1883-ig, a magyar gyógyszerkönyvben való megjelenéséig. Bizonyítja, hogy nem Rozsnyay a vegyület felefedezője. Rozsnyay kinintannát készítményei 1863-ban jelentek meg a piacon, azonban akkor még nem kinint, hanem a társalkaloidákat tartalmazzák. Egy pályázat kapcsán Than Károly, mint bíráló ad útbaigazítást a vegyület helyes elkészítésére. Rozsnyay tetszetős

kinintannát tartalmú gyógyszerformákkal ért el hazai és nemzetközi sikereket. A gyógyszer lázcsillapító hatásáról megoszlottak a vélemények.

A XIX. század közepén még az egyetlen hatásos lázcsillapító a kinin volt. A kinafaültetvények kapacitását azonban már oly mértékben nem lehetett növelni, mint amilyen mértékben dúlt világszerte a malária és a háborúk is sok kinint igényeltek. A kina-kéregből ekkor már gyárakban készítették a drága kinint. Komoly cél volt az olcsóbb előállítás és az íztelenné tétele. A kiningyárakból kikerülő társalkaloidokat kininként is használták, a szándékolt hamisításokról nem is beszélve, ami a kina-alkaloidok analízisének gyors fejlődését is eredményezte. Az olcsóbb és hatásos szer keresése 20—30-féle kininvegyület előállításához és használatbavételéhez vezetett világszerte. Az íztelen vegyület kívánalmainak a kinintannát felelt meg legjobban. Hazánkban elsőnek *Rozsnyay Mátyás*, zombai gyógyszerész foglalkozott vele. Készítményének útját követjük nyomon ebben az írásban 1883-ig a Magyar Gyógyszerkönyv Függelékében történt hivatalos felvételéig, a Gyógyszerészeti Hetilapban megjelent, idevonatkozó közlemények alapján.

Külföldi hírek a kinintannáról

A Gyógyszerészeti Hetilap 1863. nov. 26-án „Sz-i” aláírással tudósított először a kinintannáról:

„A kinal (=kinin) készítmények közül *Landerer* szerint leggyakrabban használtatik Görögthonban a *csersavas kinal* (chinium tannicum). Az előállítására ajánlt módszerek közül a következő látszik a legcélszerűbbnek lenni. Ecetsavas kinal oldata, vagy kénsavas kinal ecetsavas vízben való oldata csersavas légenyköneggel (=ammónia) lecsapatik. A csersav csersavas légenykönegben oldatik fel, miáltal a folyadék kevésbé barna színű válik, s ezen folyadékot közvetlenül a kinal oldattal vegyítik. A ily módon lecsapott csersavas kinal lemosatván majdnem fehér és szárítás által gyantássá válik, szétdörzsölve sárgás fehér port képez.” [1]

1864-ben látott napvilágot *Schmedt* leírása, amely az előzőhöz hasonlóan ecetsavas kinint és a csersav ammóniás oldatát ajánlja: „egy részről lehető közömbös vegyhatású csersavas ammon oldatot készítünk s mindkét folyadékot összeöntvén a vegy-műtét rövid idő alatt be van fejezve. A csersavas ammon igen hígított ammon és csersavból készül telítés által. A chinium tannicum az orvosok által különösen kedveltetik a gyermek gyógyászatban. Hatása a gyomorra és a belekre sokkal enyhébb, mint a kénsavas kinalé, sem hasmenést, sem más tüneteket nem okozván.” [2]

Tehát többen rájöttek arra, az íztelen kinin kutatása közben, hogy a csersavas só felel meg a legjobban, de ennél is- a kémhatás függvénye az oldékonyság és vele a keserű íz is. A savas közegben történő vegyítés sem a fenti, sem a gazdasági kívánalmaknak nem felel meg. Mindkét idézett közlemény ammóniás közegben reagáltat. A magyar referáló adatokat nem közöl, csupán annyit, hogy igen híg ammónia oldat kell, „lehetőleg közömbös legyen”.

A következő referátum [3] csak 1872-ben jelent meg. Eszerint *Haxman* a kininszulfát faszeszes oldatát a csersav vizes oldatával reagáltatja, azért, hogy a szabad sav ammóniás közömbösítésekor ne sárgás, hanem fehér csapadék keletkezzék. *Regnauld* [4] módszere: kiniacetát vizes oldatát reagáltatja csersav vizes oldatának olyan feleslegével, hogy a kezdetben kiváló csapadék feloldódjék. Majd ammónia, vagy nátriumkarbonát, vagy bikarbonát oldatával — „amennyi a közömbösítéshez szükséges” — lecsapatja. Közli a kinintannát súlyviszonyait: egy rész kinint és két rész tannátot tartalmaz, *Stöder* amszterdami gyógyszerész [5] közleménye (1877) a meg nem savanyított kininszulfát forróvizes oldatát reagáltatja csersavval. E módszer hibája, hogy a kinin egy része oldatban marad. A „The Pharmacist” című angol lap 1879-ben közölt előirata [6]: kénsavas közegben feloldott kininszulfátból nátronlúggal kicsapatja a kinint. Ezt alkoholban oldja, majd melegben reagáltatja csersav vizes oldatával. A csapadékot vízzel a keserű, vagy összehúzó íz megszűntéig mosatja. 1880-ban *Becker* [7] Bonnból a kinintannát készítésének reformálását sürgeti. Felhívja a figyelmet, hogy tiszta, kristályos kininvegyületekből kell kiindulni, nem pedig amorf mellékalkaloidákból. A jobb felszívódás érdekében bor egyidejű adagolását javasolja. Ő kininkloridból csersav ammóniás oldatával készíti a kinintannátot, amely végül 24,7% kinint tartalmaz.

Hatásáról és vizsgálatáról a következő külföldi tudósítások szólnak még:

Sistach [8] a párizsi orvosi akadémiának a következőképpen foglalta össze 1872-ben a kinintannát orvosi alkalmazását: nem idéz elő fejfájást, soport, fülzúgást, nehézhallást, nyugtalanságot, izgatottságot és tagreszketést, amelyek a kininszulfátnál előfordulnak. Nem okoz keserű szájíz. Hatása kisebb, ezért nagyobb adagokban kell rendelni. *Hager* [9] saját tapasztalatai alapján a kinintannát „mint lázellenes és zsongító szer legfőleg 1/10 akkora hatással bír, mint a kénsavas só, s az előbbinek 9/10 része a húgyban és .bélürülékben ismét feltalálható”.

Jobst 1878-ban [10] többféle kinintannátot vizsgált, azok alkaloid tartalmát 22—26%-nak találta, „de ezek elenyésző csekély mértékben állnak kinalból, hanem többnyire cinchoin és cinchonidin által képezetnek.”

Azt még ehhez tudni kell, hogy a kinin és társalkaloidjainak megkülönböztető analízisét ebben a korban már ismerték.

Rozsnyay Mátyás kininkészítményei

A különös véletlen úgy hozta, hogy Rozsnyay Mátyás első „kinal-cukorka” hirdetménye a Gyógyszerészi Hetilap ugyanazon lapján jelent meg, mint a már idézett első, a Landerer-féle külföldi tudósítás a kinintannáról 1863-ból.. így szól Rozsnyay első hirdetése[11]:

„*Kinal cukorkák*. Ezen cukorkák mindenike egy szemer tiszta kinalt tartalmaz, s a mellett, hogy hatásában bármely kinal készítmény túl nem haladja, igen kellemes íze miatt, gyermekeknél és nőknél igen könnyen beadható. — Ezen cukorkák megkülönböztetendők, a cukrozott kinal-labdacsoktól és trochiscumoktól, mert azoknál vékony cukor réteg egy kis keserű kinal-labdacsot tartalmaz, s evégett gyermekeknél, kik azt könnyen összeharapják,

nem használhatók, e cukorban pedig a kinal íze bizonyos közönbős szerek által van álcázva és eltompítva, úgy, hogy egészen megrágva is kellemes ízűek maradnak

Hasznos szolgálatot vélünk tehát tenni, orvos és gyógyszerész ügyfeleinknek, ha ezen kellemes ízű, s a gyermekgyógyászatban bizonyosan nagy szerepre hivatott kinal-cukorkáinkat komoly figyelembe ajánljuk.

Minden adag egy jól bedugaszolt üvegben 15 darab cukorkát tartalmaz. Egy tucat ára: 6 Ft. 25 Kr. o. é. Egy adag ára: 80. kr. o. é.

Megrendelhető Zombán (u. p. Szegszárd), Kelen tr. és Rozsnyai gyógyszerész főraktárában, a »magyar koronához« címzett gyógyszertárban, szénatéren Pesten."

Három dolog feltűnő ebben a hirdetésben: 1. Egy íztelen vegyületet sejtet. 2. *Dr. Kelen József* zombai orvos társként szerepel. 3. Már lerakata van a fővárosban.

Ezt a hirdetést még egy követte december 3-án [12]. Közben Kelen és Rozsnyay a „kinal czukorkák — chininbonbons" forgalomba hazatalára és hirdetésére engedélyért fordultak a Helytartótanácsához [13]. A Helytartótanács gyógykontárkodás és hivatalos gyógyszerrel való visszaélés címén elutasította a kérelmüket[14]. Ezután több hirdetése nem jelent meg.

A kérvényben azt írják, hogy a cukorkák „egyedüli hatályos alkatrészek tiszta kinal (chinin) és ezen kívül, mint közönbős hatású szerek; cukor, kávé, thea, csokoládé, és egyéb fűszerek. A szer titka tehát csupán a készítés módjában áll, melynél fogva a kinal keserű ízét a fentebbi közönbős szerekkel tökéletesen sikerült elpalástolnunk". Ez a kérelem viszont azt sugalja, nem kinintannát a hatóanyag.

Rozsnyay készítményéről 1868-ig a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók egri vándorgyűléseig nincs semmi más adatunk. Ekkor a Kocianovich-féle „kinal kellemessé tételére" kitűzött jelíges pályázatra Rozsnyay négy készítményt küldött be. Mivel a pályázatot elutasították neve nem került nyilvánosságra. Hogy mégis Rozsnyay a pályázó a Gyógyszerészeti Hetilapban egyidejűleg megjelent írása bizonyítja [15]

A vándorgyűlés bírálói más véleményen voltak [16]. Than Károly szerint a pályázó „az általa alaktalan kinalnak nevezett chinoidinnak csersav vegyületét állította elő, mely állítólag ugyanazon hatással bír, mint a chinin és teljesen íz nélküli. Szerző azonban igen tévesen fogta fel a kérdést, mert itt nem a chinin pótszeréről van szó, a milyennek a chinoidint némileg tekinteni lehetne, hanem a kérdés az, hogy a chininnek oly vegyülete (nem pedig bomlási terménye) állíttassék" „elő, mely ép oly hatályú, mint amaz és nem kellemetlen ízű. Pályázó szóval bebizonyítottaknak tekinti, hogy az alaktalan chinin, azonos a közönséges, vagy jegecedett chininnel. Ezen felfogás a tudomány mai állásánál, még az esetben sem volna semmi szín alatt helyeselhető, ha az úgynevezett alaktalan chinin képlete sokkal biztosabban megállapítható volna, mint jelenleg van: mert az úgynevezett isomer testek léte bizonyítja, hogy ugyanazon vegyalkat mellett a testek vegyjelleme, tehát vegyi lényege tökéletesen eltérő lehet... Nem tekinthető a kérdés megoldása gyógyszereseti szempontból sem helyesnek. A chinin és sóinak kitűnő gyógyhatásukon kívül, azon rendkívüli előnyük van számos más gyógyszer felett, hogy jegecedett állapotban, mint vegytani tisztaságú készítmények

állíthatók élő és ennél fogva biztosan adagolhatók, a netalán tisztátlanságok pedig bennök könnyen kimutathatók. A chinoidinre nézve, mely által szerző a chinint pótolhatni véli, még azt sem tudni biztosan, miféle és hányféle testnek elege, de annyit biztosan tudunk, hogy úgy a mint a gyárakban előállítják, az előállítás módja szerint igen változó alkatú, és alaktalan sajátságánál fogva mindenféle tisztátlanság lehet és legtöbbször van is benne jelen. A mellékelt készítmények vegyi vizsgálatánál kiderült, hogy az I. számmal jelölt alaktalan kénsavas chinin, mely állítólag kiindulási pontul használtatik a többi készítmény előállításához, mutatja a tisztátlan kénsavas chinin jellemző kémhatásait. Ellenben az alakt. csersavas chinin II. a cukorkák: III. és a csokoládében IV. a chinint jellemző kémhatásokat előidézní, a legkülönbözőbb eljárások által sem lehetett, mi oda mutat, hogy azokban azon chinin, mely a pályakérdésben értve volt, elő nem fordul, vagy legalább úgy átalakulva, hogy az vegytanilag chininnek többé nem tekinthető. A felhozott okoknál fogva alólírt azon nézetben van, hogy pályázó a kitűzött kérdést tévesen fogta fel, és hogy vegytani szempontból tekintve a kitűzött kérdést nem oldotta meg.”

A másik bíráló, Molnár János rókusai gyógyszerész gondnoka véleményéből:

„Az 1-ső számú készítmény kénsavat és chinoidint tartalmaz”. „A 2-ik számú készítmény: tannin és chinoidinből álló összeköttetésnek látszik lenni... A 3-ik és 4-ik számú készítmények szinte tannint és chinoidint tartalmaznak. Pharmacológiai tekintetben 2 számú kávé készítmény kissé kemény és nehezen oldékony; a 4-ik számú Chokolád készítmény csekély mérvben kielégítő... A lepényke alakoknál a bekebelezés után lehető tartós ideig a chinoidin utóíze lép föl. Kíváncsi lett volna, hogy a tanninösszeköttetéseken kívül kisebb mérvben specifikus hatású chinoidin összeköttetésekkel is tétettek volna kísérletek, miután a tannin némely esetben, mint contra indikált is szerepelhet.”

A harmadik bíráló Jármay Gusztáv gyógyszerész többek között a következőket írta: „Hibás az alap. melyet pályázó a kérdés megfajtásához kiindulási pontul választott,... mind vegyi szerkezetére nézve, mind pedig tisztaságára nézve oly bizonytalan készítmény, hogy alkatának e bizonytalansága és változhatósága következtében az orvosi használatból már régen kimaradt... Sokkal inkább felelt volna meg pályázó a feltett kérdésnek, ha munkálatának alapjául a jegeces kinal módosulatot vette volna, mely biztos vegyi alkatánál fogva biztosabb eredményekre vezetett volna...”

A klinikai ellenőrzést Bókai János és Poór Imre professzorok végezték. Ők már kedvezőbb véleményt adtak a gyógyszerek hatásáról, azonban kevés idő és eset állt rendelkezésükre ahhoz, hogy értékelhető is legyen az. Bókai további kísérletekre ajánlotta a szereket.

A következő vándorgyűlésen 1869-ben Fiumében mégis elnyerte Rozsnyay a Kocianovich és Szurmák által kitűzött pályadíjat. A bírálók Than Károly, Bókay János és Poór Imre voltak. Rozsnyay most már kristályos kininszulfátból készítette el kinintannátját, úgy, ahogyan a bírálók az előző évben javasolták neki. Pályamunkája — azonos szöveggel — megjelent a Hetilapban [17] és a vándorgyűlés munkálataiban [18]. Érdemes idéznünk néhány sorát, hogy az íztelen kinintannát sorsát jobban nyomon követhessük. Ebben már szó sincs a kininnel azonosnak vélt kinoidinról. Először áttekinti a keserű íz elvételére történt korábbi

próbálkozásokat: kloroform, zsíros anyagok, bevonatok segítségével. A csersavas kininről mint az irodalomban régebben ismert vegyületről ír:

„Áttanulmányozván majdnem valamennyi kinalvegyületet, azon meggyőződésre jutottam, hogy a kinalnak csupán egy vegyülete van, mely a többi kinalsók keserű ízét nem osztja, mely tehát e részben további tanulmányozást érdemel és ez a *csersavas kinal*. Különösnek tűnt föl előttem, hogy a csersavas kinal egyike a régibb kinal-készítményeknek, s dacára íztelen voltának. „nem tudott magának tért kiküzdeni a gyógyászatban.” Ezután áttekinti a régebbi külföldi készítményeket, nevezetesen a kénsavas közegben való reagáltatást és az ecetsavas kinin ammóniás vegyítését. (Lásd fentebb Landerer és Schmedt módszerét.) Az első módszerről az a véleménye, hogy a végtermék „közömbös és savanyú csersavas chinin keveréke”. Landerer és Schmedt módszerével kapcsolatban az a kifogása, hogy „nem lévén pontosan meghatározva az ecetsav mennyisége, Ehhez járul még az ecetsavas kinal magas ára, ... ha oly drága nem volna, nem igen lehetne ellene kifogást tenni.”

Következik a saját módszere, ami tulajdonképpen alig módosított Landerer- és Schmedt-módszer. Rozsnyay 1:50 arányban forró vízben oldott - kininszulfátot reagáltat ammóniával semlegesített csersavoldattal. Az ammóniás semlegesítést hangsúlyozza, amit lakmusszal ellenőriz, „*a folyadék inkább egy kissé savanyú, mint alos (lúgos) legyen*”.

A készítményéről összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Rozsnyay először évekig kinin helyett kinoidint használt. A kinintannátot először elvetette annak rossz felszívódása miatt. Bírálóinak útmutatása alapján a külföldi szakirodalomból régebben ismert csersavas kinint állított elő, egy lényegtelen módosítással: kininacetát helyett kininszulfátot használt. „Nem savított kinal oldatból cserebomlás útján készült csersavas kinalt” állított elő. 1869-ben már a hatás szempontjából sem emel kifogást a „közönséges csersavas chinin” ellen. A kinin és a kinintannát molekuláit figyelembe véve, az utóbbi másfélszeres adagjai felelnek meg egy súlyrész kininnek. Az adagolásnál Rozsnyay már nincs tekintettel a csersavas kinin rossz felszívódási viszonyaira; amit korábban ő is és Hager is kifogásolt, amikor a kinintannát hatását a kinin egytizedének tartottak. Rozsnyay új készítményéből a kinin most már kimutatható volt, pályadíjat nyert.

Nincs tudomásunk arról, hogy Rozsnyay a forgalomba hozatalt és hirdetést ismét kérvényezte-e. Igaz, közben a Helytartótanács is megszűnt a kiegészítéssel. Ezután Rozsnyay ismét hirdetni kezdi készítményét. Hirdetéseiben hadakozik a konkurencia ellen, amiben azért nincs igaza, mert a kinintannát előállítását más is kiolvashatta a külföldi szaklapokból, valamint Rozsnyay is közölte azt, egyébként is szabadalomteltjes világ volt. A legnagyobb vetélytársa Gobetzky József, eszéki gyógyszerész volt, aki rendszeresen hirdette a „Tannas Chininae neuter-ből” készített „Kinalcukorkáját és Kinalchocoládéját”.

Rozsnyay a kor szellemét jól követve mindent megtett, hogy készítményeivel sikert érjen el. Később nemcsak kinintannátjával, hanem más gyógyszerekkel is (gyógyborok, vaskészítmények, stb.) megjelent a piacon és a kiállításokon. Kinintannátját nemcsak a magyar, hanem az osztrák lapokban is hirdette. Onnan szerzett róla tudomást H. Hager is, a tekintélyes német professzor, aki a Gyógyszerészi Hetilap szerint [19] elismerően írt róla a

Pharmazeutische Centralhalleban. Hager a cukorkák (Saccharolum Chinini) és a kinalcsokoládépasztillák tetszetős formáját dicséri, amelyek ráadásul kinintannátot tartalmaznak. Ennek a dicséretnek ellentmond, hogy korábban — mint láttuk — Hager nem sokra becsülte a kinintannátot. A sűrűn egymás után átdolgozva kiadott hatalmas munkája a Manuale Pharmaceuticum a kininvegyületek között felsorolja a kinintannátot is. Rozsnyay neve — levélváltásuk és a fent említett cikke ellenére — nem fordul elő benne. Hager halála után a Manuale a szokásos formában továbbra is a gyógyszerkészítés és analízis kincsestára volt. Boros és Zboray az 1893-as kiadásban rábukkantak Rozsnyay gyógyszerkészítményeire, amelyek a német szerzők analízise alapján nagyrészt kinidint és cinchonidint tartalmaztak [20]. 1877-ben egy drezdai nagykereskedő cég szintén kinidint és cinchonidintannátot talált Rozsnyay gyógyszereiben. Nincs okunk ezek közlésében kételkedni. Rozsnyay még a fiúmei pályaműben sem állt el attól a gondolattól, hogy a társalkaloidok ugyanolyan hatásosak: „Azt hiszem, hogy itt a kinalnak mindazon vegyületei tekintetbe jöhetnek, melyek csak a kinal sajátos gyógyhatásával bírnak”.

A kereskedésbeli kevert kina-alkaloidokról és azok polarizációs vizsgálatáról maga Rozsnyay is írt [21]:

„Azonkívül — kivált a chinin árának felszökkenésekor — különböző nevek alatt különböző keverékek jönnek forgalomba: melyek habár a chinint gyógyhatásúkkal meg is közelítik, de 3, sőt néha mind a négy chinaal keveréknek bizonyulnak.. . Ezen chinalkeverék Quinetum sulfuricum név alatt kapható a kereskedésben”.

Rozsnyay kiállítási sikereivel kapcsolatban (Brüsszel 1876, Párizs világkiállítás 1878, Székesfehérvár 1879, Bécs 1883), ki kell emelnünk, hogy a díjakat nem a kinintannát feltalásáért, hanem a kinintannát tartalmú gyógyszerformáiért kapta. A párizsi híradás is a szép küllemű és nagy helyi népszerűségnek örvendő készítményről számol be.

Az „insipidum Rozsnyay” a Magyar Gyógyszerkönyvben

Csak a legutóbbi évek gyógyszerésztörténeti írásai említik helyesen, hogy a Rozsnyay-féle kinintannátot nem az első és nem is a második gyógyszerkönyvben, hanem az első Függelékben lett hivatalos gyógyszer. Az első gyógyszerkönyvünk Kommentárjában [22] a kinintannát kétféle előírata is szerepel, de egyik sem a Rozsnyay-féle. A német gyógyszerkönyvben 1879-ben már hivatalos volt. Balogh Kálmán kininhatás szempontjából nem tartotta jelentős szernek, láz esetén inkább a szulfát- és klorid sóját ajánlotta.

A gyógyszerkönyvbe való felvételről a Hetilap így tudósít [23] :

„Rozsnyay Mátyás általánosan ismert jeles kartársunkat azon kitüntetés érte, hogy az általa előállított »Chininum tannicum neutrale insipidum Rozsnyay« a magyar gyógyszerkönyv legközelebb megjelenő függelékében felvételre került. E kitüntetés értékét emeli azon körülmény is, hogy tudunkkal magyar gyógyszerész készítménye eddigéig hivatalos szerré ily módon nem tételre került”.

A hírre Rozsnyay hosszú cikkel reagált [24]. Ebben többek között azt hangsúlyozta, hogy az ő készítménye jobb mint az árubeli egyéb kinintannátok. A közömbös jelleget kiemeli: „csak

teljesen közömbös, azaz savaktól teljesen mentesített folyadékban jöhet létre olyan chinintannát csapadék, mely maga is közömbös és az állandóság jellegével bír." Ismét áttekinti a többi készítményt, de ezek közül kihagyja az ammóniás eljárást, amelyet ő módosított. Ebben a közleményben szerepel először a világpiac szó, majd Schédy Sándor lapszerkesztő a lábjegyzetben világhírűnek mondja Rozsnyay kinintannátját. Itt kezdődik a magyarországi túlértékelés. Azonkívül Schédy elárulja itt Rozsnyay iránti elfogultságát: „e meggyőződésnél fogva rendszeresen tartózkodtunk már évek óta az erre vonatkozó (t. i. kinintannára, a szerző) külföldi közlemények átvételétől”.

Ettől kezdve Rozsnyay már gyógyszerkönyvi néven hirdeti készítményeit: „*Chininum tannicum neutrale insipidum Rozsnyay*.” Időközben (1883 megjelent a Magyar Gyógyszerkönyv Függeléke, benne Rozsnyay kinintannátja is, de éppen azt hagyták ki a nevéből, amire Rozsnyay annyira büszke volt: a neutrale szót: „*Chininum tannicum insipidum Rozsnyay*” a hivatalos név.. 1886-ig az előző néven hirdette készítményét, majd ettől kezdve ő is elhagyta a neutrale jelzőt. A Függelék a kinintannátban legalább 30% kinintartalmat írt elő, ugyanakkor Rozsnyay és De Vrij mérései szerint csak 22,8 -27,4% kinin volt az insipidum Rozsnyayban.

IRODALOM:

1. Gyógyszerészi Hetilap, Chininum tannicum 2, (1863); 766
2. Gyógyszerészi Hetilap, Csersavas kinalról, 3, (1864): 329.
3. Gyógyszerészi Hetilap, A csersavas kinal készítése 11, (1872): 55.
4. Gyógyszerészi Hetilap, Tiszta Chininum tannicum készítmódja 14, (1875); 114.
5. Gyógyszerészi Hetilap, A chininum tannicum előállítási módja 16, (1877): 782.
6. Gyógyszerészi Hetilap, Közömbös csersavas kinal készítése 18, (1879); 72.
7. Gyógyszerészi Hetilap, Chininum tannicum 19, (1880): 264.
8. Gyógyszerészi Hetilap, A csersavas kinalról 11, (1872); 660.
9. Gyógyszerészi Hetilap, Ua. mint (8),
10. Gyógyszerészi Hetilap, Chininum tannicum 17, (1878); 390.
11. Gyógyszerészi Hetilap, 2, (1863) 767.
12. Gyógyszerészi Hetilap, 2, (1863). 783
13. BOROS István—dr. ZBORAY Bertalan: *Zomba község neves gyógyszerésze, Rozsnyay Mátyás élete és munkássága* Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Tolna Megyei Tanács, 1975, 389.
14. Uaz. Mint 13. 393.
15. Gyógyszerészi Hetilap, ROZSNYAY Mátyás: *Tanulmány a chinin és chinoidin vegyi és gyógyászati viszonyai fölött.* 7, (1868).768-774.

-
16. A magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott nagyülése által a kinal kellemesé tételére kitüzött pályakérdésre beérkezett pályamunka bírálatai. In: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1868 aug. 21-29. Egerben tartott XIII. nagygyülésének történeti vázlata és munkálatai. Eger, (1869). 54—57.
 17. ROZSNYAY Mátyás: *A kinalt (chinin) miként lehet úgy elkészíteni, hogy az, keserű ízét veszítvén de hatályosságát megtartván, gyermekeknek is könnyen adagolható legyen.* Gyógyszerészi Hetilap, 8, (1869) 926, 950.
 18. ROZSNYAY Mátyás: *A kinalt (chinin) miként lehet úgy elkészíteni, hogy az, keserű ízét veszítvén de hatályosságát megtartván, gyermekeknek is könnyen adagolható legyen.* In: (szerk.) Poór- Rózsay: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1869 szept 6-11. Fiumében tartott XIV. nagygyülésének történeti vázlata és munkálatai. Pest, 1870. 344-350.
 19. Gyógyszerészi Hetilap, Rozsnyay kinalcukorkái 15, (1876), 249-250.
 20. Boros— Zboray: im.
 21. Gyógyszerészi Hetilap, Rozsnyay Mátyás: A chinaal-féleségek michrochemiai és polariscopiai vizsgálatáról. 17, (1878), 505, 513.
 22. Balogh Kálmán: A Magyar Gyógyszerkönyv Kommentárja. Budapest, 1879, 436.
 23. Gyógyszerészi Hetilap, 22, (1882). 826.
 24. Gyógyszerészi Hetilap, Rozsnyay Mátyás: A chininum tannicum insipidum készítéséről és vizsgálatáról. 23, (1883) 177-198.
-

What are the reasons for the success of so many Hungarian Jewish Athletes

Lajos Szabó

lajos.szabo@sportmuzeum.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

It can be considered normal that the smaller nations strive to win those competitions where the odds are even and they have the same chance of winning as the bigger nations. The best thing in sports is that we (can) believe that at least the competition on the grass of the stadium

or in the swimming pool will be won by that athlete who gives the best performance at that time. In the competition, intellectual faculties will play an important- role. This is one of the theses of Nordau, who declares that *"the precondition of physical elasticity and skilfulness is mental elasticity and a clear mind."* But no physical strength is enough if born with – or obtained by – a dull-minded, simple, boorish man to make him an athlete'. That sportsman whose nation had to fight for centuries even for its mere existence we may say carries the will to fight in his chromosomes". Another important question is the character of the sport of the Jewish in Hungary. Can we characterise it as Jewish sport, as a Jewish sports movement or must we regard it as the sport of Jewish sportsmen.

Keywords: Jewish Hungarian sportsmen, Olympic Games, Maccabi,

1. Introduction

Below I will try to give an answer to the question raised in the title. The question is generated by international statistics of Jewish sports successes around the world. If you read the article titled "Olympic Games" in the Encyclopedia Judaica and the attached statistics, you will find that up to 1968 Hungarians won nearly one third of the Jewish Olympic medals and nearly a half of championship medals. The result is even better if we add other Hungarian sportsmen of Jewish origin who are missing from these statistical data.

2. Who can be regarded as a Jewish sportsman

First of all, the researcher faces a problem: it is very hard to decide who can be regarded as being of Jewish descent. In Hungary, in most cases, you cannot unambiguously decide the issue on the basis of the name or the religious denomination because the majority of Hungarian Jewish families changed their names and/or denominations during the 19th century. As a result of the 'Hungarianisation' process was simultaneously the tool and result of assimilation – the mostly German surnames were dropped and replaced by Hungarian ones, and the Jewish faith was abandoned in favour of one of the Christian denominations. As the open assumption of Jewish identity in Hungary – due to the long-lasting effect of well-known historical and political reasons – is an issue based on individual decision, the protection of individual rights should be especially taken into consideration, and the researcher must avoid at all costs branding anybody as Jewish against his or her will.

We can accept it as an individual decision if the sportsman has declared his (or a sportswoman her) affiliation to the Jewish community (by choosing a school, a cemetery or a synagogue), is a member of the VAC (the Fencing and Athletic Club) or has participated in the Maccabi Games, settled in Israel or accepted membership in the "International Jewish Sports Hall of Fame". Another sure sign is if the sportsman's parents or grandparents were regarded as Jews during the era of the anti-Jewish legislation and this fact is openly known. But, even so, you have to consider the sensitivity of the sportsman in question or that of his or her family.

The appearance of modern sports and the establishment of a sporting life as understood today occurred in the second half of the 19th century, and it was simultaneous, in Hungary too, with the emergence of the middle class and the strengthening of national awareness. These

processes affected the urban population first of all. At that time, a significant part of the townspeople were either Germans or German-speaking Jews. The latter group mostly made a living as merchants or pursued financial or other, intellectual careers.

Most of the founders of modern sports were liberal noblemen, but as a matter of course the emerging middle class (including physicians and teachers) soon joined the budding sports clubs.

The Hungarian Jewry participated in the 1848–49 bourgeois revolution and war of independence in far more significant numbers than its proportion within the total population, helping Hungarians in their just struggle against tyranny. By doing so, the Jewry declared both its commitment to civic ideas and its identification with the Hungarian nation state. Emancipation, which was simultaneous with the 1867 Compromise between Austria and Hungary, accelerated the modernisation of Jewish society. Very soon, this caused a conflict between religious-conservative Jews and the so-called “neolog” groups that followed modern ideas and shed all religious restrictions. In the area of sports this conflict resulted in two contradictory solutions.

One solution, the Maccabi sports movement, was the result of Zionism. Two of the most important Zionist leaders, Theodor Herzl and Max Nordau, were born in Budapest. At the 2nd Zionist World Congress in Basle in 1898, they proposed the idea of “muscular Judaism”, which was to be embodied later by the Maccabi sports movement.

The other solution was specifically Hungarian. This concept was introduced three years before the Nordau proposal in an IMIT (Jewish Hungarian Literature Society) yearbook article written by a Budapest school physician and teacher, Henrik Schuschny. He, too, emphasised the importance of physical education; however, contrary to Nordau’s proposal, Schuschny’s aim was assimilation.

“Physical training increases not only bodily strength but also self-confidence (...) If the Hungarian Jew, aside from being a patriot and well-educated, has a trained body and self-consciousness, then the only difference between him and any other patriotic inhabitant of our country will be his religion.”¹⁹

With these words Schuschny summarised the essence of Hungarian Jewish sports. But what happened in reality?

In the 1880s sport underwent a democratisation process. The earlier exclusive domain of noblemen was transformed into an arena for sports-loving members of the lower classes, and club membership was greatly enlarged. This transformation is also witnessed by the articles of a short-weddy sports magazine, “Hercules”. In the autumn of 1885 a leading article is published there titled “A Jewish Sports Club”. The author complains that middle-class citizens, Jews and non-Jews alike, are excluded from the aristocratically-minded clubs. This article is not so much against anti-Semitism but is rather an encouragement:

“In Budapest, there are at least 5,000 intelligent young Jewish people who could show their mettle in any sports. And still, Jewish members are barred from joining any club except for the NTE (National Physical Training Association), the Budapest Fencing Club, the Iron Stallion Association and some others. Let non-anti-Semitic members of the Christian world

¹⁹ Schuschny, 1895, pp. 369-373.

leave their present clubs and join Jews to establish new sporting associations, where both religious and social differences would be unknown.”²⁰

This article must have played a part in the establishment of MTK (Hungarian Athletes' Circle) by a group of NTE sportsmen after an athletic contest held without a permit. Soon, of all clubs with an obviously Jewish orientation, MTK turned out to be the main basis for Jewish sportsmen and became the most familiar and popular club of all.

3.The VAC

The only club with an exclusive Jewish membership was the Fencing and Athletic Club. It was established in 1906 by a well-known Zionist leader, Lajos Dömény (Deutch), who was simultaneously the founder of the Kadima scout group and the “Jewish Popular Magazine”, the first Zionist paper in the country. VAC was the first truly Jewish sports club in Europe to be able to surpass the gymnastics movement in popularity. VAC's basis was the Jewish High School: the club used the school's facilities, most club leaders were simultaneously teachers (e.g. Zoltán Dückstein) and the bulk of the sportsmen were students of the school. For any sports club the only way to join the sporting life of the country was to participate in various national championships. Although the best Jewish sportsmen were not VAC members, VAC was able to achieve an outstanding position in many sports. Apart from fencing and athletics, the club had gymnastics, soccer, swimming, water polo and boxing divisions. Later, from the 1920s on, table tennis, handball, basketball and tennis divisions were established. National championships were won by VAC's men's gymnastics team and men's and women's table tennis teams. At the beginning of the 1920s the soccer team was in the Premier League. VAC played an outstanding role in the introduction and popularisation of handball and table tennis in Hungary.

When reading the names of sports clubs with a Jewish orientation, you will find a regional or national adjective at the start of the name (Budapest, Újpest, Hungarian, National, etc.). This is evidence of the patriotic orientation already stressed by Schuschny as a desired objective of Hungarian Jewry.

Outstanding Jewish sportsmen could be found in almost all sports, maybe with the exception of such traditionally aristocratic or military ones like polo or the pentathlon.

Fencing was the area we achieved most of the successes, as shown in the Olympic statistical data already mentioned at the beginning of my presentation. This ardent interest in fencing might be explained by the extremely high educational level of Hungarian Jewry. Fencing duels were fashionable at that time, but only men with a high-school education were permitted to fight. The great probability of anti-Semitic insults and a desire for better means of self-defence may have been the reasons why young people turned to fencing, which was also a subject at almost all high schools in the country. At least before World War I, success was partly made possible by the fact that the joint Austro-Hungarian Army forbade its officers to participate at the Olympic Games. This prohibition served the interests of sportsmen of non-military – in many cases Jewish – origin.

In addition to fencing, Olympic medals were also won in swimming, wrestling, athletics, gymnastics, water polo, soccer, kayak and canoe paddling, figure skating and the arts (architecture, literature).

²⁰ Zsidó sportegylet, 1885, p. 1.

Of course, Olympic statistics do not list sports that are not disciplines at the Olympic Games. Take table tennis: in this area Hungarian sportsmen of Jewish origin achieved even more success than in fencing. Between the two world wars, these athletes (Barna, Bellák, Dávid, Kelen, Mechlovits, Sipos, Szabados, just to name the very best) won more than a hundred medals for their country at the world championships.

Another area is chess. At the separate Chess Olympics the successes of Steiner and Lilienthal should be mentioned, not to forget the Polgár sisters, who are among the best in the world even today.

Soccer deserves special mention. Maybe it is difficult to believe it today, but this is one of the most successful Hungarian branches of sport. The representatives of Budapest Jewry were present both at the cradle and during the first half century of soccer. This branch of sport mostly attracts the lower-middle-class urban masses, so it was not by accident that many players and a large number of fans were Jews. Both the first soccer club (the Budapest Gymnastic Club) and MTK were regarded as clubs with a Jewish orientation, but to some extent UTE (the Újpest Gymnastic Association) and the III. District TTVE could be – and were – counted as such as well. MTK won one national championship after the other, and these clubs produced innumerable champions, scorer kings, players for two Olympic gold medal-winning national teams, famous players and trainers of national and international teams for Hungary and the world.

	Austria	Belgium	Brazil	Canada	Denmark	Finland	France	Germany	Great Britain	Hungary	Italy	Poland	Rumania	South Africa	Uruguay	U.S.A.	U.S.S.R.
Basketball			1												1	2	
Boxing				1										1		5	
Canoeing										4			3				1
Cycling	3																
Fencing	2	8			1		10		4	31						2	13
Gymnastics								6		14						2	3
Ice Hockey								1									
Ice Skating-Figure	2						1									2	
Ice Skating-Speed																2	2
Judo																1	
Rowing																1	
Shooting																	2
Soccer					1					2							1
Swimming	9	1								6						6	2
Tennis											1						
Track and Field				2		2			4	3		7				15	
Water Polo		5								13							2
Weightlifting	2															4	1
Wrestling	2				1				1	3						4	2
Yachting																1	1

9. table Encyclopaedia Judaica, 1373 p.

In Hungary the following 'firsts' were achieved thanks to sportsmen of Jewish descent: the first Olympic gold medal (Alfréd Hajós-Guttmann, swimming); the first world championship (Lili Kronberger, figure skating); the only Helms Award for the best sportsman in the world (Sándor Iháros-Israel, athletics); the world's most successful woman in sports (Ágnes Keleti, gymnastics). Without false modesty, it should be mentioned here that the family of the world's most successful man in sports, the swimmer Mark Spitz, emigrated to the U.S. from Hungary.

A number of Hungarian Jewish sportsmen became representatives in various international sports organisations. Ferenc Kemény (Kaufmann) was one of the founding members of the International Olympic Committee. Ferenc Mező (Grünfeld) was also an IOC member. Leó Donáth was the founder of the European Swimming League and the General Secretary of FINA. Alfréd Brüll, the president of MTK, was simultaneously the president of the

International Amateur Wrestling Association. The “pope of football”, Mór Fischer, and the popular radio reporter, György Szepesi (Friedländer), were both leaders of FIFA.

Just a few of the numerous trainers and division managers may be named: Béla Komjádi, water polo; Károly Kárpáti (Kellner), wrestling; Zsigmond Ádler, boxing (László Papp’s trainer); Marcell Hajdú, fencing; Béla Guttmann (Eusebio’s discoverer) and Gyula Mándi (Mandl), soccer.

A separate chapter should be reserved for the generous sponsors who sacrificed large amounts of money for the maintenance of the clubs. The most popular ones were Alfréd Brüll (MTK), Lipót Aschner (UTE), Manfréd Weiss (Csepel SC) and Ignác Goldberger (Goldberger SE).

Although my topic does not include the role of Hungarians in the development of sporting life in Israel, some of these people also deserve mention here, for example, Mr. and Mrs. Dückstein (gymnastics and physical education), Ágnes Keleti (gymnastics), Alfréd Nóbél (fencing) and Gyula Mándi (Mandl) (soccer).

We must never forget the terrible losses caused by the Holocaust. The Hungarian Jewry’s will to assimilate proved to be a dead end. The terror of the far right and the Nazi occupation cut a painfully wide swathe through them. The same destiny was shared by the president of MTK, Alfréd Brüll and two Olympic winners in fencing, János Garay and Oszkár Gerde, who all perished in death camps. Another Olympic winner in fencing, Attila Petschauer died in a forced labour battalion. Still another Olympic winner in fencing, Endre Kabos, died on the Margaret Bridge when it was blown up. Ferenc Kemény, one of the founding members of the IOC, could not endure the Arrow Cross persecution any more and committed suicide.

Finally, let me recount a most strange story that occurred during the Holocaust era. When Hungary entered World War II, Jenő Fuchs, the four-time winner of the Olympic gold medal in fencing, volunteered as a Hungarian soldier. As a Jew, he was assigned to a forced labour battalion. His battalion’s task was to remove and lay mines. On one occasion, the Russians killed all the Hungarian regular soldiers that escorted the battalion and only the Jews remained. Fuchs and his comrades took the weapons of the fallen soldiers and picked up the fight against the Russians, who had to withdraw. The commander of the nearby German unit was Colonel Trompeter. A fencing and pentathlon sportsman himself, he knew Fuchs from earlier times and proposed that the Jewish fighters should receive the Iron Cross. They duly received the awards. Upon hearing this news, the Hungarian Army Commander, Gusztáv Jány, issued a statement: “I do not know Jews or Hungarians, only heroes.” After that, the Hungarian Army Command sent the battalion home.

After this short review of the history and successes of Jewish sportsmen in Hungary, it might sound odd and unjustified to raise the question of whether Jewish sports exist in Hungary. In my humble opinion, Jewish sports do not exist in Hungary, and my views correlate with Schuschny’s intentions mentioned earlier. We can “only” speak of Jewish sportsmen in Hungary, who adapted to (or, if you like, assimilated into) the whole of Hungarian sporting life and fought for the success of the Hungarian colours with an energy that sometimes surpassed that of their non-Jewish compatriots. This opinion of mine was reinforced by a personal experience gained during the opening of our exhibition titled “Jews in Hungarian Sports”, organised in Tel Aviv during the 1993 Maccabi Games. Formerly Hungarian

sportsmen settled in Israel told me that, in their hearts, they felt first, second and third Hungarian and only fourth Jewish. Maybe this will to assimilate gives the answer to the question raised in the title of my presentation: this is the reason for the world-wide success of Hungarian Jewish sportsmen.

4. Conclusion

The question mentioned in the title of the paper is generated by international statistics of Jewish sports successes around the world. If you read the article titled “Olympic Games” in Encyclopedia Judaica you will find that up to 1968 Hungarians won nearly one third of the Jewish Olympic medals and nearly a half of championship medals.

The appearance of modern sports and the establishment of a sporting life as understood today occurred in the second half of the 19th century and was simultaneous – in Hungary, too – with the emergence of the middle class and the strengthening of national awareness.

Hungarian Jewry, mostly speaking German at that time, lived mostly in the towns. They participated in the 1848–49 bourgeois revolution and war of independence in far more significant numbers than their proportion within the total population, helping Hungarians in their just struggle against tyranny. By doing so, the Jewry declared both its commitment to civic ideas and its identification with the Hungarian nation state. Emancipation accelerated the modernisation of Jewish society. Very soon, this caused a conflict between religious-conservative Jews and the so-called “neolog” groups that followed modern ideas and shed all religious restrictions. In the area of sports this conflict resulted in two contradictory solutions. One solution, the Maccabi sports movement, was the result of Zionism. Two of the most important Zionist leaders, Theodor Herzl and Max Nordau, were born in Budapest. At the 2nd Zionist World Congress in Basle in 1898, they proposed the idea of “muscular Judaism”, which was to be embodied later by the Maccabi sports movement.

The other solution was specifically Hungarian. This concept was introduced three years before the Nordau proposal in an IMIT (Jewish Hungarian Literature Society) yearbook article written by a Budapest school physician and teacher, Henrik Schuschny. He, too, emphasised the importance of physical education; however, contrary to Nordau’s proposal, Schuschny’s aim was assimilation.

“Physical training increases not only bodily strength but also self-confidence (...) If the Hungarian, Jew aside from being a patriot and well-educated, has a trained body and self-consciousness, then the only difference between him and any other patriotic inhabitant of our country will be his religion.” With these words Schuschny summarised the essence of Hungarian Jewish sports.

After this short review of the history and successes of Jewish sportsmen in Hungary, it might sound odd and unjustified to raise the question of whether Jewish sports exist in Hungary? In my humble opinion, Jewish sports do not exist in Hungary. We can “only” speak of Jewish sportsmen in Hungary, who adapted to (or, if you like, assimilated into) the whole of Hungarian sporting life and fought for the success of the Hungarian colours with an energy that sometimes surpassed that of their non-Jewish compatriots.

References

- Distribution of Olympic Medals among Jews by country and sport 1898 – 1968* (Encyclopaedia Judaica , p.1373
SCHUSCNY, Henrik: *A testi nevelés és a zsidóság (Physical education and the Jewry)* In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve, 1895. pp. 369-373.
Zsidó sportegylet (Jewish Sports Association) In: Herkules, 22. Sept. 1885. p. 1.

The Synthetic “Otthonka”: A Piece of Clothing and Cultural History

Agárdi Izabella

University Utrecht, PhD student, Utrecht
izabellaagardi@yahoo.com, izagardi@gmail.com

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

A dolgozat az otthonkát, mint kulturális jelentések hordozóját tárgyalja a fogyasztói vonalon vívott hidegháborús versengés kontextusában. A többértékű kulturális jelentések, amelyek mintáit a szovjet típusú birodalmi ideológia a kisvirágokkal együtt nyomta rá a poliészter anyagra, egyúttal azt sugallják, hogy a magánszféra a kétpólusú világ és a sajátos szovjet típusú birodalmi gyarmatosító hatalom mechanizmusaival nagymértékben átítatott tér volt. A nagyhatalmi ideológia ezen működési formái, amelyek, a szocialista fogyasztói kultúrát tekintve, legtöbbször a társadalmi nemek tengelye mentén hatottak, a család/pártállam dualizmusát kérdőjelezi meg. Továbbá, a ruhadarab, mint birodalmi hagyaték, a kulturális emlékezet részeként emblematisz szerepet tölt be arra vonatkozólag, hogy hogyan, milyen színezettel emlékezünk az államszocializmus évtizedeire s ez szervesen magában hordozza a történelmi folytonosság üzenetét.

Keywords: colonization of imagination and the private sphere, gendered socialist consumerism, state discipline, aesthetics of sameness, cultural memory, nostalgia

The “otthonka” is a piece of clothing, and a piece of cultural history. In Hungary it lived its heyday in the 1960s, 1970s and ‘80s, and became a popular, almost iconic, item of the readymade textile industry, meant for and worn widely by women of a wide-sweeping social spectrum. As the name suggests, the sleeveless, often hundred-per-cent-nylon button-up was meant for the home to replace the outdated apron, but eventually became a popular item of factory-wear, the female equivalent of blue-collar and men’s overalls (“*munkaruha*”). The peak of the piece coincided with the curve of a working-life of a whole first-generation of socialist working women, who even after their retirement have been wearing it as ‘second skin’.²¹ Its popularity knew no limits –or borders– in the countries of the socialist bloc, where

after the demise of the system the piece still retained a unique iconic character. It even had its –much more short-lived– Western versions, although there it never really acquired an emblematic character. Elevating the practical significance to the level of the symbolic, I argue, that –at least in Hungary– the piece became an emblem of a whole era, a stuff of cultural memory and a preferred piece of socialist material culture by nostalgic private collectors as well as museums.

10. picture „Otthonka”

It has been –and still is– a carrier of cultural meanings and it is an indicator of some aspects of Hungarian social relations including gender relations and gendered spheres.

²¹ More quantitative and qualitative research would be needed, however, that would map out correlations between socio-economic groups and clothing habits, as it would draw attention to linkages between ‘class’, gender and taste, and would help to understand categories such as ‘elite’, ‘peasant’, ‘worker’ as they are themselves formed by taste in the context of state socialism in Hungary. See for example Bourdieu 1984.

Studying the production of *otthonka* and the production of what I like to call the '*otthonka phenomenon*' allows us to gain insight into subtle mechanisms of (soviet-type) imperial ideology by looking at how it reached into the sphere of the private through arguments pertaining to culture. By the blurring of the public/private divide it thus disturbs theories that aim at maintaining a strict state versus family dualism and argue for the 'private sphere as the sole sphere of resistance'.²² This way the analysis of correlations among gendered consumerism, aesthetics, fashion and the wider context of power mechanisms as well as the social (including gender) relations it creates add to our understanding of Soviet-type imperialism. Moreover, it allows us to place these imperial power structures in the broader

global context of the Cold War thereby shedding light on important processes of the "worlding" of Central and Eastern Europe (Spivak 1985, 247-272).

Secondly, in the context of the 'historical present' looking at pieces of material culture enhances further insights into the workings of cultural/collective memory and power relations which we could as well term as the *colonization of the private* (Bhabha 1984, Marchetti 2010). Everyday objects, items of clothing, products of the ready-made industry found their way into the sphere of the home, the private and with this, their memory became organic parts of people's psyches and mindsets. Therefore this legacy still lingers on sometimes in varied and sometimes in highly schematic forms. Still, the memory of these items is never independent but indicative of how a specific culture positions itself to its own recent past.

Finally, remembering the case of the *otthonka* can also bring us a closer understanding of contemporary links among issues of globalization, consumption and citizenship. When nowadays the new generation of 'housewives' do not wear a 'housedress' anymore but go to the "Chinese store" for cheap, lower-quality, mass produced clothes, when the garment industry is one of the largest colonizing enterprises exploiting millions and when even the most ordinary person may look like a celebrity by wearing fake *haute couture*, the question of aesthetics and taste as well as the tension between the phenomenon of uniformity and the "individualist" rhetoric of today become relevant. The neo-colonial context reconfigures consumption patterns therefore "the aesthetics of sameness", though with a slight shift in meaning, gains even greater importance. Consequently this creates different forms of transnational connections and identifications in subjects and indicates novel forms of community-formation and cultural citizenship.

The "Nylon War" (starting in the '50s in the Soviet Union and in the '60s in Hungary) was a term coined by an American journalist in the early 1950s meant the 'peaceful battle' fought between the capitalist and the socialist camps along gendered lines of consumerism.²³

²² This has crystallized around the gender and citizenship debate regarding differences between the 'Western-type individual-based' citizenship and the 'East-European type socialist citizenship' model. See for example Gail Klingman, 1992; Verdery, 1996; Fodor, 2003 and Pascal and Kwak, 2005.

²³ "According to Norbert Wiener, American mathematician, the people of the United States know how to work but don't know what. Soviet people all know what to do but not all of them know how. In our work there are courageous explorers but also sluggish "riders". We build outstanding reactive passenger planes but kitchen

It was a peaceful rivalry and large-scale development that had a huge impact on both sides of the “Wall” in the 1960s, and paralleled the more pronounced competition in military and heavy industries and the realm of hard sciences and space and information technology. The “Nylon War” enhanced the development of Light Industry and its change of profile to the production of synthetics and plastic materials.²⁴ The Hungarian light industry thus was to be reformed to fit these new aspirations: foreign trade, the textile industry and the chemical industry were jointly cooperating to establish Hungarian synthetics production and the manufacturing of synthetic goods. Cooperation among the countries of the bloc was also enhanced for a better supply of demands for synthetic threads and raw materials. Hungary had such synthetic exchange agreement with Poland and Czechoslovakia. In this process the Soviet de-Stalinisation model was to be followed which in the Soviet Union was initiated under the Khrushchev regime in the 1950s and in Hungary became the model to follow after the 1956 revolution under the Kádár regime. This tendency defined the direction the Hungarian light industry was to take up until the 1970s. The ambition to enhance living standards became a way to enhance the formation of a very specific socialist-type consumer culture all across the Soviet-influenced Eastern bloc.

In Hungary a large-scale state investment was launched called the “Polyester Program” by the Ministry of Light Industry as a part of the 3rd 5 year plan, the starting of which was scheduled for 1967. It involved an overall reconstruction of four of the biggest textile factories so that their main profile would be the production of synthetic (and blend) threads. The pronounced aim was that by 1970 out of all materials/ingredients produced and used by the light industry 30% would be synthetic.²⁵ A large number of plastic and synthetic goods and artifacts mass produced with the new scientific technology thus bore the mark of the new direction. Along the lines of this trend also, the new type of nylon housedress for the modern working woman and housewife was born, replacing the age-old symbol of domesticity, the apron. The first advertisement of ‘otthonka’ as something to wear at home by the modern housewife appeared in the 1968 September issue of the *Women’s Magazine (Nők Lapja)*, entitled ‘Homely Fashion’ (‘házas divat’) and at the Budapest Autumn Fair, that has just been reopened to the international public, “the Kőbánya synthetic” (“Kőbányai szintetikus”) lining up clothes made of synthetics was the ‘hit’ of the year.

Gendered Implications: Female role and Uniformity

“I like clothes, this may not be a sin. If they are cut out I sew them by myself (...) I am a type that finds it difficult to shop (...) I pay close attention to the harmony of colours, I stay away from vivid colours and flashy patterns. And from the short-

utensils less so, whereas everybody knows that it is more difficult to build “TU”s than pans.” See Erenburg 1959, 5 (own translation).

²⁴ The objective was to produce consumer items in big quantities, products that are cheap, not so long-lasting, widely available for the masses, the treatment of which is easy as they are made of lesser-weight material produced by the chemical industry. See the papers of the “Polyester Program” in Hungarian National Archives (MOL), see for example Mh-L 902/1967, If.35/73/1967.

²⁵ Papers of Hungarian Light Industry, Hungarian National Archives (MOL), XIX-F-7-ttt, 81. d., p. 11.

lived fashion trends (...) everything with everything, that's my principle. Fake jewelry decorates, it is no luxury indeed (...) I like good food, but I don't go to extremes (...) Frankly, I am a real woman, I like to look pretty and neat – I think that's the secret of being well-dressed. From the family budget I never spend one dime more than my share."²⁶

(Mrs. Zoltán Kántor)

Socialist consumerism, similarly to its capitalist counterpart, was also primarily aiming at women by on the one hand motivating and on the other hand intricately regulating and curbing demands: as the economy was that of a planned economy, still struggling with pressing shortage, the enhancement of demand also had to be tailored to the plan. The housedress was specifically made for domestic use despite its smashing popularity in factories as well. The emphasis thus was laid on the idea of separate spheres, in which the "otthonka" became an undeniable signifier of "the private" which was all the same women's realm. Thereby it testifies against the image of the socialist emancipated womanhood that only existed in the party propaganda of the times and it tells the story of double (triple) burden that women 'enjoyed'. The housedress, that was introduced to replace the outdated apron as its modern nylon, colorful and improved version for the "modern woman", unnoticeably became a part of women's political disciplining, which made sure that the proper housewife knows her duty also *after* work when at home. In a private recollection made public in the Ethnographical Museum we read, "My mother's recurrent phrase, 'A woman should not be in the kitchen without an apron' in those days changed to housedress."²⁷ It became a symbol of proper domesticity and thereby every women's proper socialist morality and their seeming equality. As women were regarded as less rational therefore politically less reliable citizens, the loyalty the state hoped to win by the satisfaction of their demands. The party state thus hoped to acquire legitimacy and citizens' support based on gender-specific strategies (Reid 2002, 211-252).

Although it highlighted the segregation of gendered spheres, at the same time the housedress effectively smoothed out, effaced differences of other nature class, national or ethnic. No matter what was it that one was wearing underneath it, the gown effectively covered it up in the same vein as the school-gown of students. In the spirit of internationalism and egalitarianism it was available in most countries of the bloc from the DDR through Poland to Romania. The "better Western stuff" also was worn in the countries of the Western camp, and sometimes arrived in Hungary in other than legal routes, however it had never gained such popularity and cultural status as in the 'East'. Thus, it embodied a sort of "aesthetics of sameness" and was worn as a "domestic nylon uniform" by women all over the bloc.

²⁶ The two-page account of Mrs. Zoltán Kántor's everyday life is the first instance that the nylon "otthonka" appears on a woman and on her child(!) at home. The real or fictional piece is an example of a phenomenon that we could call as the 'education in socialist aesthetics', which would create proper citizens. *Nők Lapja*, (Women's Magazine), 21. no. 4. (Jan. 25, 1969), pp. 18-19, (own translation)

²⁷ See more on this at <http://www.neprajz.hu/madok/otthonka.html>, own translation

The Housedress and Nostalgia

I.A.: Why do you wear the housedress? Do you like it?

*J.: Yes, yes I do. It's so very practical. Indeed. It's easy to wash, never gets wrinkled, no need to iron it, it just dries quickly. And I love these two big pockets, there's room for the kleenex and also the door keys. Yes.*²⁸

Why does one collect housedresses? Why does one write about them? Why does one still wear a housedress? The housedress has by now become a relic of the recent past that has earned its place in museums as well as an important piece of our everyday history.²⁹ It has also become emblematic of the four decades of socialism, as well as of female domesticity, asexuality and proper performance of duties. However women of the generation that came of age in the 1960s still wear it nationwide often justifying this habit by emphasizing its 'practicality', the fact that 'it washes well', 'it dries quickly' and 'one doesn't even need to iron it', plus the pockets are very useful because one can keep things in it. Also, several literary and cultural sources refer to the housedress in one way or another, in which accounts the housedress becomes associated with the 'eternal feminine sacrifice' as well as with the 'flawed socialist era', which have become narratives, or, rather, dominant cultural discourses in Hungary from the 1990s onwards.³⁰

Focusing on people's reminiscences, and continued cultural production provides valuable insight into the connections of individual and collective memory. Objects, artifacts that became popular in the period from the 1960s to the mid-1980s, not only the housedress but the so-called "Sokol" radio, or "Rocket" vacuum cleaner, throughout the former bloc, in Hungary certainly, all evoke some sort of private memory in people. However, the mode/tone of that memory is varied and not without emotional charge: it can range anywhere in between negative dismissal or overtly positive idolization. This emotive component is what however highly intriguing for scholarly attention. Writing about a strange sense of "retro" nostalgia for everyday objects and items of clothing apparent in Eastern Europe from the 1990s on, Paul

²⁸ Interview with "Julianna", 2 May 2005, Makó, Hungary.

²⁹ It has become part of the collection of present-day history in the Folklore Museum (*a Néprajzi Múzeum, Ma-Dok programja*).

³⁰ To quote a prominent contemporary writer, "One day perhaps Traveler will write something about the "otthonka", about the thing that here and there can be classified, as subspecies, for "otthonka", at the moment he lacks a better word for it, the "otthonka" equals "otthonka". I'm talking about that front-buttoned, flower-patterned, domestic and running-around housewife-garment, which according to its status, is a comfortable full-apron with arm-holes (...) One may say that the career of the "otthonka" is although not more spectacular, long-lasting or deeper than that of jeans, perhaps one can compare it to the jogging, probably. Although Traveler has seen real "otthonka" stores, it is difficult to make him doubt in his conviction that the "otthonka" is not bought, it just is, it comes to existence by itself, it is born out of regrets, surrender, obligation, resignation, and on one morning it is there as an attribute of the long process of auntification." See Parti Nagy Lajos, *Mattersburg leírása (diktátatok egy bédekkerhez)*, (Mattersburg' Description) in *Lettre*, No. 47. (Winter, 2002), <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00031/>, (own translation)

Betts claims that it is not only an escapism from the disillusionment of the post-imperial (post-socialist) period but it is “part of our historical consciousness” (...) These objects are sites, surfaces which provide for the making of new memories and thereby play a significant role in the formation of new collective identities.” (Betts 2002, 731-765) Consumer goods thus play an important role in identity formation and therefore the memories of these artifacts are certainly indicative of the shapes of cultural identity of a community.

It is therefore crucial to look at the *modes of memory* and the factors that might have defined them. The socialist rhetoric on the duality of functionality and aesthetics becomes relevant at this point as “rational aesthetics” and “rational taste” formed the cornerstones, the governing principles of socialist morality and one of the important building blocks of the “socialist person”/citizen.

The reinforcement of the socialist conception of “taste” was crucial exactly because of its intricate connection to identity that was already known and taken advantage of in socialist consumerism from the 1960s on. The aims of the regime were obvious: if 1956 was not to be repeated then the initially Soviet “puppet government” had to ensure its legitimacy at home as well as abroad. In order to gain citizens’ more sincere support, a relative increase in living standards were to be accompanied with softer disciplining strategies directed towards citizens rather than outright threat and control. In such an environment where citizens were slowly encouraged to consume not only produce, the conceptualization of aesthetics and taste in connection with proper morality and the ideal socialist gendered citizen was inevitable. From then on aesthetic and tasteful was that which was however also rational and reasonable (=reasonably priced), simple and useful. The ideal socialist consumer consumes in a way that enhances the growth of the community as well.

*“... our clothes should be chosen in a way that its physical and moral wear-off should more or less coincide (...) [and] no matter how much individual it is to decide when one evaluates something un-wearable, **there are socially and economically rather promptly circumscribable laws that prevail.** These should be born in mind in production, in trade and no less when influencing consumer demands.” (Fabricki 1961, own transl., emphasis original)*

The contemporary press drew a sharp line between the socialist and the capitalist aesthetic values and does that always intertwined with issues of morality. Aesthetics and utilitarianism together was what was a guiding principle for the growingly popular applied and industrial arts as well. Industrial artists were regarded as engineers of taste, the ones responsible for the enhancement of collective taste as well as the ones who created the visual language of economic prosperity and progress. As Betts also argues, socialist consumer goods (colourful, plastic everyday objects, designed machines) were the material expressions of the socialist present and its utopian vision of prosperity in the future.

When one remembers today and explains why one likes, collects, wears the housedress that is no longer in fashion (“because it is practical”, “reasonable”) but on the contrary it is in

sharp contrast with today's fashion trends, and the ideals of health and beauty industry, all these discourses are present in that individual's reminiscence shaping, informing and justifying it. The individual/unique in this way is in close interaction with the collective, the macro, therefore the relational analysis of these two levels is of the utmost importance. The above analysis has been a necessary exercise of zooming onto a micro-site of power and memory in order to tease out larger mechanisms of both.

References

1. AGÁRDI, Izabella, *A nejlon otthonka, egy birodalom öröksége = Öltöztessük fel az országot. Divat és öltözködés a szocializmusban.* szerk. Vlauch Tibor and Simonovics Ildikó, Bp., Argumentum, 2009, 148-165.
2. BHABHA, Homi, *The Location of Culture*, New York, Routledge, 1994.
3. BETTS, Paul: *The Twilight of Idols. East German Memory and Material Culture*, *The Journal of Modern History*, 72, no. 3 (Sept., 2002), 731-765.
4. BOURDIEU, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1984.
5. ERENBURG, Ilja, *A fordulat kezdete*, (The Beginning of the Turn.), *Népszabadság*, January 7, 1959, 5.
6. FABRICKI, Imre, *Olcsóbb-e a drága ruha?* (Are Expensive Clothes Cheaper?), *Figyelő*, 23. Aug. 1961.
7. FODOR, Éva, *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria 1945-1995*. Durham and London, Duke University Press, 2003.
8. KLINGMAN, Gail, *Romania After Ceausescu: Post-communist Communism*, Ithaca, Cornell University Press, 1992.
9. MARCHETTI Sabrina, *Paid Domestic Labor and Postcoloniality: Narratives of Eritrean and Afro-Surinamese Women*, dissertation for Utrecht University, Utrecht, 2010.
10. *Nők Lapja*, (Women's Magazine), 21. no. 4. Jan. 25. 1969.
11. PARTI NAGY Lajos, *Mattersburg leírása (diktátatok egy bédekkerhez)*, (Mattersburg's Description), *Lettre*, 47, (Winter, 2002): <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00031/>
12. PASCAL, Gillian and Anna KWAK, *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*, Bristol, Policy Press, 2005.
13. REID, Susan E.: *Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in The Soviet Union under Khrushchev*, *Slavic Review*, 61, no. 2. (Summer 2002): 211-252.
14. SPIVAK, Gayatri Chakravorty: *The Rani of Sirmur: An Essay in Reading the Archives*, *History and Theory*, 24, no. 3. (Oct. 1985): 247-272.
15. VERDERY, Katherine, *What was Socialism and What Comes Next?* Ithaca, Cornell University Press, 1996.
16. <http://www.neprajz.hu/madok/otthonka.html>

Archival documents:

17. Hungarian National Archives (MOL), Reports and Letters in the “Polyester Program”, Mh-L 902/1967, If.35/73/1967.
 18. Hungarian National Archives (MOL), Papers of Hungarian Light Industry, XIX-F-7-ttt, 81. d., p. 11.
-

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei

Medical Science's books of Archdiocesan Library of Eger

Az Eszterházy Károly püspök által tervezett egyetem könyvtárának orvostudományi gyűjteménye

Gál Tibor
tibor.gal@ektf.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

In the eighteenth century, liberated from the Turkish rule, the bishops of Eger considered it their important duty to re-establish the educational institutions of the diocese. It was Bishop Ferenc Barkóczy who first raised the question of founding a university in Eger but it was his successor, Károly Eszterházy, who began to realize this idea.

Bishop Eszterházy planned to establish a Catholic university with four faculties (theology, philosophy, law and medicine). According to his conception the present-day Archdiocesan Library in the Lyceum of Eger would have served as the university library.

Unfortunately Eszterházy's plans failed but it is worth examining how the university library could have helped the teachers and students of the medical faculty if the university had been accomplished. We can study the number of books on medicine collected, the criteria of the purchases and the main characteristic features of the collection.

This study would not like to present in detail the history of the Archdiocesan Library of Eger or the various forms of medical training in Hungary but we can refer to the books and articles concerning this topic.

The author emphasizes the history of the Schola Medicinalis Agriensis because the foundation of the first medical school in Hungary was closely connected with the educational policy of Bishop Eszterházy. The study gives a more detailed analysis of his policy – the principles he followed, the circumstances which made him give up his plans finally.

In the recent collection we tried to separate the medical books of the university library, the volumes that were specially purchased for the use of the medical faculty. As the items of the medical collection have never been stored or catalogued separately in the university library, two manuscript catalogues (closed in the mid-1780s) have to be used as sources for the reconstruction.

The year of 1784 was important regarding the history of the university and its library. Firstly, it signalled the end of a significant period in its development, during which the number of books acquired amounted to nearly 10,000. Secondly, the author assumes that this year's meeting between Eszterházy and Emperor Joseph II. in Eger led to the Bishop giving up his plans concerning the university.

The catalogue following the study contains those books on medicine (335 items in 454 volumes) which are included in the above mentioned manuscripts catalogues. Therefore these volumes can be regarded as the medical collection of the university library.

The items of our catalogue are arranged in chronological order and the bibliographic descriptions are based on autopsy. The detailed descriptions also present some individual features of the books (e.g. former possessors). The present shelf mark of each item is also given to make the books of the catalogue retrievable.

References are included in the study to the page numbers of the printed catalogue of the library published in 1893. The descriptions contain for each item the answering page number of the former manuscript catalogues used in the identification as well.

The brief introductions of the major authors in the study follow the traditional periodization of medical history. The author mentions in detail the books with any Hungarian relevance.

In spite of the fact that more and more books on public health were published in Hungary in the second half of the 18th century we can find only two books written originally in Hungarian in the medical collection. This also proves that Bishop Eszterházy tried to establish a university library to serve the standards of higher education. Popular medical books published in this period in Hungary would not have suited this purpose.

Several books on medicinal baths and hydrotherapy represent the practical value of the library.

The items of our catalogue are compared with the list of compulsory readings for the medical students of the University of Pest in 1770. The analysis shows that the students of Eger University would have had access not only to the classics of medicine or the writings of their contemporaries but also to the officially ordained university literature.

It can be assumed finally that the medical collection of the library founded by Bishop Eszterházy would have satisfied all demands of university education had he received the permission from Vienna to establish a Catholic university in Eger.

Keywords: Library history ; Book history ; History of medicine ; History of education ; Archdiocesan Library of Eger ; Károly Eszterházy (bishop of Eger)

Kulcsszavak: Könyvtártörténet ; Könyvtörténet ; Orvostörténet ; Neveléstörténet ; Egri Főegyházmegyei Könyvtár ; Eszterházy Károly (egri püspök)

Magyarországon a tizennyolcadik század második fele a könyvtáralapítások időszaka. A török kiűzése után létrehozott, illetve átalakuló egyházmegyéek főpapjai impozáns épületeket emeltek, barokk könyvtártermeket alakítottak ki, gazdag és korszerű bibliotékákat létesítettek. Az alapító érsekek és püspökök azonban nem csupán egy-egy reprezentatív könyvgyűjteményt kívántak az utókorra hagyni, hanem tudományos műhelyek szervezésén, a szellemi élet fellendítésén fáradoztak. A pécsi Klimó György megnyitotta a püspöki palotában elhelyezett könyvtárát a város közönsége előtt, a gyulafehérvári Batthyány Ignác püspök (korábban egri kanonok és nagyprépost) pedig egy erdélyi tudományos társaság számára hozta létre értékes gyűjteményét (Madas–Monok 2003: 177–178).

Az egri egyházmegye vezetője, Eszterházy Károly püspök egy négyfakultásos, teológiát, bölcséletet, jogot és orvostudományt oktató katolikus egyetemet szeretett volna megvalósítani székhelyén. Ennek az egyetemnek lett volna szellemi központja a bibliotéka, a Líceum épületében ma is működő Főegyházmegyei Könyvtár. Eszterházy nem törekedett bibliofil kiadványok, régi hazai nyomdatermek vagy kéziratok munkák gyűjtésére. Egy olyan könyvtárlománnyal létrehozásán munkálkodott, amely a legmagasabb szintű egyetemi oktatás céljait szolgálta volna.

Eszterházy Károly terveiből semmi sem valósult meg, halála után kétszáz évig nem volt Egerben egyetemi szintű oktatás vagy orvosi képzés. Mégis érdemes megvizsgálni, hogy miképpen szervezte meg a püspök segítőitársaival a tervezett egyetem orvosi karának könyvgyűjteményét, milyen állománnyal segítette volna az ott folyó tudományos és oktatómunkát.

A tanulmány keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy kitérjünk a hazai orvostudomány vagy az Egri Főegyházmegyei Könyvtár történetének részletes bemutatására.

A magyarországi orvostudomány történetéről számos könyv és tanulmány jelent meg, amelyek részletesen foglalkoznak a Padovába, Bécsbe, Wittenbergbe, Bolognába, Leidenbe stb. irányuló külföldi peregrinációval, a 16. század közepén Magyarországon is elterjedt orvosi magániskolákkal, a nagyszombati egyetem megalapításával, majd budai és pesti évtizedeivel, illetve az erdélyi orvosi iskolákkal (Hőgyes 1896; R. Harkó 1970; Antall–R. Harkó–Vida 1971; Duka Zólyomi 1975; Schultheisz 1997a; Schultheisz–Magyar 2005; Kapronczay 2007; Nemes 2009).

A Főegyházmegyei Könyvtár 18. századi történetéről és a gyűjtemény legérdekesebb darabjairól is több alapos feldolgozás született már (Antalóczi 1996; Kiss P. 2001; Surányi 2009; Kiss P. 2009; Bodosi 2009; Kiss A. 2009). Eszterházy Károly oktatáspolitikai elképzeléseiről, az egri katolikus egyetem tervéről, illetve annak megvalósulásáról is csak röviden ejthetünk szót.

Dolgozatunkban a hazai orvosképzés egyik fontos intézményének, az Eszterházy Károly és udvari orvosa, Markhot Ferenc nevéhez köthető egri orvosi iskola bemutatása után kerül sor az orvostudományi gyűjtemény ismertetésére. Megkíséreljük a mai könyvtári állományban elkülöníteni azt a gyűjteményt, amelyet Eszterházy püspök azért vásárolt meg, hogy az egyetem orvosi fakultása oktatóinak és medikusainak könyvtári igényeit kielégítse. Az orvostudomány történetének vázlatos ismertetésével mutatjuk be a jelenleg egyértelműen elkülöníthető „egyetemi gyűjteményt”, amely a jövőben újabb források feldolgozásával tovább gazdagodhat.

Az első magyar orvosi iskola, a Schola Medicinalis Agriensis

Eszterházy Károly az 1760-as évek elején kezdte megvalósítani egyetemalapítási és egyetemépítési elképzeléseit. Szervesen illeszkedik ebbe a programba az 1769 őszén létesített egri orvosképző intézet, ezért célszerű összefoglalni néhány évig tartó működését.

Az egri kórházat Erdődy Gábor püspök alapította 1728-ban. Az irgalmas rend kezelésében működő intézmény kezdettől fogva a gyógyítás szolgálatában állt, tehát mai értelemben is kórházként funkcionált. A misericordiánusok kórházához gyógyszertár is tartozott (Ringelhann–Soós 1960: 8–9). A Komáromy János kanonok által 1730-ban létesített ún. Alapítványi Női Kórház ezzel szemben már szegényház jellegű intézmény volt (Ringelhann–Soós 1960: 36).

Az Erdődy-féle kórházat, amelynek új szárnyát Barkóczy Ferenc püspök építtette 1748-ban, 1758-tól már csak egyetemet végzett szakember vezethette, így került Markhot Ferenc az intézmény élére (Ringelhann–Soós 1960: 14).

Markhot Ferenc a Nógrád megyei Vittencen született 1718-ban. Orvosi tanulmányait a híres bolognai egyetemen végezte, majd 1746-tól Nagyváradon a püspöki udvar orvosa és Bihar megyei tiszti fizikus. Barkóczy Ferenc hívja Egerbe 1758-ban, ahol több funkciót is betölt: a püspöki udvar és a szeminárium orvosa, valamint városi és megyei orvos (Ringelhann–Soós 1960: 15).

Markhot illő módon köszöni meg pártfogója támogatását. Az egri püspöki nyomdában 1761-ben megjelentet egy olasz nyelvű verset, amelyben a Barkóczy-család erényeit magasztalja, az éppen akkor kinevezett esztergomi prímást, Barkóczy Ferencet pedig még a pápai trónusra is esélyesnek tartja (Bitskey 1997: 83–84).

Tudományos munkát is végez Egerben Markhot, leírja a környék langyosvizű és termálforrásait, kémiai elemzi a parádi és a recski savanyúvizet (Ringelhann–Soós 1960: 16). Már Váradon foglalkozott balneoterápiával, de egri működése alatt is felterjeszt egy jelentést a Helytartótanácsához, amelyben részletesen tárgyalja az egri gyógyvizeket (Sugár 1983: 141).

Az 1760-as évektől kezdve két évtizedig áll Eszterházy Károly mellett, támogatja püspökét céljai megvalósításában. A nyolcvanas évek közepén, amikor az egyetem ügye is egyre kilátástalanabb, különféle okok miatt minden állásától megfosztják, szerény fizetésért a Megyeházán írnok. Élete utolsó éveiben újra városi orvos, bár már csak ideiglenesen. 1792-ben hunyt el Egerben (Ringelhann–Soós 1960: 20).

A Schola Medicinalis Agriensis az egri orvosi fakultás elődjének tekinthető, sorsa szinte előre vetítette a nagyobb kezdeményezés, a püspöki universitas sajnálatosan elbukott ügyét. A Schola is első volt a maga területén, szervezői úttörő munkát végeztek, de hasonlított az orvosi iskola abban is az egri egyetemhez, hogy a bécsi udvar abszolutista törekvéseivel, központosított oktatáspolitikájával szemben nem tudott életképes maradni.

A Schola Medicinalis története 1763 októberében kezdődik. Ekkor nyújtja be Eszterházy Károly Bécsben egyetemalapítási kérelmét, amelyre felfigyel Perliczi János Dániel. Nógrád vármegye főorvosa volt az, aki már 1751-ben ismertette Mária Teréziával a hazai orvostudomány elindítására vonatkozó elképzeléseit, amelyben orvosi egyetem, tudományos akadémia és országos könyvtár felállítását javasolta Pesten vagy Selmecbányán (Schultheisz 1997a: 194). Perliczi János Dániel terve nem valósult meg, a Helytartótanács egészségügyi bizottsága inkább azt javasolta az uralkodónak, hogy a nagyszombati egyetemen létesítsen orvosi kart (Szelestei N. 1978: 420).

Miután tudomást szerzett Eszterházy Károly 1763-as kérelméről, Perliczi azonnal levelet írt a püspöknek és Markhotnak, amelyben megismételte 1751-es javaslatát és érdeklődött, hogy milyen feltételeket biztosítana a tervezett universitas a munka megindításához (Ringelhann–Soós 1960: 15).

Markhot Ferenc foglalkozott Perliczi levelével, aki két esztendővel korábban már maga is készített egy tervezetet a bábák és sebészek működésének szabályozásáról. Ebben korszerű oktatást biztosított volna számukra, még a kötelező szakirodalomra is kitért feljegyzésében. Útmutatóul Lorenz Heister és Gerard van Swieten anatómiai és sebészeti munkáit ajánlja (Ringelhann–Soós 1963: 132–133).

Újabb javaslata Perliczi felvetése nyomán 1767. december 12-ére készült el. A püspöki egyetem bölcséleti fakultásán végzettek számára felvehető orvosi szak öt éves lett volna. Markhot Ferenc saját maga, fizetés nélkül, „hazaszeretből” kívánta az orvos- és sebészhallgatókat oktatni elméletre és a kórházban gyakorlatra. Elsősorban anatómiai, kémiai és botanikai tanulmányokra gondolt. Az előadások vezérfonalául a leideni professzor, Boerhaave *Institutiones Medicae* című munkája szolgált volna, ehhez Gerard van Swieten és Albrecht von Haller kommentárjait javasolta (Udvardy 1898: 44–45).

Orvosi fakultásról természetesen ekkor még csak elméletileg beszélhettek, a Líceum épülete sem készült el, de az irgalmasok kórházában 1769. november 25-én megnyílt hazánk első akadémiai jellegű, nyilvános orvostudományi iskolája (Schultheisz 1997a: 194).

Az orvosi iskola tanulmányi rendjét Eszterházy Károly hagyta jóvá, ez azonban nem jelentett állami elismerést. Tudták ezt jól Markhoték, és mindent megtettek annak érdekében, hogy a bécsi tanügyi vezetés jogilag is ismerje el az egri iskolát, illetve az itt szerzett diplomát.

A orvosok gyakorlati képzésével Markhot az irgalmasok bécsi kórházában dolgozó Krecsovsky Adalbertet szerette volna megbízni, azonban Eszterházy Károly egy Bécsben lefolytatott beszélgetés alapján Krecsovskyt nem tartotta alkalmasnak a munkára, így meg sem hívta Egerbe (Udvardy 1898: 47).

Az oktatás végül egy tanárral és tíz hallgatóval indult meg (Ringelhann–Soós 1963: 129). Csak összehasonlításképpen: a nagyszombati orvosi fakultáson a képzés hét hallgatóval indult, az 1773/74-es tanévben alig féltucatnyian voltak, a 18. század elején pedig a híres hallei orvosi karon is csak két oktató dolgozott (Ringelhann–Soós 1960: 18).

Az oktatás kezdetben helytartótanácsi engedéllyel folyt, amit később (a pontos időpont nem ismert) visszavontak. A Helytartótanács engedélyére is közvetett bizonyítékunk van csupán: egyik 1784-es panasziratában, amit Markhot Ferenc II. Józsefhez nyújtott be, a „legfőbb engedély és püspöki hozzájárulás” kifejezés szerepel (Ringelhann–Soós 1963: 130–131).

Ismerjük azonban az első Magyarországon tanuló magyar orvosok közül néhánynak a nevét: Palatini Jakab, Gogolák Imre, Tarczaly Sámuel (Udvardy 1898: 47). Palatini Jakab utóbb Bécsben írta meg disszertációját 1777-ben (Szinnyi 1980–1981: 146).

Markhot lelkesen végezte munkáját. 1770 szeptemberében a város jogi iskolájában, a Collegium Juridicum Foglarianumban az egri bölcsész-, teológus- és orvostanhallgatóknak nyilvános disputációt szervez. A mai Kossuth Lajos utcán található Angolkisasszonyok Sancta Maria Gimnáziuma épületében került sor a filozófiai vitára, szeptember 8-án pedig megkezdődtek az első medikusi vizsgák, amelyeken részt vett Brunswick Antal királyi biztos is. Markhot egy 1770. november 8-án kelt jelentésében a „commissario regio” jelenlétét a kormányzat részéről biztató jelnek tekintette (Udvardy 1898: 47).

Azonban az iskola működését megnehezítette, jövőjét pedig kilátástalanná tette Mária Terézia 1771. április 22-én és szeptember 4-én kiadott két rendelete, amelyek értelmében csak az folytathatott Magyarországon fizikusi, tehát orvosi gyakorlatot, csak az működhetett tisztí orvoscént, aki Bécsben vagy a nagyszombati egyetem 1769. december 14-én elindult orvosi fakultásán szerezte meg a diplomáját (Kiss 2001: 228).

Az 1772-es év folyamán ezért Markhot Ferenc és Eszterházy Károly kéri Mária Teréziát, hogy adja meg a Schola Medicinalis Agriensisnek a doktori fokozat odaítélésének a jogát. Van Swieten, a királynő legfőbb egészségügyi tanácsadója is támogatja a kérelmet, Bécs azonban ennek ellenére elutasítja azt. Így az egri orvosi iskolán a képzés megszűnik, a források szerint 1774-ben (Bitskey 1997: 96; Schultheisz 1997a: 194; Sugár 1984: 440) vagy 1775-ben (Ringelhann–Soós 1960: 17; Nagy 1978: 243). Udvardy László, aki több latin nyelvű forrást tett közzé a Schola működésével kapcsolatban az Egri Érseki Joglíceum történetét tárgyaló értékes művében, egy anyagi segílyt és két segédtanárt kérő jelentést tekint az iskola utolsó életjelének, amelyet az 1771/72-es tanév végére datál (Udvardy 1898: 47).

Bár Markhot Ferencnek fel kellett adnia az egri orvosi iskola ügyét, a bába- és chirurgusképzést folytatta. 1779-ben sebész mestereket avattak Egerben, akik az ő tanítványai voltak. Az 1781/82-es tanévben pedig a Liceum épületében bonctani helyiséget rendezett be az anatómiai oktatás céljára (Ringelhann–Soós 1960: 18).

Amikor II. József halálát követően az országgyűlés visszaállítja a korábban megszüntetett egri jogi líceumot és a filozófiai, illetve a teológiai püspöki iskolát, akkor Markhot Ferenc újra munkába kezd, beadványokat ír és újra felajánlja Eszterházy Károlynak szolgálatait. Indoklása nem változik: az orvosi fakultás feltételrendszere adott, az időközben felépült egyetemi épület könyvtárával, csillagdjával, botanikuskertjével kiváló terepet biztosítana a medicina oktatásához (Ringelhann–Soós 1960: 18–19).

Most is vannak az ügynek pártfogói, például a magyar jakobinusok egyik vezetője, Hajnóczy József, de esély ezúttal sincs a sikerre. II. Lipót halálával elkezdődik a ferenci abszolutizmus korszaka, 1792-ben pedig meghal Markhot Ferenc is, utána pedig nem lett már hozzá hasonló lelkes híve és szervezője az orvosképzésnek Egerben.

Sajnos nem sikerült olyan adatot fellelni, amely az orvosi képzés résztvevőinek könyv-, illetve könyvtárhasználatára vonatkozna. Markhot Ferenc saját könyvtáráról sem tudunk,

pedig Bolognából biztosan hozott magával néhány alapvető szakirodalmi művet. Feltételezett könyvtárának sorsa sem ismert. Mivel élete végén elszegényedett (1784-től a fiatal bécsi Doslern Károly Eszterházy új bizalmasa orvosi ügyekben), talán a püspök megvásárolta könyveit vagy ő adta el azokat az alakuló könyvtárnak, ez azonban nem bizonyítható (Ringelhann–Soós 1960: 18). A gyűjtemény, ha volt egyáltalán, szét is szóródhatott. Ma csupán egyetlen orvostudományi könyvben, egy Avicenna-kötetben található possessor-bejegyzés, ami igazolja, hogy az adott mű Markhot Ferenc tulajdonába tartozott („Franciscu Markhot Medico Agriensi 1782”).³¹

Eszterházy Károly püspök egyetemalapítási tervei

Az egri püspöki egyetem gondolatát nem Eszterházy Károly, hanem hivatali elődje, Barkóczy Ferenc vetette fel 1754-ben. Orvosi karról akkor még nem volt szó és a továbbiakban sem történt semmilyen konkrét intézkedés a háromfakultásos akadémia ügyében (Soós 1967: 303). Eszterházy Károly 1762 nyarán költözött új püspöki székhelyére. Azonnal megkezdte, illetve folytatta azt a kultúrapártolói munkát, amit már korábbi székhelyén, Pápán is végzett. Még ebben az évben a püspöki iskolában megkezdik a csillagászat oktatását, 1763 októberében pedig benyújtja a királynőnek kérelmét, amelyben tervezett egyetemének állami elismerését kéri. Eszterházy már négy fakultásos universitásban gondolkodik, tehát orvosi kart is kíván alapítani. Az egyetemi épület terveit is ekkor mutatja be először Bécsben (Kiss 2001: 228).

Az egri egyetem ügye azonban nem jól alakul. A nagyszombati egyetemen 1769-ben megszervezik az orvosi fakultást, majd 1773-ban eltörlik a jezsuita rendet, az egyetemet pedig mint állami intézményt 1777 őszén Budára költöztetik. Ennek ellenére Egerben, mindenféle egyetemi cím és jogosítványok nélkül, folyt tovább a tanítás. A Schola Medicinalis Agriensis elindítása után, 1769-től gyakorlatilag mind a négy egyetemi fakultás tanulmányi törzsanyagát oktatták már Egerben (Mészáros 1993: 29). 1774 őszén pedig a teológiai, a bölcséleti és a jogi fakultás beköltözhetett az új épületbe, a mai Líceumba, amely (amint ezt Mészáros István, a hazai oktatásügy neves kutatója külön kiemeli tanulmányában) „az első, kifejezetten felsőoktatási – egyetemi – célra készült épület volt hazánkban” (Mészáros 1993: 34).

Új helyzetet teremtett a magyar oktatásügyben az 1777-es Ratio Educationis. Az Ürményi József kancelláriai tanügyi előadó által kidolgozott országos tanulmányi rendtartás 14. paragrafusa foglalkozott a hazai egyetemek ügyével (Soós 1967: 320).

Az egri universitas történetét vizsgáló legtöbb kutató erre a paragrafusra hivatkozik, amikor arról beszél, hogy miért nem alakult meg az egri intézmény. Véleményük szerint ez volt az a törvény, ami lehetetlenné tette az egyetemalapítást. A 14.§. ugyanis kimondja: „Az egész országban ... egyetlen akadémia létezik, amely az ország központjában, Budán nyert ... elhelyezést ...” (Ratio 1981: 30). Mészáros István azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a paragrafus nem jelent feltétlenül kizárást, a törvény azt állítja csupán, hogy egy egyetem van Magyarországon, a királyi universitas. Nem állítja azt, hogy több nem is lehet (Mészáros 1993: 30).

³¹ AVICENNA: *Liber quartus Canonis [...] Avicennae Cantica*, Venetiis, Giunta, 1595. – Jelzet: Dd. III. 7. [A jelzetek az Egri Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményére, jelenlegi raktári rendjére utalnak.]

A törvény 60. paragrafusa vonatkozott a már működő egri iskolára. Ennek értelmében az érsekek és püspökök által létesített és fenntartott teológiai, bölcséleti és esetleg jogi fakultással rendelkező főpapi líceumok a magyar felsőoktatási intézmények rendszerében csupán főiskoláknak tekintendők (Ratio 1981: 49) Eszterházy Károly 1777 után ezért nevezi intézményét Líceumnak.

Eszterházy nem adta fel egyetemalapítási szándékát, de nem fordult szembe a Ratio szellemével sem. Ennek érdekes bizonyítékát látják művészettörténészek az egri Líceum dísztermének freskójában, amelyet 1780–81-ben, tehát évekkel a Ratio után készített Franz Sigrist bécsi művész (Ludányi 1993: 74–75). A vizsgák színhelyéül szánt díszterem mennyezetét a négy egyetemi fakultás szimbolikus ábrája díszíti. Az egyik képen szereplő alakban, egy boncoló orvosban, aki az orvosi fakultást bemutató falrészleten látható, feltehetően Markhot Ferencet ábrázolta a művész (Ringelhann–Soós 1963: 136–137).

Végül az iskola 1792. december 28-án, éppen egy esztendővel a könyvtár megnyitása előtt, megkapja az állami elismerést: a Helytartótanács megadja a nyilvánossági jogot a főiskolai szintű működéshez, vagyis a Líceum (a Ratio Educationisban említetteknek megfelelően) „líceumként” teológiai, bölcséleti és jogi képzést nyújthat (Kiss 2001: 244).

Talán érdemes áttekinteni, hogy a szakirodalomban melyik kutató mikorra teszi azt az időpontot, amikor véleménye szerint Eszterházy Károly feladta egyetemalapítási terveit. Az egyetem könyvtári gyűjteményének kialakítása szempontjából ugyanis lényeges tudnunk azt, hogy meddig hitt az egri püspök tervei megvalósulásában, vagyis meddig gyűjtötték a könyveket abból a célból, hogy azok majd a magas színvonalú egyetemi oktatás könyvtári igényeit szolgálják.

Az elképzelések feladását legkorábbra Kosáry Domokos teszi, szerinte a program már az 1760-as évek közepén elakadt (Kosáry 1980: 407).

Ezt többen cáfolják. Mészáros István szerint az 1784-es év, II. József egri látogatása volt a fordulópont (Mészáros 1993: 35–36).

Bitskey István könyvében, Mészárosra hivatkozva, szintén 1784-re utal (Bitskey 1997: 96).

Antalóczy Lajos volt érseki főkönyvtáros könyvtártörténeti munkájában említi a Ratio Educationis 14. és 60. paragrafusát, de meghatározónak tartja az 1784-es királyi látogatást is (Antalóczi 1996: 11).

A Ratio Educationist, tehát 1777-et tekinti fordulópontnak Eger históriájának krónikása, Nagy József, valamint Soós Imre történész és Sugár István helytörténész is (Nagy 1978: 244; Soós 1967: 320; Sugár 1984: 440).

Kiss Péter érseki levéltáros 1793 elejére teszi Eszterházy Károly terveinek megváltoztatását (Kiss P. 2009: 181–182).

Bodosi Béla, az egri Eszterházy Károly Főiskola tanára 2009-ben megjelent könyvében összefoglalta a Líceum épületében működött iskolák történetét. Ebben Mészáros István véleményét tartja megalapozottnak, vagyis a püspök 1784-ben, a császár látogatása után tett le egyetemalapítási szándékáról (Bodosi 2009: 23).

Udvardy László részletesen tárgyalja az eseményeket és közli Eszterházy Károly több levelét és jelentését („panaszos, keserűséges felterjesztvényét”), köztük a császári látogatás után, 1784. november elsején Batthyány Ignácnak írt fontos levelet is (Udvardy 1898: 81).

Ezekből a forrásokból is megállapítható az 1784-es esztendő jelentősége az egri universitas, illetve annak könyvtára szempontjából (Udvardy 1898: 76–95).

Az „egyetemi gyűjtemény” orvostudományi könyveinek rekonstruálása a könyvtári katalógusok alapján

A rekonstrukció során arra a kérdésre keressük a választ, hogy meghatározható-e pontosan a mai Főegyházmegyei Könyvtár állományában az ún. „egyetemi gyűjtemény”, elkülöníthető-e az az (esetünkben orvostudományi) könyvanyag, amelyet Eszterházy Károly még az egyetemi oktatás számára gyűjtött össze?

A kérdésre választ kaphatunk, ha megvizsgáljuk, hogy milyen katalógusokban, inventáriumokban tárták fel a 18. század könyvtárosai az állományt.

Munkahipotézisünk szerint Eszterházy Károly még a Ratio Educationis után is hitt abban, hogy Egerben egyetem lesz, ennek érdekében meg is tett mindent, amire lehetősége volt. A rendelkezésünkre álló források értelmezése alapján terveit csak 1784-ben adhatta fel.

Ez az év a könyvtári állomány kialakítása szempontjából is jelentős, ugyanis ekkor ért véget a könyvtár fejlesztésének egyik legintenzívebb időszaka, az 1781 őszén elindult „Garampi-Eszterházy-Büky gyűjtőakció”. Három esztendő alatt Eszterházy Károly püspök segítőivel, Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciussal és Büky József könyvtárossal 4336 művet (9323 kötet) vásárolt (Antalóczi 1996: 20). Az évszámokat figyelembe véve ez a könyvbeszerzési program még egy felsőoktatásban használható gyűjtemény kialakítása érdekében történhetett.

A Főegyházmegyei Könyvtár barokk termében ma az ún. Eszterházy-gyűjtemény 20293 kötete sorakozik a polcokon. Az Eszterházy-gyűjtemény jóval az egyetemi tervek feladása után, a püspök halálakor (1799) jött létre egyrészt az azt megelőző évtizedek alatt vásárolt és egyetemi oktatásra szánt állomány, másrészt a püspöki magánkönyvtár egyesítésével, amit Eszterházy nem oktatási célra gyűjtött össze.

Az Eszterházy-gyűjteményen belül kell tehát a katalógusok alapján elkülönítenünk a tervezett orvosi fakultás könyvanyagát.

Sajnos magáról a gyűjteményről nincsen külön katalógusunk és az „egyetemi gyűjteményről” sem készült könyvjegyzék, így pontosan nem tudhatjuk, hogy mi volt az 1793-as megnyitón a könyvtárban, illetve milyen könyveket szereztek be az időhatárnak tekintett 1784-es esztendőig. Csupán a püspöki magánkönyvtárról van egy korai könyvjegyzékünk, Torner Ignác könyvtáros munkája 1777-ből (Kiss 2001: 236).

Milyen korabeli katalógusokat használhatunk mégis a részleges rekonstrukcióhoz, az „egyetemi gyűjtemény” köteteinek azonosításához?

A könyvtár 18–19. századi katalógusait a mai Főegyházmegyei Könyvtár 1986-ban megjelent kéziratkatalógusa sorolja fel, Iványi Sándor munkáját néhány újabb levéltári adattal egészíthetjük csak ki (Iványi 1986).

A széleskörű gyűjtési akció kezdetekor, 1781 nyarán tett jelentést Eszterháznak a „Bibliotheca Agriensis” első katalógusának³² elkészültéről Torner Ignác könyvtáros (Kiss 2001: 237).

A következő katalógus 1782 elejéről való, összeállítója az 1781. július 30-án kinevezett új könyvtári prefektus, Büky József. A jegyzék szerint 1119 kötetben 663 munka került be a

³² *Catalogus Bibliothecae Agriensis Anno 1781 conscriptus.* – Jelzete: Ms. 2083

Torner-féle jegyzék óta a könyvtárba, tehát Büky csak a gyarapodást vette lajstromba (Kiss 2001: 240). Az utóbbi katalógus az Érseki Levéltár tulajdona,³³ Torner munkája a Főegyházmegyei Könyvtárban hozzáférhető.

Ez a két könyvjegyzék még nem szerepel az Iványi-féle összeállításban.

A rekonstrukcióhoz jól felhasználható forrásunk lehet egy két kötetes, ám datálatlan betűrendes katalógus, amely az Iványi-féle kéziratkatalógus szerint a 18. század végéről származik.³⁴ A katalógusban szereplő művek kiadási idejét és néhány biztosan ismert beszerzést figyelembe véve (pl. Büky József 1781-es adományai) a katalógus lezárását az 1780-as évtized második felének első éveire tehetjük. Néhány 1784-ben, illetve 1785-ben kiadott mű szerepel a katalógus Supplementum című részében, de frissebb munkák már nem.

A következő lehetséges forrás, egy öt kötetes szakkatalógus összeállításának sem tudjuk meghatározni a pontos időpontját, de ez is a 1780-as évek második feléből származhat.³⁵

Ezt a két forrást vettük figyelembe az egyetem orvosi fakultása számára gyűjtött könyvanyag meghatározásakor, mivel jól illeszkednek az egyetemalapítási szervezőmunka és a könyvbeszerzés szempontjából fontos évszámhoz, 1784-hez.

A könyvtár további katalógusaiban már az 1800-as évek elején megjelentetett művek is szerepelnek, ezek már későbbi, évekkel a könyvtár megnyitója, illetve Eszterházy halála utáni beszerzéseket is tartalmaznak, így az „egyetemi gyűjtemény” orvostudományi könyveinek kiválogatásához nem használhatók.

A jelenlegi teljes könyvállományból kiindulva állapítottuk meg, hogy mit sorolhatunk az orvosi könyvek közé. Ebben két szempont alapján döntöttünk: orvostudományi műnek tekintjük azt, amit az 1893-as Michalek Manó által szerkesztett nyomtatott szakkatalógus az Orvosi tudományok című fejezetbe sorolt, illetve amit a napjainkban készülő cédulakatalógus (és az ezt tükröző számítógépes adatbázis) az orvostudomány tárgyszóval ellát (Michalek 1893). Ha egy adott kötet bármelyik kategóriába besorolható, akkor azt már orvostudományi műnek tekintjük (Michalek például a medicina ókori klasszikusait a Görög és latin írók című fejezetében gyűjtötte össze).

Néhány nyilvánvaló tévedés, pontatlan tárgyi besorolás esetén ezt a kategorizálást felülbíráltuk.

Az 1784 után kiadott orvosi művek, a folyóiratok és a kéziratok munkák vizsgálatától eltekintettünk.

Miután kigyűjtöttük az orvostudományi művek bibliográfiai leírását, néhány (megjelenési idejét tekintve elvileg figyelembe veendő) munkáról a bennük szereplő bejegyzések, possessor adatok alapján megállapíthattuk, hogy azok később kerültek a könyvtár állományába, elsősorban 19. századi hagyatékokkal és adományokkal. Ezen művek elemzésétől is el kellett tekintenünk, mivel biztosan nem az egyetemi jellegű gyűjteményhez szerezték be őket.

További szűkítési lehetőség az „egyetemi gyűjtemény” meghatározásához a régi katalógusokkal való behasonlítás. Ha az előbb áttekintett szűrőkön átjutott könyveket (tehát

³³ *Catalogus librorum Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis*. – Jelzete: Egri Főegyházmegyei Levéltár. Archivum Vetus. 3393

³⁴ *Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis*. – Jelzete: Ms. 2084–2085

³⁵ *Catalogus Bibliothecae Lycei Archiepiscopalis Agriensis*. – Jelzete: Ms. 2088–2092

az olyan 1784 előtt kiadott nyomtatott orvostudományi műveket, amelyekben nincs későbbre datálható bejegyzés) összevetjük a könyvtár fent említett, az 1780-as évek közepéről vagy második feléből származó két kötetes betűrendes, illetve öt kötetes szakkatalógusával, akkor az abban szereplő könyvekről már feltételezhetjük, hogy azok az Eszterházy Károly által tervezett egyetemi könyvtár orvosi állományához tartozhattak.

Az orvostudományi könyvek bemutatása során csak olyan műveket vettünk figyelembe, amelyek megfelelnek ennek a kritériumnak, tehát a feltételezett „egyetemi gyűjtemény” részének tekinthetők.

További kutatást igényel azoknak a műveknek, elsősorban kortárs szerzők szakirodalmi könyveinek a meghatározása, amelyeket még 1784 előtt rendeltek meg, de azokat beérkezésük után nem a két vizsgált katalógusban vették nyilvántartásba. Ezekkel a kötetekkel a Garampi-levelezés, aukciós jegyzékek stb. áttanulmányozása után talán kiegészíthetjük jelenlegi jegyzékünket.

A dolgozathoz készült katalógusban most 335 tétel szerepel, ez 454 kötetet jelent.

A könyvtár orvostudományi gyűjteménye

A felvilágosodás uralkodó szellemi áramlatai, a racionalizmus és az empirizmus alapvetően befolyásolták az orvostudomány történetét. A tudományok fejlődése, az egyház ideológiai befolyásának csökkenése, a liberálisabb gondolkodás és a különböző felfedezések megváltoztatták az emberről szóló tudományok elméleti alapját, számos esetben új irányba terelték az ismeretek gyakorlati alkalmazását.

Az addigi spekulatív, sokszor inkább a természetfelettiben bízó medicinát visszahelyezték a természetbe, a szakképzett, kísérleteket végző és alapos klinikai gyakorlattal rendelkező orvosok pedig már nem pusztán az egyes ember bajain igyekeztek segíteni, hanem az abszolutista állam közegészségügyi rendszerének keretei között a társadalom gondjain is.

Ahhoz, hogy a 18. század az orvosi ismeretek tudományos igényű rendszerezésének és egyre eredményesebb alkalmazásának a korszaka legyen, gyakorlati és elméleti ismereteket kellett felhalmozni évszázadokon át, amelyekből (vagy gyakran azoknak ellentmondva) elindulhatott a medicina napjainkig tartó fejlődése. Ezek az összegyűjtött ismeretek könyvekben, könyvtárakban várták olvasóikat.

Az orvosi gyűjtemény bemutatása során a hagyományos periodizációt követve megvizsgáljuk, hogy a különböző történelmi korszakok orvostudományát kik képviselik a könyvtárban, melyik jeles szerző melyik munkájával van jelen a polcokon, mit tartottak érdemesnek beszerezni a 18. század végén Egerben a tervezett egyetem orvosi fakultása számára.

Görög-római orvostudomány

Az európai orvostudomány antik alapokon jött létre, majd a görög-római orvoslás szívósan, sokszor kanonizált formában élt tovább a medicina történetének évszázadai alatt.

Hippokratész (Kr. e. 479–377?) nevével többször találkozunk az egri gyűjteményben. Az „orvostudomány atyja” volt az első, aki már tudományos igénnyel törekedett elmélet és gyakorlat szintézisére. A tudós könyvészeti öröksége a *Corpus Hippocraticum*, amelynek mintegy félszáz könyvéből csak féltucatról állíthatjuk, hogy magától Hippokratésztől származna (Benedek 1990: 37).

Eszterházy Károly püspök bőkezűségének köszönhetően került a gyűjteménybe egy latin és görög nyelvű Anuce Foës-féle Hippokratész-kiadás.³⁶ Büky József könyvtáros saját kezűleg írta be a terjedelmes kötetbe az adományozó nagylelkűségét magasztaló sorokat („Comparatus pro Bibliotheca Ep[iscop]alis Lycei Agrien[sis] sua Excellentia Munificentia Caroli e Comitibus Eszterházy de Galántha Episcopi Agriensis Fundatoris Lycei et ejus[dem] Bibliothe[cae] Publ[icae] Anno 1782”). A vizsgált könyvanyagban összesen 23 esetben szerepel a püspök adományát megköszönő bejegyzés.

Egy 18. századi Hippokratész-kiadásnak³⁷ ismerjük a korábbi tulajdonosát is. A lipcsei evangélikus lelkész, Johann August Ernesti (1707–1781) könyvtárát egészében sikerült Eszterháznak megszereznie. Hippokratész humorálpatológiai fejtegetése a lelkész 1745-ből származó possessor-bejegyzését tartalmazza (Surányi 2009: 23).

Schmelczer János egri kanonok 1772 és 1777 között az egri püspöki jogakadéma, a Collegium Juridicum Foglarianum igazgatója volt (Udvardy 1898: 49). Az ő 1777-ből való bejegyzése olvasható egy 1747-es *Speculum Hippocraticum* címlapján.³⁸ A kötet összeállítója a bázeli egyetem gyakorlati orvostan professzora, Johann Rudolf Zwinger. Schmelczer tulajdona volt Hippokratész egyik 1748-as bázeli kiadású munkája is, amelyben a hippokratészi eskü szövege olvasható görögül és latinul.³⁹ A mű összeállítója a már említett Anuce Foës, az előszót Zwinger írta.

A *Corpus Hippocraticum* leghíresebb része a gyűjtemény 29. könyve, az *Aphorismi*, amely rövid, idézhető (és kommentárokkal bőségesen ellátható) mondatokban foglalta össze a hippokratészi tanítások lényegét.

A Főegyházmegyei Könyvtár egyik legrégebbi orvostudományi könyvében a padovai reneszánsz polihisztor, Niccolò Leonico (1428–1524) magyarázza a neves Galenus Hippokratész-kommentárjait.⁴⁰

Nemcsak szövegeire szerettek hivatkozni a későbbi századok szerzői, Hippokratész arcképe is több könyvön feltűnik, például Peter Kirsten boroszlói (Wrocław) orvos Avicenna-kiadása címlapján.⁴¹

Hippokratész mellett több meghatározó görög és római orvos munkásságát tanulmányozhatjuk a könyvtárban.

³⁶ HIPPOKRATÉSZ: *Opera omnia quae extant in VIII. sectiones [...] nunc denuo Latina interpretatione et annotationibus illustrata*, Genevae, Samuelis Chouët, 1657. – Jelzet: Aa. II. 1/1.

³⁷ HIPPOKRATÉSZ: *De humoribus purgandis liber*, Lipsiae, Friedrich Lankisch, 1745. – Jelzet: Dd. VII. 16.

³⁸ HIPPOKRATÉSZ: *Speculum Hippocraticum*. Basileae, Johann Jacob Bischof, 1747. – Jelzet: T. VIII. 13.

³⁹ HIPPOKRATÉSZ: *Opuscula aphoristica semiotico-therapeutica VIII*, Basileae, Johann Jacob Bischof, 1748. – Jelzet: T. VIII. 53.

⁴⁰ LEONICO, Niccolò: *Libros Galeni e Graeca in Latinam linguam a se translato praefatio communis eiusdem in artem medicinalem Galeni*, Ferrariae, Giovanni Mazzocchi, 1509. – Jelzet: D. V. 10/1.

⁴¹ AVICENNA: *Liber secundus de canone canonis*, Breslae, S. n., 1609. – Jelzet: Kk. IV. 5/2.

Az ókori medicina történetének jelentős alakja a Krisztus utáni első században élt *Pedaniusz Dioszkoridész*. Alapos botanikai gyűjtőmunka után adta közre gyógyszer-tani művét (*Hylika*). A *Gyógyító anyagokról* alcímet viselő munkát többször kiadták, először Velencében latin nyelven 1478-ban. A latinul *Materia medica* címen közismert mű ötödik kötetének egy 1529-es kölni kiadása Büky József könyvtáros bejegyzése szerint eredeti Eszterházy-beszerzés.⁴² A *Materia medica* legalaposabb editiójának a kommentárokkal és fametszetes illusztrációkkal ellátott Mattioli-félét tartják, amely Velencében 1544 és 1565 között öt kiadást is megért (Benedek 1990: 53).

Gyűjteményünkben a Pietro Andrea Mattioli szerkesztette kiadás két különböző változatban is megtalálható, az egyik velencei, a másik frankfurti kiadás.⁴³

A velencei kiadás példányát jól láthatóan sokszor forgatták korábbi tulajdonosai. A kötéstábla belső oldalán, az előzéklapokon és magán a címlapon is latin nyelvű bejegyzések. A szövegben több kéz írásával lapszéli feljegyzések vannak, a kötéstáblán alig kivehetően az 1570-es évszám olvasható. Több helyen a fametszetes botanikai vagy zoológiai ábra mellett az illető növény vagy állat magyar neve található újabb kori kézírással. A kötet végén a korábbi tulajdonosok az Indexet is kiegészítették, egyikük latin nyelvű betűrendes szójegyzéket szerkesztett és gyógyszerészeti recepteket is közölt. A címlap possessor-bejegyzése: „Capituli Agriensis 1676”.

Az 1598-as frankfurti Mattioli-féle Dioszkoridész-mű is a káptalan birtokában volt az 1714-es tulajdonosi bejegyzés szerint. Az 1704-es alapítású egri papnevelő intézet könyvtára őrizte 1754-ig a káptalan könyvtárát, amelynek értékesebb darabjai Eszterházy Károly utasítására kerültek a mai Főegyházmegyei Könyvtárba (Kiss 2001: 223–224).

A görög-római orvostudomány jelenléte a gyűjteményben összefoglalható egy olyan 11 kötetes művel, amelyet Albrecht von Haller gondozásában adtak ki a 18. század második felében. Az *Artis medicae principes* címében az alábbi nevek szerepelnek: „Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis”.⁴⁴

Az *Artis medicae* korábbi tulajdonosa az ex libris szerint a lipcsei egyetem jogászprofesszora, Karl Ferdinand Hommel (1722–1781) volt.

A mű címében szereplő orvosok közül a cukorbetegséget leíró, azt diabétesznek elnevező *Kappadókiai Aretaios*z (Kr. u. 2. sz.) munkásságát a reneszánsz fedezte fel, 1731-es két nyelvű leideni kiadását a neves professzor, Herman Boerhaave kommentálta (Benke 2007: 46). *Tralleiszi Alexandrosz* (525–605?) írásai a skolasztikusok olvasatában fontos orvosi tankönyvek lettek, fő művét nyomtatásban először Lyonban adták ki 1504-ben (Benedek 1990: 73). Aurelianus *Caelius Aurelianus* (Kr. u. 5. sz.) takarja, aki lefordította latinra a jelentős kisázsiai orvos, Epheszoszi Szóranosz (98–138) azóta elveszett műveit, valamint megírta az orvostudomány történetét is Hippokratész korától kezdve (Benedek 1990: 55).

Aulus Cornelius Celsus (Kr. e. 25–Kr. u. 50) *Artes* című általános enciklopédiájának csupán orvostudományi része maradt fenn. A *De medicina* nyolc kötete összefoglalta kora

⁴² PEDANIOSZ DIOSZKORIDÉSZ: *De medica materia libri V*. Coloniae, Johann Soter, 1529. – Jelzet: M. V. 2.

⁴³ MATTIOLI, Pietro Andrea: *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*, Venetiis, Officina Valgrisiana, 1570. – Jelzet: Gg. I. 20.; Uő., *Commentarii in VI. libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*, [Frankfurt am Main], Nicolas Bassée, 1598. – Jelzet: E. III. 20/1-2.

⁴⁴ HALLER, Albrecht von: *Artis medicae principes, Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis*, Lausannae, François Grasset, Julius Heinrich Pott, 1769–1774. – Jelzet: Rr. VI. 16-26.

orvostudományát, az első kötet a medicina történetével foglalkozik. A könyvtár egyik Celsus-kiadása ennek az első könyvnek a szövegét tartalmazza a brüsszeli Jodocus Lommius (1500–1564) kommentárjaival.⁴⁵

Rhazes neve már átvezet minket az arab medicina korszakába, de szólnunk kell előbb a 2. század nagy tekintélyű tudósáról, Marcus Aurelius császár udvari orvosáról, a pergamoni születésű Galenusról is.

Galenus (kb. 130–kb. 200) eredményei és tévedései, a galenizmus tanításai 1500 éven át befolyásolták a medicina fejlődését, de nedvkórtana, a humorálpatólógia egészen a 19. századig fennmaradt (Benke 2007: 47). Hogy számtalan műve közül a valóban általa írtak szerzőségét tisztázza, saját maga készítette el azok jegyzékét. A *Corpus Galenicum* írásaiban kritikus szemmel foglalta össze a régebbi korok orvosainak ismereteit, könyveiben beszámolt saját kísérleteiről, számos eredeti tanulmányt is közölt. 1490 és 1598 között műveinek 660 különböző kiadásáról tudunk, összes műveit 18 alkalommal jelentették meg (Schultheisz 2006a: 108).

Az egri káptalan tulajdonában volt 1684-ben az az 1571-es megjelenésű antikva, amelyben az összeállító, Andrés de Laguna (1499–1559) négy részre osztva közöl fejezeteket Galenus műveiből.⁴⁶

A montpellier-i egyetem tanára, Laurent Joubert (1529–1582) 1582-ben kiadott *Opera omniájában* jelentette meg Galenus műveihez írt kommentárjait.⁴⁷

A wittenbergi egyetem professzora, Daniel Sennert (1572–1637) *Institutionum medicinae* című művében Arisztotelész és Galenus tanításaira hivatkozik.⁴⁸ A kötet 1676-ban a Capitulum Agriensis birtokában volt, azonban a kötéstáblán látható címer, illetve annak felirata alapján („GE Lippaia S.”) a terjedelmes munka korábban Lippay György esztergomi érseké lehetett. A pozsonyi kertjében gyógynövényeket termesztő, alkímiával foglalkozó Lippay 1637 és 1642 között állt az egri püspökség élén.

Galenus halálával (Kr. u. 200) lezárult Európában az orvostudomány ókora és elkezdődött egy mintegy 1000 esztendeig tartó időszak, amely egészen az egyetemek kialakulásáig tartott. Ebben a millenniumban a gyógyítás központjai áthelyeződtek a bizánci és ibériai-arab területekre, az orvostudomány görög nyelvét is felváltotta az arab (Benke 2007: 55–56).

Az arab orvostudomány

Az arab orvostudományt nem pusztán közvetítő szerepe miatt érdemes kiemelni. A görög orvosi hagyományok átvétele mellett számos területen érték el önálló eredményeket, elsősorban ott, ahol a kora középkori európai orvoslás kevésbé jeleskedett (pl. járványtan, kórházügy, gyógyszerészet, egyetemi oktatás, könyvtárak stb.). Az arab medicina szakított a görög-római orvoslás kultikus hagyományaival, Hippokratész helyett Galenust tekintette

⁴⁵ LOMMIUS, Jodocus: *Commentarii de sanitate tuenda in primum librum De re medica Aurel. Cornelii Celsi*, Lugduni Batavorum, Johann Arnold Langerak, 1724. – Jelzet: M. VI. 94.

⁴⁶ GALENUS: *Epitome Galeni*, Basileae, Thomas Gaurin, 1571. – Jelzet: Gg. I. 23.

⁴⁷ JOUBERT, Laurent: *Opera Latina*, Lugduni, Stephan Michael, 1582. – Jelzet: Pp. III. 10.

⁴⁸ SENNERT, Daniel: *Opera omnia*, Venetiis, Francesco Baba, 1641. – Jelzet: Uu. III. 16-17.

minden ismeret forrásának A görög művek fordításait elkészítő virágkor (800–1000) és a szintetizáló jellegű cordobai korszak (1000–1200) tudósai egészen a reneszánszig meghatározták a 13. században elinduló európai egyetemi orvoscépzés rendszerét és tananyagát (Magyar 2001: 81).

A velencei Giunta-műhelyben jelent meg 1595-ben egy *Avicenna* (980–1037) több művét tartalmazó gyűjtemény, amely 1782-ben a Schola Medicinalis Agriensis alapítójának, Markhot Ferencnek a tulajdonában volt.⁴⁹

A könyvtár gyűjteményében sajnos csak a második kötet található, amely az avicennai Kánon negyedik részét tartalmazza. A *De aegritudinibus particularibus...* című munka a fertőző betegségekről, bőrbajokról, mérgezésekről és sebészeti fortélyokról szól (Birtalan 1995: 33–34). Latin fordítója a 12. századi Toledóban számos tudományos művet arabról átültető Cremonai Gerard (1114–1187) (Benke 2007: 76).

A középkori Európa orvostudománya

Az európai orvostudomány középkorát Galenus halálától (Kr. u. 200) gyakorlatilag Vesalius anatómiai művének 1543-as megjelenéséig számolhatnánk, de a korszak első ezer esztendeje „prolongált ókor” volt csupán (Benedek 1990: 89).

Az antik birodalmak hanyatlásával, a Római Birodalom 395-ös kettészakadásával az ókori medicina elméleti ismeretanyaga Bizáncban összpontosult, elveszett vagy a könyvtárak mélyére került. A középkor első századaiban kevés tanult orvos tevékenykedett Európában, képzésüket, működésüket törvényileg nem szabályozták. A 6. században csak Rómában és Ravennában voltak orvosi iskolák, de ezek latin neve (*schola graeca*) is jelzi, hogy az antik orvostudomány utolsó bástyái voltak, nem pedig az új ismeretek bölcsői (Schultheisz 1997b: 72).

Ebből az időszakból kevés szerzőt találhatunk a könyvtár kötetei között. Hiányoznak például a pergamoni *Oreibasziosz* (325–403) jelentős művei, pedig a középkorban ő alapozta meg Galenus tekintélyét, a Bizáncban működő *Aetius Amidenus* (502–575) munkásságából is csupán egy 1757-es lipcei kiadvány közöl rövid részleteket.⁵⁰

Az elsősorban a Kelet-Római Birodalom területén működő kompilátorok, „átörökítők” érdeme, hogy nem hagyták elveszni a klasszikus szerzők örökségét, műveiket összegyűjtötték, másolták, magyarázták, így a 8–10. századtól az arab tudósok számára biztosítottak egy olyan ismeretanyagot, amely az ő arab fordításukban tovább élt, majd latinra fordítva fel tudta virágoztatni az európai medicinát, mikor kerülővel, ibériai, közel-keleti és észak-afrikai arab kulturális központokat érintve visszajutott oda (Schultheisz 2006b: 28).

Az első évezred a középkori Nyugat-Európában a kolostori orvoslás korszaka volt, azonban „*Ecclesia abhorret a sanguine*”, az egyház irtózott a vértől, műtéteket végezni nem lehetett, a boncolást szigorúan tiltották (Schultheisz 2006b: 30). A szerzetesrendek kolostoraiban folyó szellemi tevékenység, az orvosi szövegek gyűjtése és másolása, a lelkigondozó munka idővel kedvezően befolyásolta a test gyógyítását is. Nursiai Szent Benedek Regulájában már előírta,

⁴⁹ AVICENNA: *Liber quartus Canonis [...] Avicennae Cantica*, Venetiis, Giunta, 1595. – Jelzet: Dd. III. 7.

⁵⁰ AETIUS AMIDENUS: *Anekdoton Lib. IX.*, Lipsiae, Officina Breitkopfia, 1757. – Jelzet: R. VII. 18/1.

hogy a beteg rendtársakat ápolni kell, az első nyugat-európai kórházak is a kolostorokban jelentek meg (Schultheisz 1997b: 73).

A változást a 11–12. századtól az orvosi főiskolák és a nagy európai egyetemek kialakulása jelentette, hiszen a megújuló orvostudomány bölcsői ezek az intézmények lettek (Benke 2007: 61).

Az iszlám kultúra hatását mutatja, hogy a legjelentősebb orvosi iskolák Dél-Európában, az arab szellem vonzáskörzetében működtek (pl. Salerno, Padova, Bologna, Montpellier stb.). Salernót a 11. században a bencés rend hozta létre. Montpellierben 1187-ben alapították az orvosi egyetemet, amely a későbbi időkben minden hasonló intézmény modelljéül szolgált (Benke 2007: 93).

A Schola Medica Salernitanában dolgozott *Constantinus Africanus* (1010–1087), aki számtalan arab könyvet fordított latinra. A Corpus Constantinum az itáliai és francia orvosi iskolákban az oktatás alapját jelentette (Schultheisz 2006b: 25).

Salernóban keletkezett a 12. század elején a középkor egyik legnépszerűbb műve, a *Regimen sanitatis Salernitanum* című tanköltemény, amely a laikus olvasók számára tartalmazott egészségügyi tanácsokat (Schultheisz 2006c: 118–119).

A Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi állományát megvizsgálva azonban azt tapasztaljuk, hogy a körülbelül 1100-tól 1550-ig tartó időszakra jellemző orvosi iskolák és egyetemek professzorai közül jelentős szerzőket alig találhatunk a gyűjteményben.

A skolasztikus orvoslás elsősorban az elméleti-filozófiai tudást, a klasszikus ókori és arab szerzők sokszor kritika nélküli átvételét oktatta az egyetemeken. Az orvostanhallgatók megismerték és rendszerezték a bőséges szakirodalmat, megtanulták a vitatkozás művészetét, de a gyógyítómunkában számottevő gyakorlati eredményeket nem értek el (Benedek 1990: 114).

Úgy tűnik, hogy az 1780-as években Eszterházy Károly és tanácsadói a szerveződő modern orvosi fakultás, a gyakorlati képzés számára nem találták nélkülözhetetlennek a középkori skolasztikus orvosok munkásságát tükröző művek beszerzését.

Európai orvoslás a tizenhatodik században

A medicina történetében a középkor az 1550-es években ért véget. Vesalius, Eustacchi, Fracastoro, Falloppio és társaik fellépése elsodorta azt a gátat, amelyet az orvostudomány ókori klasszikusainak munkáiból a skolasztika emelt. A reneszánsz megteremtette az újkori orvoslás alapjait, de az antik szerzők tekintélyének tisztelete, munkásságuk dogmatikus olvasata csak évszázadok alatt adta át helyét a természet vizsgálatokon és kísérleteken alapuló megtapasztalásának, racionális rendszerezésének, majd megváltoztatásának (Schultheisz 1997c: 93).

Ebben a folyamatban mérföldkönek számított *Andreas Vesalius* (1514–1564) *De humani corporis fabrica* című munkája. Bázeli tekintélyes tipográfiájában, Johannes Oporinus műhelyében jelent meg először 1543-ban, Kopernikusz alapvető csillagászati opuszával egy esztendőben. Tiziano műhelyében készült fadúcai révén nemcsak tartalmában hozott újat, hanem az anatómia oktatásában nélkülözhetetlen könyvillusztrációk terén is úttörő munka.

Az Egerben fellelhető kiadás, amely a 17. századi holland Nicolaas Fonteyn magyarázatait és kiegészítéseit is tartalmazza, Jan Jansson nyomdájából származik.⁵¹

A padovai *Gabriele Falloppio* (1523–1562) *Secreti diversi et miracolosi* című műve Velencében jelent meg olasz nyelven 1578-ban.⁵² Falloppio ebben a gyógyszerészeti munkájában szépségápolási tanácsokat közöl hölgyek számára, műve második könyvében pedig számos borral kapcsolatos receptet ad.

Bartolomeo Eustacchi (1510 körül–1574) anatómiai kutatásait a boncolást szigorúban megítélő Rómában végezte mint a Sapienza orvosi főiskola professzora. Bonctani munkájának kiadásához már 1552-ben elkészültek a kiváló illusztrációk, ám ezekből életében csupán néhány darab jelent meg. Főműve, a *Tabula anatomicae* is csak jóval halála után látott napvilágot (1714). Maguk a metszetek 1700 körül kerültek elő, ezeket XI. Kelemen pápa vásárolta meg, majd a Sapienza akkori tanárát, Giovanni Maria Lancisit bízta meg a kiadással (Benedek 1990: 143).

A *Tabula anatomicae* két kiadásban is megtalálható az orvosi fakultásnak szánt könyvgyűjteményben.

A korábbi editio *Jean Jacques Manget* (1652–1742) *Theatrum anatomicum* című művének harmadik köteteként került Büky József könyvtáros beírása szerint 1782-ben a könyvtárba.⁵³ A későbbi kiadás 1728-ból származik.⁵⁴

Girolamo Fabrizio d'Aquapendente (1533–1619) három művével is szerepel a katalógusban. A látásról, a hallásról és a hangképzésről írott munkájának összefoglaló címe *Tractatus anatomicus triplex*.⁵⁵ A sebészettel foglalkozó *Opera chirurgica* Padovában jelent meg 1641-ben,⁵⁶ anatómiai-élettani munkája pedig Lipcsében 1687-ben.⁵⁷ Ennek előszavát Johannes Bohn (1640–1718), a kor egyik jelentős sebésze írta.

A veronai születésű *Girolamo Fracastoro* (1478–1553) volt a tridenti zsinat orvosi tanácsadója. Epidemiológiai ismereteit hasznosította, amikor a zsinat székhelyét pestisveszélyre hivatkozva Tridentből Bolognába helyeztette át 1547-ben (Benedek 1990: 192). Az egész Európában nagy tekintélynek örvendő tudós bölcséleti és orvosi művei összkiadásának első kötetét is láthatjuk a könyvtár polcain.⁵⁸

A 16. század legsúlyosabb betegsége volt a vérbaj, a szifilisz. Az elnevezés Fracastoro alkotása, aki egy orvosi tankölteményben használta először 1530-ban (Benedek 1990: 191). A *Syphilidis, sive De morbo gallico* című, Pietro Bembo humanista tudóshoz, későbbi bíboroshoz írott vers a fenti kötetben megtalálható. A könyv tartalmazza még a szerző életrajzát is.

⁵¹ VESALIUS, Andreas: *De humani corporis fabrica*, Amstelodami, Jan Jansson, 1642. – Jelzet: V. I. 16.

⁵² FALLOPPIO, Gabriele: *Secreti diversi et miracolosi*, Venetia, Angelo Gardano, 1578. – Jelzet: Gg. VIII. 3.

⁵³ MANGET, Jean Jacques: *Theatrum anatomicum*, Genevae, Jean Antoine Cramer, Philibert Perachon, 1716–1717. – Jelzet: M. I. 8/1-3.

⁵⁴ EUSTACCHI, Bartolomeo: *Tabulae anatomicae*, Romae, Lorenzo et Tomaso Pagliarini, 1728. – Jelzet: Bb. II. 1.

⁵⁵ FABRIZIO D'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Tractatus anatomicus triplex*, [Oppenheim], Johann Theodor de Bry, 1614. – Jelzet: Cc. IV. 42.

⁵⁶ Uő.: *Opera chirurgica*, Patavii, Franceso Bolzetta, 1641 Sebastiano Sardi. – Jelzet: O. V. 4.

⁵⁷ Uő.: *Opera omnia anatomica et physiologica*, Lipsiae, Johann Friedrich Gleditsch, Christian Goetze, 1687. – Jelzet: F. IV. 16.

⁵⁸ FRACASTORO, Girolamo: *Operum pars prior philosophica et medica*, Lugduni, Franciscus Fabrus, 1591. – Jelzet: B. VIII. 7/1.

Az anatómia után a medicina következő forradalmát a sebészet terén figyelhetjük meg. A borbélyok, felcserek és chirurgusok sokszor lenézett mesterségére egyre nagyobb szükség lett a fejlett haditechnikájú 16–17. századi európai háborúkban. A korszak nagy sebészeinek, a seborvosi mesterséget tudománnyá tevő tanult tudósoknak (pl. Ambroise Paré vagy Gaspare Tagliacozzi) a műveit azonban nem találjuk meg az egri könyvtárban.

Ambroise Paré tanítványa volt *Pierre Pigray* (1532–1613). A gyakorlati sebészettel foglalkozó *La chirurgie* című művét először Párizsban adták ki 1600-ban (Mayer 1988: 162). A francia nyelvű egri példány 1673-ból való.⁵⁹

A gyakorlati orvostudomány egyik ellentmondásosan megítélt alakja is a cinquecento gyermeke, bár ő a német nyelvterülethez tartozik. Theophrastus Bombastus ab Hohenheim a római enciklopédista, Aulus Cornelius Celsus nyomán nevezte el saját magát *Paracelsusnak* (1493–1541) (Benedek 1990: 156).

Paracelsus mint gyakorló orvos alkotott maradandót, az általa képviselt iatrokémia révén a természettudományi látásmód elterjedt az orvostudományban. Összes műveit Johann Huser adta ki tíz kötetben, quarto formában 1589 és 1591 között Bázelen (Benedek 1990: 157).

A könyvtárban található Paracelsus-kötet a bázeli editió 1603-as strasbourgi változatának első kötete. A német nyelvű, fólió méretű munka láthatóan sokat forgatott példány.⁶⁰ Az *Opera omnia* latin nyelven először Genfben jelent meg 1658-ban.

Az orvosi vegytan művelője volt a hallei születésű *Andreas Libavius* (1540–1616) (Benedek 1990: 244). *Syntagma arcanorum chymicorum* című munkája 1613-ban jelent meg Frankfurtban, az ehhez írott kiegészítés Egerben is megtalálható.⁶¹

A római Sapienza botanikus kertjének a vezetője, *Andrea Bacci* (1524–1600) több kiadást megért könyvében a termálvizek történetével és gyógyászati felhasználásával foglalkozik.⁶²

A Főegyházmegyei Könyvtár legrégibb nyomtatott orvostudományi könyve is a gyógyvizekről szól. A Montagnana itáliai orvosdinasztia alapítója, *Bartolomeo Montagnana* (1400–1460) a padovai fürdőről és különböző gyógyszerekről, kezelésekről értekezik egy velencei ösnyomtatványban.⁶³

A spanyol *Cristóbal de Vega* (1510–1573) az orvoslás művészetéről szóló könyvében részletesen elemzi az Ibériai-félsziget borainak gyógyászati célú felhasználását.⁶⁴

A modenai születésű *Giovanni Marinello* (16. század) olasz nyelven írta művét, hogy Itália hölgyolvasói is tanulmányozhassák, hiszen a kötetben a szépségápolásról, a bőrbetegségekről, általában a személyes higiénéről találhattak hasznos ismereteket.⁶⁵

Az orvostudományi műveket feldolgozó könyvészeti munkák közül kettőről kell szót ejtenünk. A 16. század egyik legjelentősebb tudományos teljesítményének, a *Bibliotheca*

⁵⁹ PIGRAY, Pierre: *Epitome des preceptes de medecine et chirurgie*, Lyon, Claude Carteron, 1673. – Jelzet: Gg. VII. 26.

⁶⁰ PARACELSUS: *Opera*, Strassburg, Lazarus Zetzner, 1603. – Jelzet: N. IV. 4.

⁶¹ LIBAVIUS, Andreas: *Appendix necessaria Syntagmatis arcanorum chymicorum*, Francofurti, Nicolas Hoffmann, Peter Kopf, 1615. – Jelzet: Cc. I. 18/1.

⁶² BACCI, Andrea: *De thermis libri septem*, Venetiis, Vincenzo Valgrisi, 1571. – Jelzet: Z. III. 24.

⁶³ MONTAGNANA, Bartolomeo: *Tractatus tres de balneis Patavinis, De compositione et dosi medicinarum, Antidotarium eiusdem*, [Velenec], Boneto Locatello, 1497. – Jelzet: D. V. 10/2.

⁶⁴ VEGA, Cristóbal de: *Liber de arte medendi*, Lugduni, Guillaume Rouillé, 1587. – Jelzet: Mm. III. 14.

⁶⁵ MARINELLO, Giovanni: *Gli ornamenti delle donne*, Venetia, S. n., 1610. – Jelzet: R. XII. 57.

universalis című egyetemes bibliográfiának a szerzője, *Conrad Gesner* (1516–1564) Bázelen orvosi egyetemet végzett (Benedek 1990: 204). *Chirurgia* című művének első kiadása a főegyházmegyei gyűjtemény egyik értékes kötete.⁶⁶

A könyvben Gesner különböző sebészeti tárgyú írásokat gyűjtött össze. Az antik szerzőket Oreibasziusz és Galenus képviseli, a modern szerzők a kor jelentős sebészorvosai, de maga Gesner is szerepel a kötetben. A 16. században használt sebészeti eszközöket fametszetes illusztrációk mutatják be. A kötetben található még egy érdekes függelék, a sebészettel foglalkozó írások egyik legkorábbi bibliográfiája. Ebben Gesner a szerzők egyes műveit alaposan elemzi, külön felhívja olvasói figyelmét az egyébként sebészettel ritkábban foglalkozó orvosok ilyen tárgyú írásaira is.

Könyvészeti jellegű munka a 17. századból a jogi, teológiai és bölcséleti könyvjegyzékeket is összeállító *Martin Lipen* (1630–1692) orvosi bibliográfiája.⁶⁷ A tételek szakrendben, azon belül pedig szerzői betűrendben sorakoznak a két hasámban szedett oldalakon. A cím mellett közli a mű megjelenési idejét, formátumát, feltünteti az újabb kiadásokat is. Művének értékét növeli a számtalan kereszthivatkozás és a szerzői, közreműködői névmutató.

A medicina tizenhetedik századi forradalma

A 17. század újabb fordulópont a medicina történetében. A barokk tudósok kíváncsiak voltak az egész világra, annak jelenségeit összefüggéseikben szerették volna megragadni, a folyamatokat racionálisan elemezni és teológiailag is elfogadható nagy rendszerekben osztályozni. Munkájukat a szerveződő, tudósokat tömörítő akadémiák és az első orvosi folyóiratok segítették.

A medicina folyamatosan fejlődő régebbi ágai mellett új területek nyílnak, a kísérletező élettan és a mikroszkópos anatómia, a szövettan. A 17. században lassan kibontakozó kórbonctani szemlélet pedig majd a felvilágosodás évtizedeiben újítja meg a sebészetet (Kapronczay 2007: 15).

A század legfontosabb felfedezése a vérkeringés leírása. Az angol *William Harvey* (1578–1657) munkája, az *Exercitatio anatomica de motu cordis* 1628-ban jelent meg először. Sajnos Harvey műve nem látható az egri könyvtárban.

Harvey munkásságát folytatta az állatokon már vérátömlesztést végző angol *Richard Lower* (1631–1691). A vérkeringésről, a szív működéséről, valamint az érrendszerről szóló alapvető művének (1669) hatodik kiadását szerezték be Eszterházy Károlyék.⁶⁸

Az érrendszerbe fecskendezett viasszal készített preparátumaival sokat tett Harvey elméletének igazolásáért *Frederik Ruysch* (1638–1731) holland anatómus és botanikus. Tizenhat bonctani tárgyú levelének gyűjteménye korai szerzeménye a könyvtárnak.⁶⁹

⁶⁶ GESNER, Conrad: *Chirurgia*, Tiguri, Andreas et Jacob Gessner, 1555. – Jelzet: Gg. I. 21.

⁶⁷ LIPEN, Martin: *Bibliotheca realis medica*. Francofurti ad Moenum, 1679. Johann Nicolaus Humm. – Jelzet: Ss. I. 5.

⁶⁸ LOWER, Richard: *Tractatus der corde*, Lugduni Batavorum, Johann et Herman Verbeek, 1728. – Jelzet: R. XI. 2.

⁶⁹ RUYSCH, Frederik: *Epistola anatomica problematica*, Amstelaedami, Hendrik Janssonius van Waesberge, 1714–1731. – Jelzet: Ii. IV. 13/1-20.

A Ruysch által alkalmazott technikát többen is kifejlesztették, hivatalosan Jan Swammerdamot (1637–1680) tekintették a módszer felfedezőjének (Birtalan 1988: 12). Könyvtárunkban a holland tudósnak a légzésről, a tüdő felépítéséről és működéséről szóló traktátusa látható.⁷⁰

Harvey mellett a század talán legfontosabb felfedezését Marcello Malpighi (1628–1694) tette, aki 1661-ben mikroszkópja alatt kapillárisokat figyelt meg, lerakva ezzel a szövettan, illetve az élettani vizsgálódások alapjait (Benedek 1990: 261). Összegyűjtött műveinek első londoni kiadása megvan Egerben is, anatómiai és embriológiai kutatásait nagyszerű illusztrációkkal adta ki.⁷¹

Még életében publikálta eredményeit Athanasius Kircher (1602–1680) német jezsuita tudós, aki mikroszkópjával a pestises betegek váladékaiban kutatta a betegség kórokozóját.⁷²

Anatómiai-élettani munka a veséről két pisai tudós műve. Lorenzo Bellini (1643–1704) a szerkezeti kérdéseket tárgyalja, Giovanni Alfonso Borelli (1608–1679) a vese működéséről értekezik a kötetben, amely az 1662-es editio princeps második kiadása.⁷³

A vatikáni kúria orvosa, a világhírű Biblioteca Lancisiana gyűjteményének alapítója, Giovanni Maria Lancisi (1654–1720) adta ki Eustacchi anatómiai műveit, de önálló munkáit is megtaláljuk Egerben. Műveinek gyűjteményes kiadásában a fertőző betegségekről is értekezik.⁷⁴ Feltételezte, bár bizonyítani nem tudta, hogy a malária terjedésében szerepük lehet a szúnyogoknak. A szívműködésről és ennek zavarairól kiadott fontos tanulmánya először 1728-ban jelent meg.⁷⁵

Az angol anatómus, Thomas Willis (1621–1675) összegyűjtött műveinek latin nyelvű velencei kiadása a szerző egyéb írásai mellett legfontosabb neurológiai kutatásainak eredményeit, az agy anatómiai felépítésére vonatkozó pontos megállapításait is tartalmazza.⁷⁶

Ebben az időszakban a theatrum anatomicumokban nyilvános boncolások folytak. A weimari udvar előkelőségei előtt évente megrendezett boncolásokat egy anatómus nevére „rolfinkolás”-nak hívták (Benedek 1990: 258). A hamburgi Werner Rolfinck (1599–1673) azonban jelentős tudós volt, ő is hozzájárult a vérkeringés felfedezéséhez. Az 1656-os kiadású egri kötet editio princeps.⁷⁷

Théophile Bonet-nak (1620–1689), a korszerű patológia egyik megalapozójának összefoglaló műveit Egerben is megvásárolták, mindegyik eredeti Eszterházy-beszerzés. A *Sepulchretum*

⁷⁰ SWAMMERDAM, Jan: *Tractatus physico-anatomico-medicus de respiratione usuque pulmonum*, Lugduni Batavorum, Daniel, Abraham et Adrian van Gaasbeeck, 1667. – Jelzet: U. XI. 14/1.

⁷¹ MALPIGHI, Marcello: *Opera omnia*, Londini, Robert Littlebury, 1687. – Jelzet: P. XII. 19.

⁷² KIRCHER, Athanasius: *Scrutinium physico-medicum contagiosae luis, quae pestis dicitur*, Romae, Typis Maseardi, 1658. – Jelzet: N. XI. 30.

⁷³ BELLINI, Lorenzo–BORELLI, Giovanni Alfonso: *De structura renum observatio anatomica [...] et De illorum usu iudicium*, Argentorati, Simon Paulli, 1664. – Jelzet: U. XI. 14/3.

⁷⁴ LANCISI, Giovanni Maria: *Opera quae hactenus prodierunt omnia*. Genevae, 1718. Jean Antoine Cramer et Philibert Perachon. – Jelzet: S. VI. 17-18.

⁷⁵ UŐ., *De motu cordis et aneurysmatibus*, Romae, Giovanni Maria Salvioni, 1728. – Jelzet: Qq. III. 6.

⁷⁶ WILLIS, Thomas: *Opera omnia*, Venetiis, Giovanni Malachini, Giulio Mapheo, 1720. – Jelzet: C. III. 38.

⁷⁷ ROLFINCK, Werner: *Dissertationes anatomicae*, Noribergae, Michael Endter, 1656. – Jelzet: C. I^x. 8.

sive anatomica practica, vagyis a *Temető, avagy gyakorlati anatómia* három kötete több ezer boncolás és kórelőzmény nyomasztó gyűjteménye.⁷⁸

Johann Vesling (1598–1649) bonctani tanulmányainak rézmetszetekkel gazdagon illusztrált második kiadása Padovában jelent meg, ahol a német orvos az anatómiai tanszék professzora és a botanikai kert vezetője volt.⁷⁹ Népszerű tankönyvében foglalkozik Harvey nyomán a vérkeringéssel, az agy vérrellátásával, elsőként kíséri meg leírni az emberi nyirokrendszert.

A bolognai Antonio Maria Valsalva (1666–1723) az érzékszervekről, a veséről és a bélcsatornáról készített anatómiai tanulmányai, kórbonctani feljegyzései és levelei is hozzáférhetők Egerben egy bőségesen illusztrált velencei kiadásban.⁸⁰

A 17. században fejlődik külön tudományággá a törvényszéki orvostan, ezt a könyvtárban Paolo Zacchia (1584–1659) egyik műve képviseli.⁸¹

Az elvont betegségelméleteket alkotó „angol Hippokratész”, Thomas Sydenham (1624–1689) kiváló gyakorlati szakember is volt, főleg a fertőző betegségek terén (Birtalan 1988: 16). Sydenham a Daniel Defoe által is megörökített nagy londoni pestis idején élt. A *Methodus curandi febres* címlapján olvashatjuk, hogy saját megfigyelései és tapasztalatai alapján írta könyvét.⁸²

Az újkori európai orvoslás történetében a 17. század második felét és a 18. század első felét a még Paracelsus által elindított iatrokémia uralma jellemezte (Birtalan 1988: 17).

A 17. században jelentek meg Európában az első gyógyszerkönyvek. A pharmacopoea fontos hivatalos kiadvány volt, amely az engedélyezett gyógyszerek listáját közölte, adatait folyamatosan bővítették, gondozták, így többször is kiadták őket (Birtalan 1988: 32). A gyűjteményünkben szereplő 1643-as kiadású gyógyszerkönyv⁸³ egykori tulajdonosa a címlapon olvasható bejegyzés szerint Joannis Kondor egri kanonok. Kondor János 1702 és 1706 között a Telekesy István püspök által alapított egri papnevelő intézet prefektusa volt (Bozsik 1910: 66).

A 17–18. század fordulójának neves, a iatrokémian már túllépő kémikusa volt Georg Ernst Stahl (1660–1734). Az égési folyamatokat értelmező flogiszon-elmélet atyjának művei nincsenek meg az egri könyvtárban, de tanítványa, a hallei Johann Juncker (1679–1759) több könyvében is magyarázza mesterének szerteágazó munkásságát.⁸⁴

Juncker másik hallei professzora, Friedrich Hoffmann (1660–1742) is igyekezett logikus betegségmodelleket kidolgozni, foglalkozott iatromechanikával is, mégis gyógyszerreceptjeit használták századokon át. A Hoffmann-cseppeket (éter és alkohol keveréke) a háztartásokban néhány évtizede még alkalmazták (Birtalan 1988: 19). Összes műveit, illetve annak

⁷⁸ BONET, Théophile: *Sepulchretum sive anatomica practica*, Lugduni, Jean Antoine Cramer et Philibert Perachon, 1700. – Jelzet: M. III. 2-4.

⁷⁹ VESLING, Johann: *Syntagma anatomicum*, Patavii, Paolo Frambotto, 1651. – Jelzet: Bb. IV. 52.

⁸⁰ VALSALVA, Antonio Maria: *Opera*, Venetiis, Francesco Pitter, 1741. – Jelzet: Bb. IV. 45-46.

⁸¹ ZACCHIA, Paolo: *Quaestionum medico-legalium tomi tres*, Francofurti, Johann Baptist Schönwetter, 1666. – Jelzet: Y. I. 15.

⁸² SYDENHAM, Thomas: *Methodus curandi febres, propriis observationibus superstructa*, Amstelodami, Gerard Schagen, 1666. – Jelzet: U. X. 30/1.

⁸³ *Pharmacopoeia Augustana*, Augustae Vindelicorum, Andreas Aperger, 1643. – Jelzet: U. XI. 50.

⁸⁴ Például: JUNCKER, Johann: *Conspectus chirurgiae tam medicae, methodo Stahlianae conscriptae*, Halae, Orphanotropheum, 1721. – Jelzet: Cc. VI. 27.

Supplementumokkal kiegészített kiadásait több példányban is megvásárolta Eszterházy püspök.⁸⁵ Hoffmann Halléban több nyilvános disputatio elnöke volt az egyetemen kiadott téziszfüzetek címlapja szerint, amelyekből bőven válogathatunk a Főegyházmegyei Könyvtár gazdag állományából.

A szülészet és nőgyógyászat szakterületén *François Mauriceau* (1637–1709) kazuisztikai, esetleírásokat tartalmazó gyűjteménye hetven esztendő alatt nyolc kiadást ért meg (Birtalan 1988: 24). Egerben az első kiadást láthatjuk.⁸⁶

Az abszolutizmus korában megkezdődött az emberek felvilágosítása, az egészségvédelmi propaganda is. Speciális szakterületek indultak fejlődésnek az orvostudományon belül (Kapronczay 2007: 17). *Bernardino Ramazzini* (1633–1714), az orvosi felvilágosítás és a munkaegészségügy egyik úttörője például a foglalkozási betegségeket is vizsgálta összes műveinek londoni kiadásában.⁸⁷

A felvilágosodás orvostudománya és az első bécsi orvosi iskola

Benke József orvostörténeti összegzésében a medicina 18. századának a mikroszkóp felfedezésétől (Leeuwenhoek, 1670-es évek) a himlőoltás bevezetéséig (Edward Jenner, 1796) ívelő időszakot tartja (Benke 2007: 123). Természetesen minden periodizáció szubjektív, de ez a két személy, illetve esemény mégis jól mutatja be az orvostudomány fejlődését ebben az időszakban. Leeuwenhoek jelzi a megfigyelés lehetőségeinek váratlan bővülését, az igényt a természettudományos folyamatok okainak felkutatására, Jenner munkássága pedig már az emberek nagy tömegein segíteni tudó, közegészségügyi rendszerben működő orvoslást jelképezi. A felvilágosodás évtizedeiben fektették le a mai értelemben vett klinikai orvostudomány alapjait.

Egy átmeneti korszak tudósa volt a modern kórbonctan neves művelője, *Giambattista Morgagni* (1682–1771). Antonio Maria Valsalva tanítványa az elődjei által felhalmozott hatalmas mennyiségű esetleírást rendszerezte, az összefüggéseket felkutatta, számos addig nem létező terminus technicust vezetett be (Birtalan 1988: 46–47). Több művét forgathatták volna az egri medikus hallgatók, köztük padovai és velencei kiadásokat. Egy három kötetes válogatás a tudományos igényű írások mellett leveleit és tanára, Valsalva életrajzát is tartalmazza.⁸⁸

Patológiai témájú kötet Voltaire háziorvosának, *Théodore Tronchin-nak* (1709–1781) az idült ólommérgezésről írt műve, amely időszerű problémát tárgyalt az iparosodó Európában.⁸⁹

⁸⁵ Legkorábbi kiadás: HOFFMANN, Friedrich: *Opera omnia physico-medica*, Genevae, Fratres de Tournes, 1740. – Jelzet: Dd. III. 1-3.

⁸⁶ MAURICEAU, François: *Des maladies des femmes et accouchées*, Paris, Charles Coignard, 1668. – Jelzet: H. VI. 1.

⁸⁷ RAMAZZINI, Bernardino: *Opera omnia medica et physiologica*, Londini, Isaac et Paul Vaillant, 1718. – Jelzet: Ss. VIII. 17.

⁸⁸ MORGAGNI, Giambattista: *Opuscula miscellanea*, Venetiis, Typographia Remondiniana, 1763. – Jelzet: Bb. II. 9.

⁸⁹ TRONCHIN, Théodore: *De colica pictonum*, Genevae, Fratres Cramer, 1757. – Jelzet: S. VIII. 16.

Az orvosi botanika témaköréből emeljük ki a növényvilág 18. századi rendszerezőjének, *Carl Linnének* (1707–1778) egy két kötetes illusztrált kiadását.⁹⁰ Az orvos végzettségű Linné a betegségek rendszerezésével, noszológiai osztályozásával is foglalkozott.

Magyarországi vonatkozásai miatt érdemes megemlíteni a lausanne-i *Simon-André Tissot* (1728–1797) munkásságát. Ismeretterjesztő műve, az *Avis peuple sur sa santé* 1767-es harmadik kiadása megtekinthető a könyvtárban.⁹¹ Tissot könyve magyarul Marikovszky Márton fordításában az egri egyházmegye területéhez tartozó nagykarolyi nyomdában jelent meg 1772-ben (Friedrich 2002: 64).

Magnetoterápiájával igen népszerű volt a 18. században *Franz Anton Mesmer* (1734–1815). Mivel az „állati delejesség” tanát többen támadták, Mesmer nyomtatásban is megjelentette tanításainak védőiratát.⁹²

A 18. századi sebészetet, hasonlóan a korábbi időszakokhoz, kevés szerző képviseli. A helmstädti egyetem professzora, *Lorenz Heister* (1683–1758) tankönyvét számtalan nyelvre lefordították, több kiadást megért, a bécsi orvosi fakultáson még a 19. század közepén is használták.⁹³

Az egri könyvbeszerzés legaktívabb időszakában (1780-as évek első fele) Eszterházy Károlyék talán azért nem fordítottak figyelmet a 18. század végén már komoly eredményeket elérő, a hadászatban egyre meghatározóbb szerepet játszó sebészet korszerű tankönyveinek a megvásárlására, mert a mai értelemben vett egyetemi sebészképzés csak 1786-ban indult el. Addig még a pesti egyetemen is csak tanfolyami keretek között képezték a hallgatókat. II. József tanügyi reformja keretében került sor az addig különálló orvosi és sebészi képzés összevonására.

A magasan képzett sebészeket foglalkoztató hadsereg inkább a kolozsvári Orvosi-Sebészi Tanintézetet és a bécsi Katonai Akadémiát, a Josephinumot vette igénybe a szakemberek oktatására (Kapronczay 2007: 86–87).

A szerteágazó, mára csupán érdekes elméleteket (pl. Franz Josef Gall frenológiája) és napjainkban is élő felismeréseket egyaránt hozó 18. századi medicina képviselői közül a Boerhaave nevéhez köthető leideni hagyományról és az azt folytató bécsi orvosi iskoláról kell szólnunk részletesebben.

A holland *Hermann Boerhaave* (1668–1738) nevét szerzőként vagy közreműködőként igen gyakran olvashatjuk az egri könyvtár számára megvásárolt orvosi műveken, sokszor hivatkoznak rá más szerzők is. Nem véletlen ez, hiszen a neves első bécsi orvosi iskola tagjai (Haen, Haller, Van Swieten, stb.) a leideni professzor tanítványai voltak. Az egri orvosi fakultás oktatómunkáját jórészt az ő könyveik segítették volna.

Boerhaave azzal emelkedett ki a kor kiváló klinikusai közül, hogy a medicina tanításában is meglepő eredményeket tudott elérni. A közvetlen stílus, a betegség melletti

⁹⁰ LINNÉ, Carl von: *Amoenitates academicae seu dissertationes variae*, Holmiae et Lipsiae, Gottfried Kiesewetter, Lars Salvius, 1749–1751. – Jelzet: Mm. I. 39-40.

⁹¹ TISSOT, Simon-André: *Avis peuple sur sa santé*, Paris, Pierre François Didot, 1767. – Jelzet: Rr. I^x. 20-21.

⁹² MESMER, Franz Anton: *Précis historique des faits relatifs au magnétisme-animal*, Londres, S. n., 1781. – Jelzet: Gg. VIII. 25.

⁹³ HEISTER, Lorenz: *Compendium anatomicum*, Altorfi et Norimbergae, Jobst Wilhelm Kohles, Georg Christoph Weber, 1727. – Jelzet: Ss. I^x. 27.

gyakorlatközpontú oktatás, a kritikus gondolkodásra nevelés tehette őt egy új tanításelmélet kidolgozójává (Birtalan 1988: 51).

Boerhaave *Elementa chemiae* című művét a címlapon lévő bejegyzés szerint maga Büky József, Eszterházy püspöki könyvtárosa adományozta 1781-ben a könyvtárnak.⁹⁴

Boerhaave előadásait hét kötetben tette közzé tanítványa, Albrecht von Haller,⁹⁵ egy leideni orvos, Johann Wilhelm Heyman pedig hét kötetben adta ki saját Boerhaave-kommentárjait.⁹⁶

Boerhaave eredetileg filozófiából doktorált 1690-ben a leideni egyetemen. Mivel a klasszikus nyelveken kívül káldeusul és héberül is megtanult, őt kérték fel az egyetemi könyvtár katalogizálására. Ekkor ismerte meg a medicina szakirodalmát, ami annyira érdekelni kezdte, hogy hamarosan orvosi diplomáját is megszerezte. Haláláig gyűjtötte az orvostudományi művek editio princeps-eit (Schultheisz 2006d: 177).

Boerhaave munkásságát, az elméletet a klinikai gyakorlatban hasznosító orvoslást *Gerard van Swieten* (1700–1772), az első bécsi orvosi iskola megszervezője hozta a császárvárosba. Őt maga a császárnő, Mária Terézia hívta meg 1745-ben, hogy protomedikusként irányítsa a bécsi egyetemi reformokat (Kapronczay 2007: 42–43). Ebben a minőségében a nagyszombati egyetem orvosi fakultásán folyó oktatómunkát is meghatározta, ahol már 1770-től kötelező irodalom lett a fiziológia, a belgyógyászat és a patológia tanulmányozásához *Commentaria in Boerhaave Aphorismos* című tíz kötetes műve (Högyes 1896: 117). Egerben egy latin nyelvű itáliai kiadást vásároltak meg a leltárkönyvek szerint.⁹⁷

Van Swieten tevékenysége, az egyetemi oktatás és az egészségügy területén bevezett reformjai azért jelentősek a számunkra, mert ezeket a Habsburg Birodalom egész területén, így a hazai oktatásban és közegészségügyben is alkalmazták (Schultheisz–Magyar 2005: 84).

A svájci *Albrecht von Haller* (1708–1777), a göttingeni, majd a berni egyetem professzorának anatómiai tanulmánya⁹⁸ a rekeszizomról 1733-ból, kórbonctani munkája⁹⁹ 1755-ből származik. Az antik orvoslás bemutatásánál esett szó az *Artis medicae princeps* című kötetről,¹⁰⁰ ennek az összeállítója volt Haen, de ő szerkesztette az említett Boerhaave-kiadásokat is. Az *Artis medicae princepsben* Haller áttekinti azokat az orvosokat, akik hozzájárultak a tudomány fejlődéséhez. Munkája jelzi már az orvostörténelem megnövekedett szerepét, az igényt a történeti jellegű kutatásokra. Az orvostörténelmet végül 1795-ben Párizsban iktatják be először az egyetemen a kötelező tantárgyak sorába.

A polihisztor Albrecht von Haller értékes könyvtárat gyűjtött össze, amelyet halála után II. József itáliai egyetemeknek adományozott. Jelentősek az orvostudomány különböző területeinek szakirodalmát bemutató bibliográfiai is (Schultheisz 2006d: 177).

⁹⁴ BOERHAAVE, Hermann: *Elementa chemiae*, Lipsiae, Caspar Fritsch, 1732. – Jelzet: N. I^x. 1-2.

⁹⁵ UŐ., *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller*, Venetiis, Simone Occhi, 1743–1745. – Jelzet: Aa. VII. 43-49.

⁹⁶ HEYMAN, Johann Wilhelm: *Commentaria in Hermanni Boerhaave institutiones medicas*, Lugduni Batavorum, Johannes Hasebroek [et al.], 1744–1754. – Jelzet: G. I^x. 24-30.

⁹⁷ SWIETEN, Gerard van: *Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, Taurini, Typographia Regia, 1744–1773. – Jelzet: Q. V. 20-29.

⁹⁸ HALLER, Albrecht von: *De musculis diaphragmatis*, Bernae, Emanuel Hortin, Nicolaus Emanuel Haller, 1733. – Jelzet: Ii. IV. 26/1.

⁹⁹ UŐ., *Opuscula pathologica*, Lausannae, Marc Michael Bousquet, 1755. – Jelzet: Cc. VII. 15.

¹⁰⁰ UŐ., *Artis medicae principes, Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis*, Lausannae, François Grasset, Julius Heinrich Pott, 1769–1774. – Jelzet: Rr. VI. 16-26.

A bécsi klinika vezetője, *Anton de Haen* (1704–1776) is Boerhaave köréhez tartozott. Haen Bécsben klinikai gyakorlatot folytatott, diákjait a betegség mellett oktatta. Kórházi tapasztalatait és esetleírásait tartalmazza fontos műve, a *Ratio medendi in nosocomio practico*, amelynek tizenöt kötetes, 1757 és 1765 között Bécsben megjelent kiadását,¹⁰¹ illetve a már Haen halála után kiadott újabb köteteket¹⁰² Egerben is megvásárolták. Haen elsőként alkalmazta a hőmérőt a diagnosztikában, erről is értekezik egy 1760-as könyvében, amely a bécsi Trattner-nyomdában jelent meg.¹⁰³

Az első bécsi iskola más tagjainak, például a bécsi klinika élén Anton de Haent követő Maximilian Stollnak (1742–1787) vagy az egészségügyi szervezőmunkában Gerard van Swietent felváltó Anton von Störck bárónak (1731–1803), illetve a nagyszombati orvosi kar tanárainak (pl. Wenceslaus Trnka, Joseph Jacob Plenck) műveit a megvizsgált két katalógusban már nem találhatjuk meg. Az 1780-as évek második felében lezárt betűrendes, illetve szakkatalógus köteteibe az ő munkáik, amelyek elsősorban a század utolsó évtizedeiben jelentek meg, már nem kerülhettek be.

Természetesen a Főegyházmegyei Könyvtár mai állományában az ő munkásságuk is tanulmányozható, például Stoll *Ratio medendi* című művét, Trnka *Historia ophthalmiae* című, a budai Landerer-nyomdában 1783-ban készített munkáját vagy Anton von Störck *Praecepta medico-practicáját* is megvásárolták, de ezek már csak a 19. század első felében használt leltárkönyvekben szerepelnek. További kutatásokat igényel, hogy ezeket a köteteket Eszterházy Károly a könyvbeszerzési folyamat végén (az 1780-as évek közepén) az egyetemi gyűjteménybe szánta-e vagy azok későbbi hagyatékokkal, adományokkal kerültek be a könyvtár állományába.

Feltehető, hogy a kimondottan felsőfokú tanulmányokra szánt, a bécsi és a nagyszombati orvosi karon is használatos művek nem hagyatékokkal, papi vagy érseki magánkönyvtárakkal kerültek a mai gyűjteménybe, hanem azokat valóban az orvosi fakultás számára szerezték be Eszterházy Károlyék.

A 19. század első felében több hagyatéka tartalmazott orvostudományi könyveket, számos ilyen témájú kötetben olvashatjuk például Naidhart Antal érseki jószágigazgató vagy Dobrányi (Daubrova) Ignác orvos tulajdonosi bejegyzéseit. Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy egy 1752-es possessor bejegyzés szerint a debreceni református kollégium híres professzora, Hatvani István volt a korábbi tulajdonosa annak a sebészeti munkának, amely Dobrányi magánkönyvtárából került végül a líceumi gyűjteménybe.¹⁰⁴

De találunk Wespri István, a magyar orvostörténet-írás 18. századi úttörője tulajdonosi bejegyzésével is egy olyan kötetet, amelyről nem tudjuk biztosan, hogyan és mikor került az állományba, vagyis része lehetett-e az egyetemi gyűjteménynek. Levinus Lemniusnak, Vesalius egyetemi tanuló társának egyik művéről van szó.¹⁰⁵

¹⁰¹ HAEN, Anton de: *Ratio medendi in nosocomio practico*, Viennae Austriae, Johann Thomas Trattner et Hermann Joseph Krüchten, 1757–1765. – Jelzet: R. IX. 4-18.

¹⁰² UÖ., *Ratio medendi continuata in nosocomio practico*, Viennae Austriae, Hermann Joseph Krüchten et Rudolf Gräffer, 1771–1779. – Jelzet: R. IX. 1-3.

¹⁰³ UÖ., *Theses sistentes febrium divisiones*, Vindobonae, Johann Thomas Trattner, 1760. – Jelzet: S. VIII. 31.

¹⁰⁴ BARBETTE, Paul: *Chirurgia*, Amsterdam, Joannes Wolters, 1693.

¹⁰⁵ LEMMENS, Lievens: *Similitudinum ac parabolarum quae in Bibliis ex herbis atque arboribus desumuntur*, Frankfurt, Officina Paltheniana, 1596.

Magyar vonatkozású művek az orvosi gyűjteményben

A vizsgált orvostudományi gyűjteményben csak néhány magyarországi vonatkozású művet, vagyis magyar nyelvű, magyarországi megjelenésű vagy hazánkkal kapcsolatos munkát találhatunk.

A művek nyelvi megoszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy feltűnően kevés a könyvtárakban a magyar nyelvű munkák száma, a 335 címből csupán kettőt írtak magyarul. Az egyik Borsod vármegye főorvosának, *Benkő Sámuelnek* (1743–1825) felvilágosító műve a himlőről,¹⁰⁶ a másik *Jean Baptiste Lalangue* (1743–1799) könyve.¹⁰⁷ Ez a szám nem meglepő, a 20293 kötetes Eszterházy-gyűjteményben is csupán 224 darab magyar nyelvű munka található (Antalóczi 1996: 23).

A nyomdák szerinti statisztika alapján a 335 műből mindössze hat készült magyarországi nyomdában. Három kassai, egy-egy könyv pedig budai, nagykárolyi, illetve egeri műhely terméke.

A Barkóczy Ferenc által 1755-ben alapított egeri püspöki nyomda kiadványaiból is csupán egyetlen mű szerepel a kérdéses állományban. Büky József könyvtáros 1781-es adományának szerzője *Franz Adolf Habersack*. Az egészségmegőrzéssel, betegségmegelőzéssel és általános dietetikai kérdésekkel foglalkozó tanköltemény Bécsben jelent meg először 1731-ben.¹⁰⁸

A 18. századi Magyarországon már jelentős számban adtak ki a hazai tipográfiák magyar nyelvű orvosi, elsősorban egészségügyi felvilágosítással foglalkozó könyveket.

A megjelenő művek azonban elsősorban a falusi és városi értelmiségi olvasók, kirurgusok és bábák, vagyis a „laikus” könyvhasználók, nem pedig az egyetemet végzett, latin vagy német nyelvű szakirodalmat forgató doktorok számára készültek. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy jelentőségük elhanyagolható lenne. A kalendáriumok mellett ezek a könyvek az egészségnevelés, az egészségügyi felvilágosítás munkájában komoly szerepet kaptak (Kapronczay 2007: 459). A hazai orvosi ellátás ismeretében szükség is volt az „igye fogyott szegényeknek” készült könyvekre, ahogyan Varasd vármegye főorvosa, Jean Baptiste Lalangue írja a hazai „orvosvizekről” összeállított műve „elől-járó beszédében” (Friedrich 2002: 167).

Ezeket a felvilágosító célú, népszerűsítő jellegű magyar nyelvű könyveket Eszterházy Károly nem vásárolta meg, hiszen a magas színvonalú, latin nyelvű egyetemi oktatás céljainak nem feleltek volna meg.

A magyar vonatkozású szakirodalomban több munka foglalkozik a hazai fürdőkkel, gyógyforrásokkal. Az Eger környéki vizeket analizáló, már Nagyváradon is balneoterápiával

¹⁰⁶ BENKŐ, Sámuel: *A' hójagos himlőről való tanáts-adás*, Kassán, Landerer Mihály, 1781. –Jelzet: R. X. 47.

¹⁰⁷ LA LANGUE, János: *A' magyar országi orvos vizekről, és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott modjairól*, Nagy-Károlybann, Klemann József, 1783. – Jelzet: T. IX. 18.

¹⁰⁸ HABERSACK, Franz Adolf: *Medicina Austro-Viennensis versice exposita, sive regulae diaetaetico-prophylactico euporistae*, Agriae, Typis Scholae Episcopalis, 1775. – Jelzet: T. XI. 30. és X. XI. 43.

foglalkozó Markhot Ferencnek nyilván érdeke volt az ilyen témájú művek beszerzése, talán ő javasolta Eszterházy Károlynak az alábbi kötetek megvásárlását.

David Wipacher selmecbányai fizikus értekezése a felvidéki Zólyom közelében fekvő garamhalászi fürdőkről szól.¹⁰⁹ Az erdélyi Herkulesfürdőről, amely már a rómaiak korában híres gyógyfürdő volt, a régészeti feltárást vezető Pasquale Garofalo adott ki két szépen illusztrált, történeti kérdéseket is tárgyaló művet (Bodor 1995), ezek harmadik kiadása tekinthető meg a könyvtárban.¹¹⁰ Lorenz Stoker budai orvos és városi tanácsstag volt az egyik első kutató, aki a budai fürdők alapos elemzését elindította (Kosáry 1980: 175), a *Thermographia Budensis*¹¹¹ 1721-ben látott először napvilágot.

Miskolcra írta latin nyelvű könyvét Benkő Sámuel, a hazai orvosi topográfia úttörője.¹¹²

A magyarországi orvostudományi könyvkiadás sajátos műfaját, az orvosdoktori disszertációkat Rátz Márton 1778-as munkája képviseli az „egyetemi gyűjteményben”.¹¹³ Az értekezések elkészítése, kiadása és nyilvános vitában való megvédése már a középkor óta feltétele volt a doktori cím elnyerésének. Magyarországon 1772-től készültek disszertációk a nagyszombati orvosi fakultáson. A disszertálási kötelezettséget II. József 1785-ben eltörölte, csak 1813-tól vezették be újra (Deáky 2002: 96–97). 1848-ig összesen mintegy 860 ilyen jellegű mű készült el (Buzinkay 1977: 33). A régi magyar orvosi értekezéseket Dörnyei Sándor dolgozta fel két kötetes bibliográfiájában (Dörnyei 1999–2001).

Összegzés

A jelenleg rendelkezésünkre álló 335 tételes könyvjegyzék alapján levonhatunk néhány következtetést az egri orvostudományi gyűjtemény színvonaláról, ha ezeket a könyveket, amelyeket feltételezésünk szerint Eszterházy Károly még az egyetemi oktatás számára szereztetett be az 1780-as évek első felében, összehasonlítjuk olyan szakkönyvekkel, amelyekről tudjuk, hogy használták is őket a korabeli egyetemek orvosi fakultásain.

A millenniumra kiadott *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről* című kötetben megtaláljuk az egyes orvosi tantárgyakhoz 1770-től előírt kötelező irodalom jegyzékeit (Högyes 1896: 116). A tankönyvek nemcsak színvonalas, a kor legújabb eredményeit tükröző munkák voltak, hanem csak ezeket fogadta el a Kancellária és a Helytartótanács mint hivatalosan kötelező szakirodalmat.

¹⁰⁹ WIPACHER, David: *De thermis Ribariensibus in Hungaria*, Lipsiae, Officina Langenhemia, 1768. – Jelzet: R. X. 48.

¹¹⁰ GAROFALO, Pasquale: *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis*, Trajecti ad Rhenum, Hermann Besseling, 1743. – Jelzet: U. V. 4/2. és UÖ., *De usu et praestantia thermarum Herculanarum*, Trajecti ad Rhenum, Hermann Besseling, 1743. – Jelzet: U. V. 4/3.

¹¹¹ STOKER, Lorenz: *Thermographia Budensis*, Augustae Vindelicorum et Graecii, Gebrüder Veith, 1721. – Jelzet: Aa. VIII. 28.

¹¹² BENKŐ, Sámuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*, Cassoviae, Typographia Landereriana, 1782. – Jelzet: S. VII. 29.

¹¹³ RÁTZ, Márton: *Dissertatio [...] de encomio lactis*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1778. – Jelzet: Hh. I^x. 62.

A Hőgyes Endre által közzétett könyvlistát az 1770-es tanévtől az általunk vizsgált időpontig, vagyis az egri egyetem felállítását és az egyetemi könyvgyűjtemény kialakítása szempontjából cezúrának tekintett 1784-ig vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a Hőgyes-féle listában szereplő tizenegy különféle tankönyvből hat Egerben is a könyvtár állományába tartozott a két kötetkatalógus alapján az 1780-as évek második felében (Hőgyes 1896: 117–121).

A párizsi *Jacques Bénigne Winslow* öt kötetes anatómiai munkáját francia nyelven olvashatták volna az egri orvosok, ha valóra válnak Eszterházy Károly tervei.¹¹⁴ Élettani és kórélettani tanulmányaikhoz hozzájutottak volna *Gerard van Swieten*¹¹⁵ vagy *Boerhaave*¹¹⁶ összefoglalásaihoz, sebeszetből pedig *Lorenz Heister* latin nyelvű könyvéből készülhettek volna fel a vizsgáikra.¹¹⁷ A gyógyszerstanból előírt kötelező irodalmat, *Johann Friedrich Cartheuser* Pharmacológiájának javított, második kiadását maga Büky József könyvtáros adományozta 1781-ben a könyvtárnak.¹¹⁸

A könyvtár beszerzési politikájának, Eszterházy Károly bőkezűségének, munkatársai áldozatos tevékenységének ismeretében talán nem kockázatos az a feltételezés, hogy ha Eger megkapta volna a lehetőséget Béctől egy katolikus egyetem alapítására, akkor a könyvtár orvostudományi gyűjteménye még számtalan korszerű, az oktatáshoz elengedhetetlen szakkönyvekkel gazdagodott volna.

További levéltári kutatások, számlák, aukciós jegyzékek és levelezések áttanulmányozása során feltehetően több orvosi szakmunkáról ki fog derülni, hogy azokat az 1780-as években még az egyetemi gyűjteménybe szánták, csak nem szerepelnek a megvizsgált két katalógusban.

Az újabb eredmények ismeretében, az „egyetemi gyűjtemény” kibővített és pontosabb könyvjegyzékei alapján árnyaltabb megállapításokat tehetünk majd az egyetemalapító Eszterházy Károly könyvtárszervező munkásságával kapcsolatban.

¹¹⁴ WINSLOW, Jacques Bénigne: *Exposition anatomique de la structure du corps humain*, Paris, Jean Desessart et Guillaume Desprez, 1732. – Jelzet: E. I^x. 51-55.

¹¹⁵ SWIETEN, Gerard van: *Commentaria in Hermannii Boerhaave Aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, Taurini, Typographia Regia, 1744–1773. – Jelzet: Q. V. 20-29.

¹¹⁶ BOERHAAVE, Hermann: *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller*, Venetiis, Simone Occhi, 1743–1745. – Jelzet: Aa. VII. 43-49.

¹¹⁷ HEISTER, Lorenz: *Institutiones chirurgicae*, Amstelaedami, Hendrik Janssonius van Waesberge, 1739. – Jelzet: I. VI. 23.

¹¹⁸ CARTHEUSER, Johann Friedrich: *Pharmacologia theroretico-practica*, Berolini, Ambrosius Haude, Johann Carl Spener, 1770. – Jelzet: Mm. VI. 20.

IRODALOM

(Felhasznált irodalom)

- ANTALL, J.–R. HARKÓ, V.–VIDA, T.: *Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten (1777–1806)*, OrvtK, 57–59(1971), 119–139.
- ANTALÓCZI, L.: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793–1996)*, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1996.
- BENEDEK, I.: *Hügieia – Az európai orvostudomány története*, Bp., Gondolat, 1990.
- BENKE, J.: *Az orvostudomány története*, Bp., Medicina, 2007.
- BIRTALAN, Gy.: *Európai orvoslás az újkorban*, OrvtK, Supplementum 15–16(1988).
- BIRTALAN, Gy.: *Évszázadok orvosai*, Bp., Akadémiai, 1995.
- BITSKEY, I.: *Püspökök, írók, könyvtárak – Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia, 16).
- BODOR, A.: *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig*, ErdMúz, 57(1995/3–4), 56–81. URL <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00010/pdf/056-081.pdf>
- BODOSI, B.: *Az egri líceumi iskolák*, Eger, Liceum, 2009.
- BOZSIK, P.: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*, Eger, Érseki Lyceumi Kny., 1910.
- BUZINKAY, G.: *Az Egyetemi Nyomda és orvosi-természettudományos szakirodalmunk kialakulása*, MKSz, 1977/1, 25–37.
- DEÁKY, Z.: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*, Bp., Osiris, 2002 (Doktori mestermunkák).
- DÖRNYEI, S.: *Régi magyar orvosdoktori értekezések – Nagyszombat-Buda-Pest, 1772–1849*, Bp., Borda Antikvárium, 1999–2001, I-II.
- DUKA ZÓLYOMI, N.: *A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt*, OrvtK, 75–76(1975), 109–120.
- FRIEDRICH, I.: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon*, Bp., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2002 (Libri historiae medicae).
- HÖGYES, E.: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről*, Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1896.
- IVÁNYI, S.: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1986 (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai, 5).
- KAPRONCZAY, K.: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Semmelweis, 2007.
- KISS, A.: *Egy kétszáz éves könyvtár 20. századi viszonyai – Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története*, Könyvtári Figyelő, 2009, 167–187.
- KISS, P.: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár és az egyetemi gondolat XVIII. századi története*, Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 37(2001), 221–253.
- KISS, P.: *Az egri Liceum az egyetemi gondolattól a „magyar Athen” jelképéig (1754–1950)*, Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 45(2009), 175–252.
- KOSÁRY, D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980.
- LUDÁNYI, G.: *Gróf Eszterházy Károly és a líceumi freskók programja*, Eszterházy Károly FőiskTudK, 21(1993), 67–81.

-
- MADAS, E.–MONOK, I.: *A könyvkultúra Magyarországon – A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003.
- MAGYAR, L. A.: *Az arab orvostudomány = Muszlim művelődéstörténeti előadások*, szerk. TUSKE, L. Pécs, Iskolakultúra, 2001. 81–96.
- MAYER, F. K.: *Az orvostudomány története*, Bp., Téka, 1988.
- MÉSZÁROS, I.: *Egyetemszervezési tervek Egerben (1754–1948)*, Eszterházy Károly FőiskTudK, 21(1993), 25–42.
- MICHALEK, M.: *Az Egri Érsekmegyei Könyvtár szakszerű címjegyzéke, I-II*, Eger, Érseki Lyceum Kny., 1893.
- NAGY, J.: *Eger története*, Bp., Gondolat, 1978.
- NEMES, Cs.: *A medicina kultúrtörténete – Az egyetemes és a hazai orvostörténelem alapvonalai*, [S.l.], Nemes Cs., 2009.
- R. HARKÓ, V.: *Az orvosképzés és az Egyetemi Könyvtár (1770–1867)*, Az Orvosi Könyvtáros, 2(1970), 159–172.
- Ratio Educationis – Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, szerk. MÉSZÁROS, I. Bp., Akadémiai, 1981.
- RINGELHANN, B.–SOÓS, I.: *Az Egri Megyei Kórház elődeinek vázlatos története az 1726–1950 években = Emlékkönyv az Egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára*, szerk. RINGELHANN, B. Eger, Megyei Kórház, 1960, 7–52.
- RINGELHANN, B.–SOÓS, I.: *Adatok az egri orvosi iskoláról, kezdeményezőjének és tanárának, Markhót Ferencnek működéséről*, OrvtK, 27(1963), 129–138.
- SCHULTHEISZ, E.: *A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig*, OrvtK, Supplementum 21(1997), 185–195. 1997a
- SCHULTHEISZ, E.: *Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson*, OrvtK, Supplementum 21(1997). 1997b pl. a szövegben így hivatkozom: (Schultheisz 1997b: 73).
- SCHULTHEISZ, E.: *Medicina a reneszánsz egyetemen*, OrvtK, Supplementum 21(1997). 1997c
- SCHULTHEISZ, E.: *A Corpus Galenicum = S. E., Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, Piliscsaba, MATI, 2006, 107–108. --- 2006a
- SCHULTHEISZ, E.: *A kolostori medicina és a természettudományok alakulása a középkorban = S. E., Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, Piliscsaba, MATI, 2006, 21–32. 2006b
- SCHULTHEISZ, E.: *Egy orvosi tanköltemény, a salernói Regimen sanitatis = S. E., Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, Piliscsaba, MATI, 2006, 118–120. 2006c
- SCHULTHEISZ, E.: *Bibliofil orvosok = S. E., Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, Piliscsaba, MATI, 2006, 174–178. 2006d
- SCHULTHEISZ, E.–MAGYAR, L. A.: *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen (1769–1777)*, Piliscsaba, MATI, 2005.
- SOÓS, I.: *Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777)*, Egri TanárkFőiskTudK, 5(1967), 303–321.
- SUGÁR, I.: *Az egri fürdőkultúra története = Eger gyógyvizei és fürdői*, szerk. SUGÁR, I. Eger, Eger Város Tanácsa V. B. Műszaki Osztálya, 1983, 109–229.
- SUGÁR, I.: *Az egri püspökök története*, Bp., SZIT, 1984, (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa, 1).
- SURÁNYI, I.: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár könyvritkaságai – Válogatás a 11-19. századokban megjelent kéziratoss és nyomtatott művek közül*, Eger, Líceum, 2009.

SZELESTEI N., L.: *18. századi tudós-világ I. – Perliczi János Dániel (1705–1778) = OSZK Évk. (1974–1975)*, szerk. NÉMETH, M. Bp., OSZK, 1978, 407–437.

SZINNYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái, X*, Bp., MKKE, 1980–1981.

UDVARDY, L.: *Az Egri Érseki Joglíceum története (1740–1896)*, Eger, Érseki Líceum Ny., 1898.

IRODALOM

(Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár állományába tartozó orvostudományi könyvek, amelyekre a tanulmány lábjegyzeteiben történt hivatkozás. A jelzetek a Könyvtár jelenlegi raktári rendjére vonatkoznak.)

AETIUS AMIDENUS: *Anekdoton Lib. IX.*, Lipsiae, Officina Breitkopfia, 1757. – Jelzet: R. VII. 18/1.

AVICENNA: *Liber quartus Canonis [...] Avicennae Cantica*, Venetiis, Giunta, 1595. – Jelzet: Dd. III. 7.

AVICENNA: *Liber secundus de canone canonis*, Breslae, S. n., 1609. – Jelzet: Kk. IV. 5/2.

BACCI, Andrea: *De thermis libri septem*, Venetiis, Vincenzo Valgrisi, 1571. – Jelzet: Z. III. 24.

BARBETTE, Paul: *Chirurgia*, Amsterdam, Joannes Wolters, 1693.

BELLINI, Lorenzo–BORELLI, Giovanni Alfonso: *De structura renum observatio anatomica [...] et De illorum usu judicium*, Argentorati, Simon Paulli, 1664. – Jelzet: U. XI. 14/3.

BENKŐ, Sámuel: *A' hójagos himlőről való tanáts-adás*, Kassán, Landerer Mihály, 1781. – Jelzet: R. X. 47.

BENKŐ, Sámuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*, Cassoviae, Typographia Landereriana, 1782. – Jelzet: S. VII. 29.

BOERHAAVE, Hermann: *Elementa chemiae*, Lipsiae, Caspar Fritsch, 1732. – Jelzet: N. I^x. 1-2.

BOERHAAVE, Hermann: *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller*, Venetiis, Simone Occhi, 1743–1745. – Jelzet: Aa. VII. 43-49.

BONET, Théophile: *Sepulchretum sive anatomica practica*, Lugduni, Jean Antoine Cramer et Philibert Perachon, 1700. – Jelzet: M. III. 2-4.

CARTHEUSER, Johann Friedrich: *Pharmacologia theroretico-practica*, Berolini, Ambrosius Haude, Johann Carl Spener, 1770. – Jelzet: Mm. VI. 20.

EUSTACCHI, Bartolomeo: *Tabulae anatomicae*, Romae, Lorenzo et Tomaso Pagliarini, 1728. – Jelzet: Bb. II. 1.

FABRIZIO D'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Opera chirurgica*, Patavii, Franceso Bolzetta, 1641 Sebastiano Sardi. – Jelzet: O. V. 4.

FABRIZIO D'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Opera omnia anatomica et physiologica*, Lipsiae, Johann Friedrich Gledistch, Christian Goetze, 1687. – Jelzet: F. IV. 16.

FABRIZIO D'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Tractatus anatomicus triplex*, [Oppenheim], Johann Theodor de Bry, 1614. – Jelzet: Cc. IV. 42.

FALLOPPIO, Gabriele: *Secreti diversi et miracolosi*, Venetia, Angelo Gardano, 1578. – Jelzet: Gg. VIII. 3.

-
- FRACASTORO, Girolamo: *Operum pars prior philosophica et medica*, Lugduni, Franciscus Fabrus, 1591. – Jelzet: B. VIII. 7/1.
- GALENUS: *Epitome Galeni*, Basileae, Thomas Gaurin, 1571. – Jelzet: Gg. I. 23.
- GAROFALO, Pasquale: *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis*, Trajecti ad Rhenum, Hermann Besseling, 1743. – Jelzet: U. V. 4/2.
- GAROFALO, Pasquale: *De usu et praestantia thermarum Herculanarum*, Trajecti ad Rhenum, Hermann Besseling, 1743. – Jelzet: U. V. 4/3.
- GESNER, Conrad: *Chirurgia*, Tiguri, Andreas et Jacob Gessner, 1555. – Jelzet: Gg. I. 21.
- HABERSACK, Franz Adolf: *Medicina Austro-Viennensis versice exposita, sive regulae diaetaetico-prophylactico euporistae*, Agriae, Typis Scholae Episcopalis, 1775. – Jelzet: T. XI. 30. és X. XI. 43.
- HAEN, Anton de: *Ratio medendi continuata in nosocomio practico*, Viennae Austriae, Hermann Joseph Krüchten et Rudolf Gräffer, 1771–1779. – Jelzet: R. IX. 1-3.
- HAEN, Anton de: *Ratio medendi in nosocomio practico*, Viennae Austriae, Johann Thomas Trattner et Hermann Joseph Krüchten, 1757–1765. – Jelzet: R. IX. 4-18.
- HAEN, Anton de: *Theses sistentes febrium divisiones*, Vindobonae, Johann Thomas Trattner, 1760. – Jelzet: S. VIII. 31.
- HALLER, Albrecht von: *Artis medicae principes, Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis*, Lausannae, François Grasset, Julius Heinrich Pott, 1769–1774. – Jelzet: Rr. VI. 16-26.
- HALLER, Albrecht von: *De musculis diaphragmatis*, Bernae, Emanuel Hortin, Nicolaus Emanuel Haller, 1733. – Jelzet: Ii. IV. 26/1.
- HALLER, Albrecht von: *Opuscula pathologica*, Lausannae, Marc Michael Bousquet, 1755. – Jelzet: Cc. VII. 15.
- HEISTER, Lorenz: *Compendium anatomicum*, Altorfi et Norimbergae, Jobst Wilhelm Kohles, Georg Christoph Weber, 1727. – Jelzet: Ss. I^x. 27.
- HEISTER, Lorenz: *Institutiones chirurgicae*, Amstelaedami, Hendrik Janssonius van Waesberge, 1739. – Jelzet: I. VI. 23.
- HEYMAN, Johann Wilhelm: *Commentaria in Hermannii Boerhaave institutiones medicas*, Lugduni Batavorum, Johannes Hasebroek [et al.], 1744–1754. – Jelzet: G. I^x. 24-30.
- HIPPOKRATÉSZ: *De humoribus purgandis liber*, Lipsiae, Friedrich Lankisch, 1745. – Jelzet: Dd. VII. 16.
- HIPPOKRATÉSZ: *Opera omnia quae extant in VIII. sectiones [...] nunc denuo Latina interpretatione et annotationibus illustrata*, Genevae, Samuelis Chouët, 1657. – Jelzet: Aa. II. 1/1.
- HIPPOKRATÉSZ: *Opuscula aphoristica semiotico-therapeutica VIII*, Basileae, Johann Jacob Bischof, 1748. – Jelzet: T. VIII. 53.
- HIPPOKRATÉSZ: *Speculum Hippocraticum*. Basileae, Johann Jacob Bischof, 1747. – Jelzet: T. VIII. 13.
- HOFFMANN, Friedrich: *Opera omnia physico-medica*, Genevae, Fratres de Tournes, 1740. – Jelzet: Dd. III. 1-3.
- JOUBERT, Laurent: *Opera Latina*, Lugduni, Stephan Michael, 1582. – Jelzet: Pp. III. 10.
- JUNCKER, Johann: *Conspectus chirurgiae tam medicae, methodo Stahlianæ conscriptae*, Halae, Orphanotropheum, 1721. – Jelzet: Cc. VI. 27.

-
- KIRCHER, Athanasius: *Scrutinium physico-medicum contagiosae luis, quae pestis dicitur*, Romae, Typis Mascardi, 1658. – Jelzet: N. XI. 30.
- LA LANGUE, János: *A' magyar országi orvos vizekről, és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott modjairól*, Nagy-Károlybann, Klemann József, 1783. – Jelzet: T. IX. 18.
- LANCISI, Giovanni Maria: *De motu cordis et aneurysmatibus*, Romae, Giovanni Maria Salvioni, 1728. – Jelzet: Qq. III. 6.
- LANCISI, Giovanni Maria: *Opera quae hactenus prodierunt omnia*. Genevae, 1718. Jean Antoine Cramer et Philibert Perachon. – Jelzet: S. VI. 17-18.
- LEMMENS, Lievens: *Similitudinum ac parabolarum quae in Bibliis ex herbis atque arboribus desumuntur*, Frankfurt, Officina Paltheniana, 1596.
- LEONICENO, Niccolò: *Libros Galeni e Graeca in Latinam linguam a se translato praefatio communis eiusdem in artem medicinalem Galeni*, Ferrariae, Giovanni Mazzocchi, 1509. – Jelzet: D. V. 10/1.
- LIBAVIUS, Andreas: *Appendix necessaria Syntagmatis arcanorum chymicorum*, Francofurti, Nicolas Hoffmann, Peter Kopf, 1615. – Jelzet: Cc. I. 18/1.
- LINNÉ, Carl von: *Amoenitates academicae seu dissertationes variae*, Holmiae et Lipsiae, Gottfried Kiesewetter, Lars Salvius, 1749–1751. – Jelzet: Mm. I. 39-40.
- LIPEN, Martin: *Bibliotheca realis medica*. Francofurti ad Moenum, 1679. Johann Nicolaus Humm. – Jelzet: Ss. I. 5.
- LOMMIUS, Jodocus: *Commentarii de sanitate tuenda in primum librum De re medica Aurelii Cornelii Celsi*, Lugduni Batavorum, Johann Arnold Langerak, 1724. – Jelzet: M. VI. 94.
- LOWER, Richard: *Tractatus der corde*, Lugduni Batavorum, Johann et Herman Verbeek, 1728. – Jelzet: R. XI. 2.
- MALPIGHI, Marcello: *Opera omnia*, Londini, Robert Littlebury, 1687. – Jelzet: P. XII. 19.
- MANGET, Jean Jacques: *Theatrum anatomicum*, Genevae, Jean Antoine Cramer, Philibert Perachon, 1716–1717. – Jelzet: M. I. 8/1-3.
- MARINELLO, Giovanni: *Gli ornamenti delle donne*, Venetia, S. n., 1610. – Jelzet: R. XII. 57.
- MATTIOLI, Pietro Andrea: *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*, Venetiis, Officina Valgrisia, 1570. – Jelzet: Gg. I. 20.
- MATTIOLI, Pietro Andrea: *Commentarii in VI. libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*, [Frankfurt am Main], Nicolas Bassée, 1598. – Jelzet: E. III. 20/1-2.
- MAURICEAU, François: *Des maladies des femmes et accouchées*, Paris, Charles Coignard, 1668. – Jelzet: H. VI. 1.
- MESMER, Franz Anton: *Précis historique des faits relatifs au magnétisme-animal*, Londres, S. n., 1781. – Jelzet: Gg. VIII. 25.
- MONTAGNANA, Bartolomeo: *Tractatus tres de balneis Patavinis, De compositione et dosi medicinarum, Antidotarium eiusdem*, [Vence], Boneto Locatello, 1497. – Jelzet: D. V. 10/2.
- MORGAGNI, Giambattista: *Opuscula miscellanea*, Venetiis, Typographia Remondiniana, 1763. – Jelzet: Bb. II. 9.
- PARACELSUS: *Opera*, Strassburg, Lazarus Zetzner, 1603. – Jelzet: N. IV. 4.
- PEDANIOSZ DIOSZKORIDÉSZ: *De medica materia libri V*. Coloniae, Johann Soter, 1529. – Jelzet: M. V. 2.
- Pharmacopoeia Augustana*, Augustae Vindelicorum, Andreas Aperi, 1643. – Jelzet: U. XI. 50.

-
- PIGRAY, Pierre: *Epitome des preceptes de medecine et chirurgie*, Lyon, Claude Carteron, 1673. – Jelzet: Gg. VII. 26.
- RAMAZZINI, Bernardino: *Opera omnia medica et physiologica*, Londini, Isaac et Paul Vaillant, 1718. – Jelzet: Ss. VIII. 17.
- RÁTZ, Márton: *Dissertatio [...] de encomio lactis*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1778. – Jelzet: Hh. I^x. 62.
- ROLFINCK, Werner: *Dissertationes anatomicae*, Noribergae, Michael Endter, 1656. – Jelzet: C. I^x. 8.
- RUYSCH, Frederik: *Epistola anatomica problematica*, Amstelaedami, Hendrik Janssonius van Waesberge, 1714–1731. – Jelzet: Ii. IV. 13/1-20.
- SENNERT, Daniel: *Opera omnia*, Venetiis, Francesco Baba, 1641. – Jelzet: Uu. III. 16-17.
- STOKER, Lorenz: *Thermographia Budensis*, Augustae Vindelicorum et Graecii, Gebrüder Veith, 1721. – Jelzet: Aa. VIII. 28.
- SWAMMERDAM, Jan: *Tractatus physico-anatomico-medicus de respiratione usuque pulmonum*, Lugduni Batavorum, Daniel, Abraham et Adrian van Gaasbeeck, 1667. – Jelzet: U. XI. 14/1.
- SWIETEN, Gerard van: *Commentaria in Hermannii Boerhaave Aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, Taurini, Typographia Regia, 1744–1773. – Jelzet: Q. V. 20-29.
- SYDENHAM, Thomas: *Methodus curandi febres, propriis observationibus superstructa*, Amstelodami, Gerard Schagen, 1666. – Jelzet: U. X. 30/1.
- TISSOT, Simon-André: *Avis peuple sur sa santé*, Paris, Pierre François Didot, 1767. – Jelzet: Rr. I^x. 20-21.
- TRONCHIN, Théodore: *De colica pictonum*, Genevae, Fratres Cramer, 1757. – Jelzet: S. VIII. 16.
- VALSALVA, Antonio Maria: *Opera*, Venetiis, Francesco Pitter, 1741. – Jelzet: Bb. IV. 45-46.
- VEGA, Cristóbal de: *Liber de arte medendi*, Lugduni, Guillaume Rouillé, 1587. – Jelzet: Mm. III. 14.
- VESALIUS, Andreas: *De humani corporis fabrica*, Amstelodami, Jan Jansson, 1642. – Jelzet: V. I. 16.
- VESLING, Johann: *Syntagma anatomicum*, Patavii, Paolo Frambotto, 1651. – Jelzet: Bb. IV. 52.
- WILLIS, Thomas: *Opera omnia*, Venetiis, Giovanni Malachini, Giulio Mapheo, 1720. – Jelzet: C. III. 38.
- WINSLOW, Jacques Bénigne: *Exposition anatomique de la structure du corps humain*, Paris, Jean Desessart et Guillaume Desprez, 1732. – Jelzet: E. I^x. 51-55.
- WIPACHER, David: *De thermis Ribariensibus in Hungaria*, Lipsiae, Officina Langenhemia, 1768. – Jelzet: R. X. 48.
- ZACCHIA, Paolo: *Quaestionum medico-legalium tomi tres*, Francofurti, Johann Baptist Schönwetter, 1666. – Jelzet: Y. I. 15.

A magyar tudománytörténet-írás 19. századi forrásai

The Hungarian science-writing sources from the 19th Century

Gazda István PhD

mati@tudomanytortenet.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

We have tried to summarize the history of science resources, which in some branches of science in Hungary's history was written in the 19th century, except the bibliography by history of medicine of István Weszprémi, which was edit in the 18th century. The chapters of the Hungarian science-writing sources from the 19th Century are: early initiatives in bio-bibliographical, bibliographical-, historical processing discipline, processing history of medicine, historical research in biology, the first Hungarian physics history, the early history of mathematics processing, history of chemistry, history of astronomy. Essentially the same magnitude study could be summarized the institution's historical works, which were also came out from the press in the 19th century, consider revising also many aspects of science. However, a summary of these studies will be the responsibility of another. The study deals with the history of science and processing of monographs, and the most important bibliographic works.

Keywords: History of science in Hungary, research sources, bibliographies, monographs science (19th century)

Kulcsszavak: tudományok története Magyarországon, forráskutatás, bibliográfiák, tudománytörténeti monográfiák (19. század)

A korai bio-bibliográfiai kezdeményezések

Kiemelkedő hely illeti meg azt a Weszprémi Istvánt, aki nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy az 1770-es években felkutassa Magyarország és Erdély orvosainak életrajzeit, s szakirodalmi munkásságát. Négykötetes műve éppúgy tekinthető az irodalomtörténet-írás kiemelkedő darabjának, mint első tudománytörténeti monográfiáinknak¹¹⁹ (megjegyezvén, hogy Sambucus, azaz Zsámboki János, a humanista kor nagy áttekintő képességgel megáldott tudósa jóvoltából már kikerült a sajtó alól egy kis egyetemes orvostörténeti áttekintés, az 'Icones'). A két mű azonban nem azonos műfajú, Weszprémi munkája egy igazi nagy könyvészeti és biográfiai adattár,¹²⁰ amely lehetővé tette, hogy erre építve a 19. században meginduljanak a hazai orvostörténeti kutatások, Sambucusé pedig afféle szemet gyönyörködtető humanista históriai alkotás.

Szaktudományi könyvészetek

Úgy tűnik, hogy ezeknek a könyvészeteknek a fontosságára a humaniorákban is járatos fizikus, id. Szily Kálmán figyelt fel, talán éppen Poggendorff 1863-as életrajzi lexikonának áttanulmányozását követően.¹²¹ Szily, mint a K. M. Természettudományi Társulat egyik vezető személyisége pályázatot íratott ki a magyarországi matematikai és természettudományi irodalom bibliográfiai feldolgozására, mégpedig az önálló kiadványként megjelent művek felkutatására, pontos címlírásuk elkészítésére, s kötetben való közzétételére, s ezt a pályázatot id. Szinnyi József és fia nyerte el, akik el is készítették azt a monográfiát, amely valóban komoly alapot adott a tudománytörténeti kutatásokhoz. Hogy a tudománytörténet a 19. században még elsősorban az irodalomtörténet segédtudománya volt, azt magának id. Szily Kálmánnak az 1898-as monográfiája is igazolja, hiszen ő maga úgy foglalta kötetbe

¹¹⁹ Róla készült a következő tanulmánykötet: Weszprémi István (1723–1799) emlékezete. Összeállította: Szállási Árpád és Gazda István. Piliscsaba – Debrecen, 2000. MATI – Debreceni Egyetem. 293 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 18.)

¹²⁰ Akadt folytatója is e munkának, de ez a kutatás már kéziratban maradt, s azt Nemzeti Könyvtárunk Kézirattára őrzi.

¹²¹ Erről Szilynek komoly összefoglalója is megjelent: Adalékok a Magyarországi természetbúvárok életrajzához. Társzerző: Gonda Béla. (Poggendorff művének magyar adatsorai). = Természettudományi Közöny 3 (1871) pp. 448–458, 491–499.

irodalomtörténeti kutatásait, hogy azok sorában helyezte el tudománytörténeti vizsgálódásait.¹²²

A tudománytörténeti kutatásokat segítő könyvészetek sorát id. Szinnyei József 1876-os folyóirat-repertóriuma nyitja meg,¹²³ amelyet két évre rá követett az imént említett, fiával együtt összeállított könyvészet.¹²⁴ Ez a két nagy kézikönyv elsőként tárta a kutatók elé a magyarországi periodikákban 1874-ig megjelent reáltudományi publikációkat, a könyvészet pedig még egy évet ölelt fel, abban az 1875-ös év publikációi is fellelhetők. Ezzel párhuzamosan folynak a nemzeti bibliográfiát feltáró munkálatok, Szabó Károly elindítja az 1711 előtt magyar szerzőktől Magyarországon és külföldön írt művek, disszertációk teljes feltárására irányuló kutatásokat, amelyeket azután Hellebrant Árpád folytatott, s ennek első kötete 1879-ben került ki a sajtó alól.¹²⁵ A könyvkereskedő Petrik Géza az 1712 és 1860 közötti korszak feltárását vállalja magára, s e vállalkozás első kötete 1882-ben jelent meg.¹²⁶ Aztán a sort folytatja a mindezek, tehát Weszprémi, Szabó, Hellebrant, Petrik, az 1876-os folyóirat-repertórium és az 1878-as reáltudományi könyvészetben található adatsorokat is magában foglaló hatalmas bio-bibliográfia, a 'Magyar írók élete és munkái'.¹²⁷ És emellett sorra jelennek meg olyan publikációk, amelyek mind-mind a tudománytörténet forrásaiként kell tisztelnünk, gondolunk például a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában 1882-

¹²² Szily Kálmán: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Bp., 1898. Hornyánszky. VI, 471 p.; lásd még: A. Szála Erzsébet, Gazda István: Id. Szily Kálmán, a tudománytörténész. Bp., 2008. Szily Kálmán Alapítvány – MATI. 239 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 71.)

¹²³ Szinnyei József, id.: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma. Természettudomány és matematika. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. Első kötet. Hazai szaklapok, folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények repertóriuma. 1778–1874. Bp., 1876. Athenaeum. XIV p., 1680 has. (Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Második osztály. Természettudomány és matematika. I.)

¹²⁴ Magyarország természettudományi és matematikai könyvésze 1472–1875. (Száz arannyal jutalmazott pályamű.) Készítették: Szinnyei József és dr. Szinnyei József. Kiad.: Kir. Magyar Természettudományi Társulat. Bp., 1878. Athenaeum. VIII p., 1008 has. (Bibliotheca Hungarica. Historiae naturalis et matheseos.); lásd még: Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtártudós akadémikus életműve. A kutatást vezette és a bevezető tanulmányt írta: A. Szála Erzsébet, az anyaggyűjtést végezte: Perjámosi Sándor, a bibliográfiai gyűjtést kiegészítette és a munkát sajtó alá rendezte: Gazda István, az előszót írta: Fehér Csaba. Sopron – Piliscsaba – Bp. – Révkomárom, 2006. [2007]. Nyugat-Magyarországi Egyetem – MATI – OSZK – Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma. 216 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 56.)

¹²⁵ Szabó Károly – Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. Könyvészeti kézikönyv. 1. köt. Az 1531–1711-ig megjelent magyar nyomtatványok. 2. köt. Az 1473–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok. 3/1–3/2. köt. A magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok. Bp., 1879–89. Akadémia. + Sztripszky Híador: Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának 1., 2. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711. Bp., 1912. Lantos. (A teljes mű megjelent CD-ROM formájában is.)

¹²⁶ Petrik Géza: Magyarország bibliographiája. 1712–1860. 1–4. köt. Bp., 1882–1892. Dobrowsky. + 1861–1875. Bp., 1885. MKKE. + 1876–1885. Bp., 1890. MKKE. + 1886–1900. 1–2. köt. Bp., 1908–1913. MKKE. + 1901–1910. 1–2. köt. Bp., 1917–1928. MKKE. + 1911–1920. 1–2. köt. Bp., 1939–1942. Egy. ny.

Lásd még írásunkat: Gazda István: Petrik könyvészetének helye a magyar művelődéstörténetben. In: Nagy Anikó (szerk.): Petrik-émlékkötet. Bp., 1996. OSZK. pp. 53–62.

¹²⁷ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 1–14. köt. Bp., 1891–1914. Hornyánszky. (Folytatta Gulyás Pál, újabban Viczián János.)

ben elindult Emlékbeszédek-sorozatra, amelynek majd minden füzeté értékes szakbibliográfiái összegzést is tartalmaz.¹²⁸

Szaktudomány-történeti feldolgozások

Orvostörténeti feldolgozásaink a 19. században

A 19. századi orvostörténeti kutatások még mindig ezt az adatgyűjtő, forrásfeltáró kezdeményezést vitték tovább, s ezek sorában is kiemelkedő az Linzbauer-féle monográfia-sorozat,¹²⁹ amely egészségügyünk írott emlékeinek hatalmas tárháza, különös tekintettel a járványtörténetre, s az ahhoz kapcsolódó jogi szabályozásokra, s ehhez kapcsolódik az általa írt egészségügy-történeti áttekintés is.¹³⁰

Majd minden tudományban, így az orvostudományban is komoly kihívást jelentett a millenniumi időszak, amikor az egyes szakmák múltjával is szívesen foglalkozó szakemberek igyekeztek feltárni saját szakmájuk honi adatsorait, s azokat részben a millenáris kiállításon, részben monográfiákban mutatták be. A ma orvostörténészei ezért mondhatják magukénak a Hógyes Endre szerkesztésében elkészült hatalmas egyetemtörténeti monográfiát,¹³¹ amellyel párhuzamosan Demkó Kálmán igyekezett körülnézni s legalább vázlatosan összegezni más régi gyógyászati intézmények, iskolák történetét.¹³² Ennek a nagy pozitívista összegzési folyamatnak a részeként készült el Győry Tibor orvosi bibliográfiája

¹²⁸

A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Bp., Akadémia. 1882–.

Lásd még A. Szála Erzsébet összeállítását az 1890 előtt élt akadémikusok hivatalos nekrológjaiból: <http://www.akademikusok.tudomanytortenet.hu/>

Valamint lásd még összefoglaló dolgozatunkat: Gazda István: Fejezetek a 175 éves akadémiai könyvkiadás történetéből. Bp., 2003. Akadémiai Kiadó. 43 p.

Az akadémiai könyvkiadás korábbi időszakára nézve lásd: Gazda István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba, 1999. MATI. 170, 22 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 13.)

¹²⁹

Linzbauer, Franciscus Xaver: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. 3 tomi in 7 voll. Budae, 1852–61. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. Tom. I. Cum effigie ac autographo seren. qum. c. r. haeredit. principis, archiducis Austriae Josephi regni Hungariae palatini. 1852–56. 19 lev., 898 p.; Tom. II. 1852. 7 lev., 822 p.; Tom. III. Sectio 1. 1853. 5 lev., 932 p.; Sectio 2. 1855. 2 lev., 953, 1 p., 2 t.; Sectio 3. 1860. 2 lev., 917, 1 p., 1 t.; Sectio 4. 1861. 2 lev., 994 p.; Sectio 5. 1861. 4 lev., 950, CLVI p.

¹³⁰

[Linzbauer Ferenc Xavér]: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Az egyes igazgatási tárgyak fejlődésének történetével – hivatalos adatok alapján. – Das internationale Sanitätswesen der ungarischen Kronländer. Mit der Entwicklungs-Geschichte der einzelnen Verwaltungs-Gegenstände – auf Grund ämtlicher Daten. Pesten, 1868. Kugler. 1–125 p. [magyar szöveg], 126–147 p. [német szöveg].

¹³¹

Hógyes Endre: Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmával. Bp., 1896. Eggenberger. XXXVI, 1003 p.

¹³²

Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének állandó központi választmánya által a Poór Imre-féle 100 arannyal jutalmazott pályamű. Lőcse, 1894. Dobrowsky és Franke. VIII, 555 p.

is,¹³³ s lényegében ezek adtak alapot a 20. századi, már az egyes szakmákra is kiterjedő orvostörténeti vizsgálódásoknak,¹³⁴ köztük a Semmelweis-életmű hiteles feltárásához is. Ezzel egy időben indulnak Magyary-Kossa Gyula orvostörténeti vizsgálódásai is, aki kezdetben az állatorvostudomány könyvészeti és történeti feltárását végezte el,¹³⁵ majd évtizedekkel később a humán orvoslás történetének nagy tárházát köszönheti neki a tudománytörténeti szakma, utóbbi már a 20. századi tudománytörténet-írás része.

Biológiatörténeti kutatások

Mind az állattan, mind a botanika történetét már aránylag korán kutatták a magyar szakemberek. Hanák János jóvoltából 1849-ben jelent meg egy fontos forráskiadvány, amely az *állattan* múltbeli kutatóit és publikációit mutatta be.¹³⁶ Természetesen a zoológia neves kutatói, mint Horváth Géza, vagy az oly csodálatos életművet felvonultató Herman Ottó is foglalkozott saját szakmája történetével, alapot adva ezzel a későbbi tudománytörténeti kutatásokhoz. A zoológia első jelentős bibliográfiusa Daday Jenő volt,¹³⁷ kutatásait Szilády Zoltán folytatta, aki egy kisebb monográfiát is szentelt az általa feldolgozott forrásokból levonható következtetések bemutatására.¹³⁸

¹³³ Györy Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. A Magyar Tudományos Akadémia hozzájárulásával kiadta tagjai számára a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Bp., 1900. Athenaeum. IX p., 1 lev., 253 p.

¹³⁴ Historiográfiai munkánk mindezek keresztmetszetét adja: A múlt magyar orvostörténetiséi. A bevezető tanulmányt írta: Schultheisz Emil. Az összeállításban közreműködött: Szállási Árpád és Kapronczay Károly. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2002. MATI – SOMKL. 387 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.)

¹³⁵ [Magyary-]Kóssa Gyula: Magyar állatorvosi könyvészet 1472–1904. Bp., 1904. Kilián. XII, 346 p. (Állatorvosi kézikönyvtár 8.)

Ennek a témakörnek jóval modernebb és nagy könyvészeti apparátussal elkészült változata a következő: Karasszon Dénes: A magyar állatorvoslás kultúrtörténete I. köt. Történeti áttekintés. + II. köt. Az állatorvostörténet-írás szakirodalma 1944-ig. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Piliscsaba, 2005–2006. MATI. 456 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 39/1–2.)

¹³⁶ Az állattan története és irodalma Magyarországon. Irta Hanák János. Kiadta Pólya József. (A szerző arcképével.) Pesten 1849. Ny. Lukács és Tsa. XVII, 215, [1] p.

¹³⁷ Daday Jenő: A magyar állattani irodalom ismertetése 1870-től 1880-ig bezárólag. Eredeti források alapján. Bp., 1882. Kir. M. Természettudományi Társulat. VII, 185 p. + Daday Jenő: A magyar állattani irodalom ismertetése 1881-től 1890-ig bezárólag, tekintettel a külföldi állattani irodalom magyar vonatkozású termékeire is. Bp., 1891. Kir. M. Természettudományi Társulat. VII, 308 p. + Szilády Zoltán: A magyar állattani irodalom ismertetése 1891–1900 végéig. Bp., 1903. Kir. M. Természettudományi Társulat. VIII, 506 p. (Folytatása évente az Állattani Közleményekben)

¹³⁸ Szilády Zoltán: A magyar állattani irodalom repertoriuma. I. A legrégebbi időktől 1870-ig. Bp., 1922. K. M. Természettudományi Társulat. 23 p. (Az Állattani Közlemények 21. kötetének melléklete.); Szilády Zoltán: Die Geschichte der Zoologie in Ungarn. Hrsg. v. der Stephan Tisza Wissenschaftlichen Gesellschaft. Debrecen, 1927. Kertész ny. 115 p.

Kanitz Ágoston 1863-ban, majd két évre rá munkája folytatásaként a múlt magyar *botanikusainak* életművét összegezte egy-egy komoly monográfiában.¹³⁹ Az általa lefektetett alapokhoz kapcsolódott számos részkutatás, a már említett id. Szily Kálmán botanikatörténeti vizsgálódásain túlmenően Sadler József és Alföldi Flatt Károly publikációira kell mindenképpen utalnunk, hogy aztán végül is eljussunk Gombocz Endréhez, a botanikatörténeti szakma nagy kutatójához, akinek 20. századi munkássága maradandó értékéhez nem fér kétség.¹⁴⁰

Az első hazai fizikatörténetek

Megint csak id. Szily Kálmánnak köszönhető, hogy szorgalmazta a fizikatörténeti kutatásokat is,¹⁴¹ hirdetett egyetemes fizikatörténet megírására pályázatot, s ennek eredményeként jelent meg Czögler Alajos¹⁴² és Heller Ágoston¹⁴³ monográfiája. Utóbbi Szily tanársegéde lett a Műegyetemen, majd segítőtársa a K. M. Természettudományi Társulatban, egyben a Társulat lapjának, a 'Természettudományi Közlöny'-nek egyik neves szerkesztője, továbbá az 1872-ben megindult társulati könyvkiadói vállalkozás kötetei egy részének fordítója, szerkesztője. Heller Ágoston volt a magyarországi fizikatörténeti kutatások igazi elindítója, egy tudománytörténész vénával megáldott fizikatanár, akinek az 1882-ben Stuttgartban megjelent fizikatörténetét¹⁴⁴ hosszú időn át a szakma egyik alpműveként tartották számon, egy szintre helyezve Rosenberger ismert monográfiájával.

¹³⁹ Kanitz, August: Geschichte der Botanik in Ungarn (Skizzen). Hannover–Pesth, 1863. Wilh. Riemschneider – Rath Mor. III, 199 p.; Kanitz, August: Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. Beigedrukt sind einige, theils wenig gekannte, Theils ungedruckte botanische Aufsätze ungarischer Botaniker. Aus dem XXXIII. Bd. der Linnaea besonders abgedruckt. Halle, 1865. Gebauer Schwetschké'sche Buchdr. IV, 264 p.

¹⁴⁰ Gombocz Endre: A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1578–1900-ig. Bp., 1939. Kiad. az Orsz. Természettudományi Múzeum Növénytára 360 p.; Gombocz Endre: A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1901–1925. Bp., 1936. Egyet. ny. XIII, 440 p.; Gombocz Endre: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia. Bp., 1936. Attila ny. 636 p.

¹⁴¹ Lásd bővebben monográfiánkban: Id. Szily Kálmán emlékezete. Tudományos munkásságának kronológiája. Összeállította: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. 207 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 33.)

¹⁴² Czögler Alajos: A fizika története életrajzokban. 1–2 köt. Bp., 1882. K. M. Természettudományi Társulat. XVI, 590 p.; IX, 592 p.

¹⁴³ A physika története a XIX. században. A magyar tudományos Akadémia megbízásából írta Heller Ágost. 1–2. köt. Bp., 1891–1902. K. M. Természettudományi Társulat. XI, 574.; VIII, 488 p.

¹⁴⁴ Heller, August: Geschichte der Physik von Aristoteles bis auf die neueste Zeit. Bd. 1–2. Stuttgart, 1882. Ferdinand Enke. XII, 411 p.; XV, 754 p.

A korai matematikátörténeti feldolgozások

Talán nem is kellene külön említenünk, hogy a Szily által kiemelten kutatott másik szakterület a matematikátörténet volt, őt egyrészt a régi magyar aritmetikák,¹⁴⁵ másrészt a Hellebrant Árpád által a hamburgi könyvtárban akkoriban fellelt Georgius de Hungaria aritmetikája foglalkoztatta,¹⁴⁶ utóbbinak a szövegét közre is adta Heller Ágosttonnal együtt.¹⁴⁷ Elsők között foglalkozott Apáczai művének matematikai és fizikai vonatkozásaival,¹⁴⁸ egy kicsit félre is értette őt, ennek viszont nagyon örültek a későbbi kutatók, hiszen volt kit cáfolni, helyesbíteni.¹⁴⁹ Szily kutatta talán legkorábban a filozófusként is elismert Sipos Pál matematikai munkásságát,¹⁵⁰ s ezeket a vizsgálódásokat azután fél évszázadra rá a 20. század egyik kiemelkedő tudású hazai matematikátörténésze, Jelítai József folytatta.

Szily másik kutatási területe a Bolyaiak életművének kezdeti feltárása volt, s része volt abban, hogy elinduljanak a Bolyai-kutatások,¹⁵¹ amelyek igencsak kiemelkedő fejezetet képeznek matematikai kutatásaink sorában,¹⁵² s ezek részét képezik Ács Tibor kutatásai, amelyek közül külön is kiemeljük az Akadémiai Kiadónál Bolyai-monográfiáját.¹⁵³

¹⁴⁵ Szily Kálmán: A XVI. századi magyar aritmetikák. = Műegyetemi Lapok, 1876. pp. 252–253.; Szily Kálmán: A legrégebb magyar aritmetika. = Műegyetemi Lapok, 1876. pp. 277–280.

¹⁴⁶ Szily Kálmán: Magyarországi György mester aritmetikája 1499-ből. = Akadémiai Értesítő, 1893. pp. 621–625.; Georgius de Hungaria aritmetikája 1499-ből. Szily Kálmán és Heller Ágost r. tagok rávonatkozó jelentésével. Bp., 1894. XI, 24. p. Akadémia.

¹⁴⁷ Az első, már Magyarországon közreadott matematikai munka az 1577-es debreceni aritmetika volt, amelynek tudománytörténeti feldolgozását elsőként az ugyancsak elismert tudománytörténész, Hárs János készítette el.

¹⁴⁸ Szily Kálmán: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból. = Természettudományi Közlöny 21 (1889) pp. 465–470.

¹⁴⁹ Lásd az új Apáczai bibliográfiát: Bán Imre: Apáczai Csere János. 2. bőv. kiad. Függelék: Apáczai Csere János bibliográfia. Összeállította: V. Molnár László. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Bp., 2003. Akadémiai Kiadó. 713 p. [Az Apáczai bibliográfia: pp. 611–700.]

¹⁵⁰ Szily Kálmán: Bemutatja egy múlt századi köregyenesítőnket (Sipos Pál) = Műegyetemi Lapok, 1877. pp. 50–51.

¹⁵¹ Szily Kálmán kutatásai a két Bolyai munkásságáról: Szily Kálmán: Véleménye a Gauss és Bolyai közt folyt levelezés kiadásának szükségességéről = Műegyetemi Lapok, 1878. pp. 249–252.; Szily Kálmán: Adatok Bolyai Farkas életrajzához. (Bolyai Gergely úr följegyzéseiből, előterjesztve a MTA 1884. október 20-iki ülésén). = Természettudományi Közlöny, 1884. pp. 433–445.; Szily Kálmán: Adatok Bolyai Farkas életrajzához. Bp., 1884. 36 p. (Értekezések a matematikai tudományok köréből XI. köt. 9. sz.); Szily Kálmán: Bolyai Jánosnak egy az Appendix tárgyára vonatkozó levele 1823-ból. = Matematikai és természettudományi értesítő, 1887. pp. 187–189.; Szily Kálmán: Bolyai Jánosnak egy az Appendixre vonatkozó leveléről. = Természettudományi Közlöny 19 (1887) pp. 226–227.; Szily Kálmán: Bolyai Farkas törekvései az erdési pályára. = Akadémiai Értesítő, 1914. pp. 495–503.

¹⁵² Lásd erről részletesebben a következő kötetünkben: Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas. Összeállította: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. 766 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 25.)

¹⁵³ Ács Tibor: Bolyai János új arca – a hadi mérnök. Bp., 2004. Akadémiai Kiadó. 631 p., [4] t. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 30.)

A 19. században elindult hazai matematikatörténeti kutatások között kell még megemlítenünk az ókori, s ezen belül a görög matematika története neves bűvárlójának, Euklides első hat könyve modern magyar fordítása elkészítőjének, Baumgartner Alajosnak a nevét. Ő az akkoriban elsősorban a német tudománytörténészek és klasszika-filológusok által feltárt és közzétett ókori matematikai kéziratok és biográfiai adatsorok alapján készített egy hatalmas tanulmány sorozatot a régi-régi idők matematikusairól, a nekik tulajdonított kéziratokról, töredékekről, tételekről. Ezen túlmenően ő is felfigyelt a Szily és Heller által kutatott György Mester-féle matematikára, amely első matematikakönyvünknek tekinthető, s erről is készített egy értékes dolgozatot ugyanabban a periodikában, amelyben többi cikke is megjelent, mégpedig az Arany Dániel által megindított, s később oly híressé vált 'Középiskolai Matematikai Lapok'-ban.¹⁵⁴ Baumgartner Alajos ezen túlmenően a tudománytörténészek által sokszor idézett Stampfel-féle Zsebkönyvtár sorozatban közreadott egy jól átgondolt fizikatörténeti összefoglalót is.

Kémia történet

Kémia történeti kutatásaink korai produktumai is a 19. századra tehetők,¹⁵⁵ igaz, hogy ezek még elsősorban forráskiadványok voltak, amelyek tisztas alapot adtak a következő század első felében az elsősorban Szathmáry László nevéhez fűződő magyar kémia történeti kutatásokhoz. (Mellette Loczka Alajos nevét kell megemlítenünk, aki szintén értékes kémia történeti publikációkat tett közzé, de ez is már a szakma 20. századi történetéhez tartozik.)

¹⁵⁴ Baumgartner Alajos: Vázlatok a matematika történetéből. = Középiskolai Matematikai Lapok, 1896-tól. *A sorozatban megjelent publikációk:* Az egyiptomiak; A babyloniak. A görögök (Thales; Pythagoras 1–4.; Hippias; Hippokrates; Platon 1–2.; Archytas; Eudoxus; Menaechmos; Dinostratos; Euklides 1–8.; Archimedes 1–4.; Eratosthenes; Apollonius 1–3.; Nikomedes; Diokles; Zenodorus, Hypsikles; Hipparchos; Heron 1–2.; Geminus, Serenus; Menelaos; Ptolemaios 1–5.; Nikomachos; Szmírnai Theon, Sextus Julius Africanus, Pappus; Pappus 1–2.; Jamblichus; Diophantus 1–3.).

További tanulmányai: A számírás története; Az aritmetikai epigrammák 1–3.; A parabola módszeres tárgyalása 1–7.; A matematikai inga lengési idejének egy új képlete az amplitudo tekintetbe vételével; Magister Georgius De Hungaria Arithmetikája 1–6.

¹⁵⁵ A korai magyar nyelvű kémiai irodalom nagy bibliográfiai összeállítása Paczolay Gyula munkájában jelent meg: A magyar kémiai szaknyelv történetéből. A vegyészeti kifejezések történeti szótárával. Összeáll. és bev.: Paczolay Gyula. A könyvészeti fejezetet összeáll. és a művet sajtó alá rend.: Gazda István. A bibliográfia összeállításában közrem.: Perjámosi Sándor. A történeti szótár Batta István (1882–1926) 1921-ben íródott kéziratának felhasználásával készült. Piliscsaba, 2006. MATI. 292 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 50.)

A gyógyvizekre vonatkozó irodalmat a szerző másik munkája tartalmazza: Magyarország és Erdély gyógyvíztörténelméből. Az első magyar nyelvű kémiai monográfia és előtörténete. Tudománytörténeti áttekintés a 250 éve született Nyulas Ferencről és gyógyvízelemző elődeiről. Összeállította és bevezette: Paczolay Gyula. A bibliográfiai fejezetet készítette: Dörnyei Sándor. Sajtó alá rendezte: Gazda István. A könyvészeti kutatásban közreműködött: Perjámosi Sándor. Piliscsaba, 2007. MATI. 187 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 46.)

1868-ban Finály Henrik az Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyveiben mutatta be Debreczeni László aranyfinomító-könyvét,¹⁵⁶ 1884-ben Ballagi Aladár Kecskeméti W. Péter ötvöskönyvét dolgozta fel és adta közre,¹⁵⁷ 1897-ben pedig Herzfelder Armand Dezső feldolgozta azt a 16. századi kémiai kéziratot, amelyet a kémiatörténészek Kolozsvári codex néven szoktak idézni.¹⁵⁸

Ezek tehát azok a kezdetek, amelyekhez szinte szervesen kapcsolódtak Szathmáry László alkémista-történeti, majd a magyarországi kémia és vegyipar 18–19. századi történetére vonatkozó rendkívül értékes kutatásai. Ezek jó részét sikerült azóta nyomtatásban is megjelentetni,¹⁵⁹ egy részük azonban még feldolgozásra vár.

Csillagásztörténet

A 19. században több irodalomtörténész és történettudós is foglalkozott már Mátyás korának csillagászati emlékeivel, vagy az azt megelőző váradi csillagda létezésének bizonyításával, a Regiomontanus által Budán készített csillagászati korvinákkal, vagy a Marcin Bylica z Olkusa által Pozsonyban, Esztergomban és Budán készített egykori asztronómiai eszközökkel, amelyet megőrzött számunkra a krakkói Collegium Maius. A korai csillagásztörténeti publikációk legnívósabbjai Heller Ágoston nevéhez fűződnek, aki 1878-ban írt tanulmányt az egykori budai csillagdáról, s nagy fizikatörténeteiben belül is részletesen foglalkozott a magyar vonatkozású csillagásztörténeti adatsorokkal, s fordításában egy hasznos csillagásztörténeti kötet is megjelent, Houzeau munkája. Neki köszönhető, hogy a 'Természettudományi Közlöny'-ben számos értékes csillagászati és csillagásztörténeti publikáció látott napvilágot, amelyekhez e szakma későbbi neves kutatói: Mahler Ede (maga is publikált ebben a folyóiratban), majd Tass Antal, Jelítai József, Kelényi B. Ottó és Dezső Lóránt is kapcsolódott. Mahler – Baumgartner kutatásaival párhuzamosan – az asztronómia ókori történetét tárta fel, publikációi maradandó értékűeknek tekinthetők.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Debreczeni László aranyfinomító könyve. Ism. és kiad.: Finály Henrik. In: Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyvei. 4. köt. Kolozsvár, 1868. pp. 111–130.

¹⁵⁷ Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. Bev.: Ballagi Aladár. Bp., 1884.

¹⁵⁸ Herzfelder Armand Dezső: A kolozsvári codex. Egy XVI-ik századbeli chemiai kézirat ismertetése. Bp., 1897. Athenaeum. 61 p.

¹⁵⁹ Lásd: Szathmáry László: Régi magyar vegytudorok. A szerző kéziratosa hagyatékából összeállította és sajtó alá rendezte: Gazda István. Piliscsaba, 2003. MATI. 343 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 23.)

¹⁶⁰ A 19. században napvilágot látott valamennyi történeti értékű csillagászati munka pontos bibliográfiai adatai megtalálhatók a következő internetes összeállításban: <http://csimabi.csillagaszat.hu/cs-onlin.htm>

Fontos bibliográfiai adatokat tett közzé Vargha Domokosné is monográfiáiban, ezek sorában említendő a következő: Vargha Domokosné: Zách János Ferenc csillagász (1754–1832). Piliscsaba, 2003. 288 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 42.)

Sragner Mártának több csillagásztörténeti bibliográfiája is megjelent, ezek egyike a következő szöveggyűjtemény része: A magyar csillagászat történetéből. Tanulmánygyűjtemény. Az összeállításban közreműködött: Vargha Domokosné, a bibliográfiai függelék Sragner Márta állította össze. Piliscsaba, 2002. MATI. 287 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 12.)

A csillagászathoz kapcsolódóan a kronológia tudományával foglalkozók is számos történeti kutatást folytattak, hiszen a kronológia tudománya egyrészt történeti segédtudomány, másrészt része a csillagásztörténeti vizsgálódásoknak, s mindezek kapcsolódnak a naptártörténeti feltárásokhoz is. Torma József már 1879-ben közreadott egy 'Oklevelészeti naptár'-t, Jakab Elek 1881-ben jelentette meg az Akadémián kalendárium-kutatásait, három évre rá kerültek ki a sajtó alól Horvát Árpádnak a diplomatikai kórtanra vonatkozó vizsgálódásai, ezt követően jelent meg Knauz Nándor hatalmas terjedelmű 'Kórtan'-a, s 1912-re készült Szentpétery Imre máig használt 'Oklevéltani naptár'-ának első kiadása. Ezek mindegyike része a csillagásztörténeti kutatásoknak is.

*

A fentiekben igyekeztünk összefoglalni azokat a tudománytörténeti forrásokat, amelyek a tudományok magyarországi történetének egyes ágairól íródtak a 19. században. Lényegében egy ugyanilyen terjedelmű anyagban lehetne összefoglalni azokat az intézménytörténeti munkákat, amelyek szintén a 19. században kerültek ki a sajtó alól, s amelyeknek szintén számos tudománytörténeti vonatkozása van. Ezeknek az összegzése azonban már egy másik tanulmány feladata lesz.

Összefoglaló:

Magyarországon a tudománytörténeti kutatások többsége a 19. században kezdődött, kivételt képez Weszprémi István orvostörténeti biobibliográfiája, amely még a 18. század végén jelent meg. A tanulmány a reáltudományok egyes szakterületeiről (matematika, fizika, kémia, csillagászat, biológia, orvostudomány) íródott azon főbb tudománytörténeti publikációkat tekinti át, amelyek a 19. században láttak napvilágot. A tudománytörténeti feldolgozások és monográfiák mellett a legfontosabb bibliográfiai szakmunkákra is kitér a tanulmány.

Irodalom

DADAY, J.: *A magyar állattani irodalom ismertetése 1870-től 1880-ig bezárólag. Eredeti források alapján.* Bp., 1882. Kir. M. Természettudományi Társulat. VII, 185 p.

DADAY, J.: *A magyar állattani irodalom ismertetése 1881-től 1890-ig bezárólag, tekintettel a külföldi állattani irodalom magyar vonatkozású termékeire is.* Bp., 1891. Kir. M. Természettudományi Társulat. VII, 308 p.

Debreczeni László aranyfinomító könyve. Ism. és kiad. FINÁLY Henrik. In: Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. 4. köt. Kolozsvár, 1868, 111–130.

DEMKÓ, K.: *A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig.* A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének állandó központi választmánya által a Poór Imre-féle 100 arannyal jutalmazott pályamű. Lőcse, 1894. Dobrowsky és Franke. VIII, 555 p.

Georgius de Hungaria arithmetikája 1499-ből. SZILY Kálmán és HELLER Ágost r. tagok rávonatkozó jelentéseivel. Bp., 1894. Akadémia. XI, 24. p.

HANÁK, J.: *Az állattan története és irodalma Magyarországon,* kiad. PÓLYA József. Pesten 1849. Ny. Lukács és Tsa. XVII, 215, [1] p.

- HELLER, August: *Geschichte der Physik von Aristoteles bis auf die neueste Zeit*. Bd. 1–2. Stuttgart, 1882. Ferdinand Enke. XII, 411 p.; XV, 754 p.
- HELLER, Á.: *A physika története a XIX. században*. 1–2. köt. Bp., 1891–1902. K. M. Természettudományi Társulat. XI, 574.; VIII, 488 p.
- HERZFELDER, A. D.: *A kolozsvári codex. Egy XVI-ik századbeli chemiai kézirat ismertetése*. Bp., 1897. Athenaeum. 61 p.
- HÖGYES, E.: *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának multjáról és jelenéről. Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmával*. Bp., 1896. Eggenberger. XXXVI, 1003 p.
- KANITZ, August: *Geschichte der Botanik in Ungarn (Skizzen)*. Hannover–Pesth, 1863. Wilh. Riemschneider – Rath Mor. III, 199 p.
- KANITZ, August: *Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. Beigedruckt sind einige, theils wenig gekannte, Theils ungedruckte botanische Aufsätze ungarischer Botaniker. Aus dem XXXIII. Bd. der Linnaea besonders abgedruckt*. Halle, 1865. Gebauer Schwetschké'sche Buchdr. IV, 264 p.
- KECSKEMÉTI W. Péter ötvöskönyve. Bev. BALLAGI Aladár. Bp., 1884.
- [LINZBAUER, F. X.]: *A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Az egyes igazgatási tárgyak fejlődésének történetével – hivatalos adatok alapján. – Das internationale Sanitätswesen der ungarischen Kronländer. Mit der Entwicklungs-Geschichte der einzelnen Verwaltungs-Gegenstände – auf Grund ämtlicher Daten*. Pesten, 1868. Kugler. 1–125 p. [magyar szöveg], 126–147 p. [német szöveg].
- LINZBAUER, F. X.: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. 3 tomi in 7 voll. Budae, 1852–61. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. Tom. I. Cum effigie ac autographo seren. qum. c. r. haeredit. principis, archiducis Austriae Josephi regni Hungariae palatini. 1852–56. 19 lev., 898 p.; Tom. II. 1852. 7 lev., 822 p.; Tom. III. Sectio 1. 1853. 5 lev., 932 p.; Sectio 2. 1855. 2 lev., 953, 1 p., 2 t.; Sectio 3. 1860. 2 lev., 917, 1 p., 1 t.; Sectio 4. 1861. 2 lev., 994 p.; Sectio 5. 1861. 4 lev., 950, CLVI p.
- SZILÁDY, Z.: *A magyar állattani irodalom ismertetése 1891–1900 végéig*. Bp., 1903. Kir. M. Természettudományi Társulat. VIII, 506 p. (Folytatása évente az Állattani Közleményekben)
- SZILY, K.: *A XVI. századi magyar arithmetikák*. Műegyetemi Lapok, 1876, 252–253.
- SZILY, K.: *A legrégebb magyar arithmetika*, Műegyetemi Lapok, 1876, 277–280.
- SZILY, K.: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Bp., 1898. Hornyánszky. VI, 471 p.
- SZILY, K.: *Adatok Bolyai Farkas életrajzához. (Bolyai Gergely úr följegyzéseiből, előterjesztve a MTA 1884. október 20-iki ülésén)*. Természettudományi Közöny, 1884, 433–445.
- SZILY, K.: *Magyarországi György mester arithmetikája 1499-ből*. Akadémiai Értesítő, 1893, 621–625.

Revolution and repression of the Budapest University of Medicine in 1956

Forradalom és megtorlás a Budapesti Orvostudományi Egyetemen 1956-ban

László Molnár PhD

lmolnar@rekhiv.sote.hu

initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

Az SZKP XX. kongresszusa óta megnőtt politikai feszültség az országban, ami a Budapesti Orvostudományi Egyetemen is érezhető volt. Október 16-án újra megalakult a MEFESZ egyetemi szervezete, mely alternatívát jelentett a hivatalos kommunista ifjúsági szervezettel szemben. Az október 23-i diáktüntetésen az orvosegyetemiiek is tömegesen vettek részt. Aznap este zajlott le a Petőfi Kör úgynevezett „orvosvitája”, melyen az egyetem néhány vezetője is részt vett. A még aznap kirobbanó fegyveres harcban néhány hallgató is beavatkozott, a klinikákon azonnal megindult a sebesültek ellátása. Az egyetemen forradalmi bizottságok és nemzetőri egységek szerveződtek, részben az épületek védelme, részben a külföldi segélyek ideszállítása céljából. Ezek a szervezetek a szovjet csapatok intervenciója után még decemberig tovább működtek. A tömeges emigráció az egyetemet is súlyosan érintette. 1957-ben megindult a visszarendeződés és a kommunista megtorlás. Egy végzős hallgatót, Tóth Ilonát, koncepciók eljárás után kivégezték, több hallgatót bebörtönöztek, mások, köztük néhány tanár ellen az egyetemen folyt fegyelmi eljárás. Mindezen intézkedések célja a megfélemlítés volt. Az újjáalakuló kommunista párt népszerűtlensége jól lemérhető volt abban, hogy a korábbihoz képest elenyésző számban újították meg párttagságukat úgy az oktatók, mint a hallgatók.

Keywords: diáktüntetés, forradalom, sebesültek ellátása, koncepciók perek, kivégzések

Kulcsszavak: student demonstration, revolution, wounded care, show trials, executions

The organization of the university students didn't start in Budapest but in another university town, Szeged. The leftwing student union called MEFESZ (Association of Hungarian Students), liquidated by the communist dictatorship in 1948, was officially reorganized here on 16 October 1956. It was at the same time protest against the only, naturally communist, youth organization called DISZ (The Young Workers' Union), which was legally accepted by the party state.

The young intellectuals could express their discontent at another forum too, at the meetings of the Petőfi Circle, which had been working since March, and they had been criticizing the Stalinist regime more and more openly since the 20th Congress of the Soviet Communist Party.

Although the medical students in Budapest didn't play an initiative role in the preparation of the events, the atmosphere was hot among them too during 1956. The hunger strike that broke out in the working camp in Mohács in June was also a sign of this agitation. They joined the proclamation of the students of Szeged University and the Technological University when they put down their demand in 16 issues with the intent to submit it to the DISZ meeting of delegates. These issues, similarly to the other lists compiled at other universities, contained political ones (such as democratical elections, the freedom of the press, the restoration of the national holidays and traditions), and matters concerning the university life (the restoration of the autonomy of the university, improvement of the condition of the hostels, etc.)./9/

The demands the medical and dentist students itemized on 23rd October was similar in content but much more extensive. It already contained the election of the rector and the deans by secret ballot./3/ On 23rd morning, the DISZ leaders of the university, taking advantage of the tense political situation, sent a delegation to the minister of Health Care, Román József. Here they managed to get special support for the student hostels, which were otherwise working under appalling conditions. From the minister they hurried to the Kossuth College of Artillery not far from the university, to realize something that the leadership of the university hadn't been able to achieve for years. To obtain a part of the building of the army for a student hostel. The discussion with major general Janza Károly had a surprising result.

The medical university got the whole building complex. Unfortunately this impressive success could not outlive the revolution, although it could have solved the still existing serious problems of placement on the long run.

11. picture Demonstration at the Petöfi statue

By that time the students had been coming together on the yard of the university for the afternoon demonstration. As a result of the Interior Minister's ban, which was announced in the radio, a long tag of war started, as the leaders of the university tried to prevent the students from taking part in the demonstration. In the meantime the students tried to keep in touch with the students of the University of Technology using messengers or telephones. Then, after two o'clock in the afternoon, with some delay they finally set off either towards the Statue of Petöfi or the Statue of Bem. They had met the crowd flowing in the direction of Pest at Margaret Bridge to follow their way with them to the Parliament.

Some of the medical students went back to the Gólyavár building of Eötvös Loránd University where the Petöfi Circle had its organized meeting, 'The Young Doctors and the Society'. The discussion that lasted more than four hours dealt with several relevant questions of Health Care. The speakers made serious critical remarks on the Doctors' Union, which replaced the Chamber of Physicians, but also on the Academy or the Hungarian Red Cross. The Minister of Health and the Rector of the University had been invited but did not go. Instead of him the Dean of the Faculty of Medicine, Antal Babics, a popular professor with the students, undertook to be the chair of the meeting. The discussion was stopped by the shooting at the Radio building nearby.

12. picture A. Babics A and Gegesi Kis

The Revolutionary Committee of the Medical University was formed the next day led by dean István Pataki, assistant professor Dezső Prágay and Béla Jankó medical student. They took over the direction of the university right away, which was easy enough as the Rector had not turned up in his office at all since the outbreak of the revolution but kept contact with it by phone.

13. picture D. Prágay

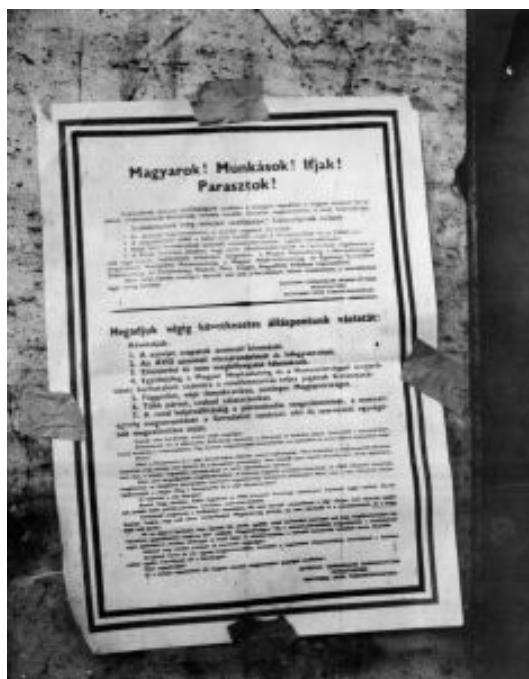
Similar revolutionary committees were formed elsewhere too (e.g. hostels, certain departments). These local authorities proved to be rather effective. The most urgent task was the organization of the medicine and bandage supply and help in the rescue operations. The latter was not a job without danger since on 23rd October reserves had been attempted to be sent to the ÁVH (State Security Department) guards encircled at the Radio, in ambulances, therefore the ambulance cars were regarded as targets on both sides from that time on, which demanded the lives of several ambulance crew members.

The revolutionary committee of the university arranged it that the medical shipments would be delivered from the depots of the International Red Cross in Nickelsdorf in Austria directly to Budapest. They were then distributed partly to the clinics partly to other hospitals from the university centre. Warehouses were created, the guarding of which was provided by and the accompaniment of the shipments given by a militia of disciplined armed students. The weapons first arrived from the Military Faculty of the University, from the Hungarian Defence Society and the Lenin Institute of Eötvös Loránd University, later they were either acquired or received from one of the barracks of the Army.

The committee dissolved certain departments formerly organized for political reasons, while it reorganized others. Thus the Marxist-Leninist Department was replaced by a department of social sciences, keeping some of the former lecturers. The Russian Language Department was made Foreign Language Department. The Military Medical Department was dissolved without legal successors as well as the rather military type Physical Education Department and the studies office, which originally had been created as the extended arm of the ministry.

Many students, mainly hostel residents took part in the fights as well. One of them was József Rácz second year student, who was later elected commander of the armed guards of the university. They either fought together with other rebelling groups or on their own. Opposite the central building of the university was the IX district party headquarters, which they occupied and converted into a youth hostel. They also produced leaflets on this base and ran a

red cross storage place, from where they even managed to distribute food supplies in the neighbourhood during the fights.

14. picture Claims of the University Students' Committee

But the most important task of the university was, certainly, to look after the injured. We only have scattered data about the extent of this, although each clinic took part in this work. The Surgery Clinic II in Baross Street had 378 injured patients between 23rd October and 9th November, with 37 Soviet soldiers among them./1/ At the Paediatrics Clinic II in Tűzoltó Street they treated 80 civilians, 14 rebels and 12 Soviet soldiers. At the Urological Clinic in Üllői Street there were up to 170 injured brought in, who were being looked after by not more than 4-6 doctors and nursing staff. Due to the uncertain traffic in town the staff was not full at most places, which made the burden on the people working at the venue even heavier. The dead were buried temporarily in the garden of the university.

15. pictur Evacuating of victims

At the second attack of the Red Army on 4th November, the university, especially its inner site of clinics, got in the middle of the fights. The neighbouring Corvin Alley, the Kilian Barracks and Tűzoltó Street made the university clinics targets as well. It was then that the number 25 ward of the Internal Clinic was hit by an artillery shot and all the patients in it died. The cellars got packed with hurriedly rescued in-patients, emergency operating theatres, while the irrational destruction was going on upstairs.

16. ábra Dermatology Clinic (1956.11.04.)

The right wing of the university building was destroyed, with the Dermatology Department in it, but a lot of other buildings were seriously damaged too. This happened with the Paediatrics Clinic II or with the buildings in Üllői Street. The Ophthalmological Department in Kálvária Square was taken in in a serious siege by the Russians although nobody had been defending it except for a three-meter-high flag of the Red Cross.

17. picture Ophthalmology Clinic

Besides the damage in the buildings emmigration meant a great loss. 104 doctors and 76 other staff members had left the university. A great number of the students had also gone. 315 of the 3085 students fled the country, 3 died, one was executed and many got in prison, so it was altogether a 11 per cent loss.

The revolutionary committees went on working until the beginning of December. The University was recruiting the older students for hospital and pharmacy work and the younger ones for cleaning away rubble, on the radio. The MEFESZ and the NÉKOSZ (National Association of People's Colleges) were still putting down requests and demands which reached the University Council in 1957 January. They emphasized the importance of issues of student welfare, the restoration of the Privatdocent lecture courses, making the non-professional subjects optional and the free choice of foreign languages.

One of the crucial point was the restoration of the university autonomy and the freedom of teaching./8/ The teaching staff dealt with not only the autonomy but the legal status of the University as a whole on its meeting on 12th December 1956. They discussed the matters of independence or returning to the Eötvös Loránd University as well as the question of authority. The committee chosen to put forward a proposal eventually suggested the maintaining the status quo. In the question of authority professor Imre Haynal made very serious critical remarks about the Ministry of Health for being professionally unsuitable, which most of the participants agreed with, and which was also in unison with what was heard at the discussion of the Petőfi Circle./6/

The communist power, restored by the Soviets, still made promises in January 1957 to meet the demands of the student organizations. As their power got firmer however, they forgot about them. The arrests were started already in November. All this was part of the intimidation of the university youth who had played a key role in the revolution. In the course

of it Ilona Tóth senior medical student was sentenced to death in a show trial and executed on 27th June 1957.

18. picture Ilona Tóth

By that time at the universities centrally ordered investigations and disciplinary actions had been going on against everybody who had been involved in the revolution. The committees did not deal with the cases of those who were being investigated by the authorities, only after the closing of these investigations and the release of the given person. During the procedures many times the committees were not interested in the activity of the investigated person but in their political views or attitudes towards certain current events. Their standard practice was that it was not guilt but innocence that had to be proved, which fit in the jurisdiction of the era.

Altogether eight professors and one associate professor were involved in disciplinary action. Three of them were acquitted for lack of evidence, 1 associate professor was dismissed and further four were reprimanded for different reasons. At a lower level of lecturers two doctors were dismissed and further six got lighter punishment./10/ From other employees nine members were dismissed or transferred. As an afterpiece of the retaliation came the dismissal of professor Imre Haynal./4/

The disillusionment and passive resistance after the suppressing of the revolution were reflected in the number of party members. According to a report made at the beginning of 1958, out of the 3114 students 2,3 % were MSZMP (Hungarian Socialist Worker's Party)/2/ members and 8,2% KISZ (Union of Young Communists)/5/ members. A significant data shows how many of the heads of department in 1956 renewed their party membership after the revolution. Out of the forty people there is no available data concerning the party membership of nine, further nine people were outside the party both in and after 1956. Only four of the twenty-two heads of department joined the MSZMP, one of them only in 1958./7/

References:

1. DUBECZ, Sándor: *Surgery Clinic in the Frontline*, 1956. Budapest, 1996. p.274. /3/
2. SE Lt.3/a University Council Meeting Minutes 7. volume 1957/58. p. 255. /8/
3. Institute of Political History Archive 290. fonds The 56 collection 1.d. p. 47. /2/
4. SE Lt. 5/a Medical Department Council Meeting Minutes 2. volume 1957/58. p. 92.
„Egy klinika élete a Rákosi korszakban. Emlékeim a Haynal-klinikáról” (*The Life of a Clinic in the Rákosi Era. My Memories about the Haynal-Clinic*) by Zoltán Antalóczy. (Heraldika, Budapest. 1997. pp. 143-148.)/7/
5. SE Lt.3/a University Council Meeting Minutes 7. volume 1957/58. p. 255. /9/
6. SE Lt.3/a. University Council Meetings Minutes 6th volume 1956/57.p.71. /5/
7. SE.Lt.13/b Personnel Department Documents, personal material. /10/

Scientific Couples in Hungary

I. Couples of the Past

Vámos Éva CSc.PhD

lajos.szabo@sportmuzeum.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

When the volume “*Creative Couples in Science*” was published in 1996, many of us thought the issues of the topic were answered for posterity.¹⁶¹ Thirteen years later we find that the interest in the topic has not slackened but has risen in the last years. Aurora Forum at Stanford University has announced quarterly talks to scientific couples. This paper will show that the Hungarian public has never really opposed this kind of co-operation but institutional by-laws and practices sometimes did.

For the present paper I have chosen three famous Hungarian couples as case studies from the 20th century. In a next paper I wish to present the lives and works of three more couples, all of the 20th century and still active.

Keywords: co-operative scientific couples, Hungarian couples, case studies

We would look in vain for scientific co-operation on equal basis among 19th-century couples as women’s university or college studies were made possible, with some restrictions, as late as by a royal decree from 1895 only.

Vilma Hugonnay - Vince Wartha

There was one exception: Vilma Hugonnay (Nagy-tétény, 1847-Budapest, 1922), a count’s 5th child out of six, decided to become a medical doctor in the 19th century. This decision of hers was strengthened by the fact that her mother was a TB patient, and her children were allowed to see her but for 10 minutes a day. However, as was the practice in 19th-century noble families, Vilma married a nobleman and gave birth to three children. Her husband, György Szilassy was much older than her. As it happened many times, he took to drinking, and lost most of his fortune. In 1869 she learnt that women’s university studies were possible in

¹⁶¹ Pycior, Helena M.-Slack, Nancy G.- Abir-Am, Pnina G. (Eds.): *Creative Couples in the Sciences*. Rutgers University Press, 1996.

Switzerland. She obtained her husband's consent, however, without being granted the necessary financial support. Nevertheless, she relentlessly pursued her studies in Zurich, and obtained her M.D.-s degree in 1879, at the age of 37.

She was congratulated on her achievement by contemporary ladies as follows: "Our century full of the noble noise of work is counting its last years. ... One of the noblest apostolic ideas agitating our century is the recognition of the female gender's spiritual vocation."¹⁶² She was working as surgeon at a Zurich hospital for ten years, and returned to Hungary in 1890. Here she had to face a serious problem. The then minister of culture and education – considered a progressive personality of the Hungarian administration of the epoch – denied her the license of practising medical work. In fact, her degree was accepted in Hungary but in 1896, after medical studies had been granted to women. The minister, who finally signed the acceptance, was Gyula Wlassich, who – among others – introduced civil marriages. She wrote about this as follows: "I thank you for the honour you extended by this celebration, not to me, a humble representant of the idea, but to the noble idea itself: the idea of the scientific equality of women. The fortunate conditions brought me, by chance, to the limelight in realizing the epoch-making institution of the present minister of Culture, his sublime-thinking Excellency Wlassits. This luck does not make me conceited but urges me to further activity."¹⁶³ While waiting for the acceptance she did not remain passive but started working as midwife. Moreover, she started educating midwives by publishing a book related to their work. This book was an adaptation, to Hungarian conditions, of Anna Fischer-Dückelmann's work "The woman as family doctor".¹⁶⁴ Vilma Hugonnay was lucky to find a supporting and renowned second husband, Vince Wartha, in 1887. They had a common daughter born in 1888.

Vince Wartha's name was made memorable in wide circles by the re-invention of the Gubbio (Italy) metallic glaze for ceramics. Moreover, he ceded the procedure of the so-called eosin glaze free to the Zsolnay china factory which gained international fame with the products manufactured by the process. Wartha had first studied at the Polytechnical School in Buda, then went to Switzerland and studied, what we call today chemical technology, at Zurich Eidgenössische Technische Hochschule. After two years he obtained a degree of "technical chemist". On his return to Budapest, he applied for, and obtained a job as assistant professor at the predecessor of the Technical University (1864). The primitive conditions at the University did not satisfy his ambitions, so he soon returned, this time to Heidelberg, Germany, where he had the opportunity of working with the epoch's most famous chemistry professors. It is there that he obtained his degree as doctor of chemistry (1865). From there he went again to Zurich to obtain a job first as assistant professor, then as "private docent". After the Compromise between Austria and Hungary he finally returned home (1867).

At the age of 26 (1870) he was appointed professor of chemical technology in Budapest. He was, in fact, the first professor of this branch of science in the country. He had great merits in pointing out the new seat of the Technical University at a then uninhabited site, where it can

¹⁶² Gedeon, Mihályné – Tomcsányi, Mórné: Handwritten letter of 27 May 1897. SOMKL XI/1-D. 65.19.2.

¹⁶³ Handwritten letter by Vilma Hugonnay of May 27, 1897. SOMKL 65.19.1.5.

¹⁶⁴ Kenyeres, Ágnes (Ed.-in-chief): Magyar Életrajzi Lexikon (Hungarian Biographical Encyclopedia). Vol. I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 756-757.

be found till today. He headed the Department of Chemical Technology founded in 1870 for 42 years. From among his functions in public life his activity as rector of the Technical University is worth mentioning. In addition, he was secretary general of the Association for Natural Sciences, president of the Association for Applied Arts and vice-president of the Hungarian Academy of Sciences. He was a prolific author: nearly 700 publications of his are recorded.¹⁶⁵ Actually, he was rector when the construction of the Technical University was finished.¹⁶⁶

His first wife was Sofia Heussy, daughter of a Swiss university professor. The marriage was not a happy one. She never could get accustomed to Hungarian conditions and spent her time mostly in her native country. She died in 1886. Only one year later the widower Wartha married the widow Vilma. Their common life was happy and well-balanced. According to one of Wartha's contemporaries: "If it should be proven by an example that a marriage in mature years could be really happy, you could safely quote this marriage."¹⁶⁷ The birth of their common daughter Vilma (1888) meant the top of Wartha's happiness. At the time he was 44. He was very tolerant towards his wife's medical profession, and saw her to her patients on her night visits. On her part, she helped him with his work in editing the periodical "Bulletin of Natural Sciences" (Természet-tudományi Közlöny). This had a column called "Mailbox", where she answered the questions related to health and medicine. When Wartha was elected rector of the Technical University, his wife assumed the task of leading the ladies' commission of the university canteen. Both of them considered it important to popularise science.¹⁶⁸ Although their professions were different, they gave a respectable example of co-operation.

It was a serious blow to Wartha, when his adored daughter unexpectedly died of pneumonia or nephritis (1908). Soon afterwards he himself fell seriously ill (1910). (He had, most probably, Parkinson's disease). First he went for a year's leave but in 1912 he had to give up all his offices at the university and in scientific public life. His wife lovingly nursed him all the time till his death. He died in full possession of his mental capabilities.

Mária Kliburszky-Vogl and Béla Kliburszky

In my second example the heroine's life span embraces practically the whole 20th century. Mária Kliburszky-Vogl (Rákospalota, 1912-Budapest, 1996) was a geochemist. She

¹⁶⁵ Szabadváry, Ferenc - Szőkefalvi Nagy, Zoltán: A kémia története Magyarországon. (History of Chemistry Akadémiai Kiadó, 1973, 203. - Móra, László: Wartha Vince, a hazai kémiai technológia megalapítója. (Vince Wartha, founder of domestic chemical technology). Budapest, 1967. - Móra, László: Wartha Vince, a hazai kémiai technológia megalapítója (1844-1914). (Vince Wartha, founder of domestic chemical technology, 1844-1914).

¹⁶⁶ Jámor, Jules: Histoire, organisation et fonctionnement de l'Université Technique Joseph de Budapest. (History, organisation and functioning of the Technical University Joseph of Budapest.) Edited by Vince Wartha. Imprimerie „Pester Lloyd”, Budapest, 1898.

¹⁶⁷ Ilosvay, Lajos: Commemoration of Vince Wartha, regular member. (Wartha Vince r. tag emlékezete). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, Vol XX, No. 17. 1930, 20.

¹⁶⁸ Wartha, Vince: A víz szerepe a Föld életében (The role of water in the Earth's life). K.M. Természettudományi Társulat, Budapest, 22 p.

was born in a small place near Budapest (today a suburb of the capital) in 1912 as daughter of a paleontologist-geologist of the Royal Hungarian Institute of Geology. Thus she, so-to-say, “inherited” her interest in sciences, particularly in geology, from home. She started her studies in 1930 at Budapest University of Sciences, where she graduated from, as a secondary school teacher in mathematics, physics and chemistry in 1935. She was conferred a doctor’s degree from the same university in 1937 but there chemistry was her main subject. Her doctoral thesis was about the electric resistance of potassium- and sodium-containing mixed glasses.

She started working at the Institute of Geology, her workplace for life, in 1936. She had started as a researcher of the Laboratory of Mineral Chemistry, then was appointed Head of the Section of Geochemistry, later Head of Division controlling the whole material testing activity of the Institute until her retirement in 1975. She was keen on acquiring new instruments which she needed for improving the methods necessary for her research.

A great achievement of hers was the early introduction of differential thermal analysis in Hungary. Together with her (second) husband Béla Kliburszky they constructed an instrument for this kind of analysis, which was the first one of its kind in the country. Her thesis for achieving the degree of “Doctor of the Academy” was about the role of differential thermal analysis in mineralogy and in the search for geological raw materials. She was also a pioneer in introducing geostatistical and computerized methods in a project on regional research of rare metals in Hungary. After introducing X-ray diffractometry and X-ray spectography in domestic geochemistry, a laboratory of geo-microbiology and one of organic geochemistry were brought into being upon her initiative. Her work on the microbial decomposition of silicon containing rocks was much ahead of her time. She was the one who, with her colleagues, analysed the meteorite found in a small place (Kaba) in Hungary.

For her scientific achievements she was elected corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences in 1973, and full member in 1985.¹⁶⁹ She was actually the fifth woman that achieved this high scientific rank. On the occasion of her 75th birthday she was interviewed by a reporter of one of the leading Hungarian dailies, and she gave a very correct, matter-of-fact and modest summary of her scientific activities, speaking a bit of her family, too.¹⁷⁰

About her husband, Béla Kliburszky, I could find but very few data. These merely stated that the couple Kliburszky constructed an instrument for differential thermal analysis in common work.¹⁷¹ The apparatus the couple developed was a simple one, put together from small instruments. It allowed measurements of satisfactory accuracy but was difficult to handle. At any rate, they published an article in German language about the instrument.¹⁷²

¹⁶⁹ Brezsnýánszky, Károly: Kliburszkyné Vogl Mária (1912-1996). (Mária Kliburszky-Vogl, 1912-1996). Magyar Tudomány, 1997, 7, 871-873.

¹⁷⁰ Arulkodó nyomelemek. (Tale-telling trace elements). Magyar Nemzet, August 1, 1987.

¹⁷¹ The little I managed to learn about him is mostly due to the courtesy of Teréz Póka from the Institute of Geology, for which I would like to express my deepest gratitude.

¹⁷² Kliburszkyné Vogl, Mária – Kliburszky, Béla: Neue grundsätzliche Gesichtspunkte zur Theorie und Praxis der Differentialthermoanalyse. (New conceptual aspects to the theory and practice of differential thermal analysis.) Acta Geologica, 1954.

Béla Kliburszky was a universal electrotechnician of great knowledge. His father was a well-known physician in the Budapest district Óbuda, so Béla had the opportunity to study at different universities of European fame. However, finally he did not graduate from any of them. From 1955 he had a part-time job at the Research Laboratory of Geochemistry of the Hungarian Academy of Sciences, where he was working until 1974 as chief technical advisor. His first wife was very ill, and he kept nursing her for years. He married Mária Vogl after his wife's death only. He was her second husband. He published many papers, with co-authors, in the journals of the trade.

Gertrúd Szabolcsi and Bruno F. Straub

My third example deals with a couple of biochemists. The male partner, Bruno F. Straub (1914-1996) was, according to his autobiography¹⁷³, born in Nagyvárad (at the time Hungary, today Oradea, Rumania) in 1914. His father was a teacher at a teachers' training school, first in Nagyvárad, then in Szeged. In 1931 Brunó matriculated at the Faculty of Medicine of the Szeged University of Sciences. During his studies he was working at the University's Institute of Medical Chemistry with the Nobel-prize winner Albert Szent-Györgyi, who persuaded him to switch to chemistry. He was conferred his university doctor's degree in chemistry in 1936. Thereafter he spent nearly two years in Cambridge (England) as grant holder. In 1940 he married a chemist, who did research at the National Experimental Institute of grains and flour. They had two daughters, one became an M. D., the other one an archivist. The wife died in 1967, and he got re-married five years later. During World War II he did military service for shorter periods, finally was captured by the American army (1945), and returned from captivity after some months. Still in 1941 he became university "private docent" at the Faculty of Medicine of the Szeged University of Sciences.

His incredibly versatile and variegated career can be roughly divided into four parts. The first decade was devoted to science, to laboratory work, and brought important results, first in the field of cell respiration (for which Szent-Györgyi was awarded the Nobel-prize). There he succeeded in defining diaphorase as a flavine-enzyme, which enzyme bears his name till today (Straub-diaphorase). Then, again in co-operation with Szent-Györgyi he turned to research of muscle proteins. His greatest achievement in this field was the discovery of the contractile muscle protein actin (1941).

In 1946 he was elected correspondent, and in 1949 – only three years later – full member of the Hungarian Academy of Sciences.¹⁷⁴

As soon as at the age of 31 he took over Szentgyörgyi's Department at Szeged University. There began the second phase of his career, that of the school-founder. Although still doing

¹⁷³ Straub, F. Brunó: Önéletrajz. (Autobiography.) Manuscript. A Magyar Tudományos Akadémia levéltára, (Archives of the Hungarian Academy of Sciences), 1979.

¹⁷⁴ Straub, Ferenc Brunó: Tudományos Életrajz. (Scientific biography.) Manuscript. A Magyar Tudományos Akadémia levéltára. (Archives of the Hungarian Academy of Sciences). (Without date).

some research, his main concern was teaching, directing the Institute and educating the future generation. From 1948 on he took over Szentgyörgyi's Department at Budapest University of Medicine, where he was working for over two decades. From 1961 he headed the Institute of Biochemistry (later Enzymology) of the Hungarian Academy of Sciences until his retirement. For 7 years (from 1970) he was Director General of the Szeged Centre of Biochemistry.

Although he did not really like teaching, he is said to have been a brilliant professor. His second textbook on Biochemistry was translated to a number of languages. His short textbooks on General and Inorganic Chemistry, and Organic Chemistry written for students of medicine were equally successful.

The third phase of his career, which overlaps in time the second one and embraces 3 decades, is that of the science organizer and science politician. As soon as in 1949, on the occasion of the Academy's reorganization, he participated – as one of the leaders – in adopting some blameable resolutions. After the revolution of 1956 he backed out, for a while, of public life. In 1962 he was elected Secretary of the Academy's Class of Biology, and from this time on he played a decisive role in the country's scientific public life. As vice-president of the Academy he did much for making biological sciences universally recognized in Hungary. His greatest deed was, however, the bringing into being of the Szeged Centre of Biology assuming all the work and difficulties this brought about.

His participation in foreign institutions of science policy was equally outstanding. As president of the International Atomic Energy Agency he took an active part in bringing into being the stopping of atomic warfare. He participated in the Pugwash movement, and was, for one cycle, president of ICSU (International Council of Scientific Unions).

Finally, as a fourth phase, he assumed some tasks that were more or less independent of science. Thus, he was appointed president of the (Hungarian) Council of Environment Protection, which office he held even after retirement.

Last but not least, we have to mention that for the last one and a half year before the democratic transformation of the country, he accepted being Head of the State.¹⁷⁵

Professor Straub was highly educated and an interesting character. Moreover, he could speak excellently. No wonder that he was popular among journalists. He was often interviewed about the Szeged Centre of Biology, which he had brought into being^{176, 177, 178}. He sometimes wrote articles in the leading dailies, like the one about the reorganisation of the Academy of Sciences after World War II.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Venetianer, Pál: Straub F. Brunó (1914-1996). Magyar Tudomány, 1996, 5, 613-615.

¹⁷⁶ P.G.P.: A magyar biológiai kutatás fejlődése. Beszélgetés Straub F. Brunó akadémikussal. (Development of the biological research in Hungary. Interview with Brunó F. Straub, member of the Hungarian Academy of Sciences). Népszabadság, 1 August, 1975.

¹⁷⁷ Bóday, Pál: A sejtbiológiai kutatástól a gazdasági felhasználásig. Straub F. Brunó a szegedi központ munkájáról. (From research into cell biology to use in economy. Brunó F. Straub about the work of the Szeged Centre). Magyar Nemzet, 26 November, 1980.

¹⁷⁸ Fehér, Rózsa: Mester és Tanítvány. Beszélgetés Straub F. Brunó akadémikussal. (Master and disciple. Interview with Brunó F. Straub, member of the Hungarian Academy of Sciences.)

¹⁷⁹ Straub F. Brunó: Az Akadémia tegnap és ma. (The Academy yesterday and today.) Népszabadság, 30 November 1969.

When the widower Brunó Straub married again (1972) at the age of 58, he chose – for the purpose – a colleague from his institute, Gertrúd Szabolcsi (1923-1993). (Szabolcsi was her first husband's name). She was nine years younger than him, and was also born in Nagyvárad. At that time, however, the town has already been part of Rumania. She started her university studies in 1945 in Kolozsvár (Cluj, Rumania), after having spent nearly a year in a concentration camp in Germany. In 1947 she came to Budapest, where she continued her studies of physics and chemistry at Budapest University of Sciences, and graduated as chemist in 1949. From 1950 she was working till retirement (1991) at the Institute of Biochemistry of the Hungarian Academy of Sciences. The Institute changed its name and director several times – since 1970 it has been the Institute of Enzymology of the Szeged Centre of Biology. She was a pioneer of her research theme she kept working on for a lifetime. It was about the relationship of the structure and function of enzymes with special regard to the effects of chemical modification on the spatial structures and activities of enzymes. Another important result of her work was detecting the partial proteolysis of the enzyme aldolase. In 1967 she was elected correspondent, in 1979 full member of the Hungarian Academy of Sciences. For nearly two decades she was deputy director of her institute.^{180, 181}

Like her second husband, she also obtained many distinctions, and played an active part in scientific public life. She was the first president of the Hungarian Society of Biochemistry. She was working on a book on enzymatic analysis she edited and partly wrote, when she fell seriously ill. However, confined to the bed, and later to a wheel-chair she managed to finish the book intended for the wide public of biotechnologists.¹⁸²

Although professor Straub and his wife were working at the same institute, theirs was not a real scientific partnership. Of course, as director and deputy director they obviously often had to discuss problems of the institute. However, no common scientific work of theirs has ever been published, and their interests in biochemistry were also wide apart.

Concluding remarks

Which conclusion can be drawn, with respect to scientific co-operation, from three case studies?

I think that any generalization would be daring and unfounded, the “sample” being too small.

What can be seen is that all the three couples lived in harmony, which is – in my opinion – a *conditio sine qua non*, for successful scientific work.

In all the three couples the partners were middle-aged when they entered a *second* marriage. It might be reassuring for many people that young age and first love are not a precondition of lasting happiness.

¹⁸⁰ Friedrich, Péter: Szabolcsi Gertrúd (1923-1993). (Gertrúd Szabolcsi, 1923-1993).

¹⁸¹ Markó, László (Ed.-in-chief): Szabolcsi Gertrúd. (Gertrúd Szabolcsi). Új magyar életrajzi lexikon. Helikon Kiadó kft. Vol. VI, 2007, 90.

¹⁸² Szabolcsi Gertrúd (szerk.): Enzimes analízis. (Enzymatic analysis). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Real scientific co-operation could be seen with the Kliburszky couple only, perhaps also with the Straub couple but to a lesser extent.

With the couple Hugonnay-Wartha the man, and with the couple Kliburszky the woman had a higher rank in scientific hierarchy. This obviously did not affect their mutual respect and the success of their work – a fact which is reassuring.

With the couple Straub the partners stood at about the same level in scientific hierarchy, although the lady achieved the respective ranks later.

The conclusion might be, after all, that a good many examples of co-operative scientific couples from Hungary should be analyzed to be able to draw any general conclusion. Why I stressed the word Hungarian? Well, I think that in any other country, even in Central Europe, conditions might be so much different that any comparison would seem forced.

References

- BÓDAY, Pál: *A sejtbőlgyiai kutatástól a gazdasági felhasználásig. Straub F. Brunó a szegedi központ munkájáról. (From research into cell biology to use in economy. Brunó F. Straub about the work of the Szeged Centre).* Magyar Nemzet, 26 November, 1980.
- BREZSNYÁNSZKY, Károly: *Kliburszky-né Vogl Mária (1912-1996). (Mária Kliburszky-Vogl, 1912-1996).* Magyar Tudomány, 1997, 7, 871-873.
- GEDEON, Mihályné – TOMCSÁNYI, Mór-né: *Handwritten letter of 27 May 1897.* SOMKL XI/1-D. 65.19.2., 65.19.1.5.
- ILOSVAY, Lajos: *Commemoration of Vince Wartha, regular member. (Wartha Vince r. tag emlékezete).* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, Vol XX, No. 17. 1930, 20.
- JÁMBOR, Jules: *Histoire, organisation et fonctionnement de l'Université Technique Joseph de Budapest.* (History, organisation and functioning of the Technical University Joseph of Budapest.) Edited by Vince Wartha. Imprimerie „Pester Lloyd”, Budapest, 1898.
- KLIBURSZKYNÉ VOGL, Mária – Kliburszky, Béla: *Neue grundsätzliche Gesichtspunkte zur Theorie und Praxis der Differentialthermoanalyse. (New conceptual aspects to the theory and practice of differential thermal analysis.)* Acta Geologica, 1954.
- Magyar Életrajzi Lexikon (Hungarian Biographical Encyclopedia).* Kenyeres, Ágnes (Ed.-in-chief): Vol. I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 756-757.
- M.G.P. *A magyar biológiai kutatás fejlődése. Beszélgetés Straub F. Brunó akadémikussal. (Development of the biological research in Hungary. Interview with Brunó F. Straub, member of the Hungarian Academy of Sciences).* Népszabadság, 1 August, 1975.
- PYCIOR, Helena M.-SLACK, Nancy G.- ABIR-AM, Pnina G. (Eds.): *Creative Couples in the Sciences.* Rutgers University Press, 1996.
- STRAUB F. Brunó: *Az Akadémia tegnap és ma. (The Academy yesterday and today.)* Népszabadság, 30 November 1969.
- STRAUB, F. Brunó: *Önéletrajz. (Autobiography.)* Manuscript. A Magyar Tudományos Akadémia levéltára, (Archives of the Hungarian Academy of Sciences), 1979.

STRAUB, F. Brunó: *Tudományos Életrajz. (Scientific biography.)* Manuscript. A Magyar Tudományos Akadémia levéltára. (Archives of the Hungarian Academy of Sciences). (Without date).

SZABADVÁRY, Ferenc - SZŐKEFALVI NAGY, Zoltán: *A kémia története Magyarországon. (History of Chemistry)* Akadémiai Kiadó, 1973, 203.

SZABOLCSI Gertrúd (szerk.): *Enzimes analízis. (Enzymatic analysis).* Aka Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Új magyar életrajzi lexikon. Szabolcsi Gertrúd. (Gertrúd Sszabolcsi). Markó, László (Ed.-in-chief): Helikon Kiadó kft. Vol. VI, 2007, 90.

VENETIANER, Pál: *Straub F. Brunó (1914-1996).* Magyar Tudomány, 1996, 5, 613-615.

Az erényöv titkos története. Mítosz és valóság

The secret history chastity belt

Varga Benedek dr.

vargabenedek@semmelweis.museum.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

In popular opinion, the use of chastity belts dates back to the time of the Crusades and its aim was to enforce and ensure womanly fidelity. This concept, however, is false. It is actually based on an 18th century myth, which not only survived until the end of the 20th century both in scientific literature and the literature of popular science, but the collections of minor and major museums also made efforts to provide relevant data. The real history of chastity belts is a series of the history of mentality, the history of sexuality, the history of medicine, and the museology of the past 500 years, full of distortion, falsification and flashbacks. It is much more about the modern age or, more exactly, how the modern age, from the century of the Enlightenment on, wanted to observe the culture of the Middle Ages and the Renaissance. The exhibition of the Semmelweis Museum, Library and Archives of the History of Medicine (Budapest) aimed to demonstrate to the visitors the attempt to project this invented medieval object with the support of fake museum pieces.

Keywords: chastity belt, chastity belt history, museums, historical museology, collections of medical history, cultural history, history of sexuality, mentality, Middle Ages, the Enlightenment, Romanticism, Semmelweis Medical History Museum

Kulcsszavak: erényöv, erényöv története, múzeumok, történeti muzeológia, orvostörténeti gyűjtemények, művelődéstörténet, szexualitás története, mentalitástörténet, középkor, felvilágosodás, romantika, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum.

Az alábbi ismertetés a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban 2010 júliusa és októbere között tartott kiállítást mutatja be. Mivel a beszámolót - a honlap rovatvezetőjeként - a kiállítás kurátora jegyzi, ezért nem kritikát, vagy értékelést adok, hanem a kiállítás mondanivalójának rövid összefoglalóját. S mivel nem tudományos tanulmányról, hanem egy kiállítás ismertetéséről van szó, ezért a kiterjedt jegyzetektől, és a részletes bibliográfiától is eltekintek. Mindezeket egy később megjelentetendő önálló tanulmányban találhatják majd meg az érdeklődők.

Jelen írás így a kiállítás tájékoztató feliratait teszi hozzáférhetővé, bízva abban, hogy az érdeklődők így is elegendő információhoz jutnak, hiszen a kiállítás - a jelentős szakmai és közönségsikernek köszönhetően - budapesti bemutatója után, 2011 során több más városban is megrendezésre kerül, amelyről többek között ezen a honlapon is olvashatnak majd.

Az erényöv titkos történetei

Mítosz és valóság

Bevezető

Az erényöv használatának eredete a közhiedelem szerint a keresztes háborúk korába nyúlik vissza és célja az asszonyi hűség kikényszerítése, biztosítása volt.

Az elképzelés hamis. Valójában egy 18. századi mítoszon alapul, amely a 20. század végéig nemcsak a tudományos, és ismeretterjesztő irodalomban maradt fenn, hanem a nagyobb és kisebb múzeumok gyűjteményei is adatokat próbáltak szolgáltatni hozzá.

Az erényöv valódi története az elmúlt 500 év mentalitás-történetének, szexualitás-történetének, orvostörténetének és muzeológiájának torzításokkal, hamisításokkal és visszavetítésekkel gazdag láncolata, amely sokkal inkább a modern korról szól, pontosabban arról, hogy a modern kor a felvilágosodás századától kezdve hogyan akarta a középkor és a reneszánsz kultúráját szemlélni.

Kiállításunk ennek az elképzelt középkori tárgynak hamisított múzeumi műtárgyakkal alátámasztott kivetítési kísérletét tárja a látogatók elé.

A mítosz

A mítosz szerint az erényövet a középkori lovagi kultúra vezette be a használatba, hogy a csatákba, zarándoklatra, keresztes háborúba induló lovag biztos lehessen felesége hűségében, mivel a nők zabolátlan vágyait fékezhetetlennek tartották.

Elég azonban egy pillantást vetni bármilyen fémből készült erényövre, s máris kétségek fogják el a szemlélődőt. Hogyan lehet ezeket a durva, kemény fémtárgyakat az ágyékon viselni anélkül, hogy napok alatt mély és egyre jobban elfertőződő hámsérüléseket, vaginális vagy anális fertőzéseket, s így súlyos szepszist, vérmérgezést és végső soron halált ne okozzanak?

S miért nem találkozunk az erotikus szatíra 14-16. század közötti gazdag irodalmában, azaz Boccaccio, Chaucer, Bardello, vagy éppen Rabelais írásaiban utalással sem az erényövre?

Egy olyan irodalmi vonulatban, amely éppen a mindennapi emberek szertelen szexualitását, családságait és féltékenységet akarja gúnnyal, vagy alkalmasint derűvel ábrázolni?

A tárgyak értelmezése

Régi korok használati tárgyaira vonatkozó információinkat mindig három, különféle hagyományból merítjük: a szövegesből, a képből és magából a tárgyi hagyományból.

A szöveges hagyomány, mai, közkeletű elnevezéssel a narratíva, ugyan elsősorban egy kifejezés (vagy gondolat) kialakulását, megjelenését és használatát vizsgálja, azonban egy kifejezés korábbi megléte nem jelent feltétlenül tartalmi azonosságot mai értelmével. Azaz, egy szót, szóösszetételt egy másik kor, egy másik civilizáció egészen eltérő jelentéssel is használhatott.

A képi hagyomány értelmezése szintén részben a korabeli, a tárgyra vonatkozó szövegek segítségével, részben pedig a korabeli képi motívumok nyelvhez hasonlatos jelrendszerének, az ábrázolás időben változó jelentésének segítségével válik lehetségessé.

A tárgyi hagyomány esetében a kor meghatározása ugyanolyan fontos, mint a másik kettőnél, s ehhez a tárgy anyagának, a megmunkálás módjának fizikai vizsgálata is fontos támpontokat nyújt. A tárgy használatának módjára viszont részben a szöveges és képi hagyományból meríthetünk adatokat, de ugyanakkor – az ember biológiai adottságainak lassú változásai miatt -, a használat módjára a tapasztalásból közvetlenül is következtethetünk.

Kiállításunkban ezért szokatlan módon mindhárom hagyományt áttekintjük, hiszen így tudunk csak pontos képet alkotni az erényöv mítoszáról.

Szöveges hagyomány I.

Az elnevezés

Az erényöv, firenzei öv, velencei öv, Vénusz szalag

A kifejezés az európai köznyelvekben a 15-16. század során jelenik meg. Tartalmában mindegyik nyelvben az erkölcsösség, szüzesség, szüziesség, tisztaság, szüzi ártatlanság jelentéskörben mozog, eltérő szóalakokkal, amelyek jelzik egy-egy nyelvi közösség kisugárzását és az egyes nemzetek kulturális kapcsolatait is.

Ceinture de chasteté (francia) [erkölcsösség, szüziesség]
Cintura di castità (olasz) [erkölcsösség, szüziesség]
Cinturón de castidad (spanyol) [erkölcsösség, szüziesség]
Chastity belt, girdle of chastity (angol) [erkölcs]
Keuschheitsgürtel (német) [tisztaság, ártatlanság]
Kuisheidsgordel (holland) [tisztaság, ártatlanság]
Kyskhedsbælte (dán) [tisztaság, ártatlanság]
Kyskhetsbälte (svéd) [tisztaság, ártatlanság]
Pás cudnosti (cseh) [tisztaság, ártatlanság]

Pas cnoty (lengyel) [erényesség]
Deviški pas (szlovén) [szűziesség, tisztaság]

A 15. századra a latin alak [cingulum castitatis] ugyanakkor már közel ezer éve ismert, az imádságokban, kommentárokból széles körben használt teológiai fogalom volt. Jelentésének azonban semmi köze sem volt a szexuális tárgyhoz, hanem átvitt értelemben hasonlóként szolgált az erkölcsi tisztaság, a szeplőtelenség és a szűziesség megjelenítésére.

A testi megtartóztatás, szeplőtelenség

Nagy Szent Gergely (c. 540-604):

„Mert mit kell érteni a >kötél< alatt, ha nem a bűnt? Ahogy Salamon is mondja: >Nyugtalansága hatalmában tartja a bűnöst, és bűneinek kötelékei béklyózzák meg őt.< Mivel pedig a hús veséiben a gyönyör uralkodik, a lelkiismeret gondos bírója, aki a királyok övét megoldotta, kötéllal övezte veséiket, mivel ekképpen mutatta ki nyíltan is, hogy ugyanolyan megvetendők azok, akiknél a **tisztaság öve megoldódik**, vagyis akiknek tagjain a bűn gyönyöre uralkodik, mint azok, akiket titokban gögjük nyugtalanít.”

Quid vero in fune accipitur, nisi peccatum? Sicut per Salomonem dicitur: Iniquitates suae capiunt impium, et funibus peccatorum suorum constringitur. Et quia in renibus carnis delectatio principatur, districtus conscientiarum iudex, qui regum balteum dissolvit, fune

*praecingit renes eorum, quatenus **dissoluto castitatis cingulo**, scilicet eorum membris delectatio peccati dominetur, ut quos in occulto superbia inquinat, quam sint detestabiles etiam in publico ostendat.*

(Nagy Szent Gergely: Moralia Job 11.13)

Alcuin (735-804):

„Vetköztess ki régi bűneimből, őrizd meg a jelenleg fenyegetőktől, erősíts meg a jövőbeliekkel szemben. Adományozz nékem ételben-italban megfelelő mértékletességet, **erényövet**, szív- és szóbéli tisztaságot, láss el türelemmel, hosszú tűréssel, jóindulattal, tisztességgel, lelki örömmel és a világ tökéletes megvetésével.”

*Exue me a peccatis praeteritis, custodi me ab imminentibus, muni me a futuris. Dona mihi cibi potusque congruentem abstinentiam, **castitatis cingulum**, cordis labiorumque munditiam, largire mihi patientiam, longanimitatem, benignitatem, modestiam, spirituale gaudium, et perfectum mundi contemptum.*

(De usu Psalmorum, 8)

Clairvaux-i Szent Bernát (1090-1153)

Lámpásokkal, felövezett lágyékkal, és égő mécsesekkel kezükben vonultak ki, hogy a **tisztaság öve** vegye körül a testet, és hogy a példa fénye felebarátjuk hasznára és az Atya dicsőségére ragyogjon cselekedetük közben.

*Exierunt autem cum lampadibus, lumbos habentes praecinctos, et lucernas in manibus ardentes; ut et **castitatis cingulum** astringatur in corpore, et ad utilitatem proximi et gloriam Patris, lux exempli clareat in operatione.*

(In parabolam evangelicam de decem virginibus. Sermo 710)

Nicolaus Gorranus: (1232-1295)

„Mivel oly nagy dicsőség ígéretét kaptátok, hogy látjátok majd azt, akit most csak az angyalok látnak, amikor a gyönyör bujasága ellen fel lesztek övezve, **a tisztaság övével**, nem csak a húsból való lágyékon, azaz a bujaság forrásán – hanem elmétek lágyékán is, hogy megszabadítsátok elméteket a gyönyör bujaságától. “

*Dicit ergo, propter quod. Glossa: quia tanta gratia vobis est promissa, ut videatis illum quem nunc vident Angeli, succinti, a luxu luxuriae **per cingulum castitatis**, lumbos mentis vestrae, non solum carnis, idest luxuriae fontem, Glossa, ut superfluas voluptates a mente resecetis.*

szűziesség

A korai reneszánsz időszakában hasonló értelemben találkozunk a >cingulum castitatis<, vagyis az erényöv kifejezéssel. Ugyanakkor a szó reneszánszkori magyarázata a kereszténység előtti görög és római mitológia elemeit idézi. Ez egyben meg is magyarázza,

hogy a legtöbb európai nyelvben szintén elterjedt >Vénusz-öv < >Vénusz szalag< kifejezés honnan származik:

Giovanni Boccaccio (1313-1375)

„Azért hívták [Juno-t] a Cintia alapján (ami a Hold neve) Cynthiának, mert ő oldja le a szüzekről a **tisztaság övét**, mikor a férfiakkal összekapcsolódnak, amit én - mondjanak bármit is mások - Vénusz feladatának tartok. Jóllehet, Albericus tanúsága szerint, Juno Domiducáról (a Hazavezető Junóról) mondják, hogy a házasságok esetén gondoskodik erről, annak alapján, hogy Juno főadata elsősorban a házassággal kapcsolatos ügyekben eljárni. Venus dolga viszont az, hogy a férfit és a lányt a közösülésben kapcsolja össze, és a szüzességnek azt az övét megoldja, amit Venus tulajdonának tartanak, és Ceston-nak hívnak. Matronának pedig azért nevezik, mert csak az olyan nők felett uralkodik, akik érettek a férfira és a fogásra: az ilyenek még akkor is matrónák, vagy matrónának nevezhetők, ha nem mennek férjhez, csupán azért mert életkoruk alapján anyák [matres] lehetnének.”

*Et inde Cinthia, quod lune nomen est, Cynthia dicebatur, quod ipsa a virginibus **cingulum castitatis**, dum viris iungerentur, exolveret, quod, quicquid dicant isti, Veneris hoc officium puto, quam, Alberico teste, dicebant Junonem Domiducam in nuptiis sequi, eo quod Junonis esset officium primo ad matrimonium spectantia agere. Veneris vero virum et virginem in coitum iungere, et cingulum virginitatis solvere, quod ipsi Veneri tribuunt, et ceston vocant. Matrona vero dicitur, quia his tantum presit mulieribus, que viris mature sint, aptisque conceptui, que et ipse etiam si non nubant matrone sunt, aut dici possunt, eo quod secundum etatem matres esse possint.*

(Genealogie deorum gentilium libri)

Az erényöv kifejezést tehát a 6-14. század között a testi és később a lelki tisztaságra, szeplőteleniségre és szüziességre vonatkozó szimbólumként átvitt értelemben használták, s az >erényöv megoldása< a szeplőteleniség elvesztését jelentette. A hűség, nem mást jelentett, mint az Úrhoz, az Úr parancsaihoz való hűséget.

Hogy Boccaccio a >cingulum castitatis< megnevezést latin nyelvű írásában használta (sőt sajátosan értelmezte is), még különösebb megvilágításba helyezi azt a tényt, hogy toszkán nyelvű novella gyűjteményében, a Decameronban, egyáltalán nem élt vele. Mindez arra utal, hogy a 14. század derekán egy világlátott, humanista műveltségű és frivol szerző számára az erényöv, mint a feleség hűségét kikényszerítő szerkezet, mint a női ölet elrekesztő különleges tárgy nem létezett.

Szöveges hagyomány II.

A történetek

A 12. századig egyáltalán nem találkozunk az erényövvvel kapcsolatos (akár a kifejezés használata nélküli) olyan szövegelemmel, amely ne teológiai vagy mitológiai keretben lenne.

hűség

A 12. századi érett középkori líra egyik híres költője volt **Marie de France**. A korra jellemzően rejtőzködő költő műveit ismerjük, azonban személyét találgatások övezik. Normann-francia nyelven írt balladáit II. Henrik angol királynak ajánlotta, s ezek között szerepel **Guigemar** lovag története, amelyben a reménytelen idők elé néző szerelmespár hűségét ágyékukat elzáró ruhadarabokkal pecsételi meg.

Guigemar, Oridial fia, Bretagne királyának, Hoelnek vazallusa. A szerelmet nem ismeri, ám vadászat közben egy szarvasűnt üldözve nyila visszafordul és őt sebzi meg. Az ünt megátkozza, hogy addig folyjon vére, amíg a szerelem meg nem gyógyítja. Guigemar vándorlásba kezd s elvetődik egy távoli szigetre, ahol egy öreg király él ifjú feleségével. Guigemar beleszeret a királynéba, aki meggyógyítja, és egymásba szeretnek. Később, viszonyuk napvilágra kerülésekor, és az elválás előtt, szerelmi zálogot cserélnek: a lovag ingére a királyné csak általa megoldható csomót bogo, míg a lovag szoros szalaggal övezi a királyné ölét, e csomó kötését pedig csak ő ismeri. Így, csak az öltözet felvágásával tudnának másokkal szeretkezni. Szerelmi bánatában Guigemar elhajózik, azonban a királyné nyomába ered. A királynét a lovag keresése közben foglyul ejti Meriaduc. A herceget Guigemar párbajban legyőzi, a királynét kiszabadítja és a szerelmesek boldogan lesznek egymáséi.

„Kedves, ím zálogot veszek.
Add csak ide gyolcsingedet,
hadd kössek arra egy bogot,
s bárhol vagy aztán, tudhatod,
hogy azt bátran szeretheted,
ki megoldozza ingedet.”
Átadja ő ingét legott,
s köt az reá olyan bogot,
hogy meg nem oldja senki se,
csak olló vagy a kés hegye —
majd visszaadja azt neki.

Ingét átvéve kérleli:
bizonyosság tőle is legyen;

s ezért a hölgynek ügyesen
csupasz testére fűz övet,
s ölen meghúzza némileg.
Ki annak csatját oldaná,
s nem rontaná, szakítaná,
azt szeretni megengedi.
Csókot is ad, így végezi.”

(Rajnavölgyi Géza fordítása)

Marie de France-nál tehát – bár továbbra is szimbolikus értelemben - de a hűséget igazoló erényöv tárgyi valóságában is megmutatkozik. Hűségük eme zálogai ugyan - mint a költő hangsúlyozza - erőszakkal felnyithatók, kioldani azonban csak a szerelemesek tudják.

Guillaume de Machaut (c. 1300-1377), költő, zenész, komponista *Le Voir Dit* (c. 1362-5) című műve hasonló történetet mesél el, amelyben szintén összecsomózott ingek fedik a szerelmesek ágyékát.

A lovagi költészetben ugyanakkor nem vált általánosan elterjedt motívummá a szexuális hűséget bizonyító/biztosító erényöv szimbóluma.

nevetségesség

Pierre de Bourdaille, abbé de Brantôme (c. 1540-1614)

1560-as évek derekán élt az utolsó Valois királyok, s Medici Katalin királyné udvarában Pierre de Bourdaille, katona, udvaronc és mellesleg abbé, akinek írásait csak halála után, 1665-1666-ban adták ki kézírataiból. Memoárjainak sorozata pedig a 19. század során négy egymást követő gyűjteményes kiadásban látott napvilágot. Brantôme memoárjaiban jobbra megértő derűvel számol be a 16. századi francia udvar meglehetősen szabados szexuális erkölcséről.

Ezek sorában elmesél egy rövid történetet egy firenzei kereskedőről, aki Párizsban erényöveket árult. Megtudjuk tőle, hogy noha néhány féltékeny férj vett is különleges árujából, azonban egyikük felesége azonnal rátapintott a kényelmetlen szerkezet gyenge pontjára: s egy lakatossal álkulcsot készíttetett. A lakatos nem mulasztva el a lehetőséget egyúttal fel is szarvazta a férjet, s mihelyst az esetnek híre ment, minden férj megszabadult a célját tévesztett szerkezettől, a kereskedőt pedig elkergették a városból. A történet ironikus hangja nyilvánvaló. Az erényöv itt már ugyan tárgyi formájában elkészített eszközként szerepel, azonban ideája a szerző számára is abszurdnak tűnt, s éppen nevetséges mivolta miatt kerekített köréje történetet.

Brantôme naplóbejegyzését követően mindenesetre, hosszú időn keresztül sehol sem említenek erényövet a francia irodalomban. A 17. század végén Tallemant des Réaux (1619-1692), majd Madame de Sévigné (1626-1696) írásaiban viszont az elbűvölő asszonyok, a megnyerő csábítók és féltékeny férfiek örök háromszögének történeteiben találkozunk vele ismét, mint a nevetségesség egyik szimbólumával.

Szatíra

Voltaire: Le Cadenas (A zár) 1724

Voltaire egy egész költői elbeszélést - a *Le Cadenas*-t (A zár) - szánt az erényöv jelenségének. Az Alvilágban az idős Pluto, gazdag és közgyűlöletnek örvendő isten uralkodik feleségével, Proserpinával. Felesége gyakran, s joggal szarvazza fel, hiszen Pluto nyomorúságos és féltékeny isten. Pluto ezért összehívja tanácsát, amely kizárólag olyan férfiakkól áll, akiket, mielőtt az Alvilágba kerültek volna, mind felszarvazott feleségük. Egyik tanácsosa, egy firenzei, azt javasolja Plutonak, hogy öljenek meg minden asszonyt. Azonban Proserpina halhatatlan istennő, mint arra a többiek rámutatnak, s ezért a találékony firenzei újabb tanácsot ad:

Ajánlanék én biztonságodra,
Egy övet, új szerkezettel,
mely hűségének záloga leend,
s erővel veszi rá, hogy erényes legyen.
Vágyai így a csak számodra nyílnak,
s mások számára zárva tartanak.

Ám megbízható eszköz lehet-e a vajon a zár? Voltaire szerint, ha valaki már megszerezte egy nő szívét, utána minden akadály el fog járulni útjából. Az igazi biztosíték tehát maga a szerelem, s nem a mechanikus szerkezetek.

S bár Voltaire története is az ironia hangján szól: a történet nevetségessé teszi az erényövből bízó férfit, a környezet (Alvilág) s az alakok (felszarvazott néhai emberek) pedig jelzik az eszköz kiötlésének abszurditását.

Szöveges hagyomány III.

Lexikonok

A 18. századtól sorra megjelenő enciklopédiák és lexikonok közül több felveszi az >erényövet< címszavai közé. A lexikonok célja a múltból és a jelenről alkotott tudás alapvető elemeinek összefoglalása és jól áttekinthető, könnyen kezelhető rendszerben való elrendezése volt. Természetesen maguk a lexikonok is alakították a tudást, a szavak jelentésének meghatározása, a jelenségek értékelése nem pusztán a tudomány ideális összefoglalását hozta magával, hanem egyben interpretáció volt, állásfoglalás, a szavak jelentésének ellenőrzésére való törekvés.

A középkor kultúráját a felvilágosodás számos jelentős szerzője gyanakvással, bizalmatlansággal és elutasítással kezelte. A világosság századával szembe állított „sötét korszak” sokak számára a nyers erőszak durvaságának, az irracionálisnak, az értelmetlen vallási révületnek és az elnyomásnak lett a megfelelője.

Sorra keletkeztek a középkort elítélő értékelések, ha kellett mítoszok, amelyek sorában az erényöv mítosza is megjelent. Az erényöv elvesztette teológiai vagy irodalmi szimbólumként való használatát s helyébe a máig a köztudatban élő kép lépett: a feleség hűségét kikényszerítő szerkezeté, amely a barbárság és a női alávetettség jelképévé vált.

a tudományosság látszata

Johann Zedler Universal Lexikona (1732-63) volt az első, amely felvette címszavai közé a >cingulum pudicitiae< kifejezést, de jellemző módon a később általánosan elterjedt és használatos német Keuschheitsgürtel szót nem. Zedler viszont (javára írhatjuk) egyben józan kritikával szemlélte tárgyat.

„Olyan öv ez, amelyet hűtlen asszonyokra csatoltak, megakadályozván, hogy más férfiakkal feküdjenek össze. Kétséges azonban, hogy az öv kellő biztonságot nyújt-e, hiszen az asszonyok testhelyzetük megváltoztatásával könnyen kijátszhatják e szándékot.”

„ein Band, welcher denen untreuen Weibern angelegt wird, damit sie mit keinem andern den Beyschlaf exerciren können. Ob aber dieses ein allzu gewisses Schloss abgebe? ist billig zu zweifeln, weil sie es durch Veränderung der Positur leicht eludiren können.”

Johann Heinrich Zedler: Grosses vollstaendiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Kuenste Vol 6 (Halle-Leipzig: 1732-63)

Diderot és D’Alambert a felvilágosodás számára meghatározó jelentőségű **enciklopédiája** viszont a kritikai szemléletet feladja, s már széles körű használatról beszél:

„A görögök és rómaiak szokása volt, hogy a férj megoldotta feleségének övét a nászéjszakán. A modernek között viszont egy olyan ajándék, amelyet a féltékeny férj ad a nászéjszakát követő napon a feleségnek. Mondják, hogy ez a hírhedt, s a szexualitást sértő tárgy Itáliából ered, de ez bizonyosan rágalom, hiszen bizonyos, hogy nem Itália volt az egyetlen ország, ahol használták.”

„c’étoit la coutume chez les Grecs & les Romains, que le mari dénoiooit la ceinture de sa femme le premier soir de ses nôces ... chez les modernes c’est un présent qu’un mari jaloux lui fait quelques-fois dès le lendemain ... On dit que cet instrument si infame, si injurieux au sexe, a pris naissance en Italie; c’est peut être une calomnie: ce qu’il ya de certain, c’est que l’Italie n’est pas le seul pays où l’on en ait fait usage.”

Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers (1751)

Néhány évtizeddel később **Johann Georg Krünitz Oekonomische Enzyclopaedie**-ja szintén elveti a kritikai vizsgálatot, és az erényövet a 14-15. század fordulójának Itáliájából, illetve a középkori Spanyolországból eredezteti. Krünitz műve ugyanakkor átfogó képet is rajzol Mongóliától, Arábián át Afrikáig az erényöv használatáról. Krünitz antropológiai szemlélete egyúttal utat nyitott a későbbi antropológiai-szexológiai irodalomnak is, amelynek mindmáig kedvelt témái közé tartozik a középkori erényöv jelenségének értelmezése.

„Itáliában egy bizonyos tisztasági zárat használnak, amely véleményük szerint biztosítja az asszonyi erényt. ”

„In Italien ist ein gewisses Schloss der Keuschheit bekannt, womit man die Keuschheit der Weiber in Sicherheit zu setzen vermeint”

Johann Georg Krünitz Oekonomische Enzyclopaedie, oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staatswirtschaft, in alphabetischer Ordnung (Berlin, 1786)

Képi hagyomány I.

Az erényöv első hiteles ábrázolása egy 1405-ös kódex-ben, Konrad Kyeser Bellifortisában található, amelyet a Göttingeni Egyetem könyvtára őriz. Kyeser műve ostromgépekről, röppentyűkről, pajzsokról, páncélzatokról és vallatószerszámokról szól. Az erényöv tehát meghökkentő környezetben szerepel.

A szerző az erényövet bemutató rajzhoz, az alábbi kommentárt fűzte:

*Olyan kötény ez, amelyet a firenzei nők viselnek,
kemény vasból készült, s előlről lehet bezárni.*

*Est florentinarum hoc brabile dominarum
Ferreum et durum ab antea sit reseratum*

Mivel egy hadtudományi kódexről van szó, arra lehetne gondolni, hogy az öv akár nemi erőszak ellen is szolgálhatott, akár kínzóeszközként, akár pedig már a modern értelmében vett használatra. Azonban a kódexnek az erényövet (és más tárgyakat) bevezető szakaszai elé Kyeser a következő megjegyzést fűzte:

*Lakatot a négylábúakra, kötényt a firenzei asszonyokra.
A tréfa köti össze ezt a csinos sorozatot.
Ajánlom ezeket a nemes és engedelmes ifjaknak.
Clausuras quadrupedum brabile florentinarum
Jocus ligat seriem perpulchram congeriem
Hec trado juvenibus nobilebus morigeratis.*

Tehát ismét iróniával találkozunk. Az öv durva és elnagyolt ábrázolása pedig arra utal, hogy Kyeser, vagy rajzolója nem nagyon láthatott ilyen övet. A Bellifortis mindenesetre a legkorábbi erényöv ábrázolás, azonban a szerző ironikus hangja arra utal, hogy ha 1405-ben létezett is, semmi esetre sem volt elterjedt eszköz.

Képi hagyomány II.

A 16. századból feltűnik az erényöv ábrázolások egy olyan ikonográfiai típusa, amelyben egy meztelen nő áll erényövében, egy szegényesebb ruhákba öltözött idősebb férfi, és egy gazdag viseletű fiatal férfi között. Az öregebb férfi tarisznyája tele pénzzel, s ebben turkál a nő, míg a

fiatal férfi egy kulcsot tart a bal kezében, míg jobb keze a nő kezébe simul, s talán átad, vagy átvesz valamit.

A metszethez tartozó vers szövege a következő: *(Magyar László András fordítása)*

Az Öregember:

Adok én pénzt és
kincseket,
ha mit kívánok,
megteszed,
tiéd a bukszám, kész
vagyon,
ha lakatod megnyithatom

A Fiatalasszony:

Mit számít nőnek egy
lakat!
Ha vágya ég, vajh hű
marad?
Oly kulcsot vennék
pénzedér',
mi kincseknél is többet ér.

A Fiatal Fickó:

Emitt a kulcs, lakatnyitó,
a már ezerszer hódító,
ugyancsak nagy bolond
lehetsz,
e nőért, hogyha pénzt
fizetsz.

A képet kétféleképpen értelmezi a művészettörténet. Az egyik verzió szerint a nő prostituált, aki éppen pénzt vesz át a kuncsafttól, aki ennek fejében kapja meg a kulcsot. Az öreg a nőnek a futtatója, ezért a viseletes ruha, s a nő beleteszi tarisznyájába a díjat. Eszerint az erényöv azt a célt szolgálná, hogy biztosítsa a tarifa megfizetését.

A vers szövege ennek ellentmond. A vers értelmében a nőnek két kérője van: egy gazdag, bár látnivalóan zsugori öreg, és egy gazdag ruhás ifjú. A lakat/erényöv a nő ölének szimbóluma, míg a kulcs, a fiatal férfi férfiasságáé.

A szöveg miatt nehézkes az ábrázolást egyértelműen a prostituált-futtató-kuncsaft hármasságában értelmezni, bár nem kizárt, hogy éppen az öreg mozdulata miatt (eltolja magától a nőt), valóban ezt akarja mondani, s a vers egyszerűen ellentétpontozott ironia.

Ha nem így van, akkor ebben az esetben is szimbólumról beszélhetünk, amelyben azonban éppen a vers miatt az erényöv nem tényleges hűségét biztosító tárgyként szerepel, hanem a női öltre, a nő vágyának kitárulkozására vonatkozik, s arra a képtelenségre, hogy egy lakattal el lehetne rekeszteni a női vágyakozást.

A prostitúcióra utal viszont egy másik metszet, amelyben a nő felöltözve, megbontott inggel áll egy öreg férfi mellett, akinek pénzes iszákjában turkál. A metszetet a jó nevű 16. századi német kismesternek, id. Jacob Luciusnak (1530-1597) tulajdonítják.

A képen látható nő öve nem erényöv, hanem a foglalkozására utaló viselet, tehát itt egyértelműen egy prostituáltról és kuncsaftjáról beszélhetünk. Az öv viselete ezek szerint jelképezhet prostituáltat.

Az öv viseletének, vagy akár ideájának lehetetlenségre utal egy másik ikonográfiai típus, ahol az erényövet viselő nő egy széles baldachinos ágyon fekvé támaszkodik, s kulcsot nyújt egy gazdagon öltözött férfinak. Az ágy mögöl egy férfi és egy kezében kulcsot tartó nő leselkedik, míg egy bohócsipkás alak az előtérben, egy kendővel igyekszik legyeket terelni egy kosárba. Az ágy mellett egy macska bambán mered maga elé, miközben egy egér elfut előtte.

Ebben az esetben a bohócsipkás alak a nő férje, aki annyira bolond, hogy a legyeket egy kendővel akarja a kosárba beterelni, s hogy felesége hűségét egy vasból készült övvel akarja biztosítani. Pedig az asszony bárkivel megcsalja, maga nyújtja át a kulcsot udvarlójának, míg a következő szerető már az ágy mögött várakozik. A kép ismét szatíra: az erényöv lehetetlen és értelmetlen eszköz: fából vaskarika.

A 16. századi metszeteken tehát az erényöv nem valódi tárgyként jelenik meg, hanem a lehetetlenséget szimbolizálja, s maró gúnnyal ábrázolja azokat a férfiakat, akik erre szorulnának, hogy feleségük/szeretőjük hűségét biztosíthassák.

Tárgyak I.

A középkorra datált érényövek

hamisítások

A 19. század derekától tűntek fel a középkorra, vagy a reneszánsz korára datált érényövek Európa legjelentősebb, majd kisebb múzeumaiban is.

A középkori kultúra legtekintélyesebb gyűjteménye a párizsi Musée de Cluny (Musée National du Moyen Âge) egy 12. századra és egy 16. századra datált érényövet állított ki. A velencei Palazzo Ducale Pádua utolsó szuverén uralkodójának, II. Carrarai Ferencnek a parancsára elkészített érényövet mutatott be, de megjelennek 15-16. századi darabok a londoni British Museum és Science Museum, a stockholmi Nordiske Museet, a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum és számos kisebb intézmény gyűjteményeiben és kiállításain is.

A közönség számára ezzel kézzelfogható valósággá vált az a tárgy, amelynek szöveges hagyománya ekkora, a 19. század közepére-végére már széles körben ismertté vált. S egyúttal véglegesen rögzült is használatának oka: a feleség hűségének biztosítása.

* A legrégebbi időkre datált tárgy, a Musée de Cluny a keresztes háborúk korára datált érényöve. Az öv megmunkálása, formája nélküli a célszerűséget, hiszen látnivalóan nem

akadályozza meg a behatolást. S mint szöveges és képi forrásaink mutatják, ilyen típus később se létezett.

* A párizsi gyűjtemény másik tárgyát Medici Katalin erényövének tartották sokáig. Rejtélyes ugyanakkor, hogy a Cluny Múzeum – katalógusa szerint – 1859-ben egy bizonyos M. Mérimée-től vásárolta. Gyanús, hiszen a híres romantikus novella és drámaíró Prosper Mérimée volt az, aki Brantome már említett írásainak tizenegy kötetben való közlését 1858-ban megkezdte. Talán ő maga adta el az övet a múzeumnak? Talán a szöveg kiadása közben kapott kedvet a tréfához? Mindenesetre a Musée de Cluny mindkét övet egészen az 1990-es évekig valódinak tartotta, s csak ekkor jegyzik be nyilvántartásaikba, hogy a tárgyak minden bizonnyal hamisítottak. A korábbi múzeum eljárása furcsa volt, hiszen a vasművesség technikai fejlődését egyéb tárgyakon (fegyverek, zárok) már a 19. században is jól lehetett követni. Tehát egyszerű mikroszkópos anyagtani vizsgálattal meg lehetett volna állapítani bármelyik fém tárgy kovácsolási technikájából az elkészítés évszázadát.

*A British Museum tárgyának típusa hasonlatos a Medici Katalin-féle övhöz. Lényegében ez a forma volt az, amellyel a legtöbb gyűjteményben találkozunk. Az övet a 16. századra datálták, és az 1840-es évektől szerepelt, mint kiállítási tárgy. 1996-ban két kutató bebizonyította, hogy a tárgy az 1840-es években készülhetett, s nyilvánvaló hamisítvány, a múzeum a tárgyat a kiállításból kiemelte, és a katalógusban a datálást pontosította.

*A londoni Science Museum mindmáig kiállításában tart (a fogamzásgátlás korai eszközei között!) három olyan gazdag ornamentikájú erényövet, amelyeket a 16. századra datálnak, igaz a feliratról kétségeiknek is hangot adnak.

kegyetlenség

*Egészen különleges helyet foglal el a páduai hercegnek, II. Francesco da Carrara-nak tulajdonított tárgy. Az öv szerkezete lényegesen eltér a francia, német vagy angol gyűjteményekben fellelhető tárgyakétól. Ennek a típusnak a másolata volt látható a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban, és több más külföldi gyűjteményben is.

A fém vastagsága és az öv szerkezete különösen képtelenné teszi huzamosabb használatát - hacsak nem kínzóeszközként akarták volna alkalmazni. Ez az egyetlen tárgy ugyanakkor, amelyiknek nyomát lehet követni, legalábbis 1548-tól, amikor bekerül a velencei Palazzo Ducale Fegyvertárának katalógusába, s mindmáig eredetként szerepel a kiállításban (Armeria, Sala 4. Invent. No. 388) s ezért különös figyelmet érdemel.

A probléma a páduai uralkodó életéből és tevékenységéből adódik. II. Francesco, „Il Novello”, ahogy apjától az „Il Vecchio”-tól megkülönböztették, a független Pádua harmadik Carrara-házból származó uralkodója volt. Pádua (Firenzével és Velencével együtt) az 1380-as évektől végeláthatatlan küzdelmet vívott Gian Galeazzo Viscontival, Milánó urával, aki szomszédjai minden tiltakozása ellenére egységes itáliai királyságot akart megteremteni. Sikeresen el is foglalta Páduát és fogságba vetette Francesco apját. Hősrünk, az ifjabbik

Francesco azonban 1393-ban bajor csapatok élén visszavette örökségét, ám amikor 1402-ben Gian Galeazzo meghalt, a mögötte hagyott politikai ürt az Il Novello arra próbálta felhasználni, hogy a térség nagyhatalmát, Velencét teljesen kiszorítsa a szárazföldről. Elhamarkodott döntés volt. 1405-re a Serenissima Respublica elleni háborút Francesco elvesztette és fogságba hurcolták Velencébe. Számos kiszabadítási kísérlet kudarca után cellájában, kisfiaival együtt megfojtották. Velence pedig két héttel később aranybullát adott ki, melyben Páduát szárazföldi provinciájának deklarálta. Velence fennhatósága 1797-ig maradt meg.

Egyik kortárs krónikás sem számol be Francesco titkos kínzókamrájáról, általa kifejlesztett kínzóeszközökről, vagy éppen arról a Doge-palotában tartott erényövről, amelyet a 16. századtól kezdve a katalógusban szerepeltetnek. Francesco nem volt éppen gáncsnélküli lovag, azonban a kortárs források alapján egyáltalán nem tűnik perverznek, vagy szadistának, s feleségével pedig tisztelettel bánt.

Nem tartalmazza a kérdéses erényövet a Francesco ingóságairól fogságba esésekor, 1405-ben felvett jegyzőkönyv sem. Azonban a 16. század végétől egyre több tudósítás (utazók, diplomaták) már beszámol a kínzókamra eszközeiről, és megemlíti az erényövet is, amelyről hol úgy vélik felesége, hol hogy számos szeretője számára készített. A 17. századtól pedig a történetírás is zsarnoki és perverz uralkodóként emlékezik meg az Il Novello-ról.

A háttér nyilvánvaló: Velence számára akár 150 év távlatából is kínos volt, hogy egy szuverén uralkodót gyermekeivel együtt egyszerűen megfojtattak, mivel a Terra Ferma biztosítása miatt szüksége volt a szárazföldi városra. Ezért a jellemgyilkosság megbízható propaganda eszközhöz folyamodott. Ha Francesco szadista, perverz és zsarnoki uralkodó volt, akkor a szabad köztársaság, a Serenissima Respublica, Pádua feletti uralma morálisan igazolható, a város és Itália jól járt a velencei fennhatósággal.

A 16. század derekán (mint fentebb láttuk), már megjelennek az erényövek első ábrázolásai, tehát az öv elkészítése nem jelentett problémát. A használat módjáról pedig, azaz hogy a hűség biztosítására szolgált volna, vagy kínzóeszköz lett volna-e, a 16-17. századi források ellentmondóak. A történeti irodalomba ugyanakkor nem 16. század végi, hanem 15. század eleji műtárgyként került be. A velencei tárgy tehát valóban kora újkori (azaz 16. századi), azonban úgy tűnik, hogy eleve kiállítási tárgynak készült hamisítvány, amely egykori vélt tulajdonosa jellemének ócsárlása miatt, politikai okokból készült.

A velencei tárgy hatása viszont igen szerteágazó. A lagúnák városának különleges szerepe a 17-18. századi utazások sorában, a művelődés és a kultúra világában a velencei látnivalók hatását lényegesen felerősítették. A 16. század vége óta folyamatosan kiállításban lévő tárgyat számtalan utazó, diplomata, kereskedő, diák, tudós etc. látta, akik erről leveleikben s naplóikban beszámoltak, s így híre terjedt, hogy a kortárs képzőművészet szatirikus ábrázolásainak éppenséggel létezett tárgyi megvalósulása, azaz - legalábbis Itáliában - létezett erényöv. Az elképzelés hamis, hiszen az öv soha nem állt az Il Novello tulajdonában, azonban ezzel a látogatók nem voltak tisztában. Nos, ennek az övnek a léte nyújthatott támpontot a 18.

század lexikon-irodalmának, amely az erényöv létezését tényként kezelte. S így nyílt meg a lehetőség, hogy az erényövet a középkori zsarnokság, bárdolatlanság, sötétség és kegyetlenség eszközeként értelmezzék, s megteremtsék az erényöv mítoszának alapját.

1995-2000 között azonban a velencei gyűjtemény kivételével a legtöbb európai múzeum visszavonta kiállításából az erényöveket, vagy katalógusában, illetve tárgy feliratainál utal a megbízhatatlan provenienciára.

Tárgyak II.

19. századi erényövek

A 19. században találkozunk először az erényövek, ha nem is tömeges, de széles körű használatával. Az övek anyaga javult, szerkezete tökéletesedett, a fémfeldolgozás tovább finomodott, és olyan övek, amelyeket néhány órára csatoltak fel, már nem okoztak sérüléseket.

Az öveket Angliában és Franciaországban, gyakran divatlapok alapján, nők vásárolják, s szándékuk a nemi erőszak elkerülése volt. Ne feledjük, hogy a 19. századi iparosítással nők tömegei állnak munkába, s akár gyári munkásként, akár irodai dolgozóként kerülnek nyers, és gyakran erőszakos férfiközegbe.

Az Egyesült Államokban és Skóciában sorra jelentik be az erényövekre szóló szabadalmakat, részletes indoklással, és használati mód alapos leírásával együtt. A szabadalmakból és az orvosi lapokban közzétett hirdetésekől úgy tűnik, hogy ekkor egyben a hűség biztosításának eszközeként is elterjed. Tehát a középkornak tulajdonított 18. századi elképzelés a 19. század gyakorlatába bevonul.

Megjelenik ugyanakkor egy újabb célközönség is: a középosztály kamaszlányai és kamaszfiái, akiknek éjszakai maszturbációját akarták az övekkel megakadályozni.

A 19. századi nyárspolgári erkölcs szerint a maszturbáció testi és lelki betegségekhez (magtalanság, meddőség, neurózis, hisztéria stb.) vezethet, s ezért sokan indokoltak látták, hogy minden lehetséges eszközzel fellépjenek ellene, s mindez természetesen illeszkedett a lélekgyógyászatba a 19. század során bevezetett többi fizikai restraint eszköz (kényszerzubbony, kényszerítő hűtőkád stb.) köréhez.

A valódi történet

Az erényövek tehát nem a középkorban keletkeztek, a 18. századig egyáltalán nem használták azokat, és a 19. századig is csak elvétve fordultak elő.

Az erényöv *ideája* eredetileg szimbólumként jelent meg, előbb a középkori teológia nyelvzetében, majd a 16. századtól a képzőművészet és később az irodalom satirikus alkotásaiban. A 18. század közepére megszületett a középkori erényöv mítosza, amelyben az erényöv a feleség hűségének zálogaként szerepelt, s a tudományos irodalomban a középkori barbárság egyik iskolapéldája lett. A 19. század a nemi erőszak ellen és a serdülők, illetve a felnőttkori deviáns maszturbációt megelőzendő alkalmazta, de ekkor már feltűnik a hűség kikényszerítésének eszközeként is.

Európa múzeumai, nyilvános gyűjteményei pedig nem haboztak hamisított erényövek bemutatásával igazolni a mítoszt a középkori erényöv meglétéről és általános használatáról.

A hamisítások gyakorlata egyben azt a kérdést is felveti, hogy mennyiben bízhat meg a látogató akár a legtekintélyesebb múzeumok történeti kiállításainak anyagában? A múzeum, mint példánkból látszik, néha nemcsak a múlt megőrzésének, bemutatásának és értelmezésének helyszíne, hanem előfordul, hogy egy képzelt történelem megeremtéséé is.

Válogatott irodalomjegyzék:

Alcid BONNEAU: *Les cadenas et ceintures de chasteté*: Notice historique, suivie du Plaidoyer de Freydier (Párizs, 1883)

CAUFEYRON, Dr.: *La ceinture de chasteté: Son histoire, son emploi, autrefois et adjourd'hui* (Párizs, 1905; Nimes, 2000)

Albrecht CLASSEN: *The medieval chastity belt. A myth-making process*. „The New Middle Ages series” (New York, 2007)

BILDER-LEXIKON. *Kulturgeschichte*. Herausgegeben vom Institut für Sexualforschung in Wien (Bécs 1928)

Eric John DINGWALL: *The girdle of chastity. A history of the chastity belt* (Párizs, 1923, London 1931, New York, 1959, 1992)

DIDEROT-D'ALEMBERT: *Encyclopedie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*. Tome second. B-Cez. Troisième Édition. Á Livourne de L'imprimerie des Éditeurs. MDCCLXXI [1771]

Dr. Magnus HIRSCHFELD. *Geschechtskunde auf Grund dreissigjähriger Forschung und Erfahrung bearbeitet*. Band IV, Bilderteil. (Stuttgart, 1930)

Eva LARASS: „*Der Keuschheitgürtel – Phantasie und Wirklichkeit*” *Waffen- und Kostümkunde*: Zeitschrift der Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde 34 (1992) pp 1-12.

A tárgyak listája:

Tárgyak:

Erényöv modell. A Cluny Múzeum, korábban a keresztes háborúk korára datált műtárgya alapján.

Vas, bőr

Magyarország, 2010

Erényöv modell. A Cluny Múzeum, korábban a 16. századra datált műtárgya alapján. Sokáig Medici Katalin erényövének tulajdonított.

Vas, bőr.

Magyarország, 2010

Erényöv modell. A Higgins Armory Museumban (Worcester, Massachusetts) 16. századra datált hamisítványként bemutatott tárgy típusa.

Vas, bőr

Magyarország, 2010

Erényöv modell. A velencei Dózse Palota gyűjteményében bemutatott 15. század elejére datált öv típusa alapján készült modell. Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban kiállítva 1974-2007.

Vas

Magyarország, 1970-es évek eleje

Erényöv modell. „Dr. Polasky garantált szüzességi erényóvója”. („Dr. Polasky’s Guaranteed virginity chastity protector”)

Vas, bronz, réz

USA, 1890-es évek

Erényöv modell. A lékai vármúzeum (Ausztria) (Ritterhaus Lockenburg) kínzókamrájában bemutatott típus alapján készült modell.

Vas

Magyarország, 2010

Erényöv modell. A rothenburgi (Németország) Kriminalmuseumban bemutatott típus alapján készült modell.

Vas; lakatok, papír, 2010

Magyarország, 2010

Erényöv modell. A yorki York Dungeonban (Anglia) bemutatott típus alapján készült modell.

Vas, 2010.

Magyarország, 2010

Rajz:

Az erényöv első ábrázolása. Conrad KYESER: *Bellifortis*, 1405. Göttingeni Egyetem Könyvtára, Codex Ms. philos. 63.

Másolat.

Könyvek:

DIDEROT-D’ALEMBERT: *Encyclopedie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*. Tome second. B-Cez. Troisième Édition. Á Livourne de L’imprimerie des Éditeurs. MDCCLXXI [1771]

BILDER-LEXIKON. *Kulturgeschichte*. Herausgegeben vom Institut für Sexualforschung in Wien (Bécs 1928)

Dr. Magnus HIRSCHFELD. *Geschechskunde auf Grund dreissigjähriger Forschung und Erfahrung bearbeitet*. Band IV, Bilderteil. (Stuttgart, 1930)

Képeslapok:

Carte Postale. 278. Musée de Cluny. Métal. *Ceinture de Chasteté. Époque des Croisades*.
Fotó, Párizs, 1920-as évek

Carte Postale. 793. Musée de Cluny. Ferronnerie. *Ceinture ed Chasteté. (XVIe siècle)*
Fotó, Párizs, 1940-es évek eleje

Carte Postale. „*C'est une comme ça qu'il te faudrait*”
„Ez egy olyan, amit neked kellene
Rajz, Párizs, 1940-es évek vége

Plakát:

Vedd fel az erényövet! (Up the chastity belt!)
Rendezte Bob Kellett. 1971 Anglo-EMI film
Főszerepekben: Frankie Howerd (Lurkalot/Richard the Lionheart), Graham Crowden (Sir Coward de Custard), Roy Hudd (Nick, the Pick) és Eartha Kitt (Seherazade)
Plakát

Metszetek:

ISMERETLEN MESTER
Színezett fametszet
16. század, Németország
Másolat

Heinrich WIRRICHT (1575-1600)
Fametszet
16. század vége, Németország
Másolat

Jacob LUCIUS id. (1530-1597)
Korábban Hans Sebald Behamnak (1500-1550) tulajdonított *Fametszet*, Németország
Másolat

Szabadalomlevél:

Egyesült Államok Szabványügyi Hivatala. Alfred M. JONES (Iowa). *Sebészeti segédeszköz*: „egy olyan eszköz biztosítása, amelynek célja, hogy a betegeket megóvjja attól, hogy maszturbációt, vagy önfertőzést kövessenek el.” Szabadalmazásra került: 1917. február 6-án.

A kiállítás adatai:

Időpont: 2010. július 22 - 2010. október 25

Helyszín: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár Budapest, Apród utca 1-3

A kiállítás kurátora: Varga Benedek, SOMKL főigazgató

Látványterv, kivitelezés: Heonlab

Grafikai arculat: Heonlab

Restaurálás: Csépany Éva, Jankó Edit, Nosticzius Árpád, Torma Judit

Műtárgymásolatok: Schramkó Péter, Szeker Zoltán és Nemes Takács László

Szervezés: Nagy Anita, Scheffer Krisztina

Fotók: Blahák Eszter

Angol fordítás: Kapitánffy Orsolya,

Latin, német fordítások: Magyar László András

Nyelvi tanácsadás: Bolonyai Gábor

Világítástechnika: Vass Zoltán

„Szabálytalan” női életpályák, prostitúció a reformkori Pesten. Egy férfinapló széljegyzetei

"Illegal" careers for women, prostitution, the reform period of the Pest. A man's diary annotations

Kalla Zsuzsa

kallazs@pim.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

The study is a summary of entries from a personal diary to be published in the near future. It is also a comparison of the diary entries with literary texts of the period from a special perspective.

László Bártfay, the author of the diary, the representative of the Age of Reform that preceded the 1848 revolution was an important background figure, a literary patron and organiser as well as a critical observer of the political events of the period.

As secretary to Count György Károlyi, he developed a wide network of social contacts from all over the country: the body of the text is abundant in references to government officials and civil servants, manorial employees, merchants and artists appearing with their wives and daughters in the diary. Bártfay describes their activities, career and opportunities for forming their individual walks of life. Besides, the entries are rich in female characters of different social status that allow the reader to learn about firm patterns of gender relationships widely spread in social practice but at the same time remaining hidden in legislation or public documentation. The entries reflect also on the phenomena of prostitution and kept women of the city.

Keywords: personal diary, prostitution, age of reform in Pest

Kulcsszavak: személyes napló, prostitúció, reform kor

Egy most megjelenő forrás, a reformkori Pest közismert figurájának, Bártfay László¹⁸³ naplójának első teljes megjelenése¹⁸⁴ új adatokkal szolgál a környezetében élő nők a férfiakétól jórészt elkülönülő tevékenységi köreiről. Bemutat számos, a két nem közötti jogi vagy nyilvános dokumentumokban meg nem jelenő, de a társadalmi gyakorlatban viszonylag szilárdan rögzült kapcsolattípust, a naplóbejegyzések fényt vetnek a városi prostitúció, a kitartottság keretire is.

Bártfay naplójának meghatározó részei, bejegyzéseinek zöme természetesen döntő súllyal titkári munkájáról, közéleti tevékenységéről, irodalmi barátságairól, akadémiai tevékenységéről szól.¹⁸⁵ Ugyanakkor számtalan, különböző státuszú nőalak tűnik fel a napló lapjain, zavarba ejtő változatosságban, tiszteletre méltó matrónák és gyereklányok, cselédek

¹⁸³ A magánnaplót korábban elsősorban a tények és adatok rekonstruálására, pontosítására, más forrásokkal való szembeállításra, ellenőrzésre használták, illetve a többi hasonló privátérdekű szöveggel együtt a korszak megjelenítésében volt szerepük – a kiemelkedő személyiségek tevékenységéhez rajzoltak segítségükkel a történészek élethű hátteret. A Bártfay-naplót az irodalomtörténet korábban szinte kizárólag ebben az összefüggésben említi, kutatása az irodalmi élet mozgásainak, viszonyainak feltérképezésére, dokumentálásra, máshonnan ismert tények megalapozottságának igazolására irányult.

A történeti antropológia, a mikrotörténet, az emlékezetkutatás és számos más társadalomtörténeti irányzat megjelenése más olvasási módokat ajánl. A személyes emlékezet és a történeti tudat szétválasztásával a naplók által leírt valóság nem szorul korrekcióra, az *maga* a valóság. Az események perifériáján élő személyek élményei is beemelődhetnek a történetírásba, hangsúlyeltolódás megy végbe, a jelentős és a jelentéktelen fogalma átalakul. A közlések egyik célja a közösségi múlt megközelíthetőség, személyesség, átélhetőség tétele. Itt nem általános törvényszerűségek feltárása a történész célja, inkább a töredékesség, az esetlegesség, egyediség belátása, hogy a látszólagos szabályszerűség – avagy a társadalmi viszonyok kontextusa – milyen kevéssé lehet képes az emberek cselekedeteinek mozgatórugóit megragadni. Ennek a koncepciónak központi fogalma nem a globalitás, az igazság, a dokumentálás, hanem a valószerűség, a tanúságtétel.

Bártfay színes borítójú, keményfedelű, egyenletes, pedáns írású füzetei hihetetlenül sűrű és szövevényes életről adnak tanúságot. A napló által kijelölt időpontban 19 éve gróf Károlyi György titkára, a jogi-, hitel- és birtokügyek, a terményeladások, a palota felújításával, az alkalmazottak felügyeletével, bizalmas feladatokkal megbízott nélkülözhetetlen munkatárs. 41 éves, megbecsült, megállapodott ember, az üllői úti Károlyi-majorban, a külső házban lévő lakása az 1820-as évek közepétől az irodalmi társasélet fontos helyszíne, bizalmas barátai közé számítja Kisfaludy Károlyt, Vörösmartyt, Wesselényit, Kölcseyt és Szemerét, de jó ismerősei Kazinczy, majd Bajza, Toldy és Szemere Bertalan; Széchenyi, Deák és Kossuth, Dessewffy Aurél is. Bártfay szűkebb baráti társaságának „praktikus” embere, könyvvásárlásokról, színházi belépőkről, baráti kölcsönökről gondoskodik, az Akadémia pénzügyeinek ellenőre, a pályázati munkák szorgalmas bírálója, Vörösmarty lelkiismeretes korrektora. Háza, szalonja óriási forgalmat bonyolít, családias, közvetlen hangulatát többen megörökítik a kortársak közül. A napló egy drámai fordulóponton kezdődik: az 1838-as árvíz elsöpri korábbi életének színterét, új háztartást, új életkereteket kell kialakítania a belvárosi Károlyi-palotában.

¹⁸⁴ Korábban egy válogatás jelent meg: (JENEY 1969) a teljes kézirat OSZK Kézirattárában van (Quart. Hung.

1122. I–XI. sz.)

¹⁸⁵ A napló műfajának új kontextusairól szerteágazó és bőséges elméleti irodalom áll rendelkezésre. Elsőként Gyáni Gábor írt a magánnaplók jelentőségéről (GYÁNI 2000: 148-142); ld. még ehhez (K. HORVÁTH Zsolt 2003: 81-102); elsősorban A napló és a saját idő című fejezet: 83-35; (MEKIS D. – Z. VARGA 2008.)

és grófnék, tisztos polgárasszonyok és “gyönyörűszemű” Julie-k, vastag Sophie-k. Bárfay szívesen és sokat forog nőtársaságban: Asszonyoktól szüntelen tanul az ember, vagy is tulajdonkép azokat soha sem ismerheti 's tanulhatja ki eléggé.¹⁸⁶ – írja. A szerelem, mint élmény és jelenség éppen ebben az időszakban intenzíven foglalkoztatja.¹⁸⁷ Bár a nők világa, napi foglalatosságai révén, elkülönül a férfiakétól, mégis az a perspektíva, az a férfitekintet, amit a napló vet erre a közegre, s segíthet pontosítani azoknak folyamatoknak a jellegét, amelyek az eredeti közösségi kötelékek felszámolódása utáni időszakban, a nagyvárossá alakuló Pest viszonyai között a női lét lehetőségeit átalakították.¹⁸⁸ A szöveg három konkrét nőalakot jelenít meg részletesen: a feleségét, fiatal szerelmét, a szegénysége a házasságkötésről lemondani kényszerülő, a munka világába belépő fiatal lányt és a magát anyagi kényszerűségből áruoló kitartott szeretőjét. Mellettük utalásszerűen tűnnek fel a korabeli prostituáltak figurái.

Rejtegetett viszonyok

Völgyesi Orsolya tanulmánya, a Fáy András „különös házassága” (VÖLGYESI, O. 2003: 147-156) a fentiekben jelzethez hasonló módon, egy reformkori közszereplő magánéletének egy eddig kevésbé közismert, az életrajzi lexikonokban nem szereplő mozzanatára hívja fel a figyelmet. Írása célja semmiképpen sem valamiféle leleplezés vagy az irodalomtörténeti

¹⁸⁶ Idézet Bárfay László naplójából, 1839. okt. 3. – a továbbiakban a dátumok a naponkénti jegyzetekből kiemelt mondatok helyeit jelölik.

¹⁸⁷ A napló első felének vezető motívuma a Bárfay titkos szerelme, nevelt lányához, felesége keresztgyerekéhez fűződő viszony. Barthos Paulina Sátorajújhelyről érkezik Pestre, a Tánzer-nevelőintézetbe, hogy tanuljon, műveltséget szerezzen. Itt köt barátságot többek között Kölcsey Antóniával is, aki mint barátjuk unokahúga szintén Bárfayék gondoskodására van bízva. Az ő későbbi, Bárfay naplójával egy időben született naplójegyzetei megőrizték barátnőjével folytatott levelezésének néhány fontos darabját is. A Pesten töltött időszakban születnek a lány 17. születésnapjára írott versek, többek között Kölcseytől (*Szózat a' távolból Paulinához*. [Paulina emlékkönyvébe], 1837.) és Vörösmartytól (B. P. emlékkönyvébe, 1837. május-június). A „honleányoknak” szóló irodalmi ajánlatokról ld. FÁBRY A. 2003 : 142.

¹⁸⁸ Fábri Anna írja a „nőkérdésről” szóló könyve bevezetőjében: „... a nőekkel, a női élettel, a nőszerepekkel kapcsolatos változatos hangnemű kinyilatkoztatások, elmélkedések, vallomások, értekezések, csevegések valójában egyszersmind a férfiakról is szólnak”, vagyis egy korszak nő/férfi és emberképe nehezen elválasztható egymástól. (FÁBRI, A., 1999: 7). A Hajnal István Kör tanulmánykötete, amely a női lét társadalomtörténeti megközelítését tűzi célul, bevezető hasonlóan fogalmaz: „A nemek történetének egyébként ugyanaz a belső dilemmája, mint bármely csoporttörténeté: absztrakcióként csak a másik pólussal szembeállítva létezik (ebben az értelemben természetesen konstrukció), ugyanakkor állandóan kérdésessé tehető, hogy a csoport belső kohéziója makroszinten nem hullik-e eleve darabokra, azaz csoportként egyáltalán létezik-e.” (KÖVÉR, GY. 2003: 7)

hagyomány által úgymond „elfedett” adatok napfényre hozatala, hanem a Fáy, a szépíró és a közéleti ember nézeteinek kiformalódását magyarázó tényezők feltárása. Pontosan követi azt a folyamatot, hogyan vezeti Fáy szerelmi csalódása, saját nővéreinek a környezete rosszallását kivívó, szabados életvitele miatti szégyen a „saját nevelésű” feleség vagyis egy egyszerű származású kislány örökbe fogadásának ötletéhez. S fontos számára az is, személyes tapasztalatai mennyiben befolyásolták Fáy a nőnevelés kérdéseiről írott vitacikkeiben, a Bélteky-ház „igazi magyar gazdaasszonyának” megformálásában. „Én szeretem, ha a’ szép nem könnyedén, ’s verős oldaláról hajlik inkább venni az életet, mint arnyékosságáról; mert az ő hivatásuk az, hogy hozzánk simítsák nyájasítsák az életet, melly nem ritkán bő ruhaként áll-el a’ nagyobb gondú férjfiaktól: de a’ szerfeletti könnyű elme, mint forradzó és habzó szer felül fut edényén, úgy nem fér meg a’ házi élet szűk körében, melly csak nem egyedül világa a’ jó nőnek.”¹⁸⁹ Völgyesi Orsolyát egy különleges forrás, egy olyan történész¹⁹⁰ hagyatéka segíti hozzá az életrajzi háttér feltárásához, aki még beszélhetett a szemtanúkkal, személyes, célzott kérdéseket tehetett fel. Fáy nyilvános nézeteinek érdekes kontrasztot ad magánélete. A tanulmány ismerteti, hogyan él „vadházasságban” egy magához vett fiatal lánnyal, aki tizenévesen két gyermeket is szül neki, majd közülük a kisebbiket anyja könyörgése ellenére Fáy dajkaságba adja, ahol a csecsemő hamarosan meghal. Fáy mintegy húsz év után, Karacs Ferenc rábeszélésére, 1832-ben, szinte titokban törvényesített a kapcsolatot. A tanulmány legtanulságosabb állításai a környezet elfogadó reakcióira vonatkoznak: például a gyermekes anya házikisasszonyként van jelen az 1825-ös András-napi ünnepségen. Kazinczynak meleg szavakkal ecseteli Fáy apai örömeit törvénytelen gyermekével kapcsolatban: „...képzelteri Kedves Uram Bátyám melly boldog érzéssel esheték tegnap előtti examenbe hallottan a Professzor azon közönségesen tett nyilatkozását hogy Guszti, a legjobb gyermek oskolájába! A szülői érzelem bizonyos a legtisztább legsalaktalanabb érzelmek egyike.”¹⁹¹ A visszaemlékezők egy része szerint a művelt, vidám, jószívű, és vonzó feleséggel a nehéztermészetű Fáy „alapvetően harmonikus”, sőt „kiegyensúlyozott, boldog” (VÖLGYESI, O. 2003: 153) házasságban élt, mások szerint

¹⁸⁹ Fáy András: *A Bélteky-ház*. Pest, 1832. 107-108. idézi (VÖLGYESI, O. 2003: 155)

¹⁹⁰ Badics Ferenc Fáy-monográfiájához gyűjtött kéziratos hagyatéka az MTA kéziratárában

¹⁹¹ Fáy András levele Kazinczy Ferencnek dátum nélkül, MTAK M. Irod. Lev. 4r. 38. sz., idézi (VÖLGYESI, O. 2003: 152)

zsarnoki módon, cselédként bánt vele. Azért is idéztem ilyen hosszan a Völgyesi Orsolya írását, mert talán segíthet a Bártfay-napló magánéleti szálával, nevelt lányával folytatott viszonyával összefüggő, legnehezebben megválaszolható kérdésre: hogyan viszonyult ezekhez a „rejtett” férfi-nő viszonyokhoz a külvilág. Az alábbiakban többször utalok rá, valószínűleg gyakoriak lehettek a szűkebb környezet számára „tudott”, de nyilvánosan nem vállalt kapcsolatok. A családtagok sok mindennel tisztában vannak, a barátok, ismerősök sok mindent sejtenek, de kimondottá, társadalmilag is létezővé – a történész szempontjából dokumentálttá – soha nem válik a Bártfay-napló utalásaiból kikövetkeztethető vonzalom. Ez a kettősség, a nyilvános és magánéleti szerepek szétválása, a korszakban valószínűleg egyre erősödő tendenciává válik. „A személyes érzelmek, akaratok, szándékok kifejezésére (a közösség előtti vállalására) attól fogva [a magán- és a közélet 19. századi elkülönülésével – K. Zs.] többnyire csak a magánélet keretein belül nyílik lehetőség, de mind kevésbé megengedett szélesebb közönség elé vitelük. Ebből fakad, hogy mindazt, ami a magánélet tartalmát alkotja, egyúttal némileg titkos és misztikus is.” (GYÁNI, G.: 24)

Bártfayné a háztartás, a családi és társasélet irányításán kívül személyes hivatásának tartja a jótékonykodást: Károlyi Györgyék e célra elkülönített pénztárát gondozza és a Pesti Jótékony Nőegylet (korábban Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület – a naplóban asszonyegyesület) választmányának tagja. (Nőm Budán volt a' nádornénál nőegyesületi ülésben.¹⁹²) A napló tanúsága szerint is melegszívű, jólelkű teremtés, de nem ez lehetett az a vonása, ami miatt elsősorban a tisztségére kiválasztják. Inkább a lelkiereje, munkabírása, gyakorlati érzéke. Nőegyleti tisztségviselőként feladata a városi polgárság váratlanul válsághelyzetbe került családjainak felkutatása, és javaslattevés a segélyezés legeredményesebb módjára: el kell tudnia viselni a szenvedés látványát, összevert nőket, éhező gyerekeket.¹⁹³ Nem elsősorban vigaszra, de a gyors, eredményes cselekvésre kell összpontosítania.¹⁹⁴ A naplónak a nagyvárosban mindennapos, orvosok, ismerősök által közvetített krízistörténetei közül számos elborzasztja

¹⁹² 1841. ápr. 5.

¹⁹³ Splényi Béla emlékirata jegyez fel értékes adatokat édesanyja munkájáról, aki szintén a nőegylet választmányi tagja volt, idézi TÓTH, Á. 2005: 70.)

¹⁹⁴ Az egyesületről ld. PIK, K. 1998: 80-90; PIK, K. 2001; TÓTH, Á. 2006; TÓTH Á. 2005: 59-94. Eredeti dokumentumokat közöl (LÉDERER, P.–TENCZER, T.–ULICSKA, L. 1998: 80-87, 88-91): *A jóltevő asszonyi egyesület által felállított kereset-intézetéről vagy a dolgozó szegények állapotjáról* (1817); *A Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesületnek előadása (1830-1831) a koldulás megszüntetésére hozott intézkedésekről*

Bártfayt: az éhhalál, betegség, nyomor, szerencsétlenségek. (Délután elpanaszlá nőm szegény Steinwegné 's leánya' szenvedését 's gonosz férje általi nyomorgatását: adtam kezébe némi fölsegéllésül 10 pengő [lorin]tot; egyébiránt én őket személyesen nem ismerem, csak hallásból tudom, hogy minden ember jót 's dicséretet mond rólok, férjéről pedig, ki több évig a' pesti evangelicusok' leányiskolájánál tanító vala, elég botrányoztatót.)¹⁹⁵ Jozefina életének jelentős részét foglalhatta le a nőegyletben végzett tevékenysége: már 1826-tól „helytartó” vagyis a kerületvezető helyettese, 1833-1843 között a 14. kerület, 1843-tól 1847 utánig a 17. kerület vezető tisztségviselője.¹⁹⁶ Ez az egyesület olyan szerveződés, amely, mint Tóth Árpád kutatásai nyomán ismeretes, példás módon próbálkozott felvenni a küzdelmet a városi szegénységgel, a megkísérelte megtalálni a legcélszerűbb eszközök, nagy gondot fordítva a hasznosság és a gyakorlati működőképesség elvére: „elődeiknél következetesebben gondolták végig a városi szegényprobléma természetét, a megoldás érdekében a korabeli mércéhez képest kifinomult intézményrendszert hoztak létre, és céljaik elérésére viszonylag eredményesen mozgósítottak társadalmi erőforrásokat.” (TÓTH Á. 2005: 59) Valószínűleg európai mintákat követve építik ki intézményhálózatukat: a tagság által felajánlott női kézimunkákat árusító boltjukat, az önkéntes dologházat, a szegényeket ajánlásukra ingyen fogadó kórházak, iskolák rendszerét. Igazi sikertörténet a koldulás felszámolására indított akciójuk, aminek minden bizonnyal Bártfayné is aktív résztvevője. Bár eredménye nem marad tartós, mégis példa a polgári önszerveződés, az életvezetési normák érvényesítésének gyakorlati hatékonyságára.

Az a bonyolult elvárásrendszer, ami a korszak városias, polgári feleségszerepét kijelölte, elsősorban irodalmi mintákon alapult. „Tudtam, hogy ha nőt veendek egykor, szelid, igénytelen, szende teremtes leend a' keresett leány, kinek becsületes szive, családélet keblét gazdagítsa, mint termék arany, 's ne köztetszés kulcsaul legyen, jók rosszak kezén forgó pénz gyanánt [...] azért lelkes fenszálló, túlművelt hölgyeket örömmel látok uralkodó széken, társas termekben vagy színpadon; de kinek nőre van szüksége, hogy házi életet adjon és vegyen; hogy pihenésre hajló lelke nyugalmat leljen; 's bajait részvéttel; részvétét hálával

¹⁹⁵ 1839. aug. 1.

¹⁹⁶ Károlyi Györgyné Zichy Karolina 1845-től az egyesület elnöke, ez is növelhette Bártfayné, mint a gróf titkárnak felesége feladatait és tekintélyét a nőegyletben. Tóth Árpád elemzése kimutatta, hogy igen kevesen voltak Bártfaynéhoz hasonlóan tartósan, évtizedeken keresztül „munkálkodó tagok”, a vizsgált 131 személy közül, mindössze tizenketten. (TÓTH Á. 2005: 76.) Bártfay Lászlóné végrendeletében jelentős összeget, 12 ezüstvillájának értékét hagyja a nőegyletre. (TÓTH Á. 2005: 94.)

öleltesse körül: ne vadásszon magasigényű nőt; ültessen szende ibolyát házába, melyly szerény virágával ablakát soha nem nővi túl; mely szűk terem légjével beéri; 's rejlő illatával nem csal lepkéket elő, hernyót szülni életnyugalmára.” – egy Kuthy novella hősét idézve.¹⁹⁷ Kuthy Lajos írásaiban a Bártfay szerelméhez, Barthos Paulinához hasonló, normasértő nők sorsa tragikus véget ér, a szülők akaratával szembeszegülő hajadonoké csakúgy, mint a plátói szerelemre lobbanó asszonyoké.

Férfi családfő nélküli polgári háztartások

1839 júniusától 1840 márciusáig tart az a viszony, amit Bártfay egy közelebből meg nem nevezett, csak kezdőbetűvel jelzett esztergomi család lányával, a „szép, szőke” B. Ninával folytat a közeli Bástya¹⁹⁸ utcából. A színházi ismeretségnek induló kaland idővel tartós, a család által jóváhagyott, alkalmi prostitúcióvá, viszonyná válik, Bártfay bejegyzéseinek érzelmei hőfoka azonban semmiképpen se hasonlítható a Paulina-szerelem időszakához. Annál feltűnőbb a két érintett család helyzetének számos egyezése: férfi eltartó nélküli, eladósodott, kilátástalan anyagi viszonyok között élő, hajadon lányokat nevelő anyák irányítják, akiket még a fiatalabb fiútestvér(ek) taníttatásának gondja is nyomaszt. Talán az Egy magyar nábob Mayer-lányainak története jelenítheti meg életkereteiket: Jókai regényében a város szélesebb nyilvánosságának szóló, tisztos polgári élet mellett tudható – csak az apa nem akarja tudomásul venni –, hogy a család otthona, társalgója váltakozó férfitársaságnak nyújt szórakozást. A megélhetésüket biztosító kapcsolatokat az anya szervezi, aki a lányok számára természetessé, elfogadhatóvá teszi „kétes” életformájukat. Jókai történetmondása egyértelmű morális ítéletet tartalmaz. Bártfay számára a pénzen vásárolt szerelem erkölcsileg semmiképpen sem sokkoló, inkább érzelmi űrt, kielégületlenséget hagy maga után. Fontos számára, hogy Nináék minden szempontból jó hírű, tisztességes polgárcsalád benyomását keltik. Mégis ez a viszony jeleníti meg Bártfay viszonyai között leginkább nagyvárosiasságot, a vidéki életforma kereteitől elütő, még jórész kialakulatlan, bizonytalan létélményt, a

¹⁹⁷ *Az eskü órája*. 1844. idézi (VÖLGYESI, O. 2007: 101)

¹⁹⁸ A Zöldfa utcával együtt a mai Veres Pálné utca egy szakasza.

„társadalmi átmenetiség létezését”, amely bizonyos „identitásválsággal” jár együtt. (Gyáni G. 2005) (Megerősíti ezt a feltételezést Kuthy Lajos korabeli novellái, ahol a bukott nő gyakori hős, akit mindig a nyomor, a kilátástalanság taszít romlásba. (VÖLGYESI, O. 2007: 98-99) Az szélsőséges ínség, a váratlan krízis a városi hétköznapiak része volt, Kuthy ábrázolása korántsem túlzó, felnagyított, éppen Bártfay naplójának utalásai bizonyítják.)

Bártfay első látogatásának apropója, egy a Szilágyi Lillának, kedvelt színésznőjének készítenő tisztelő koszorú finanszírozása alkalmával Bártfay rögtön szemrevételezi a család körülményeit is. (A' színházban játék végével átadám N[inána]k a' koszorú költséget Shakespeare' Othellojában, melyet olvasás végett hazavitt.¹⁹⁹ — Féltenekettőkor délben mehettem csak a' bástya utcába özv. Waltzernéhoz a' virág koszorút megtekinteni. Csinosnak találtam azt. De igen tisztességesnek a' házat és háznépet. Nina a' háznál lakó varrónénál dolgozott. Egész egyig ott mulattam, mert szívesen tartóztattak, 's máskorra is kérték látogatásomat.)²⁰⁰ Később közös orvosuknál, Ivanovicsnál érdeklődik felőlük, majd a nyilvánosházak világában is tudakozódik. (Volt nálam jó ideig Ivanovics, 's adott bővebb értesítést W[altzer]k felől – Radnics elmondá, hogy M. semmit sem tud vagy nem akar tudni N[iná]ról.)²⁰¹ Bártfay kezdeti gyanakvása megalapozott, Nináék, számos sorstársukkal együtt a polgári erkölcs peremén élnek. A homályos utalások arra mutatnak, valószínűleg Nina férjhezadása reményében jöttek Pestre, ezzel újra és újra próbálkoznak, azonban megfelelő hozomány nélkül erre alig van esélyük. Mivel a női munkavállalás szükségessége korlátokat szabott az önálló keresetnek – a nőegylet tevékenységének központi célja, hogy „szükséget szenvedő [...] embereknek munkát, keresetet nyújtson” (TÓTH, Á. 2006: 60) – ők is a tisztességes megélhetés és egyfajta kitartottság között lavírozva küzdenek a nagyvárosi élettel, kényszerűen kijátszva egymással szemben a hozzájuk járó férfiakat: 5kor W[altzerné]khez menék 's ott mulattam 7 utánig. Nem csak újra meghittak magokhoz, hanem sokban megelőzőleg viseltettek irántam. Kivált ő [ti. Nina] szabadságot is adott ollyakra, mik valódi bizodalom' eredménye. De én vigyázó leszek. Mind ő mind anyja' nénje megkértek alkalmaztatás iránt.²⁰² Az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a városi lét viszonylagos szabadsága erkölcsileg is sérülékenyebbé teszi a férfitámasz nélkül maradó nőket, nemritkán tragédiákhoz vezet. (Ivanovics D[octo]r azt beszélé ma reggel, hogy egy igen derék,

¹⁹⁹ 1839. júl. 3.

²⁰⁰ 1839. júl. 11.

²⁰¹ 1839. aug. 9.

²⁰² 1839. aug. 5.

szeretetremlő fiatal özvegy halt meg nem igen messze tőlünk a' czukor 's magyar utcza szögletén álló házban. Férje pensionalt Kapitány volt, de sokkal öregebb. Kevés ideig éltek együtt 's egy kis gyermek maradt utána. Vagyontalanul a' gondok közt juta özvegyiségre; folyamodék Gnaden-Gehaltért [méltányosságból kapott nyugellátásért], de az megtagadtatott. Valami gazdag ember ajánlatokat tőn neki: az özvegy nem fogadja el. Most, néhány nap óta egészen elzárkózott, senkit nem bocsátva magához, 's tegnap reggelre halva találtatott. Azt gyanítják, mintha é h s é g ! által vetett volna véget szenvedéseinek. – Borzasztó elhatározás – ha való.)²⁰³

A naplónak Ninára vonatkozó bejegyzéseiben sokkal több a kézzelfogható, reális történés, mint a Paulina-szerelem jórészt érzésekről, emlékekről beszámolóiban. Bártfay helyzetét itt is a vívódás, a más döntéseinek való kiszolgáltatottság érzése jellemzi. Meg-meglóduló remények, vágyak, majd a vissza-visszatérő, nehezen indokolható bizalmatlanság, bénultság között hanyódik. Realitásérzékét dicséri, ahogy küzd a nehéz anyagi helyzetben élő lány elfogulatlan, őszinte vonzalmának nehezen fenntartható illúziójával: 5 óra tájban W[altzernéék]hez mentem; szívesen láttak; panaszképen értésemre adák szorultságokat. Itéletet kelle mondanom. N[ina] megcsókolt, még pedig úgy látszott szívesen.²⁰⁴ Folyamatos zaklatottsága oka itt nem a távolság és a kapcsolattartás nehézsége, mint Paulina esetében, hanem a családtagok nem egyértelmű, számos kérdést nyitva hagyó célozgatásai a viszony lehetséges kereteire. (Félhétkor színházba menénk. Waltzerék ismét odakerültek, és sokat beszéltek. Úgy látszott mintha példázgattak volna, kivált az anya, – de nem értem.²⁰⁵ Bártfay nem szívesen néz szembe a család életformáját illető sejtéseivel, homályos ügyleteikkel: 10 óra után W[altzerné]hoz mentem, kik szívesen vevék látogatásomat; de úgy látszott mintha valakit vártak volna, mert néha kitekintgettek.²⁰⁶ – Reggelizés után B[néé]kat látogatám meg; de nem sokáig mulattam ott, mivel valakit vártak magokhoz. Illy körülmény rám kedvetlenül hat, 's ma is majd nem neheztesél támadott bennem a' meg nem tartott szóért, annál inkább, mivel gyanakodhatni, hogy más valami szolgál alapúl mint a' mi mentségül előhozott.)²⁰⁷ Nina történetének alaphangját, a Bártfayn eluralkodó fásultságot a naplóban végigkíséri a Paulina miatti csalódottság párhuzamos szólama, a róla kapott hírek, a feltörő emlékek miatti fájdalom, a két lánnyal kapcsolatos érzelmek kényszerű összekötése, egybevetése. (Színházba mentem. N[ina] nyiltabban szólt. Ma két év előtt utazott el P[aulina] Pestről. Azóta mennyi változás és – nem változás.)²⁰⁸ A bizalmasabb viszony latolgatásának

²⁰³ 1839. febr. 18.

²⁰⁴ 1839. júl. 31.

²⁰⁵ 1839. júl. 14.

²⁰⁶ 1839. júl. 25.

²⁰⁷ 1839. okt. 7.

²⁰⁸ 1839. júl. 18.

időszakából származik az álom, amelyben Paulinát fiatalabb lánytestvére, Szerafina helyettesíti, őt öleli meg Bártfay, de valami zavar és tartózkodás, bizonytalanság szövi át a jelenetet. (Azt álmodám igen világosan 's elevenen, mintha Uj[hely]be B[arthos] házánál lettem volna. Legelőször S[usanna] és Sz[erafina] pillantának meg, 's ez utóbbi örvendeni látszott látásomon, de midőn öleléssel idvezlém, zavar és tartózkodás mutatkozott rajta. Később az atya, ki mintha még életben lett volna, szívesen beszélgetett velem, de szinte némi elfogultsággal. P[aulina] nem is mutatá magát.)²⁰⁹

A Ninával való kapcsolat első három hónapjáról, az udvarlás időszakáról (1839. június 7 – július 11.) jegyez fel legtöbbet Bártfay naplójába. Sokáig pusztá színházi ismeretség marad. (Színházban a' szokott helyen ültem (legutolsó pad, balfelől) ismerősök mellett. Haza menet találkozáván a' Gr[óf] Károlyi ház előtt a' szökeével, anyjával és öccsével, én 's Radnics hazakisértük, a' bástya utczába.)²¹⁰

Majd apró, udvarló gesztusokkal közeledik a családhoz. (Radnics megmutogató a' grófi szobákat és kertet a' színházi ismerősöknek. A' szép szöke leányt Ninának hívják; öccsét Gyulának: mindég anyjával jár.)²¹¹

A színházi találkozások miatt az akadémiai tagok közt elhangzó pletykákról szólva Bártfay naplójában furcsa megjegyzést tesz. (Voltam ugyan színházban, de nem sok kedvvel, mellyet azon körülmény még inkább megzavart, hogy a' Tudósok páholyában, hova Bajzához menék föl, holmi czélzásokat kelle hallanom, a' szökeleánnyal folytatni szokott beszélgetés miatt. Sajnálám, ha ezért a' szegény leányka netalán élesebben íteltetnék meg, mivel eddig valóban nem érdemli. Azonban hadd petyegjenek! – Ennek leginkább a' haszontalan Lukács lehet támasztója. Wie der Schelm ist, so denkt er. – Ezután is épen úgy viselem magam 's ha lehet még több figyelemmel leszek iránta – hanem ha tapasztalom, hogy azzal ártok neki.)²¹² Mit jelenthet itt az eddig szó? Nem sokáig marad kétséges. Bártfay hamarosan mindennapos lesz Nináéknál, a számukra alkalmas látogatások időpontjait, a lány öccse, Gyula közvetíti. (W[altzer] Gyula könyvet 's izenetet 's meghívást hozva.²¹³ — Reggel kis levelkét küldött N[ina] Gyula által, mellyben kér látogatnám meg.)²¹⁴ Társalgás, versolvasások, színházi belépő kifizetése, kisebb-nagyobb ajándékok, majd egy nagyobb „kölcson”, egy zálogcédula kiváltása jelzik Bártfay egyre erőteljesebb érdeklődését. (4-5 óra közt málna-levet vásároltam a' beteg W[altzer]né számára, elvivém személyesen; N[inána]k is átadám a' mellűt 's gyűrűt, minek úgy látszott szívesen örülének. Tettek

²⁰⁹ 1839. aug. 4.

²¹⁰ 1839. jún. 25.

²¹¹ 1839. jún. 30.

²¹² 1839. júl. 19.

²¹³ 1839. szept. 23.

²¹⁴ 1839. szept. 29.

holmi bizodalmasabb nyilatkozásokat is: de még sem tudom hanyadán vannak; majd idővel talán elválík.²¹⁵ — Kölcsönadtam 50 pengő f[orin]tot – de előre is úgy látszik odavész.)²¹⁶ Az anya és lánya korábbi kényszerű elköteleződésekről, naiv ballépésekről és folyamatos szerencsétlenségekről szóló, homályos történetekkel kelt szánalmat Bártfayban. (Azon szöke fiatal ember, ki W[altzernév]el szokott beszélni, Megyei írnok. N[ina] felől hajlandó vagyok hinni, hogy még nem vetemült el, bár hibázott. Igyekezem bővebb 's körülményesebb tudományt szerezni, ha majd visszajön. Azok után, miket eddig hallék, inkább részvevő szánakozást érzek, mint kárhoztatni tudnám.²¹⁷ — Elmenék azután N[ináékho]z ki csak maga vala honn, anyja a' városkapitánynál járván. Olvastam Somlyót, mi tetszett nekik. N[ina] tartózkodva ugyan, de némi reményt mutatott. Hinnem kell, hogy le van kötve miként hallám 's gyanítám. Majd elválík. Illy állapotban erőltetésnek helye nincs, kivált egy harmadik miatt.²¹⁸ — Féhatkor N[iná]hoz mentem. A' városon volt. Az anyja holmit előre értésemre adott, 's midőn N[ina] később hazajött, sirva közlé esetét. Sajnálom, 's ohajtottam volna ne úgy legyen.)²¹⁹

De a gyanakvás, a becsapottság érzésétől nem képes szabadulni Bártfay, rátelepedik a kapcsolatra az az irreális elvárás, hogy őszinte érzéseket, sőt egyértelműséget, kizárólagosságot kíván ajándékaiért, pénzéért. (W[altzernév]khez menék. Eleinte mintha valami feszültséget okozott volna jelenlétem: de utóbb N[ina] fölmelegült 's olly nyilatkozást tön, mint eddig egyszer sem. Majd meglátjuk úgy van e.²²⁰ — 5 óra felé meglátogatám Nináékat. Bizodalmasan szólott velem; csakhogy még sem tudom a' valóságot, bár okom 's jelenségim vannak holmit gyanítani.)²²¹ Hol meggyőzik a női könnyek, hol erősebb benne a gyanú, hogy ellentmondó, hullámzó viselkedésük oka egyszerűen a kivárás, még nem döntöttek, kit válasszanak pártfogóul. (Délután félőtkor W[altzernév]kat látogatám meg. Könyeztek. N[ina] azt mondá, hogy a' dolgot rövid idő fogja megválasztani, talán 14 mulva is fog tudni bővebben nyilatkozni. Úgy látszik, valami fekszik szívéen, vagy én nagyon csalódom.²²² — A' színházban mondá W[altzernév], hogy szeretne velem négyszem közt valamiről szólani. [...] Hazajövet valami szalmás kalapú férfi kísérté őket a' Ferencziek' szegletéig – azt gyanítom K[ovács] Zs[igmond] volt.²²³ — Voltam látogatóban W[altzernév]nél, – de nem olly elégedetten valék ott 's jövék vissza mint vártam. Tartózkodást vevék észre. Azért korábban is jövék haza. [...] Midőn színházból jövék, hova Ödönt is elvivém,

²¹⁵ 1839. júl. 24.

²¹⁶ 1839. aug. 8.

²¹⁷ 1839. szept. 6.

²¹⁸ 1839. aug. 17.

²¹⁹ 1839. szept. 3.

²²⁰ 1839. aug. 1.

²²¹ 1839. aug. 2.

²²² 1839. aug. 29.

²²³ 1839. aug. 19.

N[iná]ékat ketten is kísérték: az egyikben K[ovács] Zs[igmond]dra ismertem. Föltevém magamban, nem megyek előbb, mint megszólítanak.)²²⁴

A Paulinával való kapcsolat egyértelműen kettejük közös, intim ügye volt, a lányt a házasság életfontosságú kérdésében is önálló, akár családjá akaratával szembeszegülő, szuverén döntésre bízta Bártfay. Nináékról szinte mindig többes számban beszél, az egész családra figyel, nemcsak a mondandóra, a gesztusokból, a ki nem mondott szavakból akarja megtudni az igazságot, mintha nem igazi férfi-nő viszonyról, hanem a családhoz való csatlakozásról tárgyalnának. (W[altzer]né szava elkedvetlenített.²²⁵ — Színházban ismét nem sok kedvem. N[ina] alig pillantott rám; mihelyt alkalom lesz, említésbe hozom.²²⁶ — Színházban W[altzer]é[k] megszólítanak miért nem látogatom meg őket: megígértem hogy megyek; úgy látszik fájna nekik ha nem mennék. Kedvem derültebb lett.²²⁷ — Szíves szavakat hallék 's azon kérést, hogy igen sokszor, akár mindennap is, látogassam meg őket, mert örülnek jelenlétemnek 's általa megtisztelve tartják magokat. Majd megmutatja a' következés.)²²⁸ A családtagok egymással párhuzamosan, saját eszközeikkel gyözködik Bártfayit. (Bné [Nina nővérét – K- Zs.] látogatám meg, kit ágyban találtam gyengén; beszélgetve ott mulattam délig. Ő mindig engesztelő hangon szól 's ohajtani látszik N[ina] állandó csatlakozását. Asszonyoktól szüntelen tanul az ember, vagy is tulajdonkép azokat soha sem ismerheti 's tanulhatja ki eléggé.)²²⁹ A hosszú, s időnként meg-megszakadó egyeztetések után megszületik a megállapodás a dolog anyagi vonzatairól 1839 szeptember 25-én. Ennek az előkészítő szakasznak a leírása talán nem véletlenül hasonlít Bártfay lejegyzésében a terményeladási alkudozásokhoz, s időleges nyugvópontot ad a történetnek. (N[ina] világosan szólott: én is egész nyíltsággal megmondám, mit tehetek. Úgy látszott gondolkodóvá lett 's kért mennék holnap, felelni fog.²³⁰ — N[iná]hoz menék a' meghívás szerint. Elfogadám az ajánlatot 's mindenre késznek nyilatkozott, hasonlóul az öreg is. Kívánom hogy megelégedés kövesse a' dolgot 's állandó legyen. Félhétkor távozám el. Az utcán vevém észre, hogy órá'm' arany karikája, vagy füle kiesett 's elveszett; kevésbe múlt, hogy az aranyláncz le nem csúszott nyakamról.²³¹ — 10 óra tájban B. N[iná]hoz menék. Lefizetém a' fizetendő't, 's kielégíttetém. ΔΔ.²³² A bánásmód határozza meg magamviselkedését; az elmultra kész

²²⁴ 1839. aug. 23.

²²⁵ 1839. aug. 11.

²²⁶ 1839. aug. 12.

²²⁷ 1839. aug. 13.

²²⁸ 1839. aug. 14.

²²⁹ 1839. okt. 3.

²³⁰ 1839. szept. 25.

²³¹ 1839. szept. 29.

²³² A testi intimitás feljegyzésére Bártfay grafikus jeleket használ ld. Szexualitás, a Bártfay-napló egyedisége című fejezetet

leszek fátyolt vonni, kivált ha azt tapasztalom, mit ma találtam. Bár sokáig tehetnék jót, 's belátnák, hogy a' mit teszek javokra szolgál.)²³³

A rákövetkező félévben egyre szürkébb, tárgyyszerűbb és időnként üzleties megjegyzések kommentálják a Ninánál tett látogatásokat. (Félhatkor B[he]z menék 's ott mulattam mintegy félnyolczig. Előingem egyik gombját elvesztém: hihetők nálok maradt ΔΔ.²³⁴ — B[né]t látogatám meg 's ott valék 7 utánig. ΔΔ.²³⁵ — 5kor B[néhe]z menék, mert mára volt meghívásom ^.²³⁶ — Kimenék a' B[ástya] utczába B. N[iná]hoz ^ ott mulaték félhétig, 's azután egyenest a' színházba.²³⁷ — A' fenforgó körülmény [ti. Nina betegsége]; türelemre int annak idején követelni fogom a' pótlást.)²³⁸

Egyre gyakrabban távozik ingerülten a színházból vagy Nináéktól, a lány viselkedése, a helyzet felemássága, saját, erre a helyzetre adott reakciói a kezdetektől folyamatosan zavarják, s inkább a nyilvánosházba tér be. (A' játék' végét nem vártam be, N[ina] jeladásai boszontottak. Befordultam a' Terézia városba; 's azután holdfénynél hazasétáltam.²³⁹ — W[altzernék]hez menék – de ott nem úgy voltam mint vártam. Nem tudok enmagammal egyezni. Srom. Már sötétedett midőn a' városra fordultam ki 's M..nél √ alsó szoba. A' gyönyörű szemű Julie. Színházba menék, a' páholyba, R[adnics] is: de az első fvonás után nőm, Lila , Agnes, Léni odajövéen mi a' földszínre menénk. Nem szóltam.²⁴⁰ — Föltevém magamban hogy nem megyek N[iná]hoz, míg nem hívnak.²⁴¹ — 10kor elmenék N[iná]hoz. Kevés hián kedvetlenségre került a' dolog: de letartóztatva kiengesztelődtem. Nem szeretem a' haszontalankodást.)²⁴² A becsapottság érzése, az állandó féltékenység nem hagyja nyugodni. (Színházba N[ina] magaviselete boszantott, 's kísérete is.²⁴³ — N[ina] folyvást egy urral beszélgetett, kit nem ismerek – az kísérte haza is.²⁴⁴ — Ivanovics orvos is vagy egy óráig mulatott, dohányzott nálam; a' többi közt B. Nról is beszélünk: előhozá, hogy K[ovács] Zs[igmond] 6 aranyat adott neki B.né' orvoslásáért.²⁴⁵ — 4 óra után meglátogatám B[né]t; mentegetőzött hogy K[ovács]al semmi szövetségök nincs: ők lássák.)²⁴⁶

²³³ 1839. okt. 1.

²³⁴ 1840. febr. 27.

²³⁵ 1839. dec. 23.

²³⁶ 1840. jan. 25.

²³⁷ 1840. febr. 1.

²³⁸ 1839. okt. 4.

²³⁹ 1839. júl. 27.

²⁴⁰ 1839. aug. 26.

²⁴¹ 1839. szept. 27.

²⁴² 1839. nov. 7.

²⁴³ 1839. okt. 3.

²⁴⁴ 1839. okt. 6.

²⁴⁵ 1839. okt. 10.

²⁴⁶ 1839. okt. 21.

Az illúziótlanság, a folyamatos bizonytalanság, az egyre egyértelműbb jelzések arról, hogy ő mindössze Nina egyik bizalmasa, szakításhoz vezetnek. A kapcsolat teljes felszámolásáról való döntés bejegyzése szinte egyidejű a Paulináról szóló utolsó, megrendült sorokkal. (Mind inkább érzem, hogy P[auliná]ban szörnyen csalatkozám. Még hazugságokat is kell tapasztalnom. – Tanúságul szolgálhat, mint legyek valakivel egészen bizodalmas. Azt hívém, lesz idő, midőn megfogja bálni, talán siratni is, a' mit elkövetett: de mi az neki? – Hadd legyen vége²⁴⁷ — N[iná]t akartam meglátogatni: de B[né] előmbe jövőn mondá, hogy K[ovács] Zs[igmond] 's nem tudom ki van nála. Visszatértem megvallom kedvetlenül 's föltevém magamban nem menni oda többé.)²⁴⁸

Szexualitás, a Bártfay-napló egyedisége

A testi intimitás feljegyzésére Bártfay grafikus jeleket használ, minden bizonnyal nem csupán azért, mert attól tart, illetéktelen kezekbe kerül a napló. E megoldás sokkal valószínűbb magyarázata, hogy nem tartja szükségesnek vagy lehetségesnek a történetek konkrét leírását. Paulina két jele a # és a †, valamint öt titkosírással bejegyzett szó (22 betű?) sor kettesben töltött újhelyi napjaikból is valószínűleg egy találkát örökít meg. Ezekben a felhőtlen, egyszerű, derűs sorokban szinte mindennap este bejegyzi a † jelet, van amikor csupán ez szerepel a dátum mellett. (Olvastunk. Voltunk a' viszhangnál, és a' völgyecskében. Parityáztunk is. †)²⁴⁹ Később Paulinának külön kigyűjti az így megjelölt időpontokat. (Leirtam a' + napokat P[aulina] számára)²⁵⁰. A másik jel többnyire inkább a múltra utal. („(Nap szerint (kedden, dátum szerint 28d) ma egy év előtt #.²⁵¹ — Ma egy éve utaztunk el Bécsből 's háltunk Pozsonyban. Felejthetetlen #.²⁵² — Azt álmodám 20ról 21re éjjel, hogy P[aulina] igen szívesen #. otthon; 's mintha magasabbra nőtt volna.²⁵³ — Reiner is ott ült a' gyepágyon. Az est csillagos. Hosszú, végtelen idő után #. Igen jól 's édesen aludtam.²⁵⁴ — Tavalý ilyenkor az árvíztől megmaradt holmit szárítgattuk, szedegettük össze; húsvét később esett. — Két év előtt pedig Mart. 26kán. Mind az nap, mind pedig 31kén # – de ő ezekről, mint legutóbbi levelei sejtetik, alig fogott – talán alig akar –

²⁴⁷ 1840. febr. 14.

²⁴⁸ 1840. márc. 14.

²⁴⁹ 1838. szept. 18.

²⁵⁰ 1838. jún. 5.

²⁵¹ 1838. febr. 27.

²⁵² 1838. jan. 14.

²⁵³ 1838. jan. 21.

²⁵⁴ 1838. szept. 6.

emlékezni.)²⁵⁵ A feleségéhez, Jozefinához kötődő, a szexuális együttléteket számláló jelekből kiderül, a Paulina-, Nina-kapcsolat után helyre áll kettőjük között a korábban megszakadt testi kapcsolat. (Álmatlanul valék reggeli negyedféltől míg ágyból nem kelék ki. Sokat tündöttem rajta, 's hogy semmi, semmi tudósítást nem veszek. Eltűnök még egy ideig, mert ki tudja, mi körülmények okozzák a' hallgatást. Ismét jókor ébredék föl, 's hallám a' szelet zúgni. Ablakhoz menék 's látám a' felhőktől egészen tiszta eget csillagokkal ragyogni. Reggel felé [az] A[sszony] is fölébredt; † a' mi elég régen nem történt.²⁵⁶ – A[sszonyom] tegnap estve. Jól aludtam.)²⁵⁷

A legváltozatosabbak és Bártfay számára minden bizonnyal jelentésesekek a szeretőinél és a prostituáltaknál tett látogatások grafikus jelei. (ΛΛΛ – ≈ – √ – ○ – □ – ∪ – ΔΔ – ∧ – +√ – ∞ – ~ – ∩). Priszlinger Zoltán Wesselényi naplójának a fentiekhez hasonló, szexuális vonatkozású „szövegpaneljeinek” kibontására vállalkozik (PRISZLINGER Z. 2008), ilyen, pár jelből álló rövidítésrendszert alkalmaz a jegyzetek szerzője a vadászatok eseményeinek rögzítésére, a levelezés számontartására is. „Ez a szövegpanel mindenképpen tartalmazott egy pár betűs névrövidítést (ezt a továbbiakban monogramként említem) és bizony számú vízszintes vonalat, (a későbbiekben strigula), amely az aktusok számának jelölésére szolgált.” (PRISZLINGER Z. 2008: 211) Wesselényi dátumot, helyet és pénzösszeget ad meg, amit nem fizetség, hanem ajándék vagy kölcsönként ad, ritkán fűz megjegyzést a „menetrendszerű” lejegyzéshez. Bártfaynál pénzről sosem esik szó, de a bejegyzések egyébként nagy hasonlóságot mutatnak. Priszlinger felvetése, hogy a neveket rejtő kezdőbetűk nem az anonimitást megtartására szolgálnak, csupán annak jelzésére, hogy nem „társaságbeli” kapcsolatról van szó, a monogramok alacsony státuszú nőket, jobbágylányokat, asszonyokat, jelölnek, akik nem földesúri erőszak hatására, de ugyanakkor egy zárt közösség meghatározott szokásrendjétől kényszerítve alapján járnak el Wesselényihez. 1838-ban, kelet-magyarországi útja alatt pár napra hazaszökik Zsibóra, ahol több jobbágya, köztük egykori szeretői is felkeresik: „A hű lélek még éjjel, esőben, sárban feljött hozzám. Nála igaz, hogy a szív nem vénül. Mintegy húsz éve, hogy ifjúúi szeretet vezette karjaim közé; mindig szakadatlan hű és hév volt hozzám szeretete, és most is szintoly forró, mint valaha. Engem oly igazán senki sem

²⁵⁵ 1839. ápr. 31.

²⁵⁶ 1838. nov. 21.

²⁵⁷ 1840. jún. 13.

szeretett min t ő. Hajdani kedves emlékek és = fűszerezték a rövid éjt.”²⁵⁸ A Bártfay-napló időszakában látogatott pesti prostituáltak fizetségét nem jegyzi fel, ugyanúgy visszavisszatérő vendég, mint Bártfay, s ugyanúgy vannak családban élő, alkalmi prostitúciót folytató nőismerősei.

Prostituáltak elkülönülő csoportjai a reformkori Pesten

A korabeli hatósági rendeletek, a nyomtatott sajtó, a szépirodalom régóta ismert forrásai a prostitúció kutatásának. Ehhez csatlakoztak az utóbbi évtizedben a személyes dokumentumok, amelyek közvetlen benyomásokat rögzítenek a nagyvárosi társadalomnak erről a számbelileg sem elhanyagolható nagyságú csoportjáról és jelentősen árnyalják a róluk kialakult képet.

Rendkívül széles a nyilvános normáktól eltérő, független szexuális gyakorlattal élő nők köre, a prostitúciót foglalkozásszerűen űzőktől a váratlanul jövedelem nélkül maradó, férfiertartó nélkül maradt „tisztességes” polgárcsaládokig, akikről közvetlen környezetük is csak sejti, hogy az őket pénzzel, ajándékokkal támogató férfiak miért keresik fel rendszeresen őket. A folyamat összefügg a városiasodással, a pauperizációval, a vidékről házasság reményében a fővárosba érkező, birtokukat, jövedelmüket veszített lányos családok, özvegyek egyre nagyobb számával, a női munkalehetőségek szűkösségével, az önálló egzisztenciateremtés reménytelenségével valamint a nagy ütemben épülő pesti bérházak dzsungelével, ami lehetővé teszi a rejtőzködést, a férfi-nő kapcsolatok viszonylagos anonimitását. A forrásokból rekonstruálható az eleinte alkalmsszerűen, bármilyen ellenszolgáltatásért majd később állandóan és kizárólag pénzért szexuális szolgáltatást kínáló nők életpályája.

A hivatásos prostituáltak, akik felső rétege a korabeli elnevezéssel „kéjnőtanyákon” lakik és dolgozik, amelyek még nem bordélyok és külső megjelenésükben alig hasonlítanak a későbbi, hivatalos nyilvánosházakhoz. Két-három lány által közösen bérelt lakást jelentenek, ahol a vendégek forgalmából származó jövedelem kétharmad része a tulajdonost illeti meg.²⁵⁹ Szinte észrevehetetlenek, a vendégkör – a jobbmódú polgárok (mesteremberek, kereskedők,

²⁵⁸ 1838. június 11-i bejegyzést idézi 215.

²⁵⁹ Hasonló közeget ír le egy vidéki szabólegény 1899-1900 között keletkezett memoárjában. Beszámol három, az 1830-as évek pesti nyilvánosházaiban tett látogatásairól. (DOBSZAY, T. 2003)

értelmiségiek) – egymás között cserélik a neveket, a címeket. A lányok többsége a vidéki szegénység elől a reményt adó nagyvárosba menekülő, bizonytalan státuszú „bukott nő”. Bár a fővárosban lehetőségek ténylegesen jóval nagyobbak, mint bárhol az országban, sok munkáskézre van szükség a szolgáltatások – mosás, varrás, vendéglátás –, az építőipar területén és a szaporodó manufaktúrákban. Mégis a napszámosnők által lakott peremkerületek bérházai bukkannak fel az ismert címek között, jelezve, hogy prostitúció terjedése a megfelelő női munkaalkalom hiányának is köszönhető. A lányok többsége rendkívül fiatal, az első szabályozás ugyan 17 évben jelöli meg az alsó korhatárt, de ez többnyire ellenőrizetlen, betarthatatlan marad. A folyamatos utánpótlást jellemzően a vidék adja. A házasság előtti nemi élet megítélése Magyarországon már ekkor is területenként eltérő, de a nem kívánt terhesség mindenképpen a lakhely elhagyására, a történetek mindenáron való eltitkolására ösztönöz, a család megtagadja, sokszor fizikailag fenyegeti a lányokat.²⁶⁰ Bártfay környezetében hosszabb időn keresztül téma egy, közvetlen ismerősök által elbeszélte bűneset: Károlyi György csongrádi uradalmának területén a hódmezővásárhelyi szolgabíró (majd megyei aljegyző) házasságon kívül teherbe esett hűgát egy tanyán feleségével együtt titokban agyonveri, azonban a boncolás során fény derül a gyilkosságra.²⁶¹ Kölcsey fiktív védő beszéde a gyermekgyilkos anyáról a kilátástalan helyzetbe került, a társadalmi normákon kívülre kerülő megesett lányok egyik lehetséges döntésének a hátterét rajzolja fel.²⁶² A kilátástalan helyzetbe került, a társadalmi normákon kívülre kerülő megesett nők életútja gyakran a nyilvánosházba vezetett, a kórházakban szülő leányanyákat sokszor már ott felkeresik és szerződteik a kerítők a csecsemő elhelyezése fejében.

A prostitúciót fenntartó és ösztönző másik ok a férfiak egyre jobban kitolódó házassági életkora, ami az 1830-as évek végén 30 év körül van, de a fővárosba özönlő bevándorlók miatt egyre magasabb lesz. A fiatal férfiak többsége megfelelő anyagiak híján akár

²⁶⁰ Fáy András visszaemlékezése szerint: „... hogyha valamely faluban hajadon vagy özvegy nőszemély esett meg, több mérföldnyi körben terjedt el gyalázatának híre, a személynek haját levágták, fejét bekötötték, vele ecclésiát követtek, a templom cintermében ült szégyenszéken, csak huzamos poenitentiatartás után vegyülhetett az egyház gyülekezetébe.” Idézi (SIKLÓSSY, L. 1972: 85)

²⁶¹ 1840. július 2., szeptember 5., december 10.,

²⁶² Ugyanerről szól tréfás(?) hangnemben Vörösmarty *Gábor diákja* is: „S hogy mosolyog istenadta fattya! / 'Épen olyan, mint az édes atyja.' / Mit csináljunk, mit tegyünk galambom? / 'Én tudom, hogy a Dunába ugrom.'” 1830. (VMÖM HORVÁTH, K. 1974: 75)

évtizedekig nem nősülhet, jórészüknél egyáltalán nincs reménye a családalapításra, a házasságok száma évről évre csökken. (BÁCSKAI, V. 1979) A polgári családok szigorúan tiltották a lányok esküvő előtti nemi életét, ezért az egyedülálló férfiak állandó, stabil vendégkört jelentettek a szociálisan alsóbb rétegekből jövő, a különböző városok között mozgó, lakóhelyüket gyakran cserélő prostituáltaknak.²⁶³ Francsics Károly, veszprémi mesterlegény évekig vezetett naplója az egyik példa (HUDI, J. 2001),²⁶⁴ hogy a vele egy háztartásban élő szerelmével, akit súlyos betegségében testileg is gondoz, megfelelő anyagiak híján évtizedekig nem köthet házasságot, reménye se rá.²⁶⁵ Ezt a tendenciát jelzik vissza a memoárok is: „A megélhetés bizonytalanságában és nehézségében nem mindenkinek volt bátorsága megházasodni. A házasságok száma évről évre szemmel láthatóan csökkent, és az emberek természetes szükségletüket mindenféle árutakon igyekeztek kielégíteni. A szüzesség szép erénye is erősen szenvedett, holott erre az előző időkben nagy gond volt.”²⁶⁶ Mivel a jómódú polgári családok szigorúan tiltották lányok esküvő előtti nemi életét, ezért az egyedülálló férfiak állandó, stabil vendégkört jelentettek a szociálisan alsóbb rétegekből jövő, a különböző városok között mozgó, lakóhelyüket gyakran cserélő prostituáltaknak. A kérdés fenti, társadalmi vonatkozásait meglehetősen pontosan látta már a kor publicisztikája is: „Komolyan szólva, mi igen nagy foltját az emberi társadalomnak látjuk abban, hogy ilyen lények létezhetnek, és még sokkal nagyobb bajnak tartjuk azt, hogy számos itt elő nem sorolható oknál fogva létezniük kell. Erről azonban jámbor óhajítások nem segíthetnek; itt

²⁶³ Bártfay naplóján kívül is számos adat utal arra, hogy közönségük elsősorban a jómódú polgárok, alkalmazottak, értelmiségiek soraiból került ki. (SIKLÓSSY, L. 1972: 131) Valószínűleg éppen a napló időszakában jön létre az a közvélemény és a városigazgatás egyaránt szorgalmazott elképzelés, hogy elkülönített bordélyrendszert hozzanak létre Pesten. (SIKLÓSSY, L. 1972: 132)

²⁶⁴ Ld. A szöveg értelmezéséről HUDI, J. 2003 és VÖRÖS, B. 2001.

²⁶⁵ Sajátos módon a prostitúciót elősegítő tényező a házasfelek közti gyakori korkülönbség, vagyis hogy az idősebb korban házasodó férfiak fiatal nőket vesznek el. Angliában ebben az időszakban mindkét nem később köt házasságot és ennek köszönhető a prostitúció iránti kereslet csökkenése. „Egy olyan rendszerben, ahol mindkét nem képviselői viszonylag későn kötnek házasságot, nagyobb valószínűséggel találjuk nyomát a házasságon kívüli szexuális aktivitásnak, mint ott, ahol a felek korán házasodnak. Ám jó okkal feltételezhetjük, hogy a házasságon kívüli szexuális aktivitásnak jóval kisebb mértékben velejárója a prostitúció akkor, ha mindkét nem képviselői későn házasodnak, mint olyan rendszerben, ahol csak a férfiak kötnek későn házasságot (amire Firenze lehet a példa). Ha mindkét nemben sok az egyedülálló, akkor mód nyílik a megismerkedésre, az alkalmi viszonyokra, s mérséklődik az igény a prostitúcióra. Ezzel szemben, ha minden fiatal nő egy-egy idősebb férfi felesége, akkor nő annak valószínűsége, hogy a fiatalok kurvákhoz járnak (bár, ami azt illeti, Firenzében a helyhatóság állítólag azért létesített hivatalos bordélyt, mert a fiatal emberek inkább egymást keresték föl.)” (KARRAS, R. 1999: 41)

²⁶⁶ Idézi SIKLÓSSY, L. 1972 : 87.

gyökeres orvoslásra volna szükség, és ez is, mint sok ezer társasági bűn, p. o. kártyajáték, orzás, henyélés stb, csak úgy volna kiirtható, ha a társaság alapjai fenekestül megfordíttatnának, a bírhatásba és kereshetésbe egyenlőbb arány hozatnék, a megélhetés egyenlő feltételévé a munka tétetnék, de a munkát okvetlenül díj követné, s mindeneke előtt (mi azonban ezekből természetesen következnek), ha a családi élet minden hazai polgárra nézve mellőzhetetlen életszükséglet lenne. Ekkor kevesbülnének a bűn alkalmai, nyerne az erkölcsiség... [...] A társaság anomáliáiban rejtezik ennek oka, mint mindennek, mit egyesek rossz hajlamainak szeretnek tulajdonítani.”²⁶⁷

Bárfay naplójában utalásszerűen jelenik meg csupán a nyilvánosház, mint helyszín, elsősorban saját magára figyel, testi tapasztalatainak, érzéseinek, hangulatainak rögzítésére, nyomon kísérésére használja a naplót. (Kedvetlen valék, 's M. magához felhítt. Csak kényszerítém magam √ 's nemsokára el is menék.²⁶⁸ – Visszajövőben betértünk Mhoz, hol J és Mt találtuk; ez utóbbi L nem nagyon ajánlatosan viselé magát.)²⁶⁹ – Estve felé kísétáltam. T. megharagított T o.²⁷⁰ A nyilvánosházakban tett látogatások rövid idejűek, fél-egy órásak, gyakran a színházlátogatás idejére esnek. (Színházban l[s]ő felvonás utánig valék; ekkor a' páholyba menék. Onnan sétálni. Radnics is volt velem. (Kiskereszt utczában R[adnics] ismerős[e].. N≈ és Huszár ház) A' játék végére még visszajövének. Nináékat hazakisérém. Kért, holnap látogassam meg. – Búcsúzáskor szívesen megszorítá kezemet.)²⁷¹ A bejegyzések többnyire csupán – valószínűleg nem valódi – neveket (Justina, Emma, Sophie, Nina, Paulina, Lisette, Marie, Hermine, Fanny, Julie), vagy kezdőbetűket rögzítenek és egy melléjük írt grafikus jelet.

Utcai prostitúció

Ez a csoport elsősorban hatósági intézkedésekből, bűnesetekből ismert. A lecsúszó, „elzüllő”, egyre inkább perifériára kerülő, a családokból kikerülő, szociálisan elkülönülő prostituáltak körében szaporodnak a deviánsnak számító magatartásformák. A prostitúció ebben az

²⁶⁷ Dessewffy Aurél cikke a Világ 1841. 43. számában. Idézi SIKLÓSSY, L. 1972: 138.

²⁶⁸ 1841. szept. 17.

²⁶⁹ 1841. ápr. 4.

²⁷⁰ 1841. okt. 9.

²⁷¹ 1839. aug. 4.

időszakban egyértelműen megtört jelenség, bár Mária Terézia, II. József és I. Ferenc korábban még határozottan felléptek ellene,²⁷² az állam a XIX. század első felében már csak akkor érez késztetést a beavatkozásra, amikor például a katonaság körében fellépő súlyos, tömeges megbetegedések kívánnak intézkedést. A népbetegségnek számító szifilisz elleni küzdelemben 1840-től kötelezővé teszik Pesten a bejelentett lányok rendszeres orvosi ellenőrzését. Újságcikkek sürgetik a bordélyrendszer kiépítését, az utcák megtisztítását, s a prostitúciót a katonai rendészet hatáskörébe utalják. „Ami pedig a városban tartózkodó kéjlányokat illeti, ezek időről-időre megvizsgáltatnak és az olyanok, kik bujakórság betegségben lenni tapasztaltatnak, a városi nőkörházba orvosoltatás végett küldetnek, miután egészségüket visszanyerték, testileg megbüntettetnek s így hazájukba visszaküldetnek”²⁷³ – írja Buda városkapitánya a magyar hadi főkormányzónak 1841-ben. A „bujasenyv”, a vérbaj a kor fogalmai szerint gyógyíthatatlan betegség volt, még a homeopátia felfogása szerint is.²⁷⁴ A kor sajtóját élénken foglalkoztatja, milyen lépéseket tehetne a társadalom, az állam, a civil közösségek, a városi szegénygondozással foglalkozó egyesületek a prostitúcióval együtt járó bűnözés és a fertőző, a korban gyógyíthatatlan, súlyos következményekkel járó, fertőző nemi betegségek terjedésének megakadályozására. Közvetlen, gyakorlati lépésként a közvélemény és a városigazgatás egyaránt az ellenőrzést, elkülönítést sürgeti, a bordélyrendszer kiépítését. Elsősorban az utcai ismerkedést akarják megakadályozni, a szolgáltatásaikat nyilvános helyen, kávézókban, fürdőkben kínáló lányok kiszorítását, a városképet rontó, a fiatal férfiakat elcsábító nők kitoloncolását szorgalmazzák. A legtöbb utcai prostituált a belvárosban, a Gellérthegy mellett, a városfalak vonalán (Kálvin tér, Kiskörút, Nagyhíd utca), illetve a Nemzeti Múzeum építése miatt rendezetlen Kálvin téren és a Lánchíd felvonulási területén működött. Az alkonyat után csoportokba verődő, koravén, kétes tisztaságú, bűdös és ittas nők ismerős látványa a kortársak többségében nem csábító izgalmat, hanem undort, felháborodást, szánalmat váltott ki. Az irodalomban szereplő ritka kivétel a nagyvárosi létnek

²⁷² Az utolsó tiltó állami rendelet 1816-ban született. Ezután helyben szabályozzák a prostitúciót, elsősorban népegészségügyi és nem büntetőjog keretein belül. (SIKLÓSSY, L. 1972: 110)

²⁷³ Idézi SIKLÓSSY, L. 1972: 115.

²⁷⁴ Conner részletesen bemutatja a nemi betegségek diagnosztizálásával kapcsolatos bizonytalanságot, a lehetséges, sokszor igen drasztikus kezelések változatait, a „gyógyító”, elkülönítő intézmények működését. (CONNER, S. 1999)

ezt a szféráját is ábrázoló Kuthy novella: „Ama sötét hirű utszában, egy földszinti ház előtt álltak meg. Itt ott tüstént megnyíltak a' félig függönyözött ablakok; 's szilaj leányfők vihogtak ki a' csípős, esti szélbe. Egy lomha nőcseléd, ki a' csöngetésre kaput tárt, útasítás Fenyéri urat a kérdezett lakba. Egy téres szobában zápmeleg csapta el lélekzetét. Egy sereg Mahumedféle angyal tófült rá pongyola kedvében; megszenttelenítve az őszinte kedély, 's szabad egyenlőség tiszta élveit, miknek szerény üdve zabolátlan túlvitel által förtellemmé törpült.”²⁷⁵

Az újságok városi prostitúcióról szóló cikkei elsősorban az utcai ismerkedést, a szolgáltatásaikat nyilvános helyen, kávézókban, fürdőkben, kínáló lányok kiszorítását, a városképet rontó, a fiatal férfiakat elcsábító nők kitoloncolását szorgalmazták. „Itt helye van talán egész illedékkel arra is figyelmeztetni az illető hatóságot, hogy valahára szüntetné már meg azon bizonyos némberek vadászjárdalásait, kik napáldozat után főbb utcáinkat raj gyanánt lepik el, s különösen tapasztalatlanabb ifjainkra nézve valódi mételyei az erkölcsiségnek. Ha már nem törölheti egészen is el a kereset e gyalázatos nemét, legalább ne engedjük az cégéresen és szabadon üzetni azon főutcáinkon, hol tiszta erényű hölgyeink arcain szégyent s tűzvérű ifjaink szemeiben lealjasító gerjek lángjait lobbogtatja e botrányos szemérmertlenség.”²⁷⁶ Bártfay számára ismerős lehetett ez a látvány is, hiszen a Gellérthegy mellett éppen a Károlyi-palota környékén, a városfalak vonalán (Kálvin tér, Kiskörút, Nagyhíd utca), illetve a Nemzeti Múzeum építése miatt rendezetlen Kálvin téren és a Lánchíd felvonulási területén működött a legtöbb utcai prostituált. „Sétám az Üllői úton lakó barátomhoz vala, keresztül a Széna piacon [Kálvin téren], – a pisztoly kávéházig [Két pisztoly fogadó] – néhány férfit kivéve embert nem találék – de arrébb uraim 4-5 némberral kelle akaratom ellen találkoznom, ezek megrontják és fertőzik az ifjúságot.”²⁷⁷ – írja a Világ 1841-ben. „...ha az ember színház után valamicskébben később meggy haza, lehetetlen nem undorodnia, ha e nyomorult lényeket látja, kiknek sötét redős arcaikból mogorván rí ki a bűn és elvetemültség torzképe, és kik émelygést okozó kéj- és borszagukkal a levegőt dögvészesítik.”²⁷⁸ A napló tanúsága szerint azonban Bártfaynak nincs semmilyen kapcsolata ezzel a szférával, kizárólag ismert címre megy. (M-nél találtuk J. ∪∩ nagyon jól. [...] J. lakik Budán a'

²⁷⁵ *Rágalom és gyanú*, 1844., idézi VÖLGYESI, O. 2007: 100.

²⁷⁶ Jelenkor. 1841. 29. szám. Idézi SIKLÓSSY, L. 1972: 136-137.

²⁷⁷ Lauka Gusztáv cikke a Világ 1841. júl. 10. számában. Idézi MIKLÓSSY, J. 1989: 24.

²⁷⁸ Dessewffy Aurél cikke a Világ 1841. 43. számában. Idézi SIKLÓSSY, L. 1972 : 138.

vizivárosban, fejrkereszt, 2d udvar, 1.emelet.²⁷⁹ — Azután kimenék Jhoz, kit az utasítás szerint megtaláltam ∪. Nem sokáig mulattam ott 's magam jövők haza.²⁸⁰ — Játék végén Radnics a' Terezia városba vezetett ismerősihez, honnan féltizenegykor holdvilágnál jövők haza. Ma is nagy meleg volt. √ C. – Budán Ankergasse 426.)²⁸¹ Ebben az óvatosságban szerepet játszhatott a nemi betegségektől való félelem is. „Óranegyedre nyújtott baromi élvezet vajmi sokszor egy egész élet boldogságával fizettetik meg.”²⁸²

A társadalomtörténet és kiemelten a mikrotörténeti módszerekkel dolgozók figyelmét régóta, szinte kezdetektől foglalkoztatják a perifériára kerülő, szociálisan elkülönülő/elkülönített csoportok, a deviánsnak számító magatartásformák (FOUCAULT, M. 1990; LÉDERER, P.–TENCZER T.–ULICSKA L. 1998). Különösen a forráskezelés szempontjából jelentenek igazi kihívást a történészeknek, hiszen a róluk szóló szövegek mindig a hatalom szempontjait tükrözik, maguk ezek a csoportok – koldusok, bűnözők, elmebetegek – nem hagytak saját nyomot a történelemben, a róluk rögzült kép szükségszerűen torz: a majdnem mindig másod- vagy harmadkézből való »jelentések« és a kortársak előítéletektől hemzsegő tanulmányai hamis képet nyújtanak a prostitúcióról.²⁸³ [...] A források a hatalom kezében vannak és ezért nagyjából egyformák.” (RENZO, V. 1982: 121) A jelenséget kutatók fontos és alapvető problémákat tisztáztak már: nem létezik „a legősibb mesterség” egységes fogalma, kultúránként, területenként – sokszor városonként is – olyan eltérő az ezt foglalkozásszerűen űzők, az ezzel a megnevezéssel megbélyegzettek, vádoltak, és általában az adott normáktól eltérő, független szexuális gyakorlattal élő nők helyzete, hogy szinte lehetetlen bármilyen általános megközelítés.²⁸⁴ A szakirodalom kiindulópontja a források elkülönítése: „Három különböző szintű integrálásra váró analízist tudunk itt felsorakoztatni, melyeket azonban szükségképpen mindig össze kell fogni. Az első a prostitúció társadalmi megítélésére vonatkozik; a második a prostitúcióról való véleménynyilvánítás dinamikájára; a harmadik a szabályozás és ellenőrzésre.” (RENZO, V. 1982: 123-124.)

²⁷⁹ 1840. júl. 31.

²⁸⁰ 1840. dec. 19.

²⁸¹ 1839. jún. 19.

²⁸² Dessewffy Aurél cikke a Világ 1841. 43. számában. Idézi SIKLÓSSY, L. 1972: 138.

²⁸³ A korabeli prostitúcióhoz kötődő sztereotípiákról az angol publicisztikai és szépirodalomban, a kialakuló ikonográfiai típusokról ld. LAFFERTON, E. 1998.

²⁸⁴ Széles válogatást nyújt a témában az újkori Európa viszonyairól Léderer, P. 1999.

Az európai újkori történelemről e tárgyban született írások lenyűgözően pontos és minden bizonnyal olykor meghökkentő adattömegre támaszkodva kísérelnek történeti összefüggéseket teremteni az egyes, szűkebb vizsgálat alá vont szövegek alapján. „... a prostitúció nagyon is alapvető értelemben ökonómiai probléma, ahol kínálat egyáltalában való fellépte, valamint fellépésének konkrét modalitásai nem nagyon érthetők és magyarázhatók meg anélkül, hogy ne tanulmányoznánk alaposan a gazdasági, társadalmi demográfiai strukturális viszonyokat és a kereslet/kínálat nyomukban létrejövő egyensúlyi játékát” (LÉDERER, P. 1999: 23) – vagyis a női munkaerőpiac változásait, a pauperizáció folyamatát, a városiasodást, a családstruktúra változásait.

Átfogó magyar szakirodalom nem született még a prostitúcióról, mikrotörténeti, esettanulmány jellegű írások jelzik a téma felé fordulást.²⁸⁵ A témáról szóló gyűjtések többnyire anekdotikus hangvételűek, népszerűsítő, ismeretterjesztő célúak, s meglehetősen gyér adatokkal szolgálnak egészen a századforduló már jól dokumentált, kutatott időszakáig. (SIKLÓSSY, L. 1972, MIKLÓSSY J. 1989, TÁBORY, K. 1992, SZÉCSÉNY, M. 1993, FORRAI, J. 1996, CSÁSZTVAY T. 2009.) Az egész kontinensen erősödő tendenciák megléte azonban biztosra vehető. Meglehetősen nagyszámú, a vidéki szegénység elől a reményt adó nagyvárosba menekülő, bizonytalan státuszú nő él Pesten és „nyilvánvaló nővé” válásuk elsősorban a megfelelő munkaalkalom hiányának köszönhető.²⁸⁶ A lehetőségek ténylegesen jóval nagyobbak, mint bárhol az országban, sok munkáskézre van szükség a szolgáltatások – mosás, varrás, vendéglátás –, az építőipar területén és a szaporodó manufaktúrákban (BÁCSKAI, V. 205-209). A Terézvárosban élnek legnagyobb számban napszámosnők, ahová Bártfay a prostituáltak miatt látogat. A napló példa arra is, milyen lehetett az eleinte alkalmasszerűen, bármilyen ellenszolgáltatásért majd később állandóan és kizárólag pénzért szexuális szolgáltatást kínáló nők életpályája, körülményei.

²⁸⁵ Ld. ehhez GÜNTNER, P. 1997; FORRAI, J. 1998; HORVÁTH, L. 1998; *A „veszélyes” női szexualitás és a prostitúció-politika* című fejezet (Gyáni, G. 1998 : 20-25); BANA, J. 1999.

²⁸⁶ Mátyai Mónika cikke figyelmeztet, a 19. századi Debrecenben a „kurvaság” fogalma alig-alig városias, a kifejezés középkori, falusias jellemzőit őrzi. Nem prostituáltak jelöl, hanem túlságosan autonóm viselkedésű, többnyire egyedül élő, önálló keresettű nőt vagy olyan férjes asszonyt, hajadont, aki engedetlen, nagyszájú, feleselő, felügyelet nélkül kószáló – vagyis a beszédmód, a viselkedés, a megjelenés a fogalom használatának elsődleges jellemzője, nincs köze a szexuális kihágáshoz (MÁTYAI, M. 2003: 188-189).

A szexualitás írásbeli diskurzusa: nemek közötti néma párbeszéd

Az irodalom és a személyes dokumentumok, naplók, levelek alapján a testiségről való beszéd egyáltalán nem tilos a korban, bár a megszólalás keretei erőteljesen szabályozottak. Vörösmarty verses epikájában és prózájában a szereplők különösen szenvedélyes hangon nyilatkoznak vágyaikról, nem ritka, hogy egymáshoz vonzódó férfi és nő kettesben marad,²⁸⁷ lírájának antik ihletű, finom erotikája²⁸⁸ azonban meglehetősen visszhangtalan marad a korban. Toldy Ferenc például árnyalt és a finom érzelmi-érzéki különbségeket jól érzékeltető nyelven számol be szerelmi életéről. Bártfay naplója is megerősíti,²⁸⁹ amit Toldy leveleiben számos alkalommal említ, hogy jó ismerősök, de a házasodás előtt álló fiatalok között nyilvánosan sem tilos az üdvözlő ölelés, csók, a testi közvetlenség kifinomult formáit ismerik. Toldy alább idézett soraiban arról a lányról beszél, akit már nem szeret és akit annak szegénysége miatt úgysem vehetett volna el (Lotti), akinek már megvallotta, másé a szíve (Máli), de házastársul mégsem őt, hanem egy harmadikat választana (Mary, Hinka Mária).

²⁸⁷ Két jellemző részlet például: az *Orlayban* (1837) a boldog testi beteljesülés, a fiatal házasok párbeszéde, és a reménytelen, pusztító vágy, a magát és szerelmét együtt a halálba küldő Orlay monológja: „Ah Zelemér! [...] most egyszerre látlak, hallom édes szózatodat, ízlelem ajkaidat, öllelek, bírlak. Szent Isten! mit adandok vala azon jósnak, ki ezt nekem a csüggedés napjaiban megjósolta volna. [...] És mégis tagadhatatlan, hogy te karjaim között vagy, s hogy te vagy, szépséged a tanú. [...] Ezen szem úszó két ege, ez ajk mosolygása, homlokod derűje, mindezek azt vallják, hogy te enyém, hogy te boldog vagy! Mindezekre, valamint a beszéd némely más részeire is a boldog ifjú nőtől egy néma szíves ölelés volt a válasz, melyet most Csátár érzelmeinek azon foka szerint viszonzott, mire azok beszéde tartalmait szerint emelkedének” (VMÖM SOLT, A. 1974: 65). — „Boldogtalan! te azt hiszed, hogy tested gyönyöreire éhezem? Nem más tépte-e le annak is rózsáit? Mi vagy te most nekem s mi voltál valaha? Te angyalom, te istenném voltál, most – asszony vagy; de nem akarom, hogy nélkülem örömeidet találj, nem akarom, hogy mások bájaiddal dőzsöljenek. Hah! én egyszer, de csak egyszer sem ízlelém ajkaidat; s nem senkiét, mert a tiedre vártam, mind azon szerelem összességével, mely keblemben évek óta gerjedt. De most más sem fogja ízlelni ajkaidat, más senki a halálon kívül. [...] s most ellenállhatatlan erővel és tüsszel karjaiba ragad a hölgyet s őrzöngő ábrándozással nyomá az első és vég csókot ajkaira...” (VMÖM SOLT, A. 1974: 85).

²⁸⁸ Példaként: *A várakozó, A látogatók, Álom és valóság.*

A boldog 1831 (VMÖM HORVÁTH, K. 1974 : 96.):

„Bírlak-e vagy csábult szemeim játéka im e kéz,
És e hókebel és e picin édes ajak?
Illat-e ez, melyet beszivok szomjamban aléltan,
S melynél olvadozok, láng-e ez az angyali szem?
Úgy van! egész tündér ország bűbája körülfont,
S én gyönyörérzékből istenek álma vagyok.”

²⁸⁹ „Legelőször S[usanna] és Sz[eráfina] pillantának meg, 's ez utóbbi örvideni látszott látásomon, de midőn öleléssel idvezlém, zavar és tartózkodás mutatkozott rajta.” 1839. aug. 4., valamint levele Walther Lászlóhoz, ahol annak leányának ölelést és csókokat küld. 1853. jún. 12., Országos Széchenyi Könyvtár kéziratára, Levelestár

„Lotti mindeddig az a szelid bévonult angyal, a ki azóta mindig volt, hogy frigyünk megszakadt – Megszakadt? Nem ezt nem mondhatom [...] azóta, hogy Málihoz viseltetett szerelmemet elébe öntém. [...] A nélkül hogy tölem szerelemet kívánna (pretenderet), szeret! [...] esze meg látszik neki fejteni Maryhoz való relatióm belsejét s hogy bizonyoson hozzá fognék szítani örökké, ha bővebb javai volnának. [...] Ő jól tudja, hogy én szívből lélekből becsülöm és szeretem, s hogy nem tudom őt nem szeretni. [...] Valami szebbet, gyöngédebbet nem képzelhetsz magadnak, mint a millyen ez a reláció. Keblén mindég egy arany gyűrűt visel lánczon, melyben üveg alatt az én hajaim vannak! [...] Minap ismét egy fürtet tuda fejemről lopni – minek? Nem tudom, ő azt mondá, hogy barátnéjának küldi: én gyermekiségét említém nyájas ellenkezéssel, de szívemnek lehetetlen volt nem örvidenie. [...] Mikor megölelem, megcsókolom – mintegy bárány úgy csügg rajtam, s ajka nem tud megválni az enyémtől, s mikor kezét fogom egy szeretettel teljes, gyöngye kéz szorítás a válasza. De mind mindez különös ingerrel bír azért, mert minden gyöngédség mellett is távol van a legkisebb kaczárságtól, célzótól, szerényselenségtől. Jó testvér épen így simul kedves testvéréhez, s minden rezgése lelkének szeretetet hangzik, szerelmet nem. Látni kell mind ezt, látni azt mikor keztyűim levonja, hogy azokat megtisztítsa...”²⁹⁰. Fontos számára a testi-lelki izgalom, a kaland közvetítése is: „Alkalmat szerezhettem, hogy véle egy sötét mellékszobába lopúlhattam: megragadtam őt átkarolva, s kezét ajkaimra tevén – s ha jól emlékszem mind ketten égtünk – így szóltam szóról szóra: édes lelkem Máli, ígérje-meg hogy emlékezetül holnap egy fürtet ad? Erre ő csak féligfenn-szóval mondá: igen! S a rám simultat eleresztém hamar.”²⁹¹ Talán nem véletlen, hogy az orvos Toldynak, aki mögött már klinikai gyakorlat áll, vagyis van tapasztalata mások testének alapos megfigyelésében, saját szerelmi élete, saját egyéniségének vonzereje, testi reakcióinak megfigyelése kiapadhatatlan élményforrást és beszédtemát jelent: „E szív még sem szűnt hevülni, szeretni. Én szeretésre születtem, s csak a hosszas elzárkózás a kénytetett alkalom-kerülés, a száraz könyvi élet vonhatának reá kérget: de tedd-ki ezt tűznek, s csak hamar elhamvad s veleje a régi, noha fojtottabb, s nem olly friss többé. Tegnap előtt Prof. Lemountonhoz mentem, s ott egy deli lánykát pilantottam meg, ki hitvesénél nevelésben van, s kit nem először láték; de először illy csinban, illy deliséggel, illy

²⁹⁰ Toldy Ferenc levele Bajza Józsefhez, 1826. ápr. 7., (OLTVÁNYI, A. 1969: 229)

²⁹¹ Toldy Ferenc levele Bajza Józsefhez, 1825. jan. 20. (OLTVÁNYI, A. 1969: 189.)

mosolygással. S meg kell jegyeznem hogy ekkor egyedül valék vele a szobában, s beszéllek vele, s így könnyebb a felmelegedés, mint ha tanúk állnak körül. Én nem vagyok olly hiú – ámbár több illy történetek azzá tehettek volna- hogy viseletében udvariasság helyett mást és többet keressek, [...] szivemben egy húr megrezzent midőn szemembe nézett, s a férfi-nem meg nem köszönheti neki, ha mindenkhez illy színben mutatja magát, mert az alvó kebelt is felizgatja, s nyughatatlanná teszi legalább egy éjre.”²⁹² Egy fiatal polgárlány, Shlachta Etelka naplója, bár írója figyelmeztet, milyen gondosan kell ügyelnie az ifjú hölgynek, nehogy csak egy pillanatra is egyedül maradjon egy férfival²⁹³, meglehetősen pontosan képes rögzíteni a két nem közötti érintkezéseket, azok közös megegyezésen alapuló jelentését: „Fischer az estét itt tölté, váltva énekeltünk; [...] Egy francia párdal után: Voici le soir, fejét nyakamra hajtá s egy gyöngé, meleg, hosszú csókot nyomott reá. Én tettem, mintha nem vettem volna észre. Térdei ismét nagy mozgásban voltak. Egyszer, midőn felkelek, kottákat kereső, karját csatolá derekamra át, de én anélkül, hogy reá néztem volna, lassan kicsúszék karjából s ő többé semmit sem mert. Legjobb ilykor nem nézni reá...”. Másutt, másról: „Elmenéskor először anyám kezét, aztán az enyémet megfogá, gyengén szorítá; én ezt nem viszonzám – ne tartson közönséges lénynek” (GYÁNI G. 2005 : 39)

A prostituáltra vetett tekintet

Az irodalomban, publicisztikában megjelenő kéjhölgyfigurák többnyire „bukott angyalok”, akik nem laza erkölcsök, hanem naivitásuk, tapasztalatlanságuk áldozatai. A kor orvostudománya a férfit szexuális vágyakkal születettnek tekinti, ezzel szemben úgy véli, a nőben ez a késztetés csak a másik nem hatására születik meg, tehát egy nő „elcsábításában”, elzüllésében mindig egy férfi a bűnös.²⁹⁴ Ahogy Kossuth írja Pesti Hírlapban: „Ah! Könnyű a

²⁹² Toldy Ferenc levele Bajza Józsefhez, 1826. júl. 10. (OLTVÁNYI, A. 1969: 37.)

²⁹³ „Alig hazaérve Vojna [Etelka kérője] jöve; ő ma délután utazik el, a kedves, jó ember. Anyám éppen árnyékszéken vala, így hát ismét egy zavarba hozó tét a tét! De csak közönséges dolgokra tudám én ekkor ügyesen a beszéd fonalát fordítani.” Idézi GYÁNI G. 2005: 39.

²⁹⁴ Ezt az álláspontot mutatja be SIGSWORTH, E. M. – WYKE, T. J. 1999: 144. A középkor éppen fordítva vélekedett, veleszületettnek a női bujaságot tekintette ld. KARRAS, R. M.: 37. A női szexualitás zabolátlanágáról, a fegyelmezetlen viselkedés típusairól ld. A nők felülkerekedése című fejezetet Davis, Natalie Zenon *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban kötetében* (DAVIS, N. Z. 2001: 117-138).

csillapult indulat hideg óráiban szenvedelmek legyőzéséről elmélkednetek; de az ifjú érzelmű pillanataiban a legnemesebb keblű hölgy is sokkal gyarlóbb – mert hiszen ember – mintsem, hogy őt egy gyöngye lényt, ennyi szenderítő gőz, avagy csak egy pillanatra is önfeledés mámorába ne meríthetné.”²⁹⁵ Kuthy Lajos novelláiban is hangsúlyos motívum, ahogy a női lélekben „szenvedélyek terméketlen szele zúg az összvétört ágak között”: „...oh a nőkebel, feneketlen hona az egymást nyeldeső örvénynek, melly egyaránt hánnyhat fel dögölt szörnyeket, vagy világérő gyöngyöt.”²⁹⁶

Bárfay naplója szerint is a testi vágyakkal szembeni gyöngeség, a szenvedélyeknek való kiszolgáltatottság nem csak a férfiak, hanem az emberi nem közös sajátja. (Az ember csak ember míg él, azaz: gyarló portéka. Mennyit küzdünk az állatissággal, mennyit hajlandóságaink, az önzés, a szenvedelmek elfojtásában vagy nemesítésében – 's még is, jönnek pillanatok mellyekben a' lelki felsőség nem gyakorolhatja diadalát 's az akarat a' testiséghez hajlik.)²⁹⁷ Talán ez az előítéletmentes, a prostitúció problémáját az egyénről a társadalomra hárító attitűd az oka, hogy Bárfay szűkszavú bejegyzései a lányokról, saját szavával „nő személyekről”, nem nevezhetőek ridegnek és semmiképpen nem személytelenek, számára a prostitúció világa még nyilvánvalóan nem érintkezik a kriminalitással. (Már sötétedett midőn a' városra fordultam ki 's M..nél √ alsó szoba. A' gyönyörű szemű Julie.²⁹⁸ — Voltam a' Terézia városban sárosan mivel a' napfény fölolvastá a' havat 's a' fedelek csepegtek. √ Kati úgy látszott örült hogy meglátogattam.²⁹⁹ — A' vastag Sophie igen jókedvű volt 's kért mennék oda a' hét folytában. ∪³⁰⁰ — Rózi nem igen jól érzé magát. Szólottam Carolinával ∪.)³⁰¹ A rövid látogatások, amelyekre gyakran Radniccsal, az udvarmesterrel együtt megy gyakran csak tájékozódást, időpont egyeztetést szolgálnak.

A kor népszerű, főként női olvasókat megcélzó regényeiben, verses epikájában gyakoriak a kifejezetten erotikus célú betétek, a lenge öltözetű vagy meztelen testek, érzéki álmok leírásai. A szépirodalom története a prostituálttá válás folyamatát gyakran kötik össze elcsábítással, szerelmi csalódással, családi tragédiákkal. A férfiak személyes tapasztalatai valószínűleg

²⁹⁵ Pesti Hírlap, 1841. Idézi SIKLÓSSY, L. 1972: 135.

²⁹⁶ Völgyesi Orsolya idézi a *Cilley Borbála* (1841) illetve a *Balítéletek* (1842) című novellából (VÖLGYESI, O. 2007: 104-105.)

²⁹⁷ 1839. okt. 12.

²⁹⁸ 1839. szept. 26.

²⁹⁹ 1839. dec. 7.

³⁰⁰ 1841. jan. 4.

³⁰¹ 1841. márc. 31.

mege erősíthették ezt a képet, inkább együttérző, mint elítélő attitűdöt érzékelhetünk a prostituáltakkal szemben. Vörösmarty egyik novellahőse irtózáttal beszél a bordélyról: „... ha én neked elmondanám, miket szenvedtem! Azt mondták, hogy te szívszakadva várakozol reám, hogy csak egyszer utószor látni akarsz, mielőtt örökre elhagynál. Én rohantam, repültem a csalfa ház felé, hogy lássalak. Kik valának ott, mint éltünk közöttük, el nem mondhatom; ne adja Isten, hogy valaha el bírjam mondani. Örjögéssé válik ott az öröm, fertelemmé a legédesebb gyönyör, s mint fáj a lélek romlása érzetében, mi sajgatók gyógyíthatatlan sebei!”³⁰² A Csongor és Tünde Mirígye látványos víziót fest a habozó Ledér elé. „Valld meg édes, nemde otthon / Kór apád van, ’s szenvedő; / Nincs egyéb, mint csak te, a’ ki / Gyámolítsa. [...] És az árvák, / Oh az a’ két gyenge gyermek, / A’ ki porban mász előtte, / ’S mint oroszán rí az éhség / Ajkaik közt, hogy miatta / A’ sivány port rágdogálják.” (VMÖM 1989: 102-103) Vörösmarty kifejezetten együttérzően írja le a kényszerítő körülményeket, a fiatal nő kiszolgáltatottságát. A *Szél úrfi* prostituáltja pedig jó anya lesz, szenvedő állapota után visszatér a társadalomba, érzelmileg és erkölcsileg egyenrangú, sőt a novella végére föléemelkedő társa lesz férjének. „...távol egy kis völgyi lakban telepedék le vele, s e magányban háborítatlanul éldelé mind azt, mit a szerelem édest és üdvözítőt adhat. Mi kelle több? egy kellemes, fiatal feleség a házban mind azon véghetetlenségével a jóakaratnak, mellyel a szerető nőkebel férjének áldozik [...] Ah de Szél úrfi állhatalan volt. Hatodik évében összekelésének már unni kezdé sívó gyermekeit s a gondos anyát, kinek ifjúsága s kellemei gyermekeire látszanának általmenni. A hetedik évben már kihült, kedvetlen, magába vonult lőn s többnyire házon kívül kalandozva tölté idejét.” (VMÖM SOLT, A. 1974: 135) Talán ennek a megengedő, elnéző attitűdnek köszönhető, hogy a bordélyok világából, ha kevesek számára is, de van visszatérés a polgári életbe, a századfordulóig volt lehetőségük a lányoknak a férjhezmenetelre, elsősorban az intézményt vezető „madame”-ok hathatós támogatásával.

³⁰² *Szél úrfi*. (VMÖM SOLT, A. 1974 : 133)

Irodalom:

- Bajza József – Toldy Ferenc levelezése. A magyar irodalomtörténet forrásai, s. a. r. OLVÁNYI AMBRUS, Akadémiai, Bp., 1969
- Bártfay László naplójából, I–II. köt., s. a. r., bev. JENEY FERENC, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1969
- BÁCSKAI, V.: *Pest társadalomtörténete a házasságkötések alapján*, = Tanulmányok Budapest Múltjából 21. köt. 1979, 49-101
- BÁCSKAI, V.: Társadalmi változások Pesten az 1830-1840-es években. = szerk. Faragó Tamás, *Pest-budai árvíz 1838*. FSZEK–Budapest Főváros Levéltára– BTM – Magyar Vízügyi Múzeum, Bp., 1988, 205-209
- CONNER, S. P.: *Politika, prostitúció és szifilisz a forradalmi Párizsban, 1789-1799*. = LÉDERER, P. 1999: 102- 125
- CSÁSZTVAY, T.: *Éjjeli lepkevadászat - Bordélyvilág a történeti Magyarországon*, Osiris, 2009
- DAVIS, N. Z.: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban* kötetében, Balassi, Bp., 2001, 117-138
- DOBSZAY, T.: *Egy szabólegény megkísértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai az 1830-as években*, = LÁCZAY, M. 2003: 279-285
- FÁBRI, A.: *A nő és hivatása. Szemelvények a Magyarországi nőkérdés történetéből. 1777-1865*, szerk. és bev. FÁBRI ANNA, Bp., Kortárs, 1999
- FÁBRI, A.: „Határozz, és kimondtad sorsodat.” *A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban*. = LÁCZAY, M. 2003: 142
- FORRAI, J.: *Kávéházak és kéjnők*. Budapesti Negyed, 12-13. 1996, 110-120
- FORRAI, J.: *A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei*. = Tanulmányok Budapest múltjából. 27. 1998, 93-100
- FOUCAULT, M.: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Gondolat, Bp., 1990
- Francsics Károly visszaemlékezései*. s. a. r. és szerk, HUDI JÓZSEF, Pápai Református Gyűjtemények, [Veszprém], 2001
- GÜNTNER, P.: *A soproni prostitúció története. (1862-1918.*, Aetas, 1997/1. 49-64
- GYÁNI, G.: *A regulázó gondoskodás*. = LÉDERER, P.–TENCZER, T.–ULICSKA, L. 1999: 20-25
- GYÁNI, G.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000

GYÁNI, G. : *Budapest túl jön és rosszon*. Beszélő, 2005. márc.-ápr. 89-97.

GYÁNI, G. : Női identitás egy reformkori napló tükrében. = szerk. STEINERT ÁGOTA, *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, Kortárs, Bp., 2005.

HORVÁTH, L.: Adatok a gyöngyösi prostitúció újkori történetéhez, = szerk. BÁN PÉTER – CSIFFÁRY GERGELY, *Archívum 15.*, Eger, 1998

HUDI, J.: Egy veszprémi kispolgár a reformkorban. Francsics Károly borbélylegény iratai. = DOBROSSY, I. 2003: 122- 127

Írott és olvasott identitás: az önéletrajzi műfajok kontextusai, szerk. MEKIS D. JÁNOS–Z. VARGA ZOLTÁN, L'Harmattan, Bp., 2008

K. HORVÁTH, Zs.: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma, = szerk. SZEKERES ANDRÁS, *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*, Bp., L 'Harmattan, Atelier, 2003

KARRAS, RUTH M.: A szex, a pénz és a szajha. = LÉDERER, P. 1999

KÖVÉR, GY.: *Előszó.* = LÁCZAY, M. 2003

LAFFERTON, E. *A bukott nő a viktoriánus képzeletvilágban*. Rubicon, 1998/6. 37-43

LÉDERER, P.: *Kik hát ezek...* = LÉDERER, P. 1999

MÁTAY, M.: *Cinkos Justitia? Nők, férfiak és a jog a 19. századi Debrecenben. Joganropológia és társadalomtörténet.* = LÁCZAY, M. 2003

Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. szerk. DOBROSSY ISTVÁN, Miskolc, 2003.

***A nyilvánvaló nők: prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*, szerk. LÉDERER PÁL, Új Mandátum, Bp., 1999**

PIK, K.: *A szociális munka története Magyarországon. A pesti és budai Jóltevő Asszonyi Egyesület*, [Esély](#), [19]98. 2. 80-90

PIK, K.: *A szociális munka története Magyarországon (1817-1990)*, Hilscher Szociálpolitikai Egyesület, Bp., 2001

Piroslámpás évszázadok, szerk. BANA JÓZSEF, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr, 1999

PRISZLINGER, Z.: *Strigulákban mért férfiasság. Szerelem és szexualitás az ifjabb Wesselényi naplójában*. Sic itur ad astra, 58. szám (2008) 209-231

RENZO, V.: *A prostitúció, mint történettudományi probléma*. Világtörténet, 1982/1.

SIGSWORTH, E. M. – WYKE, T. J.: *Prostitúció és nemi betegségek a Viktória-korban.* = LÉDERER, P. 1999

SIKLÓSSY, L.: *A régi Budapest erkölce.* s. a. r., SZÉKELY ANDRÁS, Corvina, Bp., 1972

SZÉCSÉNY, M.: *A bordélyrendszer Budapesten.* Rubicon, 32-33. 1993. 58-63

„A tettetésnek minden formájában jártasok...”. *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon.* szerk. LÉDERER PÁL–TENCZER TAMÁS–ULICSKA LÁSZLÓ, Új Mandátum, Bp., 1998.

TÁBORY, K.: *Az erkölcstelen Budapest.* [Az 1908-as kiadás alapján szerk.] FAZEKAS ISTVÁN, Fekete Sas–Orpheusz, Bp., 1992

TÓTH, Á.: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban,* L'Harmattan, Bp., 2005.

TÓTH, Á.: Asszonyok a városi szegénység ellen. A Pesti Jótékony Nőegylet korai története, 1817-1833. = *Nők a modernizálódó magyar társadalomban,* szerk. GYÁNI GÁBOR–SÉLLEI NÓRA, Csokonai, Debrecen, [2006]

VÖLGYESI, O.: Fáy András „különös házassága”. *Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében,* = LÁ CZAY, M. 2003: 147-156

VÖRÖS, B.: *Napok, emlékek – naplók, emlékiratok. Kérdések és válaszok Francsics Károly visszaemlékezései kapcsán,* Acta Papensia, 1. 2001. 3-4. 127-134

VMÖM = Vörösmarty Mihály Összes Munkái

VMÖM *Kisebb költemények, II. köt,* s. a. r., HORVÁTH KÁROLY–TÓTH DEZSŐ, Akadémiai, Bp., 1960

VMÖM *Beszélyek és regék,* s. a. r., SOLT ANDOR, Akadémiai, Bp., 1974

VMÖM *Drámák, IV. kötet,* s. a. r., FEHÉR GÉZA–STAUD GÉZA–TAXNER-TÓTH ERNŐ, Akadémiai, Bp., 1989

Valók gráditsonkénti lépegetése (1818) és a Természet genetikai törvényei (1819)

A genetika, a szelekció és az evolúció fogalmának korai megjelenése Magyarországon
Alkalmazott evolúció – kulturális evolúció. Darwin-emlékelőadások (2)³⁰³

The “Gradualism” of Ch. Bonnet (1818) and the “Genetic Laws of Nature” (Festetics 1819). The emergence of terms *genetics*, *selection* and *evolution* in Hungary.

Szabó T. Attila Prof. Dr.
szabotattila@gmail.com

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

The first occurrence of a worldwide used international term (genetic laws, genetics) is examined in this study, based on a question formulated around 1930 by Fischer, an outstanding population geneticist of the XXth century: "Who used first the term „Genetic Laws” around Gregor Mendel, who never used this terms?

Evidences indicate that this term has been used first not by Mendel's followers (as Fischer believed), but by his predecessors. Precisely in 1819, by count Imre (Emmerich) Festetics from Kőszeg (Hungary) during a scientific debate focused on the breeding terminology and on the theoretical aspects of sheep breeding.

E. Festetics was the younger brother of count George Festetics the founder of the Georgicon agricultural high school in Keszthely (1797). E. Festetics participated in the war against the Turkish occupation of the Balkans, has been wounded near Bucharest, returned to his estates in Western Hungary, became a practical breeder and a "theoretical geneticist", as well. Based on his experimental results of almost two decades in sheep breeding, Festetics was asked in 1818/19 by the secretary of the sheep breeding association from Brünn (Brno, Moravia) to

³⁰³ 2008-ban volt 150 éve, hogy a Londoni Linné Társaságban felolvasták Charles Darwin és Alfred Wallace dolgozatait az élővilág változatossága (variáció), a környezet kiválogató hatása (szelekció) és az élőlények fejlődése (evolúció) közötti kapcsolatrendszer lényegének felismeréséről, és ezzel megnyílt a lehetőség a biológiai jelenségek közötti ok-okozati kapcsolatok értelmezésére az evolúció fényében. Ezzel a biológiai gondolkodás is átlépett egy olyan szemléleti kapun, mint 300 évvel korábban a csillagászat.

2009-ben ünnepeljük a Linné Társaságban elhangzott előadás alapját képező könyv, Ch. Darwin *A fajok eredete* című munkája megjelenésének 150., illetve a szerzője születésének 200. évfordulóját.

Ebből a hármaskörből indult *Alkalmazott evolúció – kulturális evolúció* címmel az a *Darwin-emlékelőadások* cikksorozat, amelynek a 2. része a jelen tanulmány.

participate in a discussion about the effects of inbreeding on heredity. Festetics made a clear distinction between the effects of internal and external effects on inherited characters and introduced in science a new term – "genetic laws of nature" – acting separately from the "physiologic laws of the nature". This was a right approach in the "Nature vs. Nurture" debate, as well.

Festetics in his "genetic laws of nature" recognized and named first this level of biological diversity. Festetics recognized empirically the segregation of characters in the second hybrid generation, stressed the role of inbreeding (combined with strong selection) in stabilizing character inheritance in reserving or developing new races. Also recognized the importance of applying mathematical methods in discovering new "genetic laws". He organised the first Hungarian Sheep Breeding Association and was influential also among the Moravian breeders (e.g. Nestler and Napp – the later on abbot of The St. Thomas Monastery of Brunn with influence on Jung Mendel).

Festetics deliberately combined genetic concepts with the concept of natural, artificial and especially sexual selection on animal, and even human populations. Opposed to Ch. Bonnet (edited first in Hungary in 1818) and to J. B. Lamarck – also influential in Hungary in the era of enlightenment – Festetics considered sexuality, variability, selection, genetic laws, breeding and [micro]evolution as an interacting whole. His views are far more advanced as that of the gradualists and are more similar to the ideas of Darwin than of Lamarck.

The emergence of gradualism of Bonnet and the (evolutionary) genetic concepts of Festetics in Hungary around 1818-1819 is fitting well in the Hungarian scientific achievements of the time emphasised also by early scientometry (DeCandolle 1883/85 cf. Szabó 1985).

Attached to the paper there is a chronology of the rediscovery of E. Festetics as a "proto-geneticist" (with indication of some political events influencing science, as well), the documentation of the rediscovery-process, a list of references in the subject.

The Keszthely-Kőszeg-Brno-Vienna-Graz area where E. Festetics was scientifically active during the first decades of the XIXth century, and his followers as Mendel (1865), Correns and Tschermak (1990) may be considered as a cradle of genetics, and that of global conservation science. For the 200th anniversary of the "Genetic Laws of Nature" the organisation of an International Laboratory of History of Genetics and Conservation Science is proposed in the area.

Key words: Naming science fields, genetics, evolution, Ch. Bonnet, Festetics Imre, G. Mendel, Ch. Darwin, history of science.

Bevezető

„... az eseményeket az isteni hatalom nem úgy hozza létre,
hogy minden esetben külön-külön beleavatkozik a dolgokba,
hanem úgy, hogy ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYEKET SZAB”

Darwin (1859) *A fajok eredete*
című munkájának egyik mottója W. Whewell-től,
akitől a modern *science* fogalma is származik

Ez a tanulmány Bösze Péternek, a *Nőgyógyászati Onkológia* című folyóirat alapító főszerkesztőjének megkeresése nyomán született. Közvetlenül tehát csak a magyar értelmiség egy viszonylag szűk rétegéhez: a nőgyógyászokhoz és azon belül is a rákkutatóhoz szól. Fő célja a tájékoztatás az öröklődés és fejlődés gondolatának korai megjelenéséről a magyar tudományban. Az öröklődés és az (egyed)fejlődés pedig két olyan kérdés, amellyel a nőgyógyászok folyamatosan, nap mint nap találkoznak. És nyilván nemcsak ők, de minden ember is, aki egyszer kifejlődött és megszületett.

Ez a kérdés azonban nem csak ezért érdekes. Érdekes azért is, mert általános közép-európai, európai és egyetemes elsőbbségi vitákhoz szolgáltat az igazság árnyaltabb megismerését segítő adatokat. Az elsőbbségi kérdéseket – a prioritást – a tudomány általában nagyon komolyan veszi.

A történelemben és a társadalomban azonban az elsőbbségnél fontosabb a hatékonyság – amint ezt a tudományos gondolkodás súlypontjainak eltolódása is mutatja a nemzeti tudományosságok vonalán a történelemben a reneszánsz Itáliától a francia, angol, német nemzeti tudományosságokon át el egészen napjainkig, az amerikai (angolszász) tudományos egyeduradalomig és a jövőben fölsejlő távol-keleti dominancia felé vezető úton. Az idősebb nemzedék által térségünkben vesztésként (vagy éppen győztésként) megélt szovjet-orosz dominanciakísérletekről nem is beszélve – különös tekintettel éppen a genetikára.

A téma időszerűsége és jelentősége

A tudomány nemzetközi ugyan, de ebben a meghatározásban eleve benne van a nemzeti tudományok fontosságának elismerése: senki sem lehet például „két-szék-közi” – ha nincsenek ott a székek. A fő szempont tehát a jelen anyag összeállításánál az volt, hogy ebben a sajátos kérdésben – az átöröklés és az evolúció gondolatának fejlődésében – összefoglaljuk a felvilágosodástól a reformkor felé vezető úton elért magyar tudományos eredményeket és azok valós vagy vélt hatását a nemzetközi folyamatok alakulására – nem felejtve, hogy térségünk, a közép-európai térség eleve nemzetközi volt a Habsburgok alatt és az ma is minden ellenkező irányú és paradox módon éppen az EU létrejötte révén felerősödő nemzetállami törekvés dacára. És a magyar tudomány a térségben is kiemelkedően „nemzetközi”: Magyarországon kívül még hét környező országban művelik magyarul ilyen-olyan szinten „a tudományt”.

A nemzeti és nemzetközi tudománytörténet eltérő hangsúlyaira, összefonódására Carolus Linnaeus születésének 300. és Charles Darwin születésének 200. évfordulója kapcsán találunk nagyon jellegzetes példákat a svéd, illetőleg az angolszász tudománytörténetben. Mindkét esetben már egy futó elemzés alapján is jól kirajzolódik a „nemzeti” tudományosságok célja és szerepe a nemzetközi Linné-kultusz, illetőleg Darwin-kultusz ápolásában. Még inkább megfigyelhető ez a Mendel német nemzetiségét, illetőleg morvaországi szülőhelyét hangsúlyozó egyes „nemzeti” – német, cseh, morva és szlovák – Mendel-kultuszokban. Ez természetes és hasznos: kinek feladata volna óvni és fényezni a „családi ezüstöt”, ha nem a „családtagok”-nak.

A maga rendjén tehát ez a tanulmány is nemzetközi kötelességének próbál eleget tenni a nemzeti tudományosság értékeinek felmutatásával, védelmével és ápolásával – az egyetemes igazság érdekében.

2008-ban ünnepelte a tudományos világ Carolus Linnaeus születésének 300 éves, illetve a pannon Linné – Kitaibel Pál – születésének 250. évfordulóját. Linné tette tudománnyá az élővilág változatosságának elnevezését (nómenklátúra) és rendszerezését (szisztematika), megnyitva az utat a tágran értelmezett bioinformatika előtt. Mellesleg – mint orvos – ő írta az első könyvet a betegségek rendszerezéséről is. Linnének a fajfogalommal és rendszerezéssel kapcsolatos munkássága nélkül elképzelhetetlen Darwin munkájának a megjelenése *A fajok eredetéről*: amíg nem rögzült úgy-ahogy a fajfogalom, addig nem lehetett erről a kérdésről beszélni.

2009-ben ünnepeljük tehát a darwini evolúciós gondolat kinyomtatásának 150 éves, illetve a gondolatot győzelemre vivő szerző születésének 200. évfordulóját – szerte a világon. Darwin ismerte fel elsőként, hogy az örökletes változatosságból a környezeti hatások (ide értve a nemesítő szándékú embert is) válogatják ki nemzedékről nemzedékre az adott helyzetnek legjobban megfelelő szervezeteket, és a variáció, valamint a szelekció összjátéka az a teremtő erő, amely az élővilág evolúciójának a mozgatója. Ennek az igazságnak a felismerése az emberi gondolkodás egyik legnagyobb hatású eredménye volt. Csak a heliocentrikus világkép győzelméhez hasonlítható.

Ám Linné is, Darwin is ókori alapokon álltak – a keveredő öröklődés, a *blending inheritance* hitében éltek, és ebben is haltak meg. Ezt a hitet rombolta össze a faktoriális öröklődés igazának felismerésével Gregor Mendel az 1860-as évek derekán – de az igazsághoz hozzátartozik, hogy csak önmaga számára. Az elv csak 1900-ban, a mendeli genetika újrefelfedezésével vált általánosan elfogadott tudományos igazsággá. Ennek a felismerésnek a következménye, hogy a XX. századot a biológiában joggal nevezzük a *genetika évszázadának*. A genetika diadalútja nem volt töretlen. A genetikának voltak a XX. században a Michael Servetus, Giordano Bruno vagy Galileo Galilei szenvedéseinél és meghurcoltatásainál is többe szenvedő mártírai. Közülük is kiemelkedik a modern genetikai erőforrás-kutatás megalapozója, Nyikolaj Ivanovics Vavilov – de 10 év leforgása alatt, nem akad olyan biológia szakos, aki hallott volna róla, pedig kortársunk volt; életidőmben halt

kegyetlen mártírhálált. Csakhogy igazára a még élő kortársak sem emlékeznek mindig szívesen. Ki ezért, ki azért nem.

Ez a sztálinista–liszenkoista korszak nálunk Weismann, Mendel, Morgant és követőiket is a klerikális reakció és a kapitalizmus szálláscsinálójaként címkézte fel, és állította képzelte szégyenpadra, mély fenntartásokat programozva a magyar agyak nemzedékeibe a genetika iránt. A „címkézés” máig tartó szokása ebben az időszakban tombolt talán a leggátlástalanabban. Ezért nem elég, hogy Gregor Mendel érdemeit fél évszázados késéssel fedezte fel a tudomány, majd egy következő kor – teljesen hibásan – egy „magányos szerzetes” érdemként könyvelte el a genetika törvényeinek a felfedezését, a tudományos genetika sorsa nálunk évtizedekre ismét az elhallgatás lett. Mindeközben nyugaton egyre inkább ez vált a jövő tudományává.

A történetet azért említettem meg itt, mert klasszikus példája annak, milyen következményekkel jár, ha a politika beleszól a tudomány virágoskertjébe. Azért említettem, hogy megértsük, a magyar genetika történetét hogyan befolyásolták tudományon kívüli tényezők (lásd még a *Függelék* Időrendi összeállítását is).

Célok, szempontok, szándékok

A kérdés, amelyre választ keresünk: ki beszélt először Mendel környezetében a „*természet genetikai törvényeiről*”? Ki használta először ezeket a fogalmakat, amelyeket maga Mendel véletlenül vagy szándékosan (ezt bizonyára már soha nem fogjuk megtudni) egyszer sem használt? A válaszok keresése közben el fog oszlani a „magányos szerzetes-tudós” mítosza. Mendel ugyanis korántsem volt olyan magányos, mint amilyennek a korai európai, illetőleg a jelenkori amerikai Mendel-kultusz látatta, láttatja. A bevezetőben már említett célokat is beleszámítva a jelen tanulmány céljai és szándékai tehát a következőben foglalhatók össze:

1. Tájékoztatás a „genetikai” és „evolúciós” gondolkodás térségi előtörténetéről és ebben a magyar tudomány történetében jelentős főúri család – az iskola- és múzeumalapító Festetics, pontosabban Festetics Imre – szerepéről.
2. Annak bemutatása, hogy ez a genetikai gondolkodásban szemléletformáló és fogalomalkító hozzájárulás nem elszigetelt és véletlenszerű, de önmagában is egy törvényszerű kulturális-evolúciós folyamat eredménye volt.
3. Felhívni a figyelmet Festetics Imre prioritásértékű, nagyon tudatos fogalomhasználatára: *genetikai törvények* szemben az *életteni törvények* fogalmával;
4. Festetics Imre tudománytörténeti helyzetének tisztázása érdekében végzett hazai és külföldi munka összegzése, a felismert hibák és tévedések helyesbítése.

Az eredeti elképzelés szerint még szerepelt volna a célok között a szakirodalomban eddig értéke-érdeme szerint nem tárgyalt Festetics-féle predarwini nézetek összefoglalása is, különös tekintettel a mesterséges/természetes nemi kiválogatás (szexuális szelekció) szerepének világos felismerésére a háziállatok (és az ember) genetikai és (mikro)evolúciós folyamataiban (mint az evolúciós és genetika első „szintézise”), de ez a rész végül mindössze néhány mondattá szűkült a végső változatban.

Használt anyagok és módszerek

A tárgyyszerű tájékoztatás érdekében a tanulmány függeléke címszerűen összefoglalja a genetika és evolúciókutatás számára érdekes korai magyar eredményeket az eddig feltárt elsődleges (levéltári) forrásokkal kezdődően, a Festetics Imrétől származó, illetőleg a róla szóló nyomtatott forrásokon, angol és magyar nyelvű könyveken, tanulmányokon, cikkeken, kongresszusi és konferencia-előadásokon és PP-bemutatókon át, el egészen a kibertérben, a világhálón hozzáférhető, eddig feltárt információkig. Terjedelmi okokból ezek közül az összeállítások közül csak néhány szerepel ebben a tanulmányban.

Módszertanilag az anyag *Eredmények* fejezete valójában egy „értelmezett irodalomjegyzék” (mai magyarul: interpretált bibliográfia). Az értelmezés (szintén terjedelmi korlátok miatt) csak a legfontosabb összefüggésekre figyel, egyetlen kivétellel, és ez a Festetics munkájával egy időben jelentkező korai magyar „protoevolucionista” irodalom, pontosabban Ch. Bonnet gradualizmusa.

Külön ki kell térni a világhálós anyaggyűjtés (digitális dokumentáció) tapasztalataira. A kibertér meglehetősen felületes átfésülése megadott kulcsszavak segítségével egyetlen keresőmotor (a Google, illetve a Google/Science) használatával történt, lényegében megismételve egy majd 10 évvel ezelőtt végzett keresést. Ez azzal a meglepő és további vizsgálatokat kívánó tapasztalattal járt, hogy amíg egy évtizede a keresőszavak minden gond nélkül hozták a találatokat, 2008 végén már egy-egy ismert kiberforrás megtalálása a pontos URL-cím ismerete nélkül a kereső számára gyakran megoldhatatlan volt. Különösen a magyar URL-címek esetében akadtak bosszantó gondok azért, mert a rendszergazdák – mondjuk, hogy intézmények átszervezése, egyetemeken belüli adminisztratív egységek megszűnése esetén – meggondolatlanul változtattak valamit az eredeti címen (pl. Szombathelyen az URL-ben a *bdtf*-et mindenütt *bdf*-re változtatták, és ezért pl. a <http://genetics.bdf.hu> honlap már csak azok számára elérhető, akik tudnak a változásról). Az is megtörténhet, hogy adatbázisokat a rendszergazdák egyszerűen elérhetetlenné tettek, például az Nemzeti informatikai infrastruktúrafejlesztési program honlapján, vagy rektori utasításra töröltek, például 2005-ben a Veszprémi Egyetemen (pl. a <http://binet-bitoar.vein.hu> honlap), és a források újjáépítésére később nem volt se pénz, se emberi erő. A másik meglepő módszertani tapasztalat az, hogy 2008-ban a nem magyar honlapokról is sokkal kevesebb releváns találat érkezett a keresett elemekre, mint 1999-ben, és ez a világháló gyarapodási ütemét ismerve szomorú és figyelmeztető ellentmondás.

A tapasztalatok kiértékelése még idő kérdése, de levonható így is az az (elsősorban rendszergazdákat, honlapfejlesztőket, adatbázis-tulajdonosokat, de különösen a felhasználókat érintő) módszertani következtetés, hogy a nem kis munkával és költséggel keletkezett digitális információk védelme, gondozása, kezelése, kereshetőségének és szabad hozzáférhetőségének a biztosítása – a kibertér lényege –, valamint az új keresési technikák elsajátítása az Akadémiai Weben az eddiginél nagyobb figyelmet érdemelnek (Palkó 2009, Szabó 2003c, 2007b).

Néhány – fontos – pontosítás

A 190 évvel ezelőtt megfogalmazott *Genetikai törvények* (Festetics 1819) tudományos értékének kutatásával eddig eltöltött két évtized felhívja a figyelmet a nemzeti elfogultság torzító hatásaira is a tudományos igazság feltárásában. Ennek az elfogultságnak több oka is van, illetve lehet.

Az első nem tudományos természetű: a magyar tudománnyal szemben kívülről, politikai hatásra kialakult, más nemzeti tudományok képviselői részéről tapasztalható (pozitív vagy negatív irányú) elfogultság.

Itt van például az első és talán legfontosabb kérdés: miért nem idézte a német anyanyelvű Mendel a német nyelven közölt Festetics-munkákat, annak ellenére, hogy tanárai – Nestler és Napp – írásban vagy szóban igazolhatóan idézték azokat? Ha ugyanis hivatkozott volna rá, akkor ma nem kellene Festetics Imre nemzetközi és hazai elismertetésén munkálkodni. A magyarázat alighanem a „rebellis magyarokkal” kapcsolatos 1849 utáni negatív elfogultságban keresendő.

Van példa más történelmi helyzetben, ugyanonnan pozitív elfogultságra is. Miért éppen 1989-ben mutatta meg a jelen tanulmány szerzőjének a brnói „cseszlovák” (valójában morva!) Mendeliánus igazgatója az ebben a tanulmányban sorjázó dokumentumokat? A magyarázatnak egyik fontos eleme – túl egy régi személyes kapcsolaton – az, hogy a vasfüggöny lebontása idején a magyarság iránt pozitív elfogultság volt tapasztalható a térségben.

A második és harmadik komponens a belső, a magyar tudományos elfogultság. Ez lehet túlzó buzgalom, tudatlan félretájékoztatás, de lekicsinylő elhallgatás is.

A túlzó félretájékoztatás egyik legkirívóbb példája a Nyugat-Magyarországi Egyetem Biológiai Intézetének honlapja, amely Festetics Imrének tulajdonítja az öröklődés mendeli törvényeinek felfedezését – ráadásul egy kérdésben lényegében „végtlen” történész szerző 1993-as közlésére hivatkozva. Sajnos a genetika ügyében hasonló túlzások Vas megye számos kiberfórumán is felbukkannak. Festetics ugyanis NEM fedezte fel a mendeli (faktoriális) genetikát 40 évvel Mendel előtt, „csak” megmutatta a helyes utat, amely ezek felé a felfedezések felé vezet az apró örökletes különbségeket mutató beltenyésztett vonalak keresztezése révén. Amiben Festeticsnek mai tudásunk szerint elsőbbsége (prioritása) van, az a *természet genetikai törvényei* fogalom bevezetése a tudományba egy nemzetközi szakcikk révén, éppen egy terminológiai vita közepe – szembeállítva az átöröklést irányító *genetikai törvényeket* (Festetics 1819) az örökletes tulajdonságok megnyilvánulására ható *életteni törvényekkel* (Ehrenfels 1818). És ez itt a lényeg. Ami egyben minden korabeli és későbbi „*Nature versus Nurture*” vita lényege is. Ebben a vitában Festetics Imre a kezdet kezdetétől jól nyomon járt, jó irányba vezette követőit.

A lekicsinylő félretájékoztatás általános példája az elhallgatás. Ez jobb esetben tájékoztatatlanság, mint például azé, aki vakon követi, kritikátlanul fordítja a *genetika*

fogalmának prioritásában a Bateson miatt nyilván elfogult brit, illetve a történeti kérdésekben szinte csak a XX. századra, az amerikai dominancia korára figyelő angolszász tankönyveket.

Roszsabb esetben jellegzetes „tudományos vidékiségről” – a saját értékek felismerésének képtelenségéről vagy éppen tudatos becsméléséről is szó lehet.

Végezetül még egy „módszertani” megjegyzés. Számbavéve az ezzel a kérdéssel közvetlen vagy közvetett kapcsolatban álló tudományos vagy tudománypolitikai jellegű eseményeket (vö. a *Függelékben* olvasható *Időrendi összeállítással*), nem hagyható szó nélkül az a töméntelen kárba ment pénz és energia, amelynek elsődleges oka – némi túlzással – a szovjet gyarmati múlt szellemének és módszereinek túlélésében jelölhető meg. A folyamatok és jelenségek alapos elemzése messze meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, és még nélkülözi a szükséges történelmi távlatot.

Egy (csak látszólag nyelvi) kitérő

A „tudományos vidékiség” a kiberkorszakban nem a földrajzi értelemben vett központok és peremek közötti ellentmondás. Az ellentmondás lényege ma már az értékfelismerésben van. Ebben az értelemben egy fővárosi szakminiszter is lehet teljesen „vidéki”. A *kibervidékiség* fő jellemzője ugyanis, hogy vakon követi a számára ismeretlen területek – többnyire általa is ismeretlen haszonszempontokat követő – értékítéletét, de ugyanakkor vak (vagy jobb esetben csak vaksi) a saját környezete szempontjából fontos értékek felismerésében.

Elvi magasságokból nyelvi mélységekbe merülve érzéketlen például a következő fogalmi párhuzamok üzenetének érzékelésére – mondjuk anyanyelve és a számára amolyan „fétisértékű” – angol nyelv között:

tud	ősi	know	ősi
tudat	ősi	conscious	?
tudás	ősi	knowledge	ősi
tudatlan	ősi	ignorant + 5 egyéb	?
tudomány	XVI. sz.	science	XIX. sz.
tudományos	XVI. sz.	scientific	~
tudománytan	XX. sz.	scientology (!?)	XX. sz.
tudománytalan	XX. sz.	unscientific	+/- ~
tudományméréstan	XX. sz.	scientometry	~

Ez a gondolatmenet – minden „magyarkodást” messze elkerülve – számunkra azért fontos, mert jól rávilágít a *tudós* – *tudatlan* fogalmak fejlődésére a magyar és az indoeurópai gondolkodásban, különös tekintettel a *tudományos* gondolkodás egyik fontos törésvonalára a magyar *tudomány* és az angol *science* fogalmának kialakulása mentén.

Az angol *science* és a magyar *tudomány* szó evolúciós sorsa, fejlődéstana annyiban kapcsolódik a tanulmányunk címben (*genetika* és *evolúció*) jelzett témához, hogy a *science* – a magyar *tudomány* fogalom szerves fejlődésével ellentétben – az indoeurópai nyelvekben új,

XIX. századi képződmény, amolyan nyelvi „mutáció”. Az angol *science* szónak a születésnapját és szülőapját/keresztapját is ismerjük (lásd a mottóban, illetve a Linné-évforduló kapcsán; Szabó 2008). Úgy tűnik, hasonlóan pontosan datálhatók a *genetikai törvények* fogalom megszületésének körülményei is, csak itt most nem egy angol, hanem egy magyar szerző elsőbbségéről van szó.

A magyar gondolkodásban az *öröklődés* fogalom az örökséggel, az értékörzéssel (*őr*), az indoeurópai gondolkodásban a *genetika* inkább az értékteremtéssel (*genézis*), az értékek megújításával társul – és a fogalomfejlődés ívei is hasonló utat jártak be a két eltérő európai nyelvben:

őr	guard	ősi
öriz	guard	ősi
örök	perennial	régi
örököl	inherit	régi
öröklődés	heredity	ősi
örökléstan	genetics	XIX–XX. századi

Könnyen belátható, hogy a fogalmi fejlődés ez esetben is folyamatos a magyarban és (jobb szó híján) eklektikus az angolban – a modern tudományosság indoeurópai alapnyelvében. A váltás azonban a *heredity* (’átöröklés, öröklődés’) ősi és misztikus tapasztalatáról az örökléstan (*genetics*) törvényszerű jelenségeinek felismerésére az emberi gondolkodás egyik legfontosabb paradigmaváltását takarja: váltást a *keveredő öröklődés* (*blending inheritance*) ősi hitéről a *génalapú* (*faktoriális*) *öröklődés* egyre biztosabb tudására.

A genetika – úgy is, mint bioinformatika – az emberi tudás gyarapodásának egyik legnagyobb hatású kulcsfogalma. Nélküle nem volna modern élettudomány, annak minden rész tudományával (orvostudomány-embertan, állattan-állattenyésztéstan, növénytan-növénytermesztéstan, erdészet, gombászat, mikrobiológia stb.) együtt.

A *Nőgyógyászati Onkológia* fővonalában maradván: a rákos folyamatok örökléstan (onkogenetika) nélkül ma már elképzelhetetlen a modern rákkutatás. A jövő egyik legnagyobb ígérete a gyógyításban ugyancsak genetikai jellegű: a személygenomika (personal genomics) már a közeli jövőben lehetővé fogja tenni az egyes emberek hibás génválozatainak azonosítását és ezáltal az egyedi gondok személyre szabott gyógyítását. Genetikai, pontosabban genematikai természetű – a DNS-fehérje-komplexumok belső működési logikáját, a gének „matematikáját” kereső – minden törekvés. Ez talán a modern rákkutatás legnagyobb kihívása is egyben.

Egy rejtélyes elsőbbség

A szakma ma is vitatja, hogy Mendelt valójában mi érdekelte: a hibridek keletkezése (botanika, nemesítés) vagy az öröklődő faktorok viselkedése – a genetika? Arról azonban nincs vita, hogy hova jutott el Mendel: a faktoriális öröklődés néhány alaptörvényének a pontos megfogalmazáshoz – elsőként az emberi tudás történetében.

De ki használta először Mendel környezetében a *genetikai törvények* kifejezést? Hiszen Mendel klasszikusnak számító munkáiban (1865, 1866, 1870) nem beszél sem törvényekről, sem genetikáról. Egyáltalán, ki indult meg először helyes irányba a „természet genetikai törvényei”-nek megértése felé vezető úton?

A kérdés első felére már sokan keresték – eredménytelenül – a választ. Volt közöttük olyan – például a mendeli genetika egyik újrafelfedezője, Carl Correns (1906) – akinek a *genetikai törvények* kifejezéssel kapcsolatos elsőbbségét sokáig elfogadta a genetikatörténet (pl. Crew 1966: 40). Correns úgy vélte, hogy a mendeli felfedezések lényege két „átöröklési törvény”-ben foglalható össze:

1. az örökítő tényezők (faktorok = „gének”) szabad szétválása a „szegregáció törvénye”
2. az örökítő tényezők utókban való szabad társulása a „rekombináció törvénye”.

Correns követői aztán utólag egyre több „mendeli”-nek nevezett öröklődési törvényt írtak le – sok gondot okozva a genetikaszigorlatokra készülő hallgatóknak is a „Ki szerint?”, „Mit mondott?”, „Hányadik törvényben mondta?” típusú tanári kérdések megválaszolásában.

A *faktor* fogalma viszont mindkét Correns-féle genetikai törvényben szerepel, tehát Correns helyesen ismerte fel az 1865-ben, illetve az 1900-ban kirobbanó paradigmaváltás lényegét: az öröklődés nem „keveredő” jellegű – azaz nem az ókori gyökerű, a színes folyadékok keveredésének analógiájából kiindulva „örökre elkeveredő valami” (*blendig inheritance*), hanem az örökítő tényezők diszkrét egységek, *faktorok*, amelyek sajátosan és az élettani működésektől függetlenül szerveződnek, és nem keverednek végleg össze a megtermékenyítés után, hanem sajátos törvényszerűségek alapján egyesülnek úgy, hogy később szabadon szétválhassanak, kombinálódhassanak az utódokban. Ezeket a mendeli faktorokat nevezte Johannsen – Batesonnak a *genetika* nevet a nemzetközi tudományban 1905-ben „hivatalosító” kezdeményezésével párhuzamosan –*gének*nek.

A gének anyagi hordozóit azonosították aztán Arwey, Watson, Crick és társaik 1953-ban, meg is határozva a DNS bioinformatikailag is releváns szerkezetét. Ma a DNS-fehérje-komplexumok kutatása folyik gőzerővel, hiszen éppen ezeknek a komplexeknek a hiányos ismerete a mai rákkutatás egyik nagy „rákfenéje”.

De ki ismerte fel, hogy itt nem az egyed és a környezete között zajló és meglehetősen ismert élettani folyamatokról van szó, hanem egy alapvetően új dologról, amelynek még nincs neve? Ki vezette be elsőként a tudományba a *természet genetikai törvényei* szókapcsolatot? Milyen tudománytörténeti helyzetben? Helytálló-e az elsősorban az amerikai tankönyvirodalomban még ma is divatos „Mendel a magányos szerzetes – mint a genetika megalapítója” mítosz? Vagy Mendel nem is volt annyira „magányos” és előzmények nélküli, mint azt a korai – elsősorban osztrák és birodalmi német, de még részben a cseh–morva–szlovák – Mendel-

kultusz is láttatta, nem mentesen a mindenkori nemzeti érdekektől és a mindenkori korszellemről?

A tisztánlátásban a Mendel-kultusz anyaintézményének, a brnói Mendel Múzeumnak (*Mendelianum*) és különösen a múzeum igazgatójának, Vitežlav Orelnek, illetőleg az általa egyedül vagy munkatársakkal írott cikkeknek, könyveknek kulcsszerepe volt (Orel 1974: *The prediction of the laws of hybridisation in Brno already in 1820*; Idem 1996: *Gregor Mendel. The First Geneticist*; Idem 1997: *The spectre of inbreeding in the early investigation of heredity*; Orel–Wood 1981: *Early developments in artificial selection as a background to Mendel's research*; Ibidem 1998: *Empirical genetic laws published in Brno before Mendel was born*; Ibidem 2000: *Essence and origin of Mendel's discovery*). Valójában neki köszönhető Festetics Imre érdemeinek felfedezése. De az igazság kibontását magyar oldalról is – udvariasan – segíteni kellett.

Láttuk már, hogy a nemzeti tudományosság fejlődéstörténetében törvényszerűen jelentkezik némi nemzeti elfogultság. Pontosabban, még a jó kutató is elsősorban azt látja és láttatja nagyobbak, akihez/amelyhez közelebb van. Így van ez rendjén. És ha nem így volna, nagyon rosszul volna; az már egészen más kérdés, hogy a tudományos életben gyakran valóban nagyon rosszul van: a kutatóink sokszor jobban ismerik, szívesebben elismerik egy más világrészen dolgozó kollégájuk munkásságát, mint azét, aki mellettük, a szomszéd asztalnál, a szomszéd szobában dolgozik.

Ebben a konkrét esetben az történt, hogy amikor Orel igazgató úr 1989-ben a politikai változások eufóriájában azzal adott át nekem a *Mendelianumban* néhány Festetics Imrére vonatkozó dokumentumot, hogy „ezeket Magyarországon bizonyára ismerik”, és ezért ő szeretne többet tudni erről a Festeticsről, akkor gyorsan kiderült, hogy bizony ő sem lett próféta a saját hazájában. Gyorsan feltártuk és eljuttatuk a *Mendeliánumba* a kért információkat, de azokat közölni csak magyarul közzeltük (Szabó–Pozsik 1989, 1990). Részben tudományetikai megfontolásból jártunk el így – meghagyva neki a nemzetközi fórumokon az angolul való közlés elsőbbségi jogát –, részben viszont azért, mert jobbnak láttuk, ha Festetics Imre nemzetközi elismer(tet)ése a *Mendelianumból* indul. 1997-ig azonban Orel hallgatott, a *Mendelianum* bizonyára saját gondjaival-bajaival volt elfoglalva. Ekkor vittük a kérdést először nemzetközi szintre, és mutattuk be Festeticset és a *Természet genetikai törvényeit* először Liege-ben angolul a XX. nemzetközi tudománytörténeti kongresszuson (Szabó 1997).

A hatás nem is maradt el: sorra jelentek meg a kérdésben Orel igazgató úrnak és munkatársának, a Manchesterben élő R. Woodnak angol nyelvű publikációi. A helyzet hasonlóan alakult, mint Festetics és Mendel viszonyában: megkapták az információkat, ismerték eredményeinket, de nem hivatkoztak rá. Ám a jég megtört.

Festetics Imre és a *Természet genetikai törvényei* (1819)

Gróf Festetics Imre (1764–1847) az 1796-ban az Európában elsőként alakuló önálló agrár-felsőoktatási intézményt, a keszthelyi Georgikont alapító Festetics György testvéröccse volt.

Vas megyében, Simaságon született, és mivel másodszülött volt, nem ő örökölte a keszthelyi birtokot, hanem a kor szokása szerint katona lett. A román fejedelemségek felszabadításáért vívott törökök elleni harcokban Bukarestig jutott, de ott megsebesült, és visszavonult családjá nyugat-magyarországi birtokaira (Szabó–Pozsik 1990).

1. kép Festetics Imre arcképe – nagyjából a „Természet Genetikai Törvényei” megfogalmazása idején

1803-ban kezdett beltenyésztési kísérleteket egy kis tiszta vérű, merinó fajtájú juhnyájjal (1 berbécs és néhány anyajuh). Ezt a nyáját szigorú beltenyésztésben tartva, 15 év tervszerű nemesítésnek az eredménye az lett, hogy rövidesen nem tudott a saját állományánál jobb tenyészállatokat vásárolni. Eredményeinek ismeretében kérte fel a brnói juhtenyésztő egyesület, fogalmazza meg nyomtatásban is álláspontját lényegi kérdésekkel (pl. mi öröklődik és hogyan), valamint formai, a nemesítésben használt fogalmakkal is foglalkozó juhtenyésztési vitában. Festetics Imre elfogadta a felkérést, bekapcsolódott a vitába, és tekintélyes vitapartnere Ehrenfels báró, a társaság elnökének nézeteit cáfolva korszaknyitó megállapításokat tett (Festetics 1818, 1819). A lényegi vitapontok a következők voltak:

1. Környezeti feltételektől függő, élettani törvényszerűségek irányítják-e az öröklődést, amelyet Ehrenfels báró a természet élettani törvényeinek („physiologische Gesetze der Natur”) nevez, vagy sajátos belső tényezők határozzák meg azt?

2. A beltenyésztés révén gyengül-e a jellegek öröklődése – amint Ehrenfels állította –, vagy éppen ellenkezőleg, a jellegek stabilizálódnak, és öröklődésük megszilárdul?

Festetics válasza udvarias volt, de határozott. Álláspontjának lényege, kimondva-kimondatlanul a következő volt:

1. A jellegek öröklődését belső tényezők irányítják, a külsők csak befolyásolják.
2. A beltenyésztés nem gyengíti, hanem erősíti a jellegek öröklődését, ha
3. a kívánt jellegekre szigorú kiválogatás (szelekció) hat.
4. Az öröklődés törvényszerűségei lényegében különböznek az élettani törvényszerűségektől, ezért ezeket új névvel, *genetikai törvényeknek* („*genetische Gesetze der Natur*”) kell nevezni.
5. Az élőlényeket – az embert is ideértve – a genetikai törvények és a szelekciós folyamatok összjátéka formálja folyamatosan.

A cikk német nyelven íródott, Prágában nyomták ki, és Brnóban jelent meg egy, a maga korában befolyásos és nagy példányszámú (kb. 6000 példány, V. Orel levélbeli közlése), heti gyakorisággal megjelenő szaklapban, az *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*ben (a továbbiakban: ONV) a már említett juhtenyésztésről, illetve a beltenyésztés genetikai hatásairól szóló cikksorozatot részeként. A keresztezés utáni második nemzedékben megfigyelt szegregáció és a rekombináció – „természet genetikai törvényei” 5 pontba foglalva szerepelnek itt.

Ez az írás nemcsak az állatnemesítés elméleti és gyakorlati szempontjai miatt jelentős (juh-, ló- és szarvasmarha-tenyésztés), hanem elméleti jelentősége is van a változékonyság, alkalmazkodóképesség, öröklődés (genetika), kiválogatás (szelekció) és fejlődés (evolúció) összefüggéseinek felismerése miatt. Sőt „emberjobbító” vonatkozásai is vannak. Gregor Mendel későbbi környezetében itt fogalmazódnak meg először a „természet genetikai törvényei”, megszületik egy új szókapcsolat egy új tudományos vizsgálati terület megnevezésére. Festetics 1819-es cikkének szellemében mi is úgy véljük, hogy „ameddig ezt a feltevést valaki nem cáfolja tényekkel”, addig ezt kell igaznak tekinteni.

Az is joggal feltételezhető, hogy Festetics munkásságának közvetlenül írásai vagy közvetve követői – elsősorban Mendel mentorai Nestler és Napp – révén hatása lehetett a fiatal Mendelre, például a beltenyésztett vonalak genetikai vizsgálatokban való jelentőségének felismerésében (hiszen a borsó öntermékenyítő lévén a fajták valójában beltenyésztett vonalak). A második hibridnemzedék alapos vizsgálatának szükségességére (szegregáció), a kis eltérések fontosságára (mutáció), a szelekció evolúciós jelentőségére, a belső „genetikai” tényezők elsődlegességére, a keresztezési kísérletek módszertani buktatóira, a matematikai módszerek fontosságára is felhívta Festetics a figyelmet a vita során.

Festetics befolyása Mendelre egyelőre nem igazolt, de feltételezhető még olyan területeken is, mint a darwini evolúciós gondolat befogadása. Brnóban, a monostor könyvtárában ma is meglévő kötetek vagy egyéb források alapján ez nem zárható ki. Mendel a brnói Ágoston-rendi kolostor könyvtárában olvashatta Erasmus Darwint (*Zoonomia*), olvasta és jegyzetelte Charles Darwint (*The Origin of Species* – 2. német kiadás, 1863; *The Variation of Animals and Plants under Domestication* 1885; *The Effect of Cross- and Self-fertilization in Vegetable*

Kingdom; On the Various Contrivances by which Orchids are Fertilised). A kolostori könyvtár példányaiban olvasható bejegyzésekből ítélve Mendel – például a szelekció evolúciós szerepét illetően – értette Darwint. Darwin viszont úgy halt meg, hogy nem fogta fel a mendeli „faktoriális genetika” fontosságát az evolúciós elmélet számára.

A 2009-ben esedékes két Darwin-évforduló kapcsán érdemes elgondolkodni azon, hogy Festetics Imre a Brnóban közölt munkái révén az evolúciós genetika magyarországi előfutárának tekinthető: már 1819-ben egységben látja és láttatja a változatosság (variabilitás), a természetes és mesterséges kiválogatódás (szelekció), az öröklődés (genetika), az alkalmazkodás (adaptáció) és a fejlődés (evolúció) folyamatát a növények, állatok, sőt az ember esetében is. Az emberi beltenyésztés kapcsán a társadalmi környezet populációs hatásaira is kitért.

A gradualizmus Magyarországon

Ch. Bonnet és „a valók gráditsonként való lépegetése” (1818)

Festetics Imre protoevolucionista gondolatvilága nem volt elszigetelt jelenség a magyar felvilágosodás korában. Egy időben azzal, amikor a Vas megyei arisztokráta főurak – a Festetics, Chernel, Erdődy és más családok tagjai hibridizációs és szelekciós kísérleteket végeznek, és ezek eredményeit Mendel munkásságának későbbi színhelyén közlik, Tóth Pál, Verőce református prédikátora lefordítja és jegyzetekkel bővítve Pesten kiadja a svájci francia „protoevolucionista” Charles Bonnet (a kor szokásainak megfelelően írva: Bonnet Károly) munkáját a *Természet vizsgálásáról* (Bonnet 1764, 1779 magyarul: 1818).

Bonnet és prédikátor fordítója nem volt ugyan evolucionista a szó mai értelemben, viszont Bonnet volt az, aki a tudományok történetében először használta az *evolúció* fogalmát, de még nem törzsfejlődéstani, hanem egyedfejlődéstani összefüggésben (Benedek 1963, Szabó 1974). Műve is sajátos Istenhitet tükröz: célja „...hogy a szívet és az elmét felemelje az IMÁDANDÓ KÜTFÖHÖZ [kiemelések itt és később az eredetiben, Sz. T. A.], amelyből foly ki minden; és a Kinek a mi vizsgálódásainkban mindenkor a legelső és a legutolsó tzielnak kellene lennie.” Hitének kulcsszavai az I. Tzikkelyben (*Az első Ok*) olvashatók: „Önön magától lenni, mindent megcselekedhetni és egy végtelen Bölcsességgel meg is akarni tselekedni, ezek az ELSŐ OKNAK az ő imádandó tökéletességei. Ettől az Októl származik a Világ Alkotmánya. [...] A Világot öröktőlfogva valónak tartani annyi, mint a véges Valóknak végtelen származását hinni. A mozgásnak öröktőlfogva valóságához ragaszkodni annyi, mint a míveletet öröktőlfogva valónak mondni”. Majd néhány mondattal később, a II. Tzikkely (*A Teremtésről*) zárogondolata így hangzik: „TESTTÉ LETT IGE! *Első szülött a Teremtések között!* Ha az első mással közölhetetthetett, Te vagy az, a’ ki ezt vezeted, és a’ Századok Te általad teremtettek.” Ha ezt az elvi állásfoglalást, amelyben utalás sem történik a hétnapos teremtéstörténetre, egybevetjük a mű harmadik részével, *A’ Valók gráditsonként való lépegetéséne előadásával* és benne azzal a táblázattal, amely *A’ Valók gráditsonként való lépésének* Bonnet által vélt fő állomásait mutatják be az *elementomokkal* kezdve az *állatplántákon* át az emberszabású *Orang-Ontangig* és az emberig, akkor némi fogalmat alkothatunk a két vakos kötet közel 900 oldalának gondolkodásformáló erejéről, az evolúciós gondolat befogadását előkészítő hatásáról.

A véges Valóknak végtelen származását hinni – ez itt a kulcsgondolat. Az a gondolat, amely magyarul egy papi ember fordításában lazította a dogmatikus gondolkodást. Ma is a véges valóknak végtelen származásában és a legáltalánosabb értelemben vett anyagi fejlődésnek az anyagtalan információ által irányított folyamatosságában hiszünk. Ez volt az a II. János Páltól eredeztethető pápai gondolat, amely az ezredforduló éveiben a lehető legjobban harmonizálta a modern hitet a modern tudománnyal. A „folyamatos teremtés” tényének elismerése. Annak a darwini véleménynek elismerése, hogy „az eseményeket az isteni hatalom nem úgy hozza létre, hogy minden esetben külön-külön beleavatkozik a dolgokba, hanem úgy, hogy általános törvényeket szab”. Annak elismerése, hogy az evolúció ténye teljesen független attól a kérdéstől, hogy van-e a világnak végső oka, Ura és Teremtője. Ezzel a kérdéssel az anyai ágon unitárius szellemében nevelkedett Darwin műveiben soha nem foglalkozott, de nyilván élen foglalkoztatta egész életében. Talán ez is magyarázza, miért okozott számára minden nagyobb művének megírása súlyos depressziós tüneteket, amelyeket aztán a mai megítélés szerint igen kegyetlen módszerekkel kezeltek (Desmond–Moore 1991).

Ám ez egy másik történet. Éppen úgy, mint Linnéé, akivel Bonnet szakmailag és emberileg is harcban állt. Linné szintén a „teremtés törvényeit” kereste a teremtett valók változatosságának, jellegeinek a rendszerezése révén, és maga is egy életen át viaskodott a „teremtett állandóság vagy folyamatos változás” egymásnak ellentmondó lehetőségével (Szabó 2008).

Egy pillantás az időrendre

1819-ben, amikor Festetics Imre közölte elképzeléseit a beltenyésztés jelentőségéről a „természet genetikai törvényeinek” megismerésében és ezeknek a törvényeknek a lehetséges hatásairól a természetes és mesterséges kiválogatásra, a környezethez való alkalmazkodásra a természetben és az emberi társadalomban (különös tekintettel a magyarországi birtokain nemesített háziállataira), Linné és Bonnet már évtizedek óta halott volt, Gregor Mendel még meg sem született, Charles Robert Darwin pedig még csak egy 10 éves álmodozó, koravén kisdíák Shrewsbury unitárius iskolájában. „The ten-year-old was a handful for his mothering sisters. When in July 1819, they took him to the Welsh coast for three weeks he was quarrelsome and morose; he 'swore like a trooper' and took of alone walking the beach, watching the sea-birds enetring another world” (A tízéves fiúcska sok gondot jelentett anyáskodó nővéreinek. Amikor 1819 júliusában három hétre elvitték a walesi tengerpartra, veszekedős volt és mogorva, káromkodott, mint a jégeső, és folyton egyedül sétált a parton a tengeri madarakat figyelve, mintha nem is ezen a világon járna) (Desmond–Moore 1991: 16). Milyen kár hogy az 1770-es évekből nem ismerünk hasonló leírást a tizenéves Festetics Imre simasági, kőszegi–kőszegpatyi és keszthelyi viselt dolgairól.

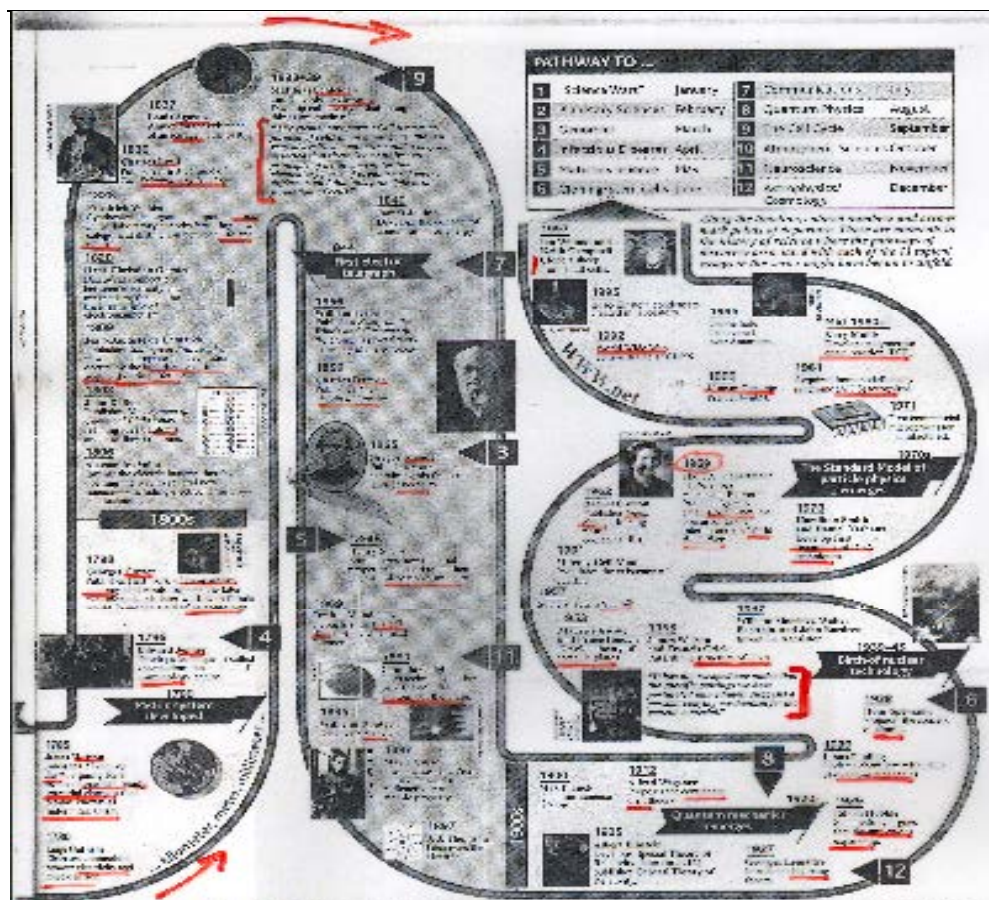
Témánk szempontjából a Darwin gyermekkorára vonatkozó adatok azért is érdekesek, mert amikor Darwin még C. C. Clarke tiszteletes úr *Világ csodái* című könyvét bújta Angliában, itt nálunk, a felvilágosult és reformkorra készülő Magyarországon már Bonnet és Lamarck eszméi hatottak (Benedek 1963, Szász–Fejér 1986, Szabó 1974). Bonnet és Festetics

munkáinak egyidejű megjelenése a magyar nemzeti tudományosságban elsősorban két szempontból izgalmas:

1. Milyen lehetett a korabeli magyar szellemi közhangulat, amelyben „a méltóságos Tsászári Királyi Tanácsos nádorispányi ítélőmester”, szilasi és pilisi Szilassy József a Dunántúli Református Superintendencia főkurátora „a tudományok nagy kedvelője” támogatta Tóth Pál verőcei református prédikátort, hogy lefordítson egy – lényegében teremtéstant tagadó – munkát, illetve a pesti nyomdász, Trattner János Tamás milyen üzletet látott a nem kis nyomdai költséget jelentő munka kiadásában?
2. Mi készítette Nyugat-Dunántúl magyar arisztokratáit, hogy ezzel egy időben nemcsak birtokaik jövedelmének gyarapításával, de a gyarapítás megalapozásának olyan tudományos kérdéseivel is foglalkozzanak, mint – egyebek mellett – például a *Beltenyésztés* vagy a *Természet Genetika Törvényei*?

A továbbiakban – témánknál maradva – csak a második pont egyik részkérdésével, a *Természet genetikai törvényei* első megfogalmazásának előzményeivel, tényeivel és sorsával foglalkozunk röviden. Festetics gyakorlatias, tényalapú gondolatvilága már túljutott a folyamatos és lépcsőzetes teremtés gradualista „fejlődésszemléletén”, amelyet az előző nemzedék, a 47 évvel korábban született és inkább elméleti genfi természetfilozófus kortárs Ch. Bonnet (1720–1793) hirdetett a „valók gráditsonként való lépegetése”, illetve az „elementumok”-tól az emberig ívelő fokozatosság (gradáció, „protoevolúció”) tanával. Nem közömbös a kérdés megértése szempontjából az sem (bár ezzel itt most nem tudunk foglalkozni), hogy a két szinte egy időben megjelent munka jól tükrözi a magyar felvilágosodás tudományos teljesítményét. Erre a tudományméréstan (szcientometria) előfutára, a termesztett növények származástanával is foglalkozó Alphonse DeCandolle is felfigyelt később (DeCandolle 1883, Szabó 1985). Orvosi szempontból külön figyelemre méltó Festetics elgondolása a rokonházasságok hatásáról az ember testi és szellemi jellegeinek öröklődésére nézve, a rokonházasságok lehetséges előnyeiről és hátrányairól.

Összefoglalva: Közép-Európa, pontosabban a mai Magyarország, Ausztria, Szlovákia és Csehország térsége adta a világnak a *természet genetikai törvényeit* először tudományosan megfogalmazó elméletet. Földünknek ez a nyelvileg változatos, etnobiódiverz kistérsége tekinthető az egyik legnagyobb hatású tudományág, a genetika szülőföldjének is. Természetesen ennek kiemelése nem jelent kizárólagosságot, más kutatók, más vidékek lebecsülését. De jelenti a közös tudás gyarapítását, a tájékozatlan, tudatlan (*ignorant, illiterate, uninstructed, know-nothing, uninformed, unknowing, untaught, unaquainted*) emberek számának csökkentését. Jelenti ennek a térségnek a szeretetét és a megbecsülését, saját szűkebb hazánk értékeinek felismerését és felismertetését.

Eredmények – a magyar nyelvterületen és a nagyvilágban

A Festetics-féle első magyar genetikai munka keletkezésének körülményei részleteiben még feltáratlanok, az idevágó levéltári források hiányosak. A keszthelyi Festetics-levéltár megmaradt anyaga a Magyar Országos Levéltárban biztonságban van, de a simasági, köszegi, köszegpatyi stb. Festetics és Chernel családi levéltárak súlyos károkat szenvedtek. Az eddig feltárt forrásokat egy korábbi közleményünk dolgozta fel (Szabó–Pozsik 1990). A Festetics-féle 1819-es cikknek, és ebben a *Természet genetikai törvényeinek* újrafelfedezése meglehetősen jól dokumentált. Az itt következő értelmezett hivatkozásjegyzék nem más, mint a feltáró munka során feldolgozott közlemények szemrevételezése és tematikus csoportosítása a kutatások mai állapotában. A magyar tudományosság 1848 előtti nemzetközi helyzetére DeCandolle (1885) munkái hívták fel a figyelmünket. Abban a kérdésben, hogy ki írt elsőként Mendel környezetében genetikai törvényekről, és ki kapcsolta össze elsőként a genetikát a szelekcióval az evolúciókutatásban, Fischer (1930) és Mayr (1982) kérdésfelvetését követtük. Sok munkában találtunk adatokat arra a különbségre, ami a – Mendel előtti *heredity* és a Mendel utáni *genetics* között feszül (Allen 1991, Atran 1990, Crew 1966; Knight 1799, Olby 1997; Sturtevant–Morgan, s. a.).

A Festetics család és a Georgikon történetét kutatva Czoma (1997), valamint Czoma L.-né és mts. (1996), továbbá Szabó István (2006, 2006a, 2006b) munkáit használtuk. Festetics Imre arcképét plexikarcban Simon Gyula szombathelyi grafikus készítette el (1991). A Georgikon és a Festetics-könyvtár agrárirodalmában Kurucz (1990, 1996) volt az elsődleges támpontunk. A juhtenyésztés és a méhészet hatását a genetika fejlődésére a következő források alapján tekintettük át: Geissler érdemei (André C. 1802); a juhtenyésztés hatékonysága (André C. 1812); a juhok öröklődéséről kezdeményezett vita (André C. 1819); a magyar juhtenyésztés brnói elismerése (André C. 1819; Tuwora 1819); a méhészet kérdései (André C. 1820); Festetics elméleti eredményeinek visszhangja, alátámasztása (André R., 1819); szemelvények a magyar juhtenyésztés korai szakirodalmából, illetve szakirodalmáról (Balásházy 1827, 1833, Borsóvári 1816, Farkas 1819, J. Z. B. 1819, Angyalffy 1830); Blackwell szerepe a juhtenyésztés genetikai kérdéseinek felvetésében (Wood 1973).

Festetics Imre saját szakirodalmi munkásságát, valamint az arról szóló korai tudósításokat eredetiben, illetve ezek fénymásolataiban használtuk (Festetics 1815, 1815a, 1818, 1819a, 1819b, 1819c, 1820, 1820a, b, c, 1822, [Anonym] 1816). Ugyanez volt a helyzet Festetics partnerével a „fiziológia vagy genetika” vitában (Ehrenfels 1819), illetve a Festetics eredményeinek korabeli elismerését mutató cikk esetében (Elsner 1828/1829), valamint a korabeli oktatási intézmények és kutatási eredmények viszonyát is tükröző, a magyaróvári mezőgazdasági főiskola megnyitásáról szóló beszámoló esetében (Augenzeugen, 1819). Festetics Imrével kapcsolatban Kőszegen és Szombathelyen hallgatói munkák is készültek (Bíró 1998, Hajós 2001, Káldyné 1999a, b, c).

Külön csoportot képez a Mendel eredeti munkáira és ezek újrafelfedezésére, valamint az ide kapcsolódó kérdésekre vonatkozó irodalom (Krizenecky–Nemec 1965; Mendel G. 1865, 1866, 1870; Szabó 1976), Mendel mentoraival kapcsolatos cikkek (Napp 1866, Nestler 1829, 1837, 1839), Mendel környezetében lévő, gondolkodását befolyásoló tudósokkal és mindazokkal azokkal kapcsolatos kutatások, akik ismerték Festetics Imre munkásságát, mint például Napp (Czihak–Sladek 1991/1992, Napp 1863; Nestler 1829, 1839 stb.). Részben ide tartozik, részben önálló tematikus csoportot képeznek a brnói Mendel-múzeum (Mendelianum) munkatársainak közleményei a juhtenyésztés genetikatörténeti fontossága és Festetics Imre munkásságának a feltárása terén (Orel 1974, 1996, 1997, Orel–Wood 1981, 1998, 2000, Wood 1974, Wood–Orel 2001, 2005). A mendeli genetika újrafelfedezőivel kapcsolatban a következő közléseket használtuk: Correns (1900, 1903), Cuénot (1903), De Vries (1900, 1906), Tschermak (1900, 1960), Johannsen (1909), Stubbe (1965), valamint Szabó (1976).

A közlemények következő csoportja a *genetika* és a *genetikai törvények* fogalmának ismételt megjelenésére vonatkozik a XX. században (Bateson B. 1928, Bateson W. 1899, 1905, 1906, 1907, Castle 1903, Goldschmidt 1913 még csak „Verebung”; Griffith et al. 1973–1993, Hoppe 1992, Jahn 1982, Jahn et al. 1982), valamint az evolúciós gondolat jelentkezésére a gradációtan vagy gradualizmus, predarwini és darwini evolúciós elképzelések vizsgálata kapcsán (Bonnet 1769, 1818, Szabó 1974; lamarkizmus: Benedek 1963, Corsi 1988, Szász–Fejér et al. 1982), továbbá a darwini gondolat térnyerésére (Darwin Ch. 1859, 1885) és olyan további kérdésekre, mint például a genetika, az evolúció és az ember (Dobzhansky 1973, lásd

még Szabó 1985); Darwin előfutárai (Glass 1959); Darwin követői (Haeckel 1866–1920); az evolúciós és genetikatörténeti vonatkozások a bukaresti–kolozsvári Téka sorozatban Haeckelről, Malthusról (1798, 1982) vagy Mendelről (1866); (Gábor 1989; Szabó 1976, Semlyén 1982 stb.).

Ami a Festetics Imrére vonatkozó recepciókutatást (Palló 2004, Fári in: Palló 2004), a magyar genetikai szaknyelv kialakulását (Szabó, in: Péntek és mts. szerk., 2004; W. Nagy és mts. 2004), a korábbi, Festetics Imrét nem ismerő magyar genetikatörténeti és/vagy evolúciós irodalmat (Fülöp Zs. 1907, Gombocz 1938, Rapaics 1958, Gaál–Gunst 1977, Für–Pintér 1978, Bálint 1983, Szabó 1983, Vida 1983, Bognár–Szabó 1988, Czeizel 1983, Rédei 2003, lásd még Szabó–Takács 2001; Weaver–Hedrick 1997/2000), valamint a Festetics Imrét elismerő magyar szaknyelvi, genetikatörténeti és/vagy evolúciós irodalomat illeti (Bodó 2006, Dohy 1999, Fári 2004, Fári–Kralovánszky 2006, Jávorka L., 2004, Kádár–Priszter 1995, Mátyás 2002, Rédei 2009 megj. alatt; Vellich 2001), elsősorban az itt felsorolt szerzőkre és munkákra támaszkodtunk.

Egyebek: A sztalinista genetika torz és megkésett „lamarckizmusáról” (Bodó 2004); a „biotechnológia” születéséről (Kralovánszky–Fári 2005); a korai humángenetikáról (Pritchard 1826); a fogalmi kérdésekről (Rieger et al. 1978) a felsorolt szerzőket és műveket dolgoztuk fel. A jóakarató túlzásokkal kapcsolatban Báthly (2003) és (Némethy 1997a, b) publicisztikáját idézzük.

Az újralfedezést követő néhány tévedés, túlzás, elhallgatás

Téves a magyar nyelvű szakirodalomban esetenként a *genetikai törvények* első felbukkanására vonatkozó 1818-as évszám. A vitának ebben az évében még ezeket Festetics Imre nem fogalmazta meg, bár a vita már zajlott, és Festetics már kaphatott felszólítást nézeteinek pontos kifejtésére az ONV szerkesztőjétől, C. C. Andrástól.

Téves az a – jelen sorok szerzőjétől is megfogalmazott – feltételezés, hogy az idős Festetics Imre és a fiatal Gregor Mendel egyazon tudományos társaság tagja lett volna (V. Orel levélbeli közlése). A köztük lévő kapcsolat más vonalon viszont nyilvánvaló: Nestler (1829)

könyvet is írt *A beltenyésztésről* címmel, ebben elismerve Festetics érdemeit a beltenyésztés örökléstani jelentőségének helyes felismerésében, és ezek az ismeretek a Nestlert nagyra tartó és a juhnemesítés iránt is élénken érdeklődő Napp apát úr – Mendel kolostorfőnöke és tudományos mentora – révén biztonnyal hatottak Mendelre (Orel–Wood 1999).

Szakmai tájékozatlanságból fakadó tévedés, zszurnaliszta túlzás az az állítás, hogy Festetics Imre fedezte fel a mendeli törvényeket. Az igaz, hogy Mendel előtt – másokkal párhuzamosan (mint pl. az angol Knight vagy az olasz gróf Galesio) – felismerte a szegregációt a második hibridnemzedékben, és felsimerte a matematikai módszerek alkalmazásának forradalmi jelentőségét a genetikában, de maga nem használta ezeket a módszereket és így nem tekinthető a faktoriális genetika felfedezőjének.

„Szemérmes” elhallgatásnak tekinthető az, ahogy a hazai, a közép-európai és különösen az angolszász genetikai szakirodalom a *genetika* fogalmának Festetics általi 1819-es – elméleti megfontolásból történt – bevezetését kezeli az angol W. Bateson 1905-ös kezdeményezésével szemben. Festetics ugyanis ezt az új szakkifejezést egy új – nem élettani – jelenségcsoport megkülönböztetésére tudatosan és lényeglátóan hozta létre. Joggal illeti elsőbbségének, tudományos prioritásának elismerése.

Minden további részlet tekintetében az itt felsorolt munkák adhatnak felvilágosítást.

* * *

Ennek a tanulmánynak summájaként tehát mindaddig, amíg azt itt felsorolt tényeket valaki tényekkel nem cáfolja, *a természet genetikai törvényei* szókapcsolatot egy magát köszeginek és magyarnak valló ember, Festetics Imre írta le elsőként nemzetközi szakmai folyóiratban. Megsejtette a helyes irányt, és megmutatta ezt őt követő Mendelnek is. Jó okunk van feltételezni, tehát, hogy „a természet genetikai törvényéről” a tudományban egy magyar ember közölt szakkikket először. Ezt még akkor is jó tudatosítani, ha nem vitatjuk másoknak, például Batesonnak a szerepét a *genetika* szó szakmai elfogadtatásában. Az angolok ebből a szempontból végtelenül tudatosak (*conscious*). Miért legyünk éppen mi, és éppen ebben tudatlanok (*ignorant, illiterate, uninstructed, know-nothing, uninformed, unknowing, untaught, unaquainted*).

* * *

Javaslat és ajánlás

A közép-európai térség, amelyhez a Festetics családnak, utódaiknak, rokonaiknak és követőinek munkássága köthető – és kiemelten a Keszthely–Kőszeg–Bécs–Brno-tengely vidéke – a „természet genetikai törvényeinek” első megsejtője (Festetics Imre), egyértelmű felismerője (Gregor Mendel) és újrafelfedezői (Correns, Tschermak) révén egyben a genetika bölcsőhelye is. Ugyanakkor az egymással genetikailag is összefonódó Festetics és Chernel

családok révén a Budapest–Kőszeg–Bécs-tengelyen kezdett először forogni a globális természetvédelem gondolata is. Ez a hagyomány a térségi és egyetemes tudomány számára egyaránt érték.

Ennek az értéknek védelmére, gyarapítására és használatára 2019-ig (a *Természet genetikai törbényeinek* 200. évfordulóig) javasoljuk létrehozni a Festetics Imre Evolúciós Genetikai Laboratóriumot a Festetics-kultusz központjában, Keszthelyen és Kőszegen vagy Kőszegpatyon (vö. 5. kép).

Végszavak

Japánban a *stressz* a legismertebb és leghasználatosabb idegen szó. A magyarban is hasonló lehet a helyzet. A japánok nyilván nem tudják, hogy ez a szó egy magyar ember (pontosabban egy hibridmagyar) fejében fogant meg – akit génjei, születési helye, választott hazája stb. jogán magukénak vallhatnak az osztrákok, szlovákok, kanadaiak, franciák „is”, de neve, génjei, mémjei, iskolája révén elsősorban a magyarsághoz, pontosabban a ma már nem létező Monarchiához tartozott. Vajon nyelvterületünk „nemzeti stresszben” élő lakosságának hány százaléka van tudatában ennek?

Köszönetek

Az elmúlt 20 esztendőben sok-sok tanítványom, kollégám, régi és új barátom segített a Gregor Mendel munkásságát előkészítő gróf Festetics Imre szakmai eredményeinek feltárásában és megismertetésében nyelvterületünk batárain belül és azon kívül is. Olyan sokan, hogy felsorolásukra – például a tanítványok esetében – egyáltalán nincs vagy legfeljebb csak a hivatkozások szintjén van lehetőség. Illesse itt valamennyiőjüket elismerés és köszönet.

Külön köszönet illeti Bösze Pétert, a *Nőgyógyászati Onkológia* című folyóirat alapító főszerkesztőjét a felkérésért és azért, hogy vállalta a lap kereteit túlnövő tanulmány első közlését.

Irodalom

- ALLEN, G. E., 1991. *Essay Review: History of Agriculture and the Study of Heredity – a New Horizon*. J. Hist. Biol., 24, 3: 529–536.
- ANDRÉ C., 1802. *Herr Hofrath von Geissler zu Hochschitz, einer unser ersten Landwreite in Mähren*. Patriotisches Tagesblatt, Brünn, 919–925. Ap. Wood et Orel 2001.
- ANDRÉ, C., 1812. *Anerbieten, Gutbesitzern auf dem kürzesten und sichersten Wege zur höchsten Veredelung ihrer Schafherden behüflich zu sein*. Oekon. Neuigk. Verhandl., [Brno/Praga. A továbbiakban rövidítve is: ONV]. Ap. Wood et Orel 2001.
- ANDRÉ, C., (ed.) 1819. *Debatten: Schafzucht*. In: ONV.
- ANDRÉ, C., 1819. *Verdiente Oekonomen: David Chernel in Ungarn*. Oekonom. Neuigk. u. Verhandl. 27: 209–212.
- ANDRÉ, C., 1820. *Anfragen. Bienenzucht*. ONV, 182–183. Ap. Wood et Orel 2001.
- ANDRÉ, C. (Hrsg.) 1819. 75. *Verdiente Oekonomen: David Chernel in Ungarn*, ONV Nr. 27., 1819 May, 209–212.
- ANDRÉ, C., 1819. *Meine Ansichten und Bemerkungen über organische Schwäche, besonders bei feinwolligen Schafen; veranlasst durch den Aufsatz des Herrn Grafen Emmerich von Festetics im Jännerheft 1819*. ONV, 161–162.
- ATRAN, S., 1990. *Cognitive Foundations of Natural History: Towards an Anthropology of Science*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1–360.
- [Augenzeugen, von einem] 1819. *Eröffnung der Landwirtschaftlichen Lehranstalt zu Altenburg in Ungarn am 10 November 1818*. ONV Nr. 5., Jäner: 33–34.
- BALÁSHÁZY, J., 1827. *On Sheep Breeding* (A juhtenyésztésről). Kassa.
- BALÁSHÁZY, J., 1833. *New Experiences in the Sheep Breeding*. Sárospatak. (In Hung.)
- BÁLINT, A., 1983. *Applied Evolution* (in Hung.). In: Vida G. (ed.) 1983, 85–104.
- BÁSTHY B., 2003. *A XXI. Század gentikája Kőszegről indult? Festetics Imre és „a természet genetikai törvényei”*. (Digitális kézirat. Elhangzott: ?.)
- BATESON, B., (ed.) 1928. *Essays and Addresses [of W. Bateson]*. Cambridge University Press, Cambridge. Ap. Rieger et al. 575.
- BATESON, W., 1899. *Hybridisation and Cross-breeding as a Method of Scientific Investigation*. Journ. R. Hort. Soc., 24.: 59–66.
- BATESON, W., 1905. *Genetics* [proposed for the modern science of heredity; in a letter to A. Sedgewick from W. Bateson.] Cf. Rieger et al., 575.

- BATESON, W., 1906. *The progress of genetic research*. In: Wilks W. (ed.) 1906, Report of the Third International Conference on Genetics (1906). Royal Horticultural Society, London, 90–97.
- BATESON, W., 1907. *The progress of genetics since the rediscovery of Mendels paper*. Progr. Rei bot. 1: 368. Ap. Rieger et al. 575.
- BENEDEK I., 1963. *Lamarck és kora*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- BIRÓ Zs., 1998. *Festetics Imre (1764.12.02. Simaság – 1847. 04. 01. Kőszeg) „Az elfelejtett genetikus”*. Szakdolgozat. BDTF Szombathely.
- BODÓ I., 2004. *Liszenko és Horn Artúr*. Hozzászólás a Festetics Imre Emlékülésen. VEAB, Veszprém. (Digitális kézirat.)
- BODÓ I., 2006. *Festetics Imre gondolatainak és eszméinek hatása*. In: Szabó I., (szerk.) 2006, *Tanulmányok, emlékezések és köszöntők 1: 1997–2000*. Georgikon Kiskönyvtár, Tudománytörténeti Füzet 20: 53–55. [Keszthely].
- BONNET Ch., 1769. *Contemplation de la nature*. Marc-Michelle Ray, Amsterdam. Magyar kiadása: Bonnet K., 1818, *A Természet vizsgálása*. Frantzia Nyelvből Magyar Nyelvre fordította s némely Hozzáadásokkal meg bővítve kiadta Tóth Pál, verőtzei ref. Prédikátor. 1–10 részben. Trattner János Tamás Betüivel s Költségeivel, Pesten. Vö. Szabó 1974.
- BOGNÁR, L., 1988. *A Computer Program for Handling Database in History of Genetics*. (In: Hungarian. Grad. Stud. Rep. Tutor: Szabó T. A.), Bio Tár, Abstracta (Biológiai Tartalmi Kivonatok), I.1.2: 9.
- BORSÓVÁRI J., 1816. Válasz. Juhtenyésztés. ONV, 289–291. Eredeti cím: Antwort: Schafzucht. Kézirat, Lönhard Miklós fordítása.
- CASTLE, W. E., 1903. *The Law of Heredity of Galton and Mendel, and Some Laws Governing Race Improvement by Selection*. Proc. Amer. Acad. Arts Sci., 39, 8: 223–242.
- CZIHAK, G. – Sladek, P., 1991/1992. *Die Persönlichkeit des Abtes Cyrill Franz Napp (1792–1867) und die innere Situation des Klosters zu Beginn der Versuche Gregor Mendels*. Folia Mendeliana 26: 29–34.
- CORRENS, C., 1900. *G. Mendel's Regel über das Verhalten der Nachkommenschaft der Rassenbastarde*. Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft, 18: 158–168.
- CORRENS, C., 1903. *Über Vererbungsgesetze. Vortrag gehalten in der Gemeinschaftlichen Sitzung der Naturwissenschaftlichen und der Medizinischen Hauptgruppe der Versammlung Deutscher Naturforscher und Ärzte in Meran am 27 September 1905*. V. Gebr. Borntrager, Berlin, 1–36.
- CORSI, P., 1988. *The Age of Lamarck: Evolutionary Theories in France 1790–1830*. Univ. Calif. Press., See also: Desmond A., 1989, Nature 338: 216.
- CREW, J. M., 1966. *The Foundation of Genetics*. Univ. Press, Oxford.
- CSABA Gy., 1983. *Thoughts on the future evolution of humankind* (in Hung.). In: Vida G. (ed.) 1983, 243–260, esp. 245–249.
- CUÉNOT, L., 1903. *La loi de Mendel et l'hérédité de la pigmentation chez les Souris*. Arch. Zool. Exp. Gén. 3: 27–30.
- CZEIZEL, E., 1983. *Human Inheritance* (with a large Chapter on History of Genetics. In Hungarian). Gondolat, Budapest.
- CZOMA, L., 1997. *The history of the Festetics Family*. Festetics Commemoration Lecture, Keszthely, Simaság, Kőszegpaty, Kőszeg, 1997 június 2. (in press).

CZOMA, L.-NÉ-FÜLÖP, É. M.-KOVÁCS, K.-NÉ-PÉTERVÁRI, A.-SZABÓ, I.-
VÁRNAGY, L. (eds.)

1996. Georgicon 200. *Memorial Volume in the Honour of Georgicon on the Occasion of 200th Anniversary of its Founding*. Keszthely. (In Hungraian.) Pannon Agr. Univ. Press, Keszthely, 1–445, particularly 9–130, cf. Kurucz.

DECANDOLLE, A., 1885. *Histoire des sciences et des savants depuis deux siecles précédée et suivie d'autres études sur des sujets scientifiques, en particulier sur l'hérédité et la sélection dans l'espece humain*. H. Georg, Lyon Maison, Geneve–Bale.

DE VRIES, H., 1990. *Sur la loi de disjunction des hybrides*. Comptes Rendus de l'Acad. Sci. Paris, 130: 845–847.

DE VRIES, H., 1906. *Arten und Varitäten und ihre Entstehung durch Mutation. An der Universität von Kalifornien gehaltene Vorlesung*. Ins Deutsche übertr. M. Klebahn. V. Gebr. Borntrager, Berlin, 1–49.

DARWIN, Ch., 1859. *The Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. Magyar Kiadásai: *A fajok eredete a természetes kiválasztás útján vagy a létért való küzdelemben előnyhoz jutott fajták fennmaradása*. Charles Darwin önéletrajza. Ford.: Mikes L., lekt.: Boros I., 1973, Magyar Helikon, Budapest. Új, kritikai kiadását Kampis György gondozta.

DARWIN, Ch., 1885. *The Variation of Animals and Plants Under Domestication*. 2nd ed., John Murray, London. Vol. I. Magyar kiadás: Pusztai J.-né. (ford.), Ákos K.–Horn A. (lekt.), 1959. *Állatok és növények változásai házasításuk során*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

DOBZHANSKY, Th., 1973. *Genetic Diversity and Human Equality. The facts and fallacies in the explosive genetics and education controversy*. The John Dewey Society Lectures, J. D. Soc. for the Study of Education and Culture. Basic Books Inc., New York. Hungarian Edition: *Örökletes változatosság és emberi egyenlőség. Tények és tévhitek az öröklődés és a nevelés vitájában*. Ford., bev., jegyz.: Szabó T. A.), Kriterion Publ. H., Bukarest/Romania, 1–204.

DOHY J., 1999. *Genetika állattenyésztőknek*. Mezőgazda, Budapest, 10. Megj.: az idézett helyen a „Szabó 1999” hivatkozás helyett a „Szabó–Pozsik 1989” lett volna helyesebb.

EHRENFELS von, I. M. Fr., 1819. *Meine Erklärung und Warnung über die Hausfütterung der Schafe*. ONV Nr. 20, April: 153–155.

ELSNER, J. G., 1828/1829. *Übersicht der europäischen veredelten Schafzucht I–II.*, Calvé, Prague. Ap. Wood et Orel 2001.

FÁRI M. G., 2004. *Gróf Festetics Imre rendhagyó recepció esete: Az első empirikus genetikai törvény Mendel születése előtt*. In: Palló G. (ed.) 2004, *Recepció és kreativitás*. Áron Kiadó, Budapest, 59–92.

FÁRI M.–KRALOVÁNSZKY U. P., 2006. *Az állattenyésztési genetika hazai felismerése Gregor Mendelt megelőzően. Gróf Festetics Imre születésének 240. évfordulójára. – Inventory of animal genetics in Hungary before Gregor Mendel. 240th anniversary of the birth of Graf Imre Festetics*. Állattenyésztés és Takarmányozás 55, 2: 181–191.

FARKAS, E. [Nagy-Jóka], 1819. *Resultat des Feberwieses als Mittel wider die Egel der Schafe*. Beilage zu ONV Nr. 3, Jäner, 14. , cf. Also 330.

FERENCZI M., é. n. [2004]. *Festetics és Chernel családi adatok*. Kézirat.

FESTETICS I., 1815. *Híradás a juhtenyésztés jobbítását és pallérozását óhajtó hazafiakhoz*. Nemzeti Gazda 10: 145–147.

FESTETICS I., 1815a. *A kőszegi Festetics Imre gróf úr egyik írásából*. Eredeti cím: Aus einem Schreiben des Herrn Grafen Emmerich Festetics zu Güns in Ungarn, den 20 Juni 1815. Oekonom. Neuigk. 1815, 547–548; ugyanott még a nov. 4. számban is, bőven. Lönhard M. fordítása. Kézirat.

FESTETICS, I., (1818?). *Debatten Schafzuucht. Erklärung des Herrn Grafen Emmerich von Festetics*. (Vergleichen Nr. 38., 39. u. 55., 1818). ONV Nr. ?, ?, 9–11.

FESTETICS, I., 1819a. *Erklärungen des Herren Grafen Emerich von Festetics*. Oek. Neugk. U. Verhandl. [Brno/Praga]. 26–27. In: Löhhardt 2006.

FESTETICS, I., 1819b. *Debatten Schafzuucht. Erklärungen des Herrn Grafen Emmerich von Festetics*. Vortsetzung von Teil nr. 2. Beilage zu ONV Nr. 3, Jäner, 118–120.

FESTETICS I., 1819c. 61. *Debatten: Schafzuucht. Weitere Erklärungen des Herren Grafen Emerich von Festetics über Inzucht*. Oekon. Neuigk. Verhandl., [Brno/Praga] 22: 169–172. Publ. in Hungarian by Szabó et Pozsik, 1989; újrafordított részletek in Löhhardt 2006.

FESTETICS, I., 1820. *Bericht des Herrn Grafen Emerich Festetics als Representanten des Schafzüchter-Vereins in Esenburgeer Comitatz*. Oekon. Neuigk. Verhandl., [Brno/Praga] 19: 22–28 (?), cf. Fári–Kralovánszky 2006.

FESTETICS, I., 1822. *Über einem Aufsatz des Herrn I. R. im 3ten Hefte des Jahrganges 1821*. Oekon. Neuigk. Verhandl., [Brünn/Praga]. Részletek in Löhhardt 2006.

Megj.: Lönhard Miklóf fordításában, magyar kéziratból idézett címek

FESTETICS I., 1819. *Festetics Imre gróf úr magyarázata*. ONV 1819, 9–12 és 18–20. Lásd még az 1818. évi 38., 39. és 55. számokat. Eredeti cím: ?

FESTETICS I., 1820. *Festetics Imre gróf úr jelentése a Vas-megyei Juhtenyésztő Egyesület képviselőjében*. ONV 1820. jan., 25–28. Eredeti cím: Bericht des Herrn Emmerich Festetics als Representanten des Schafzüchter-Vereins im Eisenburger Comitatz.

FESTETICS I., 1920a. *Festetics Imre gróf úr nyilatkozata*. ONV 1920. 115–119. Eredeti cím: Äuserung des Herrn Grafen Emmerich Festetics.

FESTETICS I., 1920c. *Festetics Imre gróf úr beszámolója a Juhtenyésztő Egyesület által indítványozott, Petri féle szecskázott takarmányozási kísérletől*. ONV 1820. aug. 193–195. Eredeti cím: Bericht des Herrn Grafen Emmerich Festetics über die vom Schafzüchter-Verein angeregten Versuche der Heckelsfütterung nach Petrische Methode.

FESTETICS I., 1822, *I. R. úrnak [az ONV] 1821. évi 3. füzetében megjelent dolgozatáról*. ONV 1822. dec. 729–731. Eredeti cím: Über einem Aufsatz des Herrn I. R. in 3ten Hefte des Jahrganges 1821 [des ONVs].

* * *

[ANONYM], 1816. Kérdések és kétségek a juhtenyésztés néhány fontos pontjáról [egy Festetics Imre gróf úr birtokára tett utazás kapcsán]. ONV 1816, 142–143.

FISCHER, R. A., 1930. *The Genetical Theory of Natural Selection*. Oxford Univ. Press., Oxford.

FÜLÖP, Zs., 1907. *The historical evolution of the problems of inheritance*. Term. Tud. Közl., 39, 4: 555–566. (In Hungarian.)

-
- FÜR, L.–PINTÉR, J., 1978. *Hungarian Biographies in History of Agriculture* (Magyar Agrártörténeti Életrajzok) A–H., Hung. Mus. Agric., Budapest.
- GAÁL L.–GUNST P., 1977. *Animal Husbandry in Hungary in 19th–20th Centuries* [In Hungarian]. Akadémiai Kiadó, Budapest. Ap. Wood et Orel 2001.
- GÁBOR, D. (ed.), 1989. *Ernst Haeckel: Biológia és természetfilozófia*. Téka sorozat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. A válogatás a következő témákban közöl magyarra fordított részleteket: *A származástan tartalma és jelentősége; Teremtési korszakok és teremtési dokumentumok; Empíria és filozófia; Élettudomány; Életünk; Testalkatunk; A világrejtélyek helyzete; Munkamegosztás a természetben és az ember életében; Arab korallak; Szingapúr szigetén*. Idézett helyeket lásd Haeckel 1866 stb. alatt.
- GLASS, H. B., 1959. *Forerunners of Darwin, 1745–1859*. John Hopkins Press, Baltimore, MD. Ap. Wood et Orel 2001.
- GOLDSCHMIDT, R., 1913. *Einführung in die Vererbungswissenschaft in zweiundzwanzig Vorlesungen für Studierende, Ärzte und Züchter*. V. W. Engelmann, Leipzig u. Berlin.
- GOMBOCZ, E., 1936. *The History of the Hungarian Botany*. (In Hungarian.) MKTT, Budapest.
- GRIFFITH A. J.–MILLER J. H.–SUZUKI D. T.–LEWONTIN R. C.–GELBART W. M., 1973–1993. *An Introduction to Genetic Analysis*. Fifth Edition, W. H. Freeman and Co., New York, 20. (Mendelian Analysis: „The concept of gene (but not the word) was first proposed in 1865 by Gregor Mendel”.)
- HAECKEL, E., 1866. *Generelle Morphologie der Organismen* [I: 63–74]; 1868: *Über Arbeitsteilung in Natur und Menschenleben* [in *Gesammelte populäre Vorträge aus dem Gebiete der Entwicklungslehre* 1879, 99–141]; 1879: *Natürliche Schöpfungsgeschichte* [1–21, 333–363]; 1900: *Die Welträthsel* [4–23, 25–44, 48–60]; 1901: *Aus Insulinde – Malayesische Reisebriefe* [30–52]; 1904: *Die Lebenswunder* [88–90, 104–106]; 1920: *Arabische Korallen, in Natur und Mensch* [138–158]. Megj.: a szögletes zárjelbe tett számok a Gábor Dénes (1989) által gondozott bukaresti magyar Haeckel-kiadásra vonatkoznak.
- HAJÓS R., 2001? *Genetika Mendel előtt? – Vas megye, ahol a genetika atyjának bölcsője ringott* (Term. Tud. Közl. diákpályázata).
- HATCHER, R. L., 1996. *The Pre-Burton Commission Era*. In: Nath et al. (eds.) 1996.
- HOPPE, B., 1992. *Approaches to Heredity Research in Late Nineteenth-Century German Botany*. Mendel Forum, Brno (A lecture).
- JÁVORKA, L., 2004. *Contribution to Imre Festetics Memorial Lectures*. (Digitális kézirat.)
- JAHN, I., 1982. *Die Herausbildung der Vererbungslehre unter den neuen methodischen und theoretischen Aspekten des 19. Jahrhunderts*. In: Jahn I. et al. eds., 1982, 414–442 (cf. next item).
- JAHN, I.–LÖTHER, R.–SENGLAUB, K.–HESSE, W. (eds.), 1982. *Geschichte der Biologie. Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien*. VEB G. Fischer V., Jena, 414–442.
- JOHANNSEN, W., 1909. *Elemente der Exakten Ererbungslehre. Deutsche wesentlich erweiterte Ausgabe in fünfundzwanzig Vorlesungen*. V. G. Fischer, Jena, 1–736.
- JUHÁSZ-NAGY, P., 1981. *The Evolutionary Idea*. In: Vida, G., (ed.) 1981, 7–25.
-

-
- J. Z. B. (? , Nieder-Schlesien), 1819. *Oekonomische Bildung: Einige Bemerkungen, veranlasst durch den Auffass in der ausserordentlichen Beilage nr. 5. März 1818 mit der Überschrift: „der ungarische Wirtschafts-Beamte“*. Beilage zu ONV Nr. 4, Jänner, 25–26.
- KÁDÁR, Z.–PRISZTER, Sz., 1995?. *The Development of Knowledge Regarding the Living World in Hungary* (in Hungarian). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLDY Cs.-NÉ, 1999a. *Magyar hozzájárulások az örökléstan egyetemes történetéhez*. Szakdolgozat, BDTF, Szombathely.
- KÁLDY Cs.-NÉ, 1999b. *Festetics Imre – 1819 – a beltenyésztésről [és] a Természet Genetikai Törvényeiről. Adalékok a genetika történetéhez. I. Festetics-émlékérem-pályázat*. BDTF, Szombathely.
- KÁLDY Cs.-NÉ, 1999c. *Festetics Imre és Gelei József munkásságának ismerete a Magyar genetikai oktatásban (közoktatás, főiskola, egyetem). Adalékok a genetika történetéhez II. Festetics-émlékérem-pályázat*. BDTF, Szombathely. Lásd még: Szabó T.A.
- KNIGHT T. A., 1799. *An Account of Some Experiments on the Fecundation of Vegetables*. (Elton, April 25, 1799, Read May 9, 1799). Reprinted from R. Soc. (London) Philos. Trans. 89: 195–204.
- KRALOVÁNSZKY E. P.–FÁRI M. A., 2005. *A „Biotechnológia” születéséről – The birth of “Biotechnology. In memoriam Erkey Károly. Állattenyésztés és Takarmányozás*, vol. 54, 6: 581–594.
- KRIZENECKY, J.–NEMEC, B., 1965. *Fundamenta Genetica. The Revised Edition of Mendel's Classic Paper with a Collection of 27 Original Papers Published During the Rediscovery Era*. Published for the Celebration of the century of the publication of Mendel's discoveries in Brno in 1865, Publ. House of the Czechoslovak Acad. Sci., Prague and Moravian Museum, Brno, 1–388. Textbook on Sustainable Development. 57–80, esp. 65, 79.
- KURUCZ, Gy., 1996. (The history of) *Georgikon from its foundation until 1848*. In: Czoma et al. eds., 9–130.
- KURUCZ, G., 1990. *The literature of the new agriculture in the Festetics Library*. (In Hung.) Magyar Könyvszemle 106, 1–2: 32–44. Ap. Wood et Orel 2001.
- LAZÁNYI, E., 1979. *Increased plant size, heterosis and transgression as consequences of induced geneduplications in Arabidopsis thaliana (L.) Heynh.* Arabidopsis Inf. Serv., 16: 107–111.
- LÖNHÁRD M., 2006. *Festetics Imre, magyar állatnemesítő, aki felismeréseivel (1819) előkészítette a mendeli genetika (1865) megszületését. – Imre Festetics, Hungarian animal breeder, who's result (1819) prepared the birth of Mendelian genetics (1865)*. Állattenyésztés és Takarmányozás 55, 1: 91–96.
- LÖNHÁRD M., 2008. *Festetics Imre törekvései a gyapjú minőségének javítására*. Georgikon, Pannon Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar hivatalos Lapja, 51. évf., 1: 22–24.
- MALTHUS, T. R., 1798. *An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society* (First, anonymous edition); *An Essay on the Principle of Population or a View of Its Past and Present Effects on Human Happiness* (Second ed.). Magyarul lásd: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. In: Semlyén 1982.
-

-
- MÁTYÁS Cs., 2002. *Korai ökológiai genetikai megfigyelések erdei fákon: [Daday Hunor, 1922–1987] Az ökológiai genetika magyar úttörője.* In: Mátyás Cs. (szerk.) 2002, *Erdészeti-természetvédelmi genetika.* Mezőgazda, Budapest, 8–9.
- MAYR, E., 1982. *The Growth of Biological Thought. Diversity, Evolution and Inheritance.* The Belknap Press of Harvard Univ. Press., Cambridge (Mass.), London, 1–18.
- MENDEL, G., (1865), 1866, 1870. *Versuche über Pflanzenhybriden. Zwei Abhandlungen.* E. Tschermak (Hrsg.) 1913, W. Engelmann, Leipzig. Hung. translation in: Szabó T. A., 1976, *A genetika évszázada* (The Century of Genetics), Kriterion Publ. House, Bukarest/Romania.
- MYLECHREEST, M., 1992. *Thomas Andrew Knight (1759–1838) – a precursor to Mendel in England.* Mendel Forum, Brno (manuscript).
- NAPP, C. F., 1836. *Autobiographie.* In: Czihak G.–Sladek P., 1991/1992, *Die Persönlichkeit des Abtes Cyrill Franz Napp (1792–1867) und die innere Situation des Klosters zu Beginn der Versuche Gregor Mendels.* Folia Mendeliana 26: 29–34.
- NATH, B.–HENS, L.–DEVUYST, D. (eds.) 1996. *Textbook on Sustainable Development.* European Centre for Pollution Research London in collab. with The Free University of Brussels and UNESCO, Paris. VUB Univ. Press, Brussels.
- NÉMETHY M., 1997a. *Két neves Festeticsre emlékeztek.* Vas Népe, júl. 3., 20.
- NÉMETHY M., 1997b. *Az első magyar genetikus, gróf Festetics Imre.* Vas Népe, Krónika rovat, július 4., 3.
- NESTLER, J. K., 1829. *Über den Einfluss der Zeugung auf die Eigenschaften der Nachkommen.* Mittheilungen 47: 369–372, 48: 377–380, 50: 394–398, 51: 401–404.
- NESTLER, J. K. 1837. *Über die Vererbung in der Schafzucht.* Mittheilungen 34: 265–269, 35: 273–279, 36: 281–286, 37: 289–293, 38: 300–303, 40: 218–320.
- NESTLER, J. K., 1839. *Über Inzucht.* Mittheilungen 16: 121–128.
- NICHOLSON, M., 1987. *The New Environmental Age.* Cambridge Univ. Press, New York.
- OLBY, R., 1997. *The Founder of Genetics.* Science, 275: 1438. (<http://www.sciencemag.org>)
- OREL, V., 1974. *The prediction of the laws of hybridisation in Brno already in 1820.* Folia Mendeliana 9: 245–254.
- OREL, V., 1996. *Gregor Mendel. The First Geneticist.* Oxford Univ. Press, New York. 1–363.
- OREL, V., 1997. *The spectre of inbreeding in the early investigation of heredity.* History and Philosophy of Life Science. 19: 315–330.
- OREL, V.–WOOD, R. J., 1981. *Early developments in artificial selection as a background to Mendel's research.* Hist. Phil. Life Sci., Zool. Stn., Neapoli, 3, 2: 145–170.
- OREL, V.–WOOD, R. J., 1998. *Empirical genetic laws published in Brno before Mendel was born.* Journal of Heredity, 89: 79–82.
- OREL, V. –WOOD, R. J., 2000. *Essence and origin of Mendel's discovery.* Comp. Rand. Acad. Sci. Paris, Life Sci., 323: 1037–1041. Ap. Wood et Orel 2001.
- PALKÓ M., 2009. *Tudományos kutatás az akadémiai láthatatlan webben. Útmutató.* Korunk (Kolozsvár), Új folyam. III, 1: 79–86.
- PALLÓ G. (szerk.) 2004. *Recepció és kreativitás.* Áron Kiadó, Budapest.
- PÉNTEK J.–SÁNDOR K.–ZSEMLYEI B. (szerk.), 2004. *Magyarul megszólaló tudomány.* Kissebbségkutatás Könyvek, Lucidus Kiadó, Budapest, 121–137.
-

- PRITCHARD J. C., 1826. Book IX: *General Survey of the Causes Which Have Produced Varieties in the Human Species, With Remarks on the Origin of Nations and on the Diversity of Languages*. Reprinted from pages 557–558 of *Research into the Physical History of Mankind*, 2d ed. vol. II, London. Benchmark Papers, *Evol. Biol.* 4: 75–76.
- RAPAICS R., 1958. A magyar biológia története (*The History of Hungarian Biology*). Budapest (in Hungarian). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉDEI, P. G., 2003. *Genetic, genetics – 83 terms (but no „genetic laws”)*. In: Rédei, P. G., 2003, *Encyclopedic Dictionary of Genetics, genomics and Proteomics*. Second Edition. Willey-Liss, Hoboken, New Jersey, 473–484. A megjelenés alatt lévő új kiadásban már szerepelni fog; Rédei személyes közlése)
- RIEGER R.–MICHAELIS A.–GREEN M. M., 1977. *Genetic*: In: *Glossary of Genetics and Cytogenetics*. Fischer, Jena, „Genetic” in 58 terms, cf. 224–254, 243, 575; *Heredity*: (cf. Spencer 1863), 267.
- SEMLYÉN I. (szerk.) 1982. *Népességrobbanás – egyke*. Téka sorozat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Malthus-tanulmány, 61–214.
- SIMON Gy., 1991. *Festetics Imre (1764–1849)*. Plexikarc. In: SZABÓ T. A.–SIMON Gy., 1991, *Természettudósok Arcképcsarnoka – Vas megye*. Élettudományok, földtudományok, fizika, csillagászat, határtudományok, honismeret. Biotár VIII., BDTF, Szombathely. English version by Szabó T. Anna, 1991, Portrait Gallery of Scientists. Natural History – Vas County: Life Sciences, Earth Sciences, Space Sciences, Physical Sciences, Anthropology. Szombathely – Budapest.
- SPENCER, H., 1863. „*Heredity*”. In: Spencer, H., 1863, *The Principles of Biology*. Williams, London. Ap. Rieger et al.
- Stubbe, H., 1965. *Kurze Geschichte der Genetik bis zur Wiederentdeckung der vererbungsregeln Gregor Mendels*. VEB Gustav Fischer, Jena. Cf. spec. „*Die Grossen Züchter des 19. Jahrhunderts: Graf Giorgio Galesio 1772–1839*”. 92–94.
- STURTEVANT, A. M.–MORGAN, T. H., s. a., *A History of Genetics*. New York, London, Tokyo.
- SZÁSZ-FEJÉR, J.–SZÁSZ-FEJÉR, Gy. (ed., transl.), 1986. *Lamarck: the Evolution of Nature*. (In Hungarian). Téka Ser., Benkő, S.–Horváth, A.–Szabó, A. (eds), Kriterion Publ. H., Bukarest, Romania, 1–203.
- SZABÓ I. (szerk.) 2006. *Tanulmányok, emlékezések és köszöntők 1: 1997–2000*. Georgikon Kiskönyvtár, Tudománytörténeti Füzet. Központi Könyvtár és Levéltár Nyomda, [Georgikon], Keszthely, 20: 1–219.
- SZABÓ I., 2006a. *Vas megyei Festetics emlékhelyek*. In: Szabó I. (szerk.), 2006, *Tanulmányok, emlékezések és köszöntők 1: 1997–2000*. Georgikon Kiskönyvtár, Tudománytörténeti Füzet 20: 19–25. [Keszthely].
- SZABÓ I., 2006b. *Köszöntők: „Muszáj-Herkules”*. In: Szabó I. (szerk.), 2006, *Tanulmányok, emlékezések és köszöntők 1: 1997–2000*. Georgikon Kiskönyvtár, Tudománytörténeti Füzet 20: 133–135. [Keszthely]. Figyelemfelhívás a „genetika” prioritása és az „Álmok álmodói” kiállítás hiányaival kapcsolatban.
- SZABÓ T. A. (ed.), 1971. *A darwini gondolat*. [The Darwinian Concept] Téka sorozat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

- Szabó, T. A. (ed.), 1974. *Charles Bonnet: A természet vizsgálása* [Angolul: Contemplation of Nature. Válogatás Tóth Pál verőcei ref. prédikátor 1818-as kiadása alapján: *A fordító jelentése; I. Előszó; II. A valók láncáról; III. A lélekről; IV. A szaporodásról; V. A növényekről; VI. Az állatokról; VII. A természettudományról*. A kiadásban beválogatott magyar (1818), illetve a francia (1769) szöveghelyeket lásd az 1974-es kiadás 170–174. lapján]. Téka sorozat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Vö. Bonnet 1769.
- SZABÓ T. A. (ed.), 1976. *A genetika évszázada*. Téka sorozat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. *Century of Genetics. Selected writings of Gregor Mendel, Francis Galton, August Weismann, József Gelei, Hugo de Vries, Thomas H. Morgan, James D. Watson, F. H. C. Crick, Emil Racovita, Nikolay I. Vavilov and Julian Huxley*. Edited, translated and commented by Sz. T. A. Kriterion Publ. House, Bukarest/Romania (in Hungarian). 1–288.
- SZABÓ T. A. (szerk.), 1983. *Theodosius Dobzhansky: változatosság és egyenlőség*. Téka sorozat, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Vö. Dobzhansky 1973.
- SZABÓ, T. A., 1985. *Alphonse De Candolle's Early Scientometrics (1883, 1885) with References to the Trends in the Field (1978–1983)*. *Scientometrics*, 8, 1: 13–33.
- SZABÓ T. A., é. n. [1989]. *A genetika szülőföldjén*. [Festetics Imre és Gregor Mendel]. Forgatókönyv-kézirat (Magyar és angol változatban.) Lásd még: Szabó, Pehi és Vida.
- SZABÓ T. A., 1991. *A short history of genetics as reflected in the journal of the Hungarian Botanical Society* – Botanikai Közlemének. In: Szabó et al. (eds), 1991, Hundredth Anniversary of the Hungarian Botanical Society 1891–1991 Budapest–Szombathely. *Bio Tár* 7: 30.
- SZABÓ T. A., 1993. *Festetics Imre (1764–1847)*. *Vasi Szemle* 45, 1: 91–96.
- SZABÓ T. A., 1996. *Sustainable Development*. A review. *Bio Tár Electronic*, Amplicon. <http://gentic.bdf.hu>
- SZABÓ, T. A., 1997. *Genetic Laws of Nature published by I. Festetics (Brünn 1819). Antecedents of the Mendelian Revolution (Brünn 1865) in Western Hungary*. XXth International Congress of History of Science, Liege, Belgium. Opsomer (ed.), Biological and Medical Sciences in Contemporary Period Sect. 8.5, 354 Liege, Belgium. Idem: *Bio Tár Electronic*, *Collecta Clusiana* 97, 1: 1–15. Cf. <http://genetics.bdf.hu> . E-publication identification code: bt394ger; fest75an; URL:
- SZABÓ T. A., 1998a. *Festetics Imre (1764. Simaság – 1847. Kőszeg) és „A természet Genetikai törvényei” I. Juhtenyésztési viták. Festetics Imre gróf úrtovábbi magyarázatai a beltenyésztésről. II. Festetics Imre – a korszerű örökléstan és származástan fényében*. In: Tothárpád F. (szerk.), *Történelmi és művészeti antológia Kőszegről II*. 88–93, 93–98. Kőszegi Várszínházért Alapítvány, Kőszeg.
- SZABÓ T. A., 1998b. *Festetics Imre szerepe a genetika történetében. Genetikai törvények, beltenyésztés, klónozás és a „szürke” irodalom. – The Role of E. Fesdtetics in the History of Genetics*. *BioTár Electronic*, *Germoplasma/Collecta Clusiana*. E-közlés. Archiv: bge682cm.htm.
- SZABÓ T. A., 1999. *Festetics Imre (1764–1847) – A természet genetikai törvényeitől a klónozásig*. *Természet Világa*, El-Olvásó rovat, 130, 3: 130–131. E-közlés E-véltári jele: bco751bmFestet-elolv.
- SZABÓ T. A., 1999a (tutor). Káldy Csabáné: *Festetics Imre és Gelei József munkásságának ismerete a Magyar genetikai oktatásban (közoktatás, főiskola, egyetem)*. *Adalékok a genetika*

történetéhez II. Szakdolgozat, illetve Festetics-emlékérem-pályázat. BDTF, Szombathely. Lásd még: Káldy.

SZABÓ T. A., 2001. *Magyar botanika a 16. és 17. században. Az orvosbotanika és a magyar tudományos nyelv. Kialakulása* [utalásokkal a magyar genetika előtörténetére]. In: Glatz F. (szerk.), Millenium az Akadémián, Közgyűlési előadások, 2000. május. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. III: 1205–1224.

SZABÓ T. A., 2002. *Festetics Imre (1764–1847) emlékezetére: A mendeli genetika, a szelekciós szemlélet és a globális természetvédelem előtörténetéből*. Előadás-vázlat a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Georgikon-majormúzeuma 30 éves fennállására. Keszthely, 2002 június 28. Ugyanitt: Festetics Imre (f)elismertetésének roved kronológiája. (Digitális kézirat.)

SZABÓ T. A., 2003a. Az örökléstan (*genetika*) nevének és szakszókincsének előtörténete Várad Lencsés György, Apáczai Csere János és Festetics Imre munkáiban. Előadás a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szaknyelvi konferenciája számára: „*A magyar nyelv alkalmassá tétele a korszerű tudományok befogadására (XVII–XIX. század)*”, Budapest, 2003. nov. 4. Emlékkünnepség Apáczai Csere János „*Magyar Enciklopédia*” című munkája megjelenésének 350. évfordulójára. Megjelent in: W. Nagy Á. (szerk.) 2003, 15–31.

SZABÓ T. A., 2003b. *Gen(et)us loci: Kőszeg és vidékének szerepe az örökléstan egyetemes történetében*. Előadás Festetics Imre születésének 200. és a Kőszegi Magyar Olvasó Egyesület (Kőszegi Polgári Kaszinó) megalakulásának 160. évfordulóján. A Kőszegi Polgári Kaszinóban 2003 júliusában tartott előadás PP-bemutatója. BioTár Electronic, Orbis E-Pictus, <http://binet-biotar.vein.hu> Festetics Imre útja a Kőszegi Magyar Olvasó Egyesülettől a Kőszegi Polgári Kaszinóig és tovább. Kézirat.

Szabó T. A., 2003c. *Electronic botany in research and teaching (Case studies)*. In: Kónya-Pénzesné, E. (ed.), *Honor to Professor Pócs Tamás on his 70th Birthday*. Acta Acad. Ped. Agriense, Sect. Biol. 26: 291–313;

SZABÓ T. A., 2004. *Apáczai Csere János helye az örökléstudomány [heredity] szaknyelvének korai fejlődéstörténetében*. In: Péntek J.–Sándor K.–Zsemlyei B. (szerk.), 2004, *Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai Eciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*. Kissebbségkutatás Könyvek., Lucidus Kiadó, Budapest, 121–137.

SZABÓ T. A., 2006a. *Festetics Imre élete és munkássága – a Festeticsek nemesítési programja*. In: Szabó I., (szerk.), 2006, *Tanulmányok, emlékezések és köszöntők 1: 1997–2000*. Georgikon Kiskönyvtár, Tudománytörténeti Füzet 20: 49–53 [Keszthely].

SZABÓ T. A., 2006b. *Festetics Imre "genetikai törvényei – 1819" Magyar nyelvterületen és a nagyvilágban: helyzetfelmérés 2006-ban*. (Digitális kézirat.)

SZABÓ T. A., 2007. *Festetics Imre „Genetikai Törvényeitől” (1819) a „Ló-genóm Tervig” (2007), avagy újabb tények és tévhitek az „öröklődés és nevelés” vitában*. (Digitális kézirat.)

SZABÓ, T. A., 2007b. *The Binet – BioTár Modell in Szombathely and Veszprém between 1988-2004. Science Education on the Borderline of a Digital World*. (In Hungarian.) In: Kiss, É. (ed.) 2007, *From the Both Sides of Pedagogy. Honor to Professor Zsolnai József on his 70th Birthday*. Pannon University Veszprém–Keszthely–Pápa, The University of Pécs, 662–671.

-
- SZABÓ T. A., 2008. *Carolus Linnaeus (1707–1778), a Linné emlékévé (2007) és a „bioinformatika” kezdetei.* Magyar Tudomány 169, 8: 952–967.
<http://www.matud.iif.hu/08aug/05.html>
- SZABÓ T. A., 2008a. Azonosság, változatosság, sokféleség (identitás, variabilitás, diverzitás) – A kulturális evolúció biológiai megértéséről. [Alkalmazott evolúció – kulturális evolúció – I.] In: Dávid Gy.–Veress Z. (szerk.), 2008, *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról.* Erdélyi Könyv Egylet, Stockholm – www.transylvanska.org, 15–49.
- SZABÓ T. A.–POZSIK L., 1989. *A magyar genetika első tudományos emléke. II. Festetics Imre (1819) A beltenyésztésről (A természet genetikai törvényei).* The first scientific relic of the Hungarian genetics. Scientific American (Hungarian edition). Edited in December 1989. In: Tudomány, a Scientific American magyar kiadása, 1989. december: 45–47. Kéziratváltozatok a Biológiai Adatbázislabor gyűjteményében, Balatonfüred.
- SZABÓ T. A.–POZSIK L., 1990. *A magyar genetika születése: Festetics Imre elgondolásai a beltenyésztésről és a „természet genetikai törvényeiről” – 1819-ben (Brünn-Brno).* Festetics Imre születésének 225. évfordulójára. Title in English: *The birth of Hungarian genetics: the concepts of Imre Festetics about inbreeding and the "Genetic Laws of Nature published in Brünn (Brno) in 1819. On the 225th anniversary of the birth of Imre Festetics.* (In Hungarian.) Természet Világa, 121, 2: 50–56, 97–98 (hátsó borító). Kéziratváltozatok a Biológiai Adatbázislabor gyűjteményében, Balatonfüred.
- SZABÓ, T. A.–POZSIK, L., 1990. *Imre Festetics (1764–1847) and his paper on inbreeding and genetics published in Brünn in 1819.* Manuscript.
- SZABÓ T. A.–PEHI L.–VIDA G., 1990. A genetika szülőföldjén. The Cradle of Genetics. Video Reg., BDTF Studio, Szombathely. (In Hungarian and English version.)
- SZABÓ T. A.–SIMON Gy., 1991. *Természettudósok Arcképcsarnoka – Vas megye. Élettudományok, földtudományok, fizika, csillagászat, határtudományok, honismeret.* Biotár VIII., BDTF, Szombathely. English version by Szabó T. Anna, 1991, Portrait Gallery of Scientists. Natural History – Vas County: Life Sciences, Earth Sciences, Space Sciences, Physical Sciences, Anthropology. Szombathely – Budapest. Benne Siomon Gyula plexikarca Festetics Imréről.
- SZABÓ Z., 1938. *Az átöröklés.* Kir. Magy. Termtud. Társ., Budapest. Vö. Takács és Szabó, 2001. Vö. Takács et al. 2001.
- SZIGETI J. (szerk.), 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Sz. J. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- TAKÁCS V.–SZABÓ T. A. (tutor), 2001. Szabó Zoltán „Az átöröklés. Az általános örökléstudomány elemei, figyelemmel a gazdasági és orvosi vonatkozásokra (1938)” című munkájának elektronikus feldolgozása 6 táblával és 256 szöveg közötti képpel. MTA-TKI (Budapest) és BDF Biológiai Adatbázislabor (Szombathely). <http://genetics.bdf.hu> BioTár, Hallgatói Munkák. <http://binet-biotar.vein.hu> BTE, Hallgatói Munkák. CD-ROM formátumban: BTE, GRAMMA. <http://genetics.bdf.hu/Htmls/Studwork/tviktoria/index.htm>.
- Tschermak, E., 1900. *Über künstliche Kreuzung bei Pisum sativum.* Ber. Deutsch Bot. Ges. 18: 232–239.
- TSCHERMAK, E., 1960. 60. Jahre Mendelismus. Geschichte der Wiederentdeckung der Mendel'schen Vererbungsgesetze und ihre erste Anwendungen auf Pflanzen. Tier und Mensch. Verh. Bot. Zool. Ges. Wien, 100: 14–25.
-

- TUWORA, J., 1819. 4. *Schafzucht. Anzahl der Schäferenen und Stand der Schafe des Herrn Grafen Erdödy in Ungarn Anno 1806 und 1818.* ONV nr. 2. 1819 Jäner, 9–11.
- VELLICH I., 2001. *A klasszikus genetika megszületése.* In: Vellich I., (szerk.), 2001, *Növénygenetika.* Mezőgazda., Budapest, 30–32. Festetics Imre, mint „a mendelizmus előfutára” arcképével. Vö. Bartl et Szabó 2004.
- WEAVER R. F.–HEDRICK Ph. W., 1997/2000. *Mendeli genetika: A genetika atyja.* In: Weaver R. F.–Hedrick Ph. W., 1997/2000, *Genetics/Genetika.* Wm. C. Brown Publ/Panem Könyvkiadó, Budapest. 19–23. Weaver R. F.–Hedrick Ph. W., 2000.
- W. NAGY Á. (szerk.), 2003. *A Magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása. Tudománytörténeti Konferencia a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Apáczai Csere János Enciklopédiája elkészültének 350. évfordulója tiszteletére.* Magyar Mezőgazd. Múz., Budapest, 1–144, A Festeticsre vonatkozó rész: 15–32. Vö. Szabó 2003.
- WOOD, R. J., 1973. *Robert Blackwell (1725–1795), pioneer animal breeder and his influence on Charles Darwin.* Folia Mendeliana 8: 231–243.
- WOOD, J. R., 2003. *The sheep breeders' view of heredity (1723–1843).* Berlin, Max Planck Inst., 21–46. In: Fári és Kralovánszky 2006.
- WOOD, J. R.–OREL, V., 2001. *Genetic Prehistory in Selective Breeding: a prelude to Mendel.* Oxford University Press, Oxford, New York etc.
- WOOD R. J.–OREL, V., 2005. *Scientific Breeding in Central Europe during the Early Nineteenth Century: Background to Mendel's Later Work.* Journal of the History of Biology, Volume 38, Number 2 / June, 2005, 239–272. DOI: 10.1007/s10739-004-5427-3
<http://www.springerlink.com/content/mnk1w266136716h7/>

* * *

1998. *Festetics Imre Pályázati Kiírás*, FIP * 1819/2019, BioTár Electronic és a Természet világa.

Fénymásolt szemelvények korabeli juhtenyésztési szakkönyvekből (időrendben)

- TOLNAI S., 1795. *Barmokat orvosló könyv.* Fűskúti Landerer Mihály betűivel, Pesten (címlap).
- BALÁSHÁZY J., 1827. *A juh-tenyésztésről* I. kötet, Werfer Károly akadémiai typográfus, Kassa. 129, 223 (szemelvények).
- ANGYALFFY M. A., 1830. *Juhász Káté.* Petrőzai Trattner J. M. és Károlyi István kiadása, Pest (címlap). 25, 125.
- BALÁSHÁZY J., 1833. *Újabb tapasztalások a juhtenyésztés tárgyában.* Nádaskay András ny., S[áros]patak. 20–21. Hivatkozás van benne Ehrenfeldre és a Brünni Társaságra, de nincs Festeticsre és a Vasi juhtenyésztő Egyesületére.
- SCHANDL J., 1955. *Juhtenyésztés.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 70–73, 82–89; 112–113.

FÜGGELÉK

1. Festetics Imre (1764–1847) és a Természet genetikai törvényei

(Szemelvényes időrendi áttekintés, szakmai kulcsesemények vastag betűvel, a kiemelt hatású vagy tájékoztató értékű politikai események apróbb betűvel szedve)

1764. dec.: Simaság: Festetics Imre gróf születésnapja
1800-as évek eleje: Balkáni török háborúk, Festetics sebesülése Bukarest környékén
1802: A *biológia* fogalma (J. B. Lamarck [1744–1829] és G. Treviranius [1776–1837])
1818: Tóth Pál verőcei prédikátor megjelenteti a gradualista Bonnet nagyhatású munkáját
1819. ápr.: Prága/Brno – Festetics I.: *Beltenyésztséről* (genetikai törvények!)
1922: Morvaországban megszületik az a gyermek, akit ma Gregor Mendelként ismerünk
1827. jún.: Megalakul a Pesti (Nemzeti) Casino
1833. jan.: A Kőszegi Magyar Olvasó Egyesület (Kőszegi Polgári Kör/Casino) alakulása
1840. „Kőszegi Olvasó-Egyesület Névsora ’s rendelkezései”; **Festetics a 12. tag (a 42-ből)**
1846: Festetics még, Mendel már tag a Brünni Természetvizsgálók Társaságában [?]
1847. ápr. 4.: Kőszegen meghal gróf Festetics Imre
1848–1849: A magyar forradalom és szabadságharc kitörése és bukása
1857: Újra működik a Kőszegi Kaszinó Egyesület (Casino/Olvasó-egylet, Polgári Kaszinó)
1865/66: Brno – faktoriális öröklődés (G. Mendel: *Versuche über Pflanzenhíbriden*)
1867: Kiegyezés Magyarország és Ausztria között; az Osztrák–Magyar Monarchia
1870–1919: Fellendül a polgári élet Kőszegen (olvasóegylet, kaszinók, polgári körök)
1883: A. DeCandolle szcientometriai értékelése a felvilágosodás magyar tudományáról
1900: Tschermak (Bécs), Correns (Graz), de Vries (Amsterdam): „felfedezi Mendelt”
1905: Bateson (Cambridge): *GENETIKA* név az örökléstudománynak (javaslat)
1914–1919: I. világháború
1939–1944: II. világháború
1944–45 után: Sztalinizmus; liszenkoizmus, Mendel és a genetika „kiátkozása”
1953: Cambrigde-ben azonosítják az öröklődés anyagi hordozóit (nukleinsavak)
1960-as évek: A kőszegi tanítóképző alapján tanárképző főiskola indul Szombathelyen
1974: A brnói Mendel Múzeum igazgatója ír a „genetikai törvények” Mendel előtti létezéséről
1976: Bukarestben újra megjelenhetnek magyarul Mendel, Weismann, Morgan stb. munkái
1981: Orel–Wood: *Early developments as a background to Mendel's research*
1983: Létrejönnek a szombathelyi Berzsényi Főiskola természettudományi tanszékei
1985: Szabó T. A.: *De Candolles’ Early Scientometrics és a magyar felvilágosodás tudománya*
1987 k.: Erdélyi magyar exodus, a kommunizmus (hivatalos) végnapjai Magyarországon
1989: Növénytan tanszékkezdemény a szombathelyi Berzsényi D. Tanárképző Főiskolán
1989. ápr.: Sz. T. A. levele Szombathelyről a Mendel Múzeumhoz Festetics cikke ügyében
1989 okt.: Szombathelyi hallgatócsoport koszorúz Kőszegen és a Mendelianumban
1989 és 2001 között: Rendszeres koszorúzás Kőszegen (ház) és Kőszegpatyon (sír)
1989: Rendszerváltoz(gat)ás Magyarországon
1989. dec.: Festetics Imre 1819. évi cikke magyarul (Scientific American Hungaryban)
1990. febr.: Tanulmány részletes adatokkal Festetics Imréről a Természet Világában (Bp.)
1991: Javaslat az MTA-nak a kőszegi Genetikai Múzemra a Festetics–Chernel palotában
1992: Sopronban, Mosonmagyaróváron és Szombathelyen: Nyugat-magyarországi Reg. Egyet. Szöv. (NYESZ)

-
- 1994: Vavilov-emlékelőadások a NyERSz-en; a Linnean Society elnöke Kőszegen**
1995: Örökléstani és Környezettudományi Tanszék a NyERSz szombathelyi „telepén”
1996: Orel, V.: *Gregor Mendel. The First Geneticist*. Oxford Univ. Press. Vö: 1974.
1997: Orel, V.: ...inbreeding in the early investigation of heredity.
1997. júl.: A keszthelyi Georgikon Festetics-emléktáblát avat Kőszegen és Kőszegpatyon
1997: Festetics-emlékelőadás a XX. Tudománytörténeti Világkongresszuson (Liege)
és a világhálón (<http://genetics.bdf.hu>),
1998: Festetics-emlékérem (Torjai Andor Endre, Kőszeg, munkája) és pályázat
1998: Festetics és Kőszeg. In: Tóthárpád F. (szerk.): Történelmi antológia Kőszegről.
Orel & Wood: *Empirical genetic laws before Mendel was born*
1999. máj.: Újraindul a Kőszegi Polgári Kaszinó, amelynek Festetics Imre is tagja volt
2000: Szombathelyen megszűnik a Festetics-hagyományt ápoló Örökléstani Tanszék
2001: Velich, Növénygenetika (tankönyv) 31–32. (F. I. képével, lásd még. Bartl 2004)
2001: Wood & Orel: *Genetic Prehistory in Selective Breeding* (7, 195, 234–238, 251)
2003. aug.: Kőszegi Polgári Kaszinó – *Geni(c)us loci: Festetics Imre és a genetika*
2004. máj.: Magyarország az Európai Unió tagja lesz
2004. febr.: Festetics–Chernel Örökségvédő Konzorcium (múzeumalapítási szándék)
2004. júl.: XVII. Int. Bot. Congr. Bécs *C-European E-Publications (magyar szekció!)
2004. okt.: Festetics–Mendel-emlékelőadások (MTA–VEAB: Budapest–Veszprém)
2005: A Veszprémi Egyetemen megszűnik a Festetics-hagyományt ápoló Biológiai Intézet
2008: Államcsődveszély Magyarországon
2008: Festetics Imre Genetikatörténeti Labor (Pannon E., Georgikon, Keszthely; javaslat)

2009: „Genetics, adaptation, selection and evolution in Hungary before Darwin and Mendel”
Proposal for an international „pre-Darwinian” conference on 190th F. I. anniversary
Darwin-év: „A fokozatosságtól (1818) a örökletes fejlődésig (1819)” (javaslat)
2010: Természet genetikai törvényei első megfogalmazásának 200. évfordulója

Innovative Medicine Initiative (IMI) – A New European Technology Platform for the European Pharmaceutical Research and Development

Gábor Pörzse PhD
porzse@rekhiv.sote.hu

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

Due to the fact that Europe has lost its major place as a global centre for biomedical research the European Commission has created Innovative Medicine Initiative (IMI) as a new European Technology Platform for developing the European pharmaceutical research and development. The European Technology Platform is an instrument under development by the European Commission to address major economic, technological or societal challenges enabled by Research and Development. IMI is one of the 25 Platforms. It addresses the future of biomedical research in the EU with the aim to develop safe and more effective medicines in Europe. Its main goal is to revitalize the European biopharmaceutical research environment and create a world leadership in this area. Its aim is to remove the obstacles that prevent drug development process identified by industry. The initiative was developed by different stakeholders in the form of Strategic Research Agenda (SRA). The basic concepts of the SRA are: 1) Prediction of safety, 2) Early indication of efficacy, 3) Knowledge Management and 4) Education and Training. There were recommendations developed for each of the concept. European Commission decided on substantial budget and financing of the initiative. Europe will highly benefit from IMI by increased economic value, creating new jobs, education and training, by creating healthier society and citizens. Patients and patient organisations, clinicians, health departments, research councils and general public will all benefit from this initiative.

Keywords: Innovative Medicine Initiative, biopharmaceutical research, European Technology Platform, Strategic Research Agenda, FP7

1. Introduction

1. 1. Analysis of strength and weaknesses in Europe

Europe has an outstanding record of success in biomedical research. It has made innumerable contributions to every branch of medicine and the related sciences. There is an equal success in pharmaceutical R&D as well. Europe was the cradle of the pharmaceutical industry and dominated it for decades. Today the scene is very different. A number of countries outspend and outperform Europe.

Europe has lost its major place as a global centre for biomedical research. Despite a five-fold increase in the pharmaceutical trade surplus over the last five years investment in R&D has declined dramatically compared to the US. There are also new competitors emerging in China and India. Over the last decade US has invested far more in public sector sponsored biomedical research. Europe has not yet matched this level of public sector investment. This is affecting and will continue to affect the growth and development in Europe to the detriment of both patients and society.

Biomedical research not only improves health, it also contributes to the improvement of quality and quantity of life. Investment in biomedical research does not only lead to better health, it also creates wealth. The pharmaceutical industry benefits the EU every year by contributing over 25 billion Euros in net balance payments. It has the most successful high-tech industry Europe has ever had. The pharmaceutical industry is the fifth largest employer in the industrial sector, providing 582,500 highly qualified jobs, investing 19,8 billion Euro every year in research and developments and producing annually over 40 billion Euro trade surplus (McKillop 2004: 1).

At one of the forums organised by the European Union it was announced that Biomedical research is impending a revolution. Understandings of the human genome are those unknown technological advances that could lead to huge new developments. There is an immense scale of opportunities for developing biomedical research in Europe at present: from improving treatment for the 300 million people who suffer from atherosclerosis, to confronting the epidemic of obesity, to treating multi-drug resistant infection.

1. 2. Barriers in the way of developing biopharmaceutical research in Europe

Why is Europe lagging behind in pharmaceutical R&D, why it is giving up its position of enormous strength in biomedical R&D?

One factor is underinvestment in pharmaceutical products and healthcare, which is due to a fundamental difference in attitude to innovation in the US and Europe. Innovation is

estimated more in the US than in Europe – the US is starving for it, while Europe has become precautionous.

There are structural problems as well. Europe is full with laws and regulations therefore it is not functioning well. Across Europe there is very little facilitation of academic-industrial collaboration that was achieved in the US a decade ago.

A set of market distortions in Europe is an obstacle as well. Different European countries have introduced various mechanisms to control supply and demand of pharmaceutical products. According to the Treaty of Rome the free movement of goods and services across Europe means that if a country sets the lowest price for a product it becomes the major source of that medicine across Europe. Parallel trading causes lost of profit for pharmaceutical companies, much of which could be reinvested in R&D in Europe.

It is very costly to produce new *drugs* and introduction of them often goes all awry due to failure of the preclinical studies and to the inadequate regulatory processes. The main factors resulting in project failure are either lack of efficiency (25%), clinical safety concerns (12%) and toxicological findings in pre-clinical evaluation (20%). The greatest need for the pharmaceutical industry is to detect the possibility of failure as early as possible (Ismail and Landis 2004 cited in SRA 2005: 10).

Improvements of predictive biology and incorporation of new concepts into an improved regulatory framework would decrease the costs of drug development and speed up the delivery of new drugs to patients.

In most European countries there is still a big gap between academia and industry in case of government sponsored research and development that prevents coordination and joint efforts of these stakeholders.

2. Innovative Medicine Initiative: its aims and objectives

Innovative Medicine Initiative (IMI) is a proposal that deals with different issues connected with the future of biomedical research in the EU, and addresses ways of achieving exceeding development in the production of safe and more effective medicines, that aims to revitalize the European biopharmaceutical research (European Commission 2002).

The initiative suggests that by pooling resources from all stakeholders – academia, industry, small and medium sized enterprises, regulatory authorities, healthcare providers and patient authorities – a quicker access to new drugs may be achieved.

The overall objective of IMI is to remove barriers that prevent the efficiency of the development of new medicines to enable the European biopharmaceutical industry to become world leader where research is the first priority.

2. 1. Creation and Development of IMI

The European Commission is developing European Technology Platforms (ETPs) to promote innovation in Europe. They are an effective means of defining research and development priorities in a number of important areas of research where Europe has to become competitive both in the medium and long term. By means of ETPs Europe will achieve a better structuring of activities in one or another area of Research and Development.

Europe is not capable at present to transform knowledge into commercial products and services. European Technology Platforms are assisting in increase of Europe's innovative capacity.

ETPs are bringing together stakeholders in key economic sectors in order to:

- Develop a long term vision of the sector,
- Create a strategy for delivery, and
- Establish a management structure to ensure maximum impact.

The Commission has recently initiated some 25 different Platforms in various areas of R&D. There are usually three stages of developing ETPs:

- getting together the stakeholders (in this industry plays an initiating role, the top executives of the leading companies are usually producing a vision document, which explains the strategic importance and outlines the development objectives)
- defining a Strategic Research Agenda (it is the main deliverable of the ETP, it prioritises the research and technological development in the medium and long term, it is coordinated by an industry advisory Council, the key elements for implementing of SRA are also defined at this stage) and
- implementation of SRA (during this phase the implementation of SRA with support of community research programmes).

On January 2002, the European Commission published its Communication on Life Sciences – a Strategy for Europe (European commission 2002). In this document the areas of life sciences and biotechnology are regarded as one of the frontier science and technology areas that are most promising for the coming decades. Life sciences and biotechnology are able to facilitate the development of many technologies – like information and nano-technology – and serve the benefits of both public and private sector. European Technology Platform is an instrument under development by the European Commission to face major economic, technological and societal challenges enabled by Research and Development. It is anticipated to contribute to achieving the Lisbon objectives, to develop the European Research Area and increase investment in R&D towards the 3% of GDP target (European Commission 2002).

One of the initiatives of the European Technology Platforms was “Innovative Medicine for Europe”, under which the European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations (EFPIA) has published in May 2004 a vision paper for [Creating biomedical R&D leadership for Europe to benefit patients and society](#) (EFPIA 2004).

This document outlines the four basic concepts on which the initiative is built:

- Prediction of Safety;
- Early indication of efficacy;
- Knowledge management;
- Education and training.

2.2. A vision for IMI and a Strategic Research Agenda

It was envisaged that we need a common European vision and a Strategic Research Agenda. The vision was formulated that we have to create biomedical R&D leadership for Europe to benefit patients and society. As Europe has a decreased investment in R&D, the European Commission is exploring ways to achieve the Lisbon goals. The European population is aging, the pharmaceutical R&D costs are increasing, and there is a pressure on prices. Applying new technologies to drug discovery requires a development and active participation of all stakeholders, such as Research based Pharmaceutical Industry, Physicians/healthcare Professionals, Academia, Small and Medium Sized Enterprises, Regulators, EU policy makers. Science and Technology advances present significant opportunities for better understanding of mechanisms of diseases and drug development. It promotes a more efficient drug discovery and development, faster production of better medicines that result in a more healthy EU population.

3. Strategic Research Agenda (SRA)

The European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations' (EFPIA) Research Directors Group with the participation of the European Commission and the involvement and contribution of key actors – the European Medicines Agency (EMA), national regulatory agencies, clinical and academic researchers from various institutions, SMEs and SME associations, patient organisations – has developed The Strategic Research Agenda (SRA 2005). A series of workshops have been held in the first half of 2005 with involvement and contribution of all stakeholders for defining the research that needs to be addressed in order to achieve the overall objectives. The components of the Strategic Research Agenda for Innovative Medicines are 1) identification of the bottlenecks of the R&D, 2) Analysis of current strength and weakness in Europe, 3) recommendations to address bottlenecks, 4) definition of the necessary research and technical priorities in the medium and long term, 5) estimation of resources and timelines and 6) the framework agreed by all the stakeholders to establish Public-Private-Partnership.

3. 1. Recommendations of SRA for IMI

The four components recommended at the Strategic Research Agenda are the same as in the vision paper: 1. Prediction of drug safety, 2. Early indication of efficacy 3. Knowledge management 4. Education and training (SRA 2005, EFPIA 2004).

1. The main recommendations for the Prediction of drug safety are:

- Creating and functioning a European Centre of Drug Safety in order to identify and coordinate research in this respect;
- Establishing a framework to develop biomarkers indicating the human relevance and regulatory utility;
- Developing a partnership with Regulators to find out innovative clinical trial analyses in order to assist acceptance of biomarkers and to promote data sharing and joint consideration of ethical issues.

2. Improving clinical research regarding efficacy and patient recruitment will be addressed with the following actions:

- using biomarkers as a means of improving prediction of efficacy;
- developing strategies towards the tailor-made medicines;
- improving patients' recruitment using biomarkers;
- improving consultation of patients and clinical groups;
- increasing the dialogue with regulatory authorities (SRA 2005, EFPIA 2004).

In this the research priorities are:

Cancer, Brain disorders, Inflammation diseases, Diabetes mellitus.

3. Knowledge management is important from the point of view of handling the enormous amount of data related in the process of biopharmaceutical R &D.

The Knowledge Management Group would like to introduce the following recommendations:

- develop for complex systems knowledge representation models and data exchange standards
- build a core reference database extracted from the literature
- design standards for databases and build an expert tool to allow the storage of local data in a secured environment.

4. The main recommendations for Education and Training are:

- Establish a European Medicines Research Academy for education and Training for professionals involved in biomedical R&D including regulatory officers;
- Draft existing activities within E&T including identification of European centres of excellence and develop programmes, implement these plans in the critical areas relevant to the biomedical R&D process;
- Evaluate options to foster mobility between academia and industry.

4. Budget/Financing

Each year for a period of 7 years, 400 million euros has been required to implement these recommendations. The detailed breakdown in million Euros for the four pillars is as follows:

- For Improved Prediction of Safety – 165.4 Euros,
- For Improved prediction of Efficacy – 247.7 Euros,
- For Improved Knowledge Management – 13.1 Euros and
- For Improved Education and Training – 8.2 Euros.

The European Commission together with the biopharmaceutical industry contribute equally to the funding of these research projects through the creation of a separate legal structure (SRA 2005).

5. IMI in the FP6

5. 1. FP6 – PredTox Project³⁰⁴

In the FP6 there have been significant advances in four areas of technology carried out in PredTox Project. The main purpose of this project is to estimate the use of these new technologies in preclinical safety testing and to provide a functional database containing integrated information from the “omics” technologies with that from traditional toxicity endpoints for liver and kidney toxins.

These technologies include:

- In silico tools which aid the detection and prediction of specific toxicities;
- Toxicogenomics, that detect changes in gene expression in cells in response to exposure to a toxic compound;
- Toxicoproteomics, to detect abnormal patterns of protein in cells in response to exposure to a toxic compound;
- Metabonomics, to detect changes in endogenous cellular metabolism of a cell or organism.

Since the „omics” technologies result in the generation of huge volume of data it is necessary to carry out parallel research in bioinformatics/knowledge management and IT in order to identify key changes in the measured experimental parameters.

5. 2. Implementation of IMI

The Strategic research Agendas (SRA) for Innovative Medicines Initiative has been implemented through collaborative research in FP7 and also by means of Joint Technological Initiatives (JTI). The approach is through industry, which under the leadership of EFPIA and

³⁰⁴ www.innomed-predtox.com

with the agreement of key stakeholders (Academia, Regulatory agencies, Patent organisations, Clinical researchers, Ethical experts, etc.) has identified the main obstacles that are in the way of development of new drugs.

The key features of JTI are arising from Technology Platforms, a critical mass of research and innovative effort to be created depending on scale and technical complexity, establishing public/private partnerships and mobilising public and private sources. An Executive Agency, a Joint Undertaking under the article 171. has been organised for implementing IMI Joint Technology Initiative (JTI) , which is neither a public nor a private entity. It is a non-governmental, non-profit organisation under the authority of the national applicable law. IMI JTI will consist of a Board, Executive Office, Scientific Committee, Stakeholders Forum and Member States Group. In the operational phase the stakeholder Forum overlooks performance of the initiative and it provides input into the Scientific Committee. The Joint undertaking will be adopted by the Council, acting on the proposal after consulting with the European Parliament and the Economic and Social Committee. Funds from EU to the IMI Joint Undertaking for research projects has been provided through FP7. Therefore FP7 adoption is crucial for IMI and its duration is planned till the end of FP7, i.e. 2013.

For the successful implementation of IMI, the governance of it must ensure a close cooperation between the EC and Industry and key stakeholders. It is also planned to involve the best European scientists from both public and private sector to ensure updates of the SRA and “quality control” of performed research.

Member States are not asked to directly contribute to IMI JTI budget, however contribution at a national level are essential for some activities and “Education and training”.

5. 3. Benefits of IMI

Europe will benefit from IMI in the long run. There will be an increased economic value through establishing small and large enterprises in Europe. More jobs will be created in the EU, more education and training achieved in the biomedical area. By strengthening the European science base, the brain drain will be decreased and the scientific talent attracted to appropriate European countries. There will be an increased collaboration with all relevant stakeholders. A more effective healthcare will be created for the sake of healthier society and citizens of Europe. The following stakeholders and in the following way will benefit from IMI:

Patients and patient organisations will have an improved quality of life through more appropriate therapies; they will feel more influence on their own health.

Clinicians may benefit from the creation of a novel treatment mechanism; they may better influence the development of more appropriate therapies;

Health Departments will gain from improved integration of the developed new therapies into the unmet medical needs; more effective therapies will mean more efficient treatment and reduced costs for long term care

Pharmaceutical companies will benefit from the reduced risk and a more productive drug production; will get a more cost-effective R&D.

Treasuries will earn from increased GDP/capita, reduced cost of working days due to lost of disease, creation of new jobs;

Academia (researchers) will benefit from better infrastructure, an information source, and a framework within which they can bid for work and establish cooperation; will get more funding for the research;

Research Councils and other funding bodies will enjoy a framework within which they will gain an overview of current research programmes, avoid duplication and gain cross disciplinary and cross institutional synergy;

General public will benefit from increased awareness of diseases, their symptoms and consequences.

6. Conclusions

European Governments and the Commission have recognised the importance of biomedical research and development and are taking steps for their improvement. Governments are trying to increase spending on health and education and including steps of long-term commitment to national science plans in this respect. The goals set in the Lisbon Agenda are also a step forward in this direction. A constant exchange of opinions between the European Ministers, representatives of pharmaceutical industry and other different sectors of healthcare industry are partially problem-solving. It has been recognised that Europe is lagging behind USA in pharmaceutical investment and healthcare. Together Europe may be able to compete with the USA and other competitors. The issue is not about the survival of the biomedical research and pharmaceutical industry, but whether it will prosper and be among the leaders. Innovative Medicine Initiative will contribute to a new approach to drug discovery and development in Europe. Its potential is to change the biopharmaceutical research and development process by a more systematic use of biomarkers and by using highly innovative technologies. The project contributes to a new approach in evaluating risk and its benefit to patients through intensive discussions with the regulatory authorities. This approach also favours cross-functional collaboration between pre-clinical and clinical scientists to promote translational medicine. The key deliverable of his initiative is reduced drug development time and production of a more targeted medicine to patients with fewer side-effects. The project also aims to change the attitude and the way different stakeholders work together. This will result in a better and easier interaction with the Regulatory Authorities. This will also lead to establishing a new

type of collaboration between industry, academia, clinicians and patients and contribute to a real shift in culture in this area.

Literature

EFPIA: “Innovative Medicine for Europe” – Creating biomedical R&D leadership for Europe to benefit patients and society, (“Vision document”). 1 December 2004. EFPIA.

Innovative Medicines for Europe. URL –

http://www.imi.europa.eu/sites/default/files/uploads/documents/vision-document_en.pdf
[8. November 2010].

European Commission: Communication on Life Sciences – a Strategy for Europe 2002. COM(2002) 27. URL – http://ec.europa.eu/biotechnology/pdf/com2002-27_en.pdf
[8. November 2010].

KOLA, Ismail; Landis, John: Can the pharmaceutical industry reduce attrition rates? Nature Reviews Drug Discovery 3, (August 2004): 711-716.

MCKILLOP, Tom: “Can Europe compete in biomedical research?” Summary of the second Annual Forum (Lecture given by Sir Tom McKillop, FMedSci, Chief Executive of AstraZeneca), on 31 March 2004. URL – <http://www.acmedsci.ac.uk/download.php?file=/images/publication/20040331.pdf>
[8. November 2010].

SRA: The Innovative Medicines Initiative – Strategic Research Agenda. Creating biomedical R&D leadership for Europe to benefit patients and society, 26.07.2005. URL – http://ec.europa.eu/research/fp6/pdf/innovative_medicines_sra_final_draft_en.pdf
[8. November 2010].

Könyvekről

Könyvek/books

VARRÓ Vince: Hetényi Géza – a Korányiak szellemi örököse. Budapest, Medicina, 2008. 177 p. ill.

A tudományok fejlődése szempontjából mindig fontos szerepe volt az un. szellemi iskoláknak. Az egyes kutatók munkásságának jellemzésekor fokmérőnek számított – és számít napjainkban is –, ha megnevezték a munkásságának, kutatásainak útmutatást, közeget biztosító „iskolát.” Az orvostudomány haladásában is nagy szerepet játszottak az iskolateremtő egyéniségek, a tudományos műhelyek. A magyar tudományos belgyógyászat megteremtői a Korányiak – Frigyes és Sándor –, tevékenységük helyszíne a budapesti III. sz. belgyógyászati klinika volt, amely a későbbiekben is magyar belgyógyászat kiválóságait adta

a gyógyításnak és a kutatásnak. A klinika és a szellemi munkaközösség nagy tekintélyű vezetőinek egyike Hetényi Géza (1894-1959) volt, a Korányiak méltó eszmei örököse, a XX. század legnevesebb belgyógyászainak mestere.

Egyik munkatárs-tanítványa, Varró Vince foglalta össze Hetényi Géza munkássága és a Hetényi iskola a tudományos jelentőségét. A szerzői előszóból megismerhetjük azt a dilemmát, amely a személyes kapcsolatban, emlékekben gyökerező szubjektivitás veszélyére utal: „... fölvetődött bennem a kétség, tudom e életét, tudósi jelentőségét a történész tárgyilagosságával földolgozni. Tanítványi tiszteletem és hálám nem torzítja e majd a képet, melyet fölvázolni igyekszem. A választ kritikásaim és a jövő tudománytörténészei adják majd meg.” A kötet elolvasása után pozitív választ adhatunk a szerzőnek, mivel a hitelességet számos eredeti dokumentum, levél, korabeli könyvrészlet és folyóiratcikk idézése biztosítja. A „mester” életének minden oldalát igyekszik bemutatni Varró, családi és baráti kapcsolatait, sokirányú érdeklődését, kedvteléseit, nyugalmat sugárzó és teremtő egyéniségét. A kötet függelékei jól egészítik ki a visszaemlékezést: Hetényi teljes tudományos életművét tartalmazó bibliográfiát, valamint legjelesebb tanítványainak rövid életrajzát csatolta a szerző. A munka információs értékét növelik a közölt fotók.

A könyv a jó ízléssel és arányérzékkel megírt visszaemlékezések sorába tartozik.

Kapronczay Katalin

Disease, Possession and Healing

Edited by [Fabrizio Ferrari](#)

Series: [Routledge South Asian Religion Series](#)

Drawing on original fieldwork, this book develops a fresh methodological approach to the study of indigenous understandings of disease as possession, and looks at healing rituals in different South Asian cultural contexts. Contributors discuss the meaning of 'disease', 'possession' and 'healing' in...

To Be Published December 9th 2010 by Routledge

A History

By [Katherine D. Watson](#)

The first book of its kind, *Forensic Medicine in Western Society: A History* draws on the most recent developments in the historiography, to provide an overview of the history of forensic medicine in the West from the medieval period to the present day. Taking an international, comparative...

To Be Published October 28th 2010 by Routledge

A History of the Army Medical Department, 1818-1917

By [Bobby A. Wintermute](#)

Series: [Routledge Advances in American History](#)

Public Health and the US Military is a cultural history of the US Army Medical Department focusing on its accomplishments and organization coincident with the creation of modern public health in the Progressive Era. A period of tremendous social change, this time bore witness to the creation of an...

Thinking about Physical Impairment in the High Middle Ages, c.1100–c.1400

By [Irina Metzler](#)

This impressive volume presents a thorough examination of all aspects of physical impairment and disability in medieval Europe. Examining a popular era that is of great interest to many historians and researchers, Irene Metzler presents a theoretical framework of disability and explores key areas...

[Health and Medicine in the circum-Caribbean, 1800–1968](#)

Edited by [Juanita De Barros](#), [Steven Palmer](#), [David Wright](#)

Series: [Routledge Studies in the Social History of Medicine](#)

Health and medicine in colonial environments is one of the newest areas in the history of medicine, but one in which the Caribbean is conspicuously absent. Yet the complex and fascinating history of the Caribbean, borne of the ways European colonialism combined with slavery, indentureship, migrant...

Birth and Evolution

By [Boaz Cohen](#)

Series: [Routledge Jewish Studies Series](#)

This book traces the development of Holocaust research in Israel from the late 1940s, its consolidation as an academic subject, and the establishment and development of Yad Vashem. It contextualises this evolution in terms of developments in Europe and the US as well as public discourse on the...

Hírek, események

Események

2010. október 28. 15h. Magyar Gyógyszerészettörténeti Társaság előadójúlése
színhely: Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár /Bp.Török u. 12./

In memoriam Blázy Árpád

Az MGYTT új kiadványa: Gyógyszeres értekezések, Magyarország
ásványvizeinek térképe. 1849.

Kapronczay Katalin: Gyógyszeres értekezések /Dörnyei Sándor/ bemutatása
Szabó Attila: Kazay Sámuel emlékezete

2010. november 11. 15h

A Magyar Orvostörténelmi Társaság /Io23 Budapest Török u. 12/ székháza

A MOT közgyűlése

175 éve indult meg a pesti Tudományegyetem

Orvosi karán az orvostörténelem oktatása

/Emlékezés Schöpf – Merei Ágostonra/

2010. december 2

A Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár, a Magyar Orvostörténelmi Társaság, az MTA Orvostörténelmi Munkabizottsága, az Állatorvoslástörténelmi Társaság
Közös tudományos rendezvénye a „Tudomány napja” tiszteletére

Fári Miklós / egyetemi tanár, Debrecen/:

A biotechnológia születésének rekonstruált története Ereky Károly munkássága alapján
Schöpf-Merei Ágoston /1804.-1958/ a MTA levelező tagja /1835/, gyermekgyógyász. Orvosi oklevelét Páduában szerezte meg, majd Bécsben volt gyakorló orvos. 1836-ban ortopédiai intézetet alapított Pesten, amit az 1838. évi árvíz elpusztított. 1839-ben megalapította a pesti szegény-gyerek kórházat, amely a hazai gyermekorvosi iskola bölcsője lett. Úttörő tevékenységet fejtett ki a hallgatózás és a kopogtatás vizsgálati módszer alkalmazása területén, bevezette a kórházi kórtörténet vezetését, a bőr alatti ín- és izommetszés, a kancsalságot javító műtétek meghonosítását. Ő írta az első magyar gyermekgyógyászati tankönyvet. 1844-től a tárgy rendkívüli tanára a pesti orvosi karon.

A szabadságharc alatt honvédorvos, az Olasz Légión orvos, amiért Törökországon keresztül Angliába menekült, Manchesterben gyermekkórházat alapított.

A pesti orvosi karon 1805-ben Bene Ferenc országos főorvos javasolta- eredménytelenül - az orvostörténelem bevezetését, amit 1827-ben Lenhossák Mihály, az orvosi kar igazgatója és országos főorvos megismételt. A pesti egyetemen 1835-ben megteremtették a rendkívüli tanári rendszert, olyan tantárgyak oktatására, amelyek nem szerepeltek a kötelező tantárgyak sorában. Így elfogadták Schöpf-Merei Ágoston pályázatát az orvostörténelem oktatására, amit a német- és az itáliai oktatás példájára kívánt felépíteni. 1835 őszén megkezdte – saját lakásán – az oktatást 10 önként jelentkezett hallgatóval. 1836-ban címzetes rendkívüli tanári címet kapott. 1844-ig adta elő a tantárgyat, eredményességét jelzi, hogy az adott időszakban 11 orvostörténelmi tárgyú avatási értekezés született.

Events

1. <http://www.eahmh.net/>

Body and Mind in the History of Medicine and Health (Conferences)

The European Association for the History of Medicine and Health (EAHMH) 2011 Bi-annual Conference will be held in Utrecht, The Netherlands, 1-4 September 2011.

Deadline for proposals: 1 December 2010

Keynote speakers: Floris Cohen, Jacalyn Duffin, Annemarie Mol and Roger Smith

2. <http://www.history.ac.uk/events/event/1861>

80th Anglo-American Conference 2011: Health in History

Conference: 29 June 2011- 1 July 2011

The history of medicine and of human society of sickness and health is an ever widening window through which the present can view the past. The study of the ways in which societies over time and at war and in peace have defined and treated their 'sick', the changing content and status of medical expertise and ethics, and those episodic moments when the globe has been transformed by epidemic, panic and panacea is now an integral part of mainstream history. The field of medical history stretches from palaeopathology through to contemporary political debates over health care and genomics. And the medical humanities are now critically placed in most cultures at the meeting point of research and social policy. The 80th Anglo-American Conference of Historians will feature papers and panels across all periods and areas of the history of medicine. Topics which will be particularly welcome are medical practitioners and spaces, mental health, disability, old and new technologies of medicine, alternative medicine, public health, nutrition, ageing, addiction, death and disease.

Our plenary lecturers include David Arnold, Joanna Bourke, Samuel Cohn, Mary Fissell, Monica Green and Helen King. The conference will feature a postgraduate panel hosted by History Lab. Postgraduate students will be eligible for bursaries - for further information, please contact the Events Office at IHR.Events@sas.ac.uk.

Registrations will open on 1st March 2011, with early bird discounts available.

Event Location:

Brunei Gallery, School of Oriental and African Studies

Thornhaugh Street

3. <http://www.h-net.org/announce/show.cgi?ID=177379>

American Association for the History of Medicine (AAHM), 2011 Awards Competition

Each year the American Association for the History of Medicine (AAHM) offers an awards competition for scholarship in the history of medicine. There are six different contests. Please see the below descriptions for details.

Osler Medal Essay Contest, 2011. The William Osler Medal is awarded annually for the best unpublished essay on a medical historical topic written by a student enrolled in a school of medicine or osteopathy in the United States or Canada. First awarded in 1942, the medal commemorates Sir William Osler, who stimulated an interest in the humanities among medical students and physicians. The writer of the winning essay will be invited to attend the 2011 AAHM meeting, April 28–May 1, in Philadelphia, Pennsylvania, where the medal will be conferred. Reasonable travel expenses will be provided, as will a two-year complimentary membership in the AAHM. If the Osler Medal Committee also selects an essay for honorable mention, its author will receive a certificate and a two-year complimentary membership in the Association.